

Українська інтелігенція і геноцид:

боротьба за історію,
мову та культуру в 1920-х
та 1930-х роках

Вікторія Малько

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ГЕНОЦИД:

боротьба за історію,
мову і культуру
в 1920-х та 1930-х роках

Вікторія Малько

Academic Studies Press

Вікторія Малько

Українська інтелігенція і геноцид: боротьба за історію, мову і культуру в 1920-х та 1930-х роках / пер. з англ. **Вікторії Малько**. — Бостон: Academic Studies Press, 2024. — 426 с.

ISBN 9798887194356 (pdf)

ISBN 9798887194363 (epub)

У центрі цього дослідження — перша група жертв геноциду, відомого як Голодомор, — українська інтелігенція, «мозок нації», як казав Рафаель Лемкін, котрий увів термін «геноцид» і закріпив його в міжнародному праві. Авторка простежує складні та руйнівні наслідки Голодомору в українському суспільстві 1920–1930-х років. Представники інтелігенції, що мали індивідуальні та професійні обов'язки, чинили опір, але зрештою змушені були служити радянській владі; було практично знищено українську інтелігенцію, більшість її письменників і третину вчителів. Решта кадрів подала перед вибором без вибору, якщо вони хотіли вижити. Авторка аналізує, як і чому відбувався цей процес і яку роль у формуванні, оскарженні та прищепленні історії відіграли інтелектуали, особливо вчителі. Це дослідження кидає виклик концепції про «загальносоюзний» голод, який нібито був спричинений спеціальною політикою колективізації, підкреслюючи навмисний характер голоду як інструменту геноциду, переслідування національно свідомої української інтелігенції, духовенства та хліборобів, а також демонструє наступність між сталінськими та неосталінськими спробами запобігти кристалізації нації та підірвати Україну зсередини нелетальними та летальними засобами.

Український переклад і вільний доступ до нього став можливий завдяки гранту *канадського Літературного фонду імені Стенлі Пітерсона*, гранту від *офісу канцлера мережі Каліфорнійських штатових університетів*, підтримці *Фундації імені Володимира Юрія Даниліва*.

Перекладено за виданням: Victoria Malko. *The Ukrainian Intelligentsia and Genocide: The Struggle for History, Language, and Culture in the 1920s and 1930s* (Lanham: Lexington Books, 2021; ISBN 978-149-859-678-7)

Редакторка **Юлія Куліш**. Коректорка **Алла Кравченко**. Верстальниця **Ольга Пугіна**.
Дизайнерка обкладинки **Марія Кінович**. Відповідальна за випуск **Марія Шувалова**.

Фото на обкладинці: вчителі та учком школи № 1 імені Тараса Шевченка міста Радомисль Київської області, 1934 рік (після Другої світової війни місто було перейменовано в Радомисль, районний центр у новоствореній Житомирській області). ЦДКФФАУ, од. обл. 2-3422.

Усі права застережено. All rights reserved.

© 2021 by Victoria Malko

© Малько, пер. з англ., 2023

© Academic Studies Press, ліцензія вільного доступу Creative Commons AttributionNonCommercial licence, 2024

Видано Academic Studies Press
1577 Beacon Street, Brookline, MA 02446, USA
press@academicstudiespress.com
www.academicstudiespress.com

Електронна версія цієї публікації поширюється на умовах ліцензії CC-BY-NC. Ознайомитися з ліцензією: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>. Крім випадків, передбачених ліцензією, книга або її частини не можуть бути відтворені будь-яким електронним або неелектронними засобами без дозволу видавця

This book is subject to a CC-BY-NC license. To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Зміст

Подяка	4
Вступ	7
Розділ 1 Передумови	28
Марксистсько-ленінські корені советського геноциду	29
Інтелігенція під час національно-визвольної боротьби 1917–1921	39
Голод 1921–1923 років в Україні	59
Розділ 2 Керманичі	75
Інтелігенція в боротьбі за соціалізм	75
Советська національна політика	93
Криза 1926 року	99
Розділ 3 Судилище	115
Депортації	116
Категорії для ліквідації	121
Справа СВУ	124
Трудові табори	134
Примусова праця	149
Розділ 4 Винищення	166
Повстання	167
Блокади	174
Причетні особи	179
Колапс шкіл	185
Згортання українізації	196
Розділ 5 Заперечення	217
Юридичне невизнання	218
«Всесоюзний» голод	220
Приховування втрат	228
Заборона книжок	236
Замовчування правди	238
Висновки	265
Юридична відповідальність	266
Економічні наслідки	274
Соціальні наслідки	276
Психологічні наслідки	282
Історія і пам'ять	288
Біографічні нариси та термінологія	314
Бібліографія	355
Індекс	411
Про авторку	426

Подяка

Ця книга є результатом тривалого дослідження складних і нищівних наслідків Голодомору — геноциду українського народу, скоєного в 1920–1930-х роках. Перше вістря атаки було спрямовано на представників української інтелігенції, або «мозок нації», за висловом Рафаеля Лемкіна, автора Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Українська інтелігенція стикалася з екзистенційними загрозами, чинила опір, але зрештою була змушена зробити «правильний вибір» і служити советській владі, щоби вижити. Відродження сталінізму в Росії та гібридна війна проти України, що розпочалася після Революції Гідності 2013–2014 років, демонструють спадкоємність між сталінськими та несталінськими спробами запобігти кристалізації нації та підірвати Україну зсередини. Отже, триває боротьба за історію, мову і культуру. У цій книзі досліджується, як і чому стався цей геноцид і яку роль у написанні та вивченні історії відіграла і продовжує відігравати інтелігенція, особливо вчителі.

Погляди, викладені в цій книзі, були обґрунтовані розмовами з колегами на низці конференцій та симпозіумів: Міжнародному форумі «Україна пам'ятає, світ визнає» до вісімдесяти п'ятих роковин Голодомору-геноциду; Міжнародній конференції «Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка; конференції Асоціації вивчення національностей у Нью-Йорку і конференції Асоціації слов'янських, східноєвропейських та євразійських студій у Бостоні та Сан-Франциско. Обмін думками та поради професорів Мирослави Антонович, Ярса Балана, Галини Гринь, Ярослава Калакури, Наталії Левчук, Любомира Луцюка, Василя Марочка, Дарії Маттінґлі, Володимира Сергійчука та Юрія Шаповала допомогли в подальшому дослідженні цієї теми. Пандемія коронавірусу перервала вже заплановані презентації у

Вашингтоні, округ Колумбія, і Берліні, Німеччина, але дозволила завершити коректуру впродовж карантину у Фресно, Каліфорнія.

Я зобов'язана професорам Ользі Бертельсен, яка щедро поділилася власним доробком про долю української інтелігенції в 1920-х та 1930-х роках і дала слушний коментар щодо першої версії рукопису, та Хіроакі Куромії, який критично прокоментував останню версію рукопису. Професор Роман Сербин поглибив авторське розуміння концепції Рафаеля Лемкіна про советський геноцид проти українців. Згадані колеги також рекомендували додаткові джерела для дослідження. Я вдячна Марті Базюк, Дейлу Бертельсену, Мері та Деніелу Комеллі, Любові Йові, Миколі Кочерзі та Шеріл Медден, які прочитали окремі розділи або весь рукопис і надали вдумливі коментарі та пропозиції. Погляди, висвітлені у цій книзі, є особистими.

Ця робота не була би завершена без архівістів та бібліотекарів України, які щедро допомагали авторці у збиранні матеріалів. Велика вдячність директору Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) Андрію Когуту, який допоміг знайти щоденники, написані вчителями Олександром Радченко та Юрієм Самбросом, та віднайти факти з автобіографії Фелікса Дзержинського, що пролили світло на використання інтелігенції для залюднення віддалених куточків Сибіру. Ольга Бажан, директорка Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), та її співробітниця Лариса Патрак і Ольга Дивнич допомогли орієнтуватися в архівах колишньої комуністичної партії. Директорка Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОУ) Наталія Маковська допомогла знайти матеріали про роль працівників освіти та діяльність Наркомату освіти в Україні. У пошуку за каталогами фотоілюстрацій авторці допомогли Дмитро Стасюк, Олександр Тихенко та Марія Дендебера — архівісти Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФАУ). Більшість тодішніх фотографій були пропагандистськими: на них зображено вчителів, які відвідують конференції, або учнів, які працюють у майстернях. Автентичних фотографій 1932–1933 років через сувору цензуру є обмаль. У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського збереглися агітаційні карикатури, а дві карикатури з першого випуску сатиричного часопису «Червоний перець» за 1930 рік уперше опубліковані в цій книзі завдяки Яні Грінько та Михайлу Костіву. Спеціально для цього видання картографи Державного науково-виробничого підприємства «Картографія» в Україні створили дві мапи.

Співробітники музеїв і бібліотек в Україні та США допомогли авторці в пошуках джерел. Окремої згадки заслуговують Олександр Міхно, директор

Педагогічного музею України НАПН України, та його наукова співробітниця Тетяна Полухович: вони надали необмежений доступ до цифрових колекцій освітньої періодики, виданої з 1923 по 1933 рік в Україні. Ольга Рокицька з Київського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів у Білій Церкві поділилася унікальними фотографіями та біографією директора школи Василя Івчука, жертви сталінізму, Героя України. Таїсія Сидорчук, директорка Музею Джеймса Мейса в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», люб'язно ознайомила авторку з особистим архівом Джеймса Мейса. У Сімі-Веллі, Каліфорнія, Айра Пімштейн і Дженніфер Ньюбі з Президентської бібліотеки та музею Рональда Рейгана надали доступ до документів, що стосуються роботи Комісії Конгресу США з голоду в Україні, яку очолював Джеймс Мейс. Юрій Добчанський з Бібліотеки Конгресу США подарував бібліографічні раритети, примірники перших україномовних видань на цю тему. Висловляю щирю вдячність усім за допомогу.

Подяка Марії Шуваловій з видавництва Academic Studies Press за плідну співпрацю над українським перекладом, який став можливим у вільному електронному доступі для науковців і студентів України завдяки гранту від канадського Літературного фонду імені Стенлі Пітерсона та підтримці Фундації імені Володимира Юрія Даниліва. Дякую також Юлії Куліш за любов до рідного слова і вишукану літературну редакцію. Підтримку цьому перекладу надали декан факультету соціальних наук Елізабет Лоухем та грант від офісу канцлера мережі Каліфорнійських штатових університетів. Метт Дойл із бібліотеки університету у Фресно терпляче допомагав у пошуку матеріалів міжбібліотечного абонементу, особливо пропагандистських плакатів советських часів у Нью-Йоркській публічній бібліотеці.

Щиро дякую моїй родині: моїй мамі Тамарі Черніговець та татові Анатолію Малько, які щедро ділилися своїми життєвими історіями, гумором та мудрістю і духовно підтримували мене під час пандемії. На лекціях курсу всесвітньої історії мої студенти робили порівняльний аналіз геноцидів, дивуючись, чому ніколи на уроках історії в школі вони не чули про Голодомор. Ідеї та питання, які виникали під час наших дискусій, потрапили на сторінки цієї книжки. З вдячністю присвячую цю монографію моїм студентам.

Вступ

Радомисль, місто «радісної мислі», 1934 рік. На світліні на обкладинці вчителі та учнівський комітет школи № 1 імені Тараса Шевченка. Український літературознавець Григорій Грабович назвав його «бардом і пророком, натхненним голосом народу, духовним батьком відродженої нації»¹. У своєму «Заповіті» (1845) Шевченко передрік, що через боротьбу український народ розірве кайдани рабства й тиранії, щоби здобути свободу й незалежність: «Поховайте та вставляйте! Кайдани порвіть! І вражою злою кров'ю волю окропіте!»². У 1932–1933 роках Радомисльський район втратив 21 705 з 67 000, або третину населення³. У 1913-му, коли моєму дідусеві по лінії матері було всього сімнадцять років, у промисловому районному центрі проживало 15 165 населення⁴. Місто мало дев'ятнадцять заводів, водонапірну башту та електричні ліхтарі на вулицях. Перша світова війна, національно-визвольна боротьба 1917–1921 років, голод 1921–1923 років, Великий Голод 1932–1933 років — апогей Голодомору-геноциду — спустошили місто. Із шести шкіл, заснованих до 1927 року, у 1934 році залишилося лише дві⁵. Навіть сьогодні населення міста не відновилося (14 109 станом на 2020 рік)⁶. За одне покоління ті, хто вижив, втратили національну культуру, мову та історію.

Монографія є першим дослідженням проблеми екзистенційного вибору, з яким зіткнулася українська інтелігенція як перша група, що стала мішенню під час Голодомору-геноциду. Юристи вважають геноцид крайньою формою колективного насильства і злочином проти людства. Криміналісти розцінюють його як державний, організаційний та політичний злочин⁷. Соціологи розглядають його як прояв насильницького соціального або збройного конфлікту між представниками влади та цивільними групами, які чинять спротив

знищенню⁸. Історики вивчають геноцид, аналізуючи архівні джерела, усні історії та мемуари, щоби виявити його причини та наслідки. Для істориків такі загальноживані поняття, як жертви і злочинці (привідці), є недостатніми для пояснення несправедливості⁹. Натомість науковці стверджують, що етика пам'яті вимагає зміни нашої аналітичної лінзи від протиставлення категорій провини та невинності до прийняття відповідальності за вчинені дії. Як вважає Майкл Ротберг, учителі, лікарі та юристи були «причетними суб'єктами»¹⁰. Науковці стверджують, що професійні еліти, незважаючи на те, що були змушені проводити більшовицьку політику¹¹, все ж були здатні зробити екзистенційний вибір¹².

Свобода вибору є наріжним каменем філософії, відомої як екзистенціалізм, що протистоїть марксизму. Екзистенціалісти вважають, що люди вільні й повинні нести особисту відповідальність за свої дії та прийняття рішень¹³. Далі вони стверджують, що людина повинна дійти власної істини й вирішити, які ситуації є морально прийнятними. Екзистенціалістів, як релігійних, так і атеїстів, критикували марксистки, називаючи їхню філософію «буржуазною», оскільки лише буржуазія нібито має «розкіш» робити індивідуальний вибір, займаючись спогляданнями. Марксистки сповідають економічний детермінізм і активну дію на відміну від пасивного споглядання. Тож який вибір, якщо такий дійсно існував, могли би зробити вчителі та інші представники української інтелігенції в умовах примусових депортацій, безпідставних ув'язнень та позасудових страт?

Основний аргумент цієї книги ґрунтується на широкому тлумаченні Голодомору як геноциду українців як національної групи в Україні та на територіях компактного проживання українців у межах СРСР протягом 1920-х — 1930-х років. Етимологія терміна вказує на один із інструментів, який було використано для вчинення геноциду. Слово *голодомор* походить від *голод* і *мор* (латинський корінь *mors* — смерть), що означає «смерть, спричинена голодом». Українське слово *голодомор*, що пишеться з маленької г, вперше було вжито для позначення смерті від пошесті (чуми) у 1898 році у статті, що описує знедолених людей, які потерпали від голоду¹⁴. А 17 серпня 1933 року вечірня газета «Права народу» у Празі використала його в заголовку «Гладомор в СРСР»¹⁵. На той час світова преса вживала нейтральні терміни «голод», «голодовка» і «глад», щоби зобразити крайній дефіцит продовольства в деяких регіонах СРСР. Німецькі дипломати використовували такі терміни, як *Hungerkatastrophe* (голодова катастрофа), *Hungersterbens* (смерть від голоду) і *Planierung der Hungersnot* (запланований голод) у депешах протягом 1932–1933 років¹⁶. Деякі з цих термінів були запозичені

українськими емігрантськими організаціями в Європі та Північній Америці в 1930-х роках і використовувалися журналістами та публіцистами в 1940-х — 1950-х роках. Ще в 1933-му українські емігрантські організації звернулися до Ліги Націй і вимагали визнання голоду в Україні, але не отримали підтримки¹⁷. ССРСР на той час не був членом Ліги. Генеральний секретаріат відхилив це питання, вважаючи його внутрішньою справою, оскільки влада ССРСР не визнавала голоду в Україні. У 1949 році український публіцист і громадський діяч Михайло Міщенко ввів поняття «голод як метод терору та правління в Советському Союзі»¹⁸. А 31 травня 1953 року газета «Українські вісті» опублікувала залик, у якому говорилося: «Нагадаємо ще вільному світові про московський геноцид»¹⁹. Заклики емігрантських українських організацій були заглушені кампанією дезінформації, розв'язаною Кремлем на початку «холодної війни».

У 1953 році Рафаель Лемкін назвав советську політику проти української нації геноцидом. Лемкін використав специфічний термін «советський геноцид» з огляду на критерії Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, прийнятої 9 грудня 1948 року²⁰. У зверненні до української громади Нью-Йорку 20 вересня 1953 року з нагоди двадцятих роковин голодомору 1933 року Лемкін витлумачив знищення українців як «класичний приклад советського геноциду, його найдовший і найширший експеримент з русифікації». У своїх машинописних нотатках Лемкін охарактеризував політику Кремля щодо України в першій половині ХХ століття як «не просто випадок масового вбивства, [а] випадок геноциду, знищення не лише окремих людей, а й культури і нації»²¹. Далі Лемкін окреслив політику Сталіна в Україні як чотиривістряну атаку. Перший удар був спрямований на українську інтелігенцію («мозок» нації), другий — на духовенство («душу» нації), третій — на хліборобів («джерело традицій, фольклору та музики, національної мови та літератури»), тобто «дух» нації). Метою четвертого напрямку атаки було змінити демографічний склад населення України шляхом переселення ветеранів Червоної армії та лояльних до режиму росіян разом із їхніми родинами в райони, знелюднені голодомором²². Лінгвіст і юрист за освітою, Лемкін запропонував новаторську інтерпретацію, яка не обмежується етимологією терміна «смерть від голоду», поєднуючи намір і факт фізичного знищення українців як нації шляхом русифікації, політичних репресій, депортацій та розстрілів.

До кінця 1980-х років термін «геноцид» щодо Голодомору вживався рідко; частіше історики називали його Великим Голодом. Емоційно забарвлені, але оманливі терміни використовували Василь Гришко, який вжив термін

«український голокост»²³ у 1978 році, та Роберт Конквест, який вжив «терор-голод» у підзаголовку своєї монографії 1986 року. Вже в 1965-му Василь Плющ визначив репресії 1920-х та 1930-х років як моральний і фізичний геноцид. Проте він уперше використав термін «геноцид» багато років пізніше в англійському перекладі своєї книги «Геноцид українського народу», опублікованої у 1973 році²⁴.

Прецедентом юридичного визнання Голодомору геноцидом стала доповідь Міжнародної комісії з розслідування Голоду 1932–1933 років в Україні, опублікована Стокгольмським університетом у 1990 році²⁵. Поки СРСР заперечував факт голоду, комісія, створена Конгресом США, опублікувала доповідь у квітні 1988 року, а в 1990 році три томи з понад 200 свідченнями очевидців²⁶. Висновки були незаперечними: «Йосиф Сталін та його оточення вчинили геноцид проти українців у 1932–1933 роках»²⁷. Незабаром періодичні видання почали використовувати термін «голод-геноцид».

Лемкін, автор концепції геноциду, доклав зусиль, аби закріпити його юридично в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього в 1948 році²⁸. У статті I Конвенції йдеться про відповідальність, підтверджено, що сторони, які підписали Конвенцію, зобов'язуються запобігати геноциду та карати за нього, незалежно від того, чи був він вчинений у мирний, чи у воєнний час. Стаття II Конвенції конкретно визначає геноцид як «будь-яку із наступних дій, вчинених з наміром знищити цілком або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу, як таку:

- (а) вбивство членів відповідної групи;
- (b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам відповідної групи;
- (c) навмисне створення для групи таких умов життя, які розраховані на фізичне знищення її в цілому або в частині;
- (d) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;
- (e) насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої»²⁹.

Варто зазначити, що, на думку Лемкіна, геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, а радше узгоджений план різноманітних дій, спрямованих на руйнування засадничих основ життя національних груп.

Понад пів століття знадобилося для історіографічного зрушення у 2006 році, коли Верховна Рада України визнала Голодомор геноцидом української національної групи відповідно до статей Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього³⁰. У Конвенції про геноцид «не вистачило зубів, щоб засудити справжнього і єдиного виконавця гено-

циду — Росію»³¹. Конвенція ООН не змогла запобігти геноцидам упродовж XX століття.

Тому, після геноциду в Руанді, професор Грегорі Стентон, дослідник геноциду в Університеті Джорджа Мейсона в Арлінгтоні, штат Вірджинія, у 1996 році поінформував представників Держдепартаменту США про заходи щодо запобігання геноциду. Стентон підкреслив, що запобігання має розпочатися якомога раніше, бо ескалація циклу насильства перебігає поетапно:

- (1) класифікація,
- (2) символізація,
- (3) дискримінація,
- (4) дегуманізація,
- (5) організація,
- (6) поляризація,
- (7) підготовка,
- (8) переслідування,
- (9) знищення та
- (10) заперечення³².

Модель Стентона дозволила історикам розширити теоретичну базу для вивчення Голодомору як багатоетапного процесу³³.

Після пів століття советської дезінформації, яка зуміла вилучити Голодомор із підручників історії та академічних дискусій, науковцям на Заході та в Україні важко застосувати розширене тлумачення, запропоноване Лемкіним, для вивчення Голодомору як геноциду. Професор історії Росії та Східної Європи в Університеті Квебеку в Монреалі Роман Сербин підкреслив, що Лемкін запропонував нову інтерпретацію, яка не обмежується голодом³⁴. Правознавці та деякі історики в Україні та в українській діаспорі прийняли її³⁵. Проте звужене тлумачення Голодомору як голоду 1932–1933 років домінувало в наукових колах достатньо довго, тому деякі українські та західні науковці стверджують, що розширення хронологічних меж розмиває поняття³⁶.

Багато російських та проросійських советологів заперечують, що Сталін свідомо використав голод 1932–1933 років, щоби знищити українців, і тлумачать його як «всесоюзний» голод, трагедію всього советського селянства³⁷. Економісти зосереджують увагу на советській аграрній політиці, тим самим приховуючи роль національної політики. Советський історик Станіслав Кульчицький нещодавно запропонував дещо видозмінене тлумачення голодомору між загальносоюзного голоду, який необхідно аналізувати на стику економічної та національної політики Кремля³⁸. Проте зосередження уваги суто на економічних причинах голоду відволікає увагу від національної гру-

пи, на яку було спрямоване вістря геноциду, і є складником дезінформаційної війни.

Події в Україні розгорталися за траєкторією ескалації насильства в Європі початку ХХ століття проти націй, які не мали власного державного устрою або перебували на периферії імперій. Деякі науковці розглядають цей випадок через імперську або колоніальну парадигму³⁹. Першим українським ученим, який у 1911 році використав термін «колоніалізм» для тлумачення відносин між метрополією в Москві та її українськими провінціями, був Микола Стасюк. Його сучасник Макс Вебер порівнював неросійські колонії в Російській імперії з британськими колоніями в Ірландії та Індії⁴⁰. На відміну від трансатлантичних колоній Великої Британії, російські колонії поставали суходольними шляхами загарбання суміжних територій. Сучасні науковці стверджують, що досвід українців як об'єкта колонізації збігається з досвідом вірмен під час Першої світової війни та євреїв — під час Другої. В останніх двох випадках військова агресія виправдовувала насильство проти цивільного населення, яке вважали цапом відбувайлом імперських правителів Османської імперії та Третього рейху. Унікальним український випадок є тому, що насильство було скоєно в мирний час між двома світовими війнами, обидві з яких точилися на скроплених кров'ю землях України⁴¹.

Після розпаду ССРСР та відкриття архівів в Україні історики почали вивчати політичні репресії проти інтелігенції, яка стала однією з перших жертв геноциду⁴². У науковій дискусії продовжують домінувати дві парадигми: тоталітарна та ревізійністська. Шейла Фіцпатрик і Джон Арчибальд Гетті заперечують «тоталітарну» інтерпретацію діяльності советського уряду, запропоновану Робертом Конквестом. Два історики-ревізійністи, Р. В. Девіс та Стівен Віткрофт, стверджують, що голод 1932–1933 років був не штучним, а наслідком неправильної політики та стихійних лих, і що причинами голоду були недбалість та природні обставини, а не сам Сталін⁴³. Енн Епплбаум відродила «тоталітарну» парадигму, стверджуючи, що Сталін був організатором і виконавцем цього злочину⁴⁴. Політологи Карл Фрідріх з Гарвардського університету та Збігнев Бжезінський з Колумбійського університету проаналізували сутність сталінізму через призму тоталітаризму⁴⁵. Чотири основні ознаки, які відрізняють тоталітарні диктатури від конституційних систем, включають:

- (1) ідеологію, яку повинні сповідати всі члени суспільства;
- (2) однопартійну систему на чолі з «диктатором»;
- (3) систему терору, тобто знущань як над тілом, так і над розумом, як метод управління партійної верхівки за допомогою репресивного апарату; і

(4) монополію на засоби масової комунікації, зосереджену в руках партії, інакше кажучи, пропаганду і контроль за поведінкою кожної людини⁴⁶.

Важливо, що советська система продовжувала існувати і після смерті Сталіна. Вона була інституційно закріплена через розгалужену бюрократичну мережу. Політичні лейтенанти диктатора тримали в руках важелі контролю для збереження системи, адже мали від цього значну особисту вигоду.

Спочатку історіографія політичного терору була зосереджена на культурі особистості Сталіна та органах безпеки, які підтримували ватажка при владі⁴⁷. Інституційний аналіз додатково розкрив методи функціонування репресивних органів, зосередившись на організації та проведенні спецоперацій, залишаючи поза увагою ідеологічні аспекти советської репресивної політики⁴⁸. Науковці задокументували депортації української інтелігенції в 1920-х роках невдовзі після того, як СРСР утворилася як унітарна держава⁴⁹. У 1930-х роках репресії посилилися і призвели до знищення національно свідомої інтелігенції, зокрема вчителів української мови та історії⁵⁰. Документуючи свідчення жертв, автори не помічали ролі, яку відігравали конформісти у втіленні в життя советської політики колективізації та конфіскацій зерна, включно із замовчуванням правди про Голодомор.

Важливі архівні джерела, які проливають світло на роль советських репресивних органів у переслідуванні української інтелігенції, з'явилися в серії статей, опублікованих у періодичному виданні *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ* у 1990-х роках⁵¹. Вживати російську аббревіатуру ГПУ, а не український переклад ДПУ запропонував Юрій Шаповал, який опублікував значний масив праць з історії служб держбезпеки, як видно з назви документального збірника «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД»⁵². Це підкреслює той факт, що українське відділення було філією, підпорядкованою ГПУ СРСР у Москві, і виконувало вказівки керівництва щодо проведення «спецоперацій», які призвели до масової загибелі українців.

Науковці опублікували збірку первинних документів, які засвідчують, що ГПУ стежило за «старою» (дореволуційною) українською інтелігенцією в рамках підготовки до сфабрикованої справи проти «контрреволюційної» та «антисоветської» організації Спілки визволення України (СВУ)⁵³. Науковці мають перенести акцент на провідну роль процесу СВУ як намір знищити українську інтелігенцію⁵⁴. У 1929 році, коли тисячі повстань в українських селах загрожували поваленням советської влади, потрібно було знайти цапа відбувайла, щоби розгромити опозицію комуністичному⁵⁵ режимові. У травні 1929 року почалися арешти, а після інсценованих громадських слухань

СВУ на початку 1930 року репресії торкнулися всіх навчальних закладів України. Науковці детально вивчили судове провадження та долю окремих обвинувачених у 1990-х та на початку 2000-х років⁵⁶. Було опубліковано кілька свідчень очевидців⁵⁷. Автори цих публікацій оскаржують офіційну версію про те, що СВУ була «змовою», і заперечують існування такої організації⁵⁸. Загалом, науковці розглядали процес СВУ як «прелюдію до Голодомору», а не як продовження советського геноциду проти українців.

Американські історики ретельно дослідили систему освіти в ССРСР. Проте їхні дослідження містять прогалини, оскільки доступ до секретних архівних джерел був обмежений. У своїй монографії «Освіта та соціальна мобільність у Советському Союзі, 1921–1934» Шейла Фіцпатрік назвала цей історичний період «культурною революцією», вихваляючи советські досягнення⁵⁹. Ця американська історикиня австралійського походження займає ревізійністську позицію щодо сталінізму. Її монографія висвітлює реалізацію освітньої політики в усіх республіках ССРСР. Працюючи над своєю монографією наприкінці 1970-х років, Фіцпатрік мала обмежений доступ до архівів у Москві та Смоленську. Тому її історичний аналіз чистки серед вчителів і професорів зосереджений переважно на Росії. Фіцпатрік кілька разів посилалася на проблему навколо політики українізації, але не змогла пояснити, що відбувалося в Україні в 1932 і 1933 роках. У дві з трьох статистичних таблиць авторка включила дані 1932 та 1933 років, щоби проілюструвати ріст наповненості середніх шкіл, але пропустила інформацію про стрімке скорочення наповненості початкових класів. Навмисно чи ні, Фіцпатрік не помітила того, що кілька мільйонів дітей зникли безвісти⁶⁰. Початкова школа тоді була обов'язковою, тому відсутність статистичних даних у російських архівах щодо наповненості початкових шкіл України підкреслює спробу режиму приховати скоєний злочин.

Дослідження Ларрі Голмса «Кремль і школа: реформування освіти в советській Росії, 1917–1931», яке спиралося на аналіз вчительських газет та архівних документів, підтвердило висновки науковців Роберти Меннінг, Джона Арчибальда Гетті та Лінн Віола про обмеженість повного контролю влади над суспільством⁶¹. Мало хто з істориків вважає, що більшовики успішно впровадили всі свої утопічні плани, за винятком істориків-марксистів у колишньому ССРСР. Голмс не зміг пояснити, як втілення освітньої політики в Росії було пов'язане з боротьбою за владу і насильством проти українців у 1930-ті роки в Україні.

З метою подолати недоліки попередників, Томас Юїнг у своїй монографії «Учителі сталінізму: політика, практика та влада в советських школах

1930-х років» порівняв умови радянських шкіл із американськими, французькими, британськими та німецькими. Юїнг проаналізував етнічну приналежність, соціальну мобільність, гендерні особливості та опір населення державній політиці⁶². Проте автор не згадав про чистки освітян у 1930 році та закриття шкіл у 1932–1933 роках в Українській ССР.

Одним із перших англійських досліджень, присвячених вчителям і школам в Україні у 1930-х роках, стала монографія Метью Паулі з Університету штату Мічиган під заголовком «Ламання язика: мова, освіта та влада в радянській Україні, 1923–1934»⁶³. До цієї монографії про реалізацію мовної політики в Українській ССР у 1923–1934 роках увійшли біографічні нариси українських викладачів і академіків як підсудних у справі СВУ. Часті візити Паулі до українських архівів засвідчують його авторитет як краєзнавця. Автор згадує голод 1932–1933 років тому, що його епіцентром була Українська ССР. Паулі дійшов висновку, що більшовицька політика щодо боротьби з українським буржуазним націоналізмом вплинула на характер чисток серед освітян. Хоча краєзнавець висвітлює історію процесу СВУ, він не розглядає його як складник Голодомору-геноциду.

Науковці, які дослідили повсякденне життя і соціальні характеристики української інтелігенції в 1920-х⁶⁴ та 1930-х⁶⁵ роках і репресії щодо української інтелігенції від Жовтневої революції 1917 року до Великого терору 1937 року,⁶⁶ відзначають, що інтелігенція не вписувалася в більшовицьку класову структуру суспільства. Проте інтелектуальні еліти як представники різноманітних професій мали визначальні етнокультурні, соціальні, психологічні особливості та дотримувалися правил етичної поведінки⁶⁷. Професійною місією вчителя було просвітити народні маси і вести їх у боротьбу за національне визволення. Але багато хто перетворився на «кращих друзів» комуністичної партії, які під тиском проводили агітаційні, колективізаційні і навіть хлібозаготівельні кампанії «з ентузіазмом»⁶⁸. Необхідно проаналізувати, чи могла українська інтелігенція, зокрема вчителі, справді зробити екзистенційний вибір в умовах насильства.

Метою книги є дослідити, чому і як відбулася так звана «культурна революція», простежити її вплив на суспільство в Україні, особливо роль, яку відіграла інтелігенція, «мозок» нації. Семюел Гантінгтон постулював, що великі розбіжності між націями проходять по традиційних розломах культури, і тому назвав свій есей «Зіткнення цивілізацій?». Гантінгтон припустив, що культурні конфлікти важче вирішити, ніж політичні чи економічні. В ідеологічних конфліктах у відповідь на питання «На чиєму ви боці?» люди можуть обрати сторону. Натомість у конфліктах між цивілізаціями неправильна

відповідь на питання «Хто ти?» передбачає кулю в голову⁶⁹. Хоч російська та українська культури мають східну православну релігію як віру, а кирилицю як систему письма, що відгалужується від балто-слов'янської мовної сім'ї, їхні розмовні мови є взаємно незрозумілими⁷⁰, а цінності та переконання, які керують їхніми суспільствами — чітко відмінними. Історично склалося, що західні ідеї конституціоналізму, прав людини, свободи, верховенства права та демократії проникли в російську автократичну державу через Україну. Аналізуючи причини й наслідки Голодомору в Україні та заперечення Голодомору як геноциду в Росії, необхідно враховувати історичні та історіографічні відмінності⁷¹.

Для систематичного комплексного аналізу потрібно застосувати декілька лінз, за допомогою яких можна висвітлити важливі деталі, аби уникнути пастки упередженості кожної окремо взятої наукової дисципліни. Тому концепції, які розглядаються в цій книзі, включають:

- Філософські: марксизм, ленінізм, сталінізм, екзистенціалізм.
- Політичні: модернізм, імперіалізм, колоніалізм, націоналізм, роль державних урядовців, роль міжнародного співтовариства.
- Економічні: індустріалізація, колективізація, підневільна праця в таборах.
- Юридичні: справедливість, мораль, аморальність, порушення прав людини.
- Психологічні: контроль думок, психіка злочинців, поведінка жертв, посттравматичний стресовий розлад, почуття провини, сором, допомога постраждалим, заперечення геноциду.
- Соціальні: суспільний дарвінізм, членство в громадах («ми» проти «вони»), опір насильству.
- Культурні: світоглядні цінності, релігійні вірування, поховальна обрядовість, подолання постгеноцидного синдрому, увічнення пам'яті.

Історія Голодомору як геноциду є досить складною, і короткий огляд не вирішить засадничого питання: що змушує одних людей позбавляти інших життя? А втім, ця книга є спробою відповісти на конкретні питання про історію Голодомору: хто і яким чином був причетний до його організації та перебігу? Що спонукало цих людей до тих чи інших дій? Яку роль відіграла інтелігенція, особливо вчителі? Як вивчення минулого може допомогти нам зрозуміти, чому жорстокість і страждання продовжують існувати й нині? Отже, ця книга є застереженням для нинішніх і майбутніх поколінь, аби вони

усвідомили ознаки насильства та стали на захист прав людини і соціальної справедливості.

Для дослідження соціальних змін в Україні протягом 1920-х та 1930-х років було використано хронологічний, статистичний та порівняльно-аналітичний підходи. Для того щоби зібрати первинні і вторинні джерела, використовувалася історична методологія дослідження. З огляду на обмеженість усних свідчень та політики пам'яті, нарративний аналіз опублікованих спогадів⁷² і щоденників, написаних вчителями або тими, хто особисто знав учителів,⁷³ було співставлено з урядовими документами та офіційними звітами, які збереглися в центральних та регіональних архівах, особливо в архівах колишньої комуністичної партії (ЦДАГОУ),⁷⁴ колишнього Комісаріату освіти (ЦДАВОУ), Служби безпеки України (ГДА СБУ),⁷⁵ Педагогічного музею України Академії педагогічних наук України⁷⁶ та приватних бібліотеках⁷⁷. Розпад СРСР уможливив доступність архівів для дослідників. Приховані десятиліттями секретні постанови та матеріали справ репресованих учителів проливають нове світло на історичні події. Факти, зібрані з періодичних видань, заповнюють прогалини в архівних матеріалах, що дозволяє зрозуміти часом суперечливий перебіг минулих подій.

Хронологічно ця книга поділена на п'ять періодів, кожному з яких присвячено відповідний розділ. У першому розділі розглядаються передумови геноциду з 1917 по 1922 рік, коли Україна зазнала поразки в національно-визвольній боротьбі, а більшовики встановили свою владу, озброєні марксистською ідеологією та репресивним апаратом для її забезпечення. Ідеологічні корені советського геноциду проти українців сягають праць авторів наукового комунізму Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та батька-засновника першої соціалістичної держави Владіміра Леніна. Більшовицька політика щодо неросійських націй та володіння землею була передумовою встановлення диктатури пролетаріату після Жовтневої соціалістичної революції 1917 року. Зусилля «старої» (дореволюційної) інтелігенції відбудувати національну систему освіти в Україні зіткнулися з нагальною потребою підготовки нової советської еліти.

У другому розділі увага зосереджується на періоді з 1923 по 1927 рік, коли було запроваджено політику щодо неросійських націй, а насильство проти національно свідомої інтелігенції закріпилося на державному рівні, що дало поштовх до підготовки «червоної» інтелігенції. Вчителі в Україні відігравали важливу роль як пропагандисти більшовицької політики. Напередодні десятої річниці Жовтневої соціалістичної революції український сепаратизм було проголошено великою загрозою советській владі, і влада запровадила методи усунення цієї тенденції.

У третьому розділі аналізуються події між 1928 і 1931 роками, коли була започаткована советська політика секретності. Це сталося напередодні першого показового суду над національно свідомою інтелігенцією на тлі одночасного придушення повстань проти більшовицької політики суцільної колективізації, що призвело до заснування концтаборів, названих «виправно-трудовами». Депортації національно свідомої інтелігенції почалися ще в 1920-х роках після першого показового суду над українськими соціалістами-революціонерами у 1921 році, а через вісім років відбувся ще один показовий процес над членами сфабрикованої Спілки визволення України (СВУ), який супроводжувався чистками тисяч учителів і ліквідацією Наркомату освіти в Україні. Решта педагогічних кадрів були залякані і стали «ентузіастами» у проведенні більшовицьких кампаній з пропаганди, колективізації та хлібозаготівель. Непокірних представників української інтелігенції заслали в концтабори під опіку ГПУ на північ Росії та до Сибіру, де вони вимирали від голоду, холоду, хвороб або були розстріляні.

Четвертий розділ присвячено кульмінації геноциду: винищенню українців голодом та іншими засобами в 1932–1933 роках. Сталін та його поплічники спершу відтягли голову інтелігенції, знищили Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та вчинили голодомор, аби поставити на коліна українських землеробів, а саме конфіскували зерно і все їстівне, занесли на «чорні дошки» колгоспи й цілі села, які противилися загарбницькій політиці, влаштували блокаду населених пунктів і кордонів України. Згортання українізації одночасно зі «спецоперацією» під прикриттям хлібозаготівель призвело до загибелі хліборобів, які були носіями національної традиції, культури і мови в Україні та за її межами: на територіях, населених українцями в РСФСР. Вжити означало повністю підкоритися репресивному режиму.

П'ятий розділ розкриває стратегії заперечення, які застосовували виконавці геноциду. Заперечення Голодомору почалося з приховування злочину і триває донині. Співучасники та ті, хто стояли осторонь, сприяли замовчуванню правди про Голодомор. Замовчування та секретність, хоча й не є унікальними, були притаманні советській системі. Існували два прошарки замовчування: внутрішній, всередині ССРСР, і зовнішній, на світовій арені. Серед сторонніх спостерігачів були західні журналісти та інтелектуальні еліти, дипломати й лідери великих держав, які не зуміли запобігти геноциду проти українців у 1930-х роках.

У прикінцевому розділі розглядаються питання юридичної відповідальності, а також економічні, соціальні, культурні й психологічні наслідки Го-

лодомору для наступних поколінь українців. У ньому розкривається представлення теми Голодомору в історії та пам'яті. Американський філософ іспанського походження і професор Гарвардського університету Джордж Сантаяна, відомий своїми афоризмами, попереджав: «Ті, хто не пам'ятають минулого, приречені його повторювати»⁷⁸. Це попередження стало уроком для нашого покоління. Дослідник політики Кремля Майкл Маккей розпізнав зерна геноциду в гібридній війні Росії проти України ще у 2018 році⁷⁹. Сталін знищив одне покоління української інтелігенції. Путін вбиває інше⁸⁰.

Посилання

- 1 George G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko* (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982), 1.
- 2 «Заповіт», Переяслав, 25 грудня 1845 року. Переклад з видання *The Ukrainian Poets, 1189–1962*, eds. Constantine Henry Andrusyshen and Watson Kirkconnell (Toronto: University of Toronto Press, 1963).
- 3 *Довідник з основних статистично-економічних показників господарств районів Київської області УРСР* (Харків, 1933), 6–8; *Державний архів Київської області* (далі ДАКО), ф. Р-235, оп. 1, спр. 21, арк. 1–108; цитується в Volodymyr Serhiychuk, “To Honor All Innocent Victims of the Holodomor,” in *Women and the Holodomor-Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators*, ed. Victoria A. Malko (Fresno: The Press at California State University, 2019), 125.
- 4 Мій дід по матері Микола Черніговець народився в Чорнобилі Радомисьського повіту Київської губернії в 1896 році в родині хліборобів. Особлива подяка Я. М. Бульбонюк за пошук запису в церковній книзі в *Центральному державному історичному архіві України, м. Київ* (ЦДАКУ), ф. 127, оп. 1078, спр. 2519, арк. 115 зв.
- 5 «Радомишль», *Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область* (Київ: Українська Радянська Енциклопедія АН УРСР, 1973), <http://imsu-zhytomyr.com/mista-i-sela-zhytomyrskoi-oblasti/radomyshlskyj-rajon-/radomyshl.html>.
- 6 Див. табл. 5 у *Number of Existing Population of Ukraine as of 1 January 2020: Statistical Publication*, ed. Olena Vyshnevska (Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 2020), 30.
- 7 Alette Smeulers, “Perpetrators of International Crimes: Towards a Typology,” in *Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes*, eds. Alette Smeulers and Roelof Haveman (Antwer: Intersentia, 2008), 233, 235.

- 8 Frank Chalk and Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies* (New Haven: Yale University Press, 1990). За тлумаченням авторів, геноцид та етноцид має намір знищити частину групи «з метою тероризувати решту, щоби вона відмовилася від своєї окремішньої ідентичності чи протистояння групі виконавців злочину» (26). Автори запропонували таку типологію геноциду, беручи до уваги мотивацію злочинців: «(1) ліквідувати наявну або можливу загрозу; (2) поширити терор серед наявних і можливих ворогів; (3) присвоїти матеріальне багатство; або (4) насадити віру, теорію чи ідеологію» (29). У будь-якому випадку існує більше одного з цих мотивів. Дивіться також доробок британського політолога і соціолога Мартіна Шоу, який у своїй книзі дає широке визначення цього поняття *What Is Genocide?* (Cambridge: Polity, 2007).
- 9 Василь Марочко і Гьотц Хілліг, *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору, 1929–1941* (Київ: Науковий світ, 2003); О. Драч, «Співробітники Черкаського педагогічного інституту — жертви сталінських репресій», у *Освітня Черкащина — жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання*, ред. В. Масненко (Черкаси: Брама-України, 2009), 213–18; Daria Mattingly, “[Extra]ordinary Women: Female Perpetrators of the Holodomor,” in *Women and the Holodomor-Genocide*, ed. Malko, 51–89.
- 10 Michael Rothberg, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Redwood City: Stanford University Press, 2019).
- 11 Геннадій Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки)», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 17 (2007): 138–61.
- 12 Ольга Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя* (Харків: Раритети України, 2010).
- 13 Thomas Flynn, *Existentialism: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2006).
- 14 *Літературно-науковий вісник* 7, вип. 3 (1898): 106. Слово *голодомори* у множині вжив Іван Франко у переказі уривків з повісті Еміля Золя *Paris*. Похідне дієслово *морити* вживається в українській розмовній мові в переносному значенні «виснажити» або «мучити». Цит.: *Вільний тлумачний словник*, 2018, <http://sum.in.ua/f/Gholodomor>.
- 15 “Hladomor v SSSR,” *Večernik Prava Lidu*, August 17, 1933. Див. Ярослав Грицак, «Хто і коли вперше вжив слово “Голодомор”?»», *Україна модерна*, 24 листопада 2017, <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/etymology-holodomor>.
- 16 Василь Марочко, «Голодомор–геноцид», *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні* (Дрогобич: Коло, 2018), 91–93.
- 17 Павло Штепа, *Московство: Його походження, зміст, форма і історична тяглість*, вип. 2 (Торонто: Семен Стасишин, 1968), 362.
- 18 Michael Mischenko, “Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union,” *Ukrainian Quarterly* 5, no. 2 (1949): 219–25.
- 19 «Нагадаємо ще вільному світові про московський геноцид», *Українські вісті*, 31 травня 1953.
- 20 “Ukrainians March in Protest Parade. 10,000 Here Mark Anniversary of the 1933 Famine — Clergy Join in the Procession,” *New York Times*, September 21, 1953; “Over 154,000 N.Y. Ukrainian Americans March in Protest Parade Marking Anniversary of Soviet Fostered 1932–1933 Famine in Ukraine,” *Ukrainian Weekly*, September 26, 1953. Обидві газетні статті згадували, що Рафаель Лемкін говорив про «мільйони українців, які стали жертвами плану радянської Росії знищити якомога більше з них, щоб зламати героїчний український національний опір радянській владі й окупації та комунізму». Роман Сербин вважає, що у Лемкіна було мало часу, аби виголосити все звернення; тому його концепція геноциду проти українців як чотиривістряної атаки не згадувалася в газет-

них репортажах і залишалася завуальованою протягом усього двадцятого століття (особисте спілкування 20 вересня 2019 року).

- 21 Raphael Lemkin, "Soviet Genocide in the Ukraine" (typewritten notes), folder 16, box 2, reel 3, ZL-273, "The Raphael Lemkin Papers, 1947–1959," Rare Books and Manuscripts Division, New York Public Library. Стівен Джейкобс, Роман Сербин і Марко Супрун знайшли текст промови в Нью-Йоркській публічній бібліотеці. Рукопис вперше процитовано в Jean-Louis Panné, "Rafaël Lemkin ou le pouvoir d'un sans-pouvoir," introduction to Rafaël Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide?* (Монпасьо: Édition du Rocher, 2008), 7–66. Повний текст виступу вперше опубліковано як додаток у *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*, eds. Lubomyr Y. Luciuk and Lisa Grekul (Kingston: Kashtan Press, 2008), 235–42. Текст перекладено шістьма офіційними мовами ООН та 22 іншими мовами і відредаговано Романом Сербином та Олесею Стасюк, *Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)* (Київ: Майстерня книг, 2009), <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/978-966-2260-15-1.pdf>. Див. повний текст з факсиміле рукопису та вступом Дуґласа Ірвіна-Еріксона в Raphael Lemkin, *Soviet Genocide in the Ukraine*, ed. Lubomyr Y. Luciuk (Kingston: Kashtan Press, 2014).
- 22 Свідки бачили, як потяги з переселенцями з російських губерній почали прибувати в пік Голодомору навесні 1933 року. Вітали колонізаторів буксирні бригади, які перед тим конфіскували зерно і все їстівне в селах. Лише на одній станції в селі Сватове такі бригади розвантажили сімдесят п'ять потягів. Див. *Свобода*, № 164, 17 червня 1951. Понад мільйон російських колоністів переселилося в знелюднені Голодомором райони України. Див. Дмитро Соловей, *Голгота України* (Дрогобич: Відродження, 1993), 197, 204, 211. Книга вперше була опублікована англійською під заголовком *Golgotha of Ukraine, Part I, The Moscow-Bolshevik Occupation Terror in Ukrainian SSR between First and Second World War* (Winnipeg: Ukrainian Voice, 1953).
- 23 Wasyl Hryshko, *The Ukrainian holocaust of 1933*, ed. Marco Carynnyk (Toronto: Bahriany Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983). Українське видання було вперше опубліковано в 1978 році. Тоді англійські словники тлумачили «голоко́ст» як «масове вбивство людей». Словники на той час не включали терміна «Голоко́ст», що означає «вбивство нацистами понад шести мільйонів євреїв». Він з'явився в 1980 році.
- 24 Vasyl Pliushch, *Genocide of the Ukrainian People: The Artificial Famine in the Years 1932–1933* (München: Ukrainisches Institut für Bildungspolitik, 1973), <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10887/file.pdf>.
- 25 *International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine: The Final Report* (Stockholm: Stockholm Institute of Public and International Law, no. 109, 1990), <https://web.archive.org/web/20081001225745/http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>.
- 26 Commission on the Ukraine Famine, *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1988; надалі: *Report to Congress*), <https://catalog.hathitrust.org/Record/007398237>; James E. Mace and Leonid Heretz, eds., *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine*, vols. 1–3 (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1990; надалі: *Oral History Project*), <https://catalog.hathitrust.org/Record/009145045>.
- 27 *Report to Congress*, vii.
- 28 Лемкін писав: «Загалом геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком випадків, коли він супроводжується масовими вбивствами всіх членів нації. Воно має скоріше означати узгоджений план різноманітних дій, спрямованих на руйнування суттєвих основ життя національних груп, з метою знищення самих груп. Цілями такого плану були б руйнування політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії, економіч-

- ного існування національних груп, знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності і навіть життя людей, які належать до таких груп». Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944), 79.
- 29 “Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948,” United Nations, *Treaty Series*, vol. 78-I, no. 1021 (1951), 280, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>.
- 30 «Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” № 376-V (Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст. 504) від 28 листопада 2006 року», у *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду за міжнародним правом*, ред. В. Василенко та М. Антонович (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016), 226–28, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.
- 31 Таку позицію сформулювала Американська асоціація юристів у своїх аргументах проти ратифікації Конвенції ООН. Див. Anton Weiss-Wendt, *The Soviet Union and the Gutting of the U.N. Genocide Convention* (Madison: University of Wisconsin Press, 2017), 8. Сенату США знадобилося сорок років, щоби дати згоду на ратифікацію 19 лютого 1986 року, а 4 листопада 1988 року президент Рональд Рейган нарешті підписав законопроект про ратифікацію Конвенції ООН про геноцид.
- 32 Gregory H. Stanton, “The Ten Stages of Genocide,” *Genocide Watch*, 2020, <https://www.genocidewatch.com/ten-stages-of-genocide>. Професор Ґрегорі Стентон був юридичним радником Руху, за що його визнав Людиною року Український конгресовий комітет Америки в 1992 році.
- 33 Аналітична модель відтворена з дозволу професора Стентона, президента Genocide Watch (електронна пошта авторки від 2 жовтня 2019 року). Модель була застосована до аналізу Голодомору в доповіді «Нова парадигма у вивченні історії Голодомору як геноциду» на Міжнародному форумі «Україна пам'ятає, світ визнає» до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 років — Геноциду українського народу, Київ, Україна, 22 листопада 2018 року.
- 34 Roman Serbyn, “Holodomor: The Ukrainian Genocide,” in *Rafal Lemkin: A Hero of Humankind*, eds. Agnieszka Bieńczyk-Missala and Sławomir Dębski (Warsaw: Polish Institute of International Affairs, 2010), 205–30. Див. також Douglas Irvin-Erickson, “Foreword: The Four Pronged Attack—Raphael Lemkin’s Theory of Genocide and the Destruction of the Ukrainian Nation,” in *Soviet Genocide in the Ukraine*.
- 35 Wasyl Hryshko, “The Origins of Soviet Genocide,” 8–68; Володимир Василенко, «Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду», у *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, ред. Володимир Василенко та Мирослава Антонович (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016), 63–65; Volodymyr Serhiychuk, *Genocide-Holodomor of Ukrainians, 1932–1933* (Vyshgorod: PP Serhiychuk M. I., 2018), 145–46; Myroslava Antonovych, “Individual and Collective Intent in the Crime of Genocide (on the Example of the Holodomor-Genocide against the Ukrainian Nation),” *Actual Problems of International Relations*, no. 145 (2020): 54–61.
- 36 Michael Ellman, “Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited,” *Europe-Asia Studies* 59, no. 4 (2007): 663–93. Див. також Леся Онишко, «Поширення інформації про Голодомор в незалежній Україні: іміджеві втрати», у *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, ред. Олеся Стасюк та ін. (Київ: Вид. Олег Філюк, 2017), 193–97.
- 37 Alec Nove, *An Economic History of the USSR, 1917–1991* (New York: Penguin, 1992); Н. А. Івницький, «Голод 1932–1933-х годов: кто виноват?» у *Судьбы российского крестьянства*, ред. И. Афанасьев (Москва: Россия XX век, 1996), 333–63; R. W. Davies, and S. G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (London: Palgrave MacMillan, 2004).

- 38 Stanislav Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor*, trans. Ali Kinsella (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2018), xxiii–xxvi.
- 39 Pliushch, *Genocide of the Ukrainian People*; Hryshko, *The Ukrainian holocaust of 1933*; Andrea Graziosi, “Viewing the Twentieth Century through the Prism of Ukraine: Reflections on the Heuristic Potential of Ukrainian History,” *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1–4 (2015–2016): 107–28.
- 40 Stephen Velychenko, *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925* (Toronto: University of Toronto Press, 2015).
- 41 Timothy Snyder, “The Soviet Famines,” in *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 21–58.
- 42 Володимир Єршов, «Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр.», *Волинсько-Житомирщина: історично-філологічний збірник*, вип. 3 (1998): 37–71; В. Кондрашов, «З корінням вирвати національно-контрреволюційні елементи з Н.П.І. (Погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років)», *Сіверський літопис: всеукраїнський науковий журнал*, вип. 2 (20) (1998): 13–15; А. Бабенко, «Політичні репресії 1920–1930-х років у Полтавському педагогічному інституті», *Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»*, вип. 2 (21) (2009): 196–209; А. Лисий, «Репресії проти студентства та викладачів історичного факультету Вінницького учительського інституту в 30-х рр. ХХ ст.», *Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць*, вип. 8 (2010): 42–45.
- 43 Див. ревізійні аналізи книг Конквеста у Sheila Fitzpatrick, “People and Martians,” review of *The Great Terror*, by Robert Conquest, and *The Harvest of Sorrow*, by Robert Conquest, *London Review of Books* 41, no. 2 (January 24, 2019): 13–15. Див. також J. Arch Getty and Roberta Thompson Manning, *Stalinist Terror: New Perspectives* (New York: Cambridge University Press, 1993); Davies and Wheatcroft, *The Years of Hunger*.
- 44 Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin’s War on Ukraine* (New York: Doubleday, 2017).
- 45 Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge: Harvard University Press, 1965).
- 46 Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski, “The Model of Totalitarianism,” in *The Stalin Revolution: Foundations of Soviet Totalitarianism*, ed. Robert V. Daniels (Lexington and Toronto: D. C. Heath and Company, 1972), 198–213, esp. 200–201.
- 47 Roy A. Medvedev, *Let History Judge*, eds. David Joravsky and Georges Haupt, trans. Colleen Taylor (New York: Alfred A. Knopf, 1971); Roy A. Medvedev, *On Stalin and Stalinism*, trans. Ellen De Kadt (New York: Oxford University Press, 1979); Дмитрий Волкогонов, *Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина*, 2 т. (Москва: Изд-во Агентства Печати Новости, 1989).
- 48 Іван Білас, *Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, 2 т. (Київ: «Либідь» — «Військо України», 1994); Сергій Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління в УРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження*, 2-ге вид. (Київ: Пенман, 2017); Віктор Ченцов, *Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки* (Тернопіль: Збруч, 2000).
- 49 Сергій Кокін, «Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УРСР (1920–1922 рр.)» у *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.)*, ред. П. Панченко та Є. Пронюк та ін. (Київ: НАН України, 1998), 224–26; Валентин Гусєв, «Про депортацію групи українців за кордон у 1922 р.», там само, 180–82; Михайло Кузьменко, «Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х років ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу» (доктор. дис., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2005); Viktor Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” in *Genocide in Ukraine*, ed. P. Kardash (Melbourne: Fortuna Publishing, 2007), 178–81.

- 50 Див. аналіз репресій проти української інтелігенції у 1930-х роках в Olga Bertelsen and Myroslav Shkandrij, “The Secret Police and the Campaign against Galicians in Soviet Ukraine, 1929–34,” *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 42, no. 1 (2014): 37–62; Myroslav Shkandrij and Olga Bertelsen, “The Soviet Regime’s National Operations in Ukraine, 1929–1934,” *Canadian Slavonic Papers* 55, no. 3–4 (2013): 417–47. Див. біографії репресованих вчителів України у монографії Марочко і Хіллліг, *Репресовані педагоги України*.
- 51 Володимир Пристайко, «Жертви терору: Як ДПУ боролися з українською академічною наукою (Політичні процеси 20–30-х рр.)», *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ* № 1 (1994): 70–78; Віктор Очеретянко, «Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х рр. (за матеріалами фонду «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації)», *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ* № 1–2 (1997): 240–52; Дмитро Архирейський і Віктор Ченцов, «Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела», *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ* № 2–4 (2000): 16–55.
- 52 Валентина Борисенко, Василь Даниленко, Сергій Кокін, Олеся Стасюк, Юрій Шаповал, *Розскречена пам’ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД* (Київ: Стило, 2007).
- 53 Василь Даниленко, *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* (Київ: Темпора, 2012), 21, 25, 27, 29.
- 54 Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 2-ге вид.*, 620.
- 55 Різницю у правописі запозичено у Джона Дьюї для тлумачення комунізму з великої літери (для позначення версії марксизму в ССРСР) і малої літери (коли мається на увазі теорія Маркса). Див. “Why I Am Not a Communist,” *Modern Monthly* 8 (April 1934): 135–37.
- 56 Сергій Білокінь, «Репетиція беззаконь: судовий процес над Спілкою визволення України», *Україна*, № 37 (1701), 10 вересня 1989, 13–15 і № 38 (1702), 17 вересня 1989, 20–21; В. Кирилюк, «Процес СВУ — сталінська фальшивка», *Літературна Україна*, 7 грудня 1989; В. Савцов, «Злочин, якого не було», *Радянська Україна*, 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня 1989; Г. Касьянов, «Доля академіка Єфремова», *Під прапором ленінізму*, вип. 19 (1989): 75–78; Гелій Снегірьов, *Набій для розстрілу (Ненько моя, ненько...): лірико-публіцистична розвідка* (Київ: Дніпро, 1990); О. Сидоренко, «Підлішого часу не було: як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України», *Вечірній Київ*, 15 травня 1991; Юрій Шаповал, *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії* (Київ: Наукова думка, 1993), 64–81; Анатолій Болаболчченко, СВУ — суд над переконаннями (Київ: УКСП «Кобза», 1994); Хіроакі Куромія, «Сталінський “великий перелом” і процес над “Союзом визволення України”», *Отечественная история*, вип. 1 (1994): 190–97; Володимир Пристайко та Юрій Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти; науково-документальне видання*, ред. Іван Ільєнко (Київ: ІНТЕЛ, 1995); Ю. Шаповал, «Невідомі документи про УАПЦ у зв’язку зі справою “Спілки визволення України”», *Людина і світ*, вип. 11–12 (1996), 13–17; С. Г. Водотика, *Академік Михайло Єлисейович Слабченко: нарис життя та творчості* (Київ: Херсон, 1998); Віктор Даниленко, «Один з 45-ти: В. Дурдуківський», *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* № 1–2 (1998): 253–62, http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/253.pdf; Федір Шепель, «“Заплямовані” трьома буквами: “Справа СВУ” — це трагедія не тільки інтелігенції», *День*, 1 серпня 2003, <http://incognita.day.kyiv.ua/zaplyamovani-troma-bukvami.html>; Юрій Шаповал, «Театральна історія», у *Доля як історія* (Київ: Генеза, 2006), 16–34, https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shapoval_dolya.pdf.
- 57 Див. Опера СВУ — музика ГПУ: спогади свідків; збірка, ред. Юрій Хорунжий (Кам’янськ-Шахтинський: Станиця, 1992); Борис Антоненко-Давидович, «СВУ», *Неопалима купина: народознавство, історія, архіви*, вип. 1 (1994): 31–66; Григорій Костюк, *Сталінізм в Україні:*

- гене́за і наслідки; дослідження і спостереження сучасника (Київ: Смолоскип, 1995); С. О. Єфремов, *Щоденники, 1923–1929* (Київ: Газета «Рада», 1997).
- 58 Yuri Shapoval, “The Case of the ‘Union for the Liberation of Ukraine’: A Prelude to the Holodomor?” *Holodomor Studies* 2, no. 2 (2010): 154.
- 59 Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).
- 60 Василь Марочко, «Школи без дітей та вчителів», у *Голодомор 1932–1933 рр.* (Київ, 2007), 53; Володимир Сергійчук, «Шкільна статистика як важливе джерело для встановлення кількості втрат під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років», *Народна творчість і етнологія* 5 (2018): 5–15; Serhiychuk, “To Honor All Innocent Victims of the Holodomor,” 119–44.
- 61 Larry F. Holmes, *The Kremlin and the Schoolhouse: Reforming Education in Soviet Russia, 1917–1931* (Bloomington: Indiana University Press, 1991).
- 62 E. Thomas Ewing, *The Teachers of Stalinism: Policy, Practice and Power in Soviet Schools of the 1930s* (New York: Peter Lang, 2002).
- 63 Matthew D. Pauly, *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934* (Toronto: University of Toronto Press, 2014).
- 64 Петро Бондарчук, *Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998); Володимир Греченко і Олександр Ярмиш, *Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.)* (Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2001); Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства», 138–39.
- 65 Георгій Касьянов, «Українська інтелігенція в 1933 р.», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 2 (1992): 92–98; В. Даниленко і М. Кузьменко, «Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду», *Український історичний журнал*, вип. 5 (2003): 145–55.
- 66 Георгій Касьянов, «Інтелігенція радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз» (дисертація, Інститут історії України, 1993); Георгій Касьянов, *Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля* (Київ: Глобус-Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992); Георгій Касьянов і Василь Даниленко, *Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.)* (Київ: Наукова думка, 1991); Василь Даниленко, Георгій Касьянов, Станіслав Кульчицький, *Сталінізм на Україні, 1920–30-ті роки* (Київ: Либідь, 1991); І. О. Клцаков, *Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.)* (Донецьк: Юго-Восток, 1997).
- 67 Ю. Телячий, «Українське національно-культурне відродження в 1917–1921 рр.: до проблеми методологічного контексту проблеми», *Освіта, наука і культура на Поділлі*, вип. 24 (2017): 10. Тлумачення поняття «інтелігенція» як соціально-психологічного поняття та огляд історичного розвитку інтелігенції України див. М. Шлемкевич, *Енциклопедія українознавства*, ред. Володимир Кубійович (Париж — Нью-Йорк: Молоде Життя, 1959), т. 3, 877–79.
- 68 Вислів походить із назви монографії О. В. Лук'яненка, яка розглядає повсякденне життя студентів і викладачів педагогічних інститутів України від 1920-х до 1960-х років «*Найближчі друзі партії*»: *колективи вишів України в образах щодення 1920-х років — першої половини 1960-х років* (Полтава: Вид-во «Сімон», 2019).
- 69 Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilizations?” *Foreign Affairs* 72, no. 3 (1993): 27.
- 70 За словами російського лінгвіста Олега Трубачова, *Етимологический словарь русского языка*, упорядкований Максом Фасмером, містить близько 11 000 слів, з яких дві третини — пізні запозичення (6 300 слів, або 57 %) і слова невідомого походження (1 119 слів, або 10 %). Загальноіндоєвропейські лексеми становлять 3 191 слово. Що ж до загальносхіднослов'янських слів, то в цьо-

му словнику наведено лише 72; таким чином, українська та російська мови мають 0,6 % спільних слів. Див. Ilko Maidachevsky, "Linguistic Insights into Ukrainian History: Professor Kostiantyn Tyshchenko speaks about the role of modern linguistics in our identity and the rebuttal of the cradle-of-three-brotherly-peoples theory," *Ukrainian Week*, November 16, 2012, <https://ukrainianweek.com/Culture/65223>. Українська лексика була сформована здебільшого під впливом латини та німецької мови (як безпосередньо, так і через польську), тоді як російська запозичила значну частину свого словникового складу з тюркських мов.

- 71 Російська та українська історіографії відрізняються у трактуванні шести питань: (1) українська національна ідентичність; (2) національно-визвольна боротьба 1917–1921 років та утворення Української Народної Республіки як незалежної держави в 1918 році; (3) Голодомор-геноцид 1932–1933 років, вчинений Сталіним та його поплічниками з метою денационалізації України; (4) подвійна колонізація та експлуатація природних ресурсів України гітлерівським Третім рейхом і сталінським Радянським Союзом; (5) легітимність передачі Криму; та (6) корінне походження українського населення на Донбасі. Див. Володимир Сергійчук, «І через сто років — один на одного: Про розвиток російсько-українських відносин у ХХ столітті», *Нація і держава*, вип. 3 (646), березень 2017, 8–10, https://ia800901.us.archive.org/25/items/NiD_newspaper/646--31--03--2017--03.pdf.
- 72 Понад 200 очевидців дали свідчення Комісії США з питань голоду в Україні. Цю комісію створили в 1985 році для проведення дослідження голоду 1932–1933 років, щоби допомогти американській громадськості краще зрозуміти советську систему. Хоча в анкеті, розробленій для усних опитувань, не було жодного питання про школи, десятки свідків, особливо вчителі, надали детальну інформацію у розповідях про школи в часи Голодомору. Див. *Report to Congress and Oral History Project*. Розповіді свідків про вчителів і школи також можна знайти в S. O. Pidhainy, ed., *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* (Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953–1955), 2 vols. У 2000-х роках усні історії збирали православний священник Юрій Мицик та його учні в усіх регіонах України, див. Юрій Мицик, *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2003–2013), тт. 1–9. Розповіді очевидців про школи та вчителів також опубліковано в *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, ред. Руслан Пиріг (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007).
- 73 Див. спогади вчителів у монографії Олександра Комарніцького, *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.* (Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2017).
- 74 У кількох архівосховищах зберігаються колекції документів, що містять відомості про функціонування навчальних закладів України в 1923–1934 роках. Зокрема, фонд 166 містить документи Народного комісаріату освіти України (НКО) і зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВОУ). На жаль, найголовніший 1933 рік містить найменше свідчень. Матеріали про політичні та економічні кампанії, пропагандистську та агітаційну діяльність, інструкції та циркуляри з питань освіти містяться у фонді 1 Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (далі: ЦК КП(б)У) у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ).
- 75 Щоденники репресованих учителів зберігаються у фонді 6 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі: ГДА СБУ). Ці щоденники упорядкував, відредагував і опублікував Ярослав Файзулін, «Репресовані» щоденники: *Голодомор 1932–1933 років в Україні* (Київ: Фенікс, 2018). Світлини шкіл і вчителів, а також зображення колгоспів, показових процесів та наслідків Голодомору можна знайти в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного (скорочено ЦДКФФАУ).
- 76 В архівах Педагогічного музею України АПН України зберігаються публікації, бюлетені та освітні періодичні видання, що виходили в Україні в 1920-х та 1930-х роках. Біографії провід-

них теоретиків освіти і педагогів є в доступі онлайн за адресою http://pmu.in.ua/actual-info/istoria_museiy/.

- 77 Приватний архів доктора Джеймса Мейса, виконавчого директора Конгресової Комісії США з питань голоду в Україні, містить рідкісні публікації англійською та українською мовами, які стосуються історії України, особисте листування з науковцями та документи, які проливають світло на національну політику. Архів зберігається в музеї Джеймса Мейса при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» в Києві. Іншу частину архіву Джеймса Мейса, а також документи, пов'язані з роботою Комісії, можна знайти в Президентській бібліотеці та музеї Рональда Рейгана в Сімі-Веллі, Каліфорнія.
- 78 George Santayana, *The Life of Reason or The Phases of Human Progress*, vol. 1, «*Reason in Common Sense*» (New York: Scribner's, 1905), 284. Повний текст п'ятитомного видання доступний онлайн за посиланням Project Gutenberg <http://www.gutenberg.org/files/15000/15000-h/15000-h.htm>.
- 79 Дослідник політики Кремля Майкл Маккей наводить паралелі до моделі Стентона у статті Michael MacKay, "The Seeds of Genocide in Russia's Invasion of Ukraine," *Radio Lemberg*, April 17, 2018, <http://radiolemberg.com/ua-articles/ua-allarticles/the-seeds-of-genocide-in-russia-s-invasion-of-ukraine>.
- 80 Charlotte Higgins, "Stalin erased one generation of Ukraine's artists. Now Putin is killing another — including my friend," *The Guardian*, July 14, 2023, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/jul/14/stalin-ukraine-artists-vladimir-putin-victoria-amelina>

Передумови

Перша світова війна та більшовицька навала стали передумовами для геноциду⁸¹. Історики простежують ідеологічні корені геноциду проти українців у працях засновників наукового комунізму Карла Маркса та Фрідріха Енгельса й батька-засновника першої комуністичної держави Владіміра Леніна. Більшовицька національна політика та політика розподілу землі були засадничими для встановлення «диктатури пролетаріату». Маркс використав це словосполучення без подальших пояснень; своєю чергою, Ленін тлумачив його як монополію правлячої партії під керівництвом лідера, «повністю заснованої на насильстві і не обмеженої законами»⁸². Очільники України намагалися відвернути втручання Антанти та Центральних держав, проте мобілізувати національну армію із залишків колишньої імперської армії для боротьби за незалежність України виявилось складним завданням. Кілька національних урядів намагалися створити демократичну республіку в українських етнографічних межах та відбудувати її освітню систему. Уряди чергувалися під впливом ідеологій, що конкурували. Врешті-решт, московити поставили вимогу підготувати нову «червону» еліту, щойно більшовики зміцнили панування в Україні. Тоталітарна освіта ставила на меті не прищеплення переконань, а знищення будь-якого формування вміння критично мислити поза межами однієї ідеології. Голод 1921–1923 років, який настав після низки більшовицьких збройних нападів на Україну, позбавив народ волі до опору.

Марксистсько-ленінські корені советського геноциду

Протягом останнього року Першої світової війни та тривалого процесу підготовки мирного врегулювання Україна стала полем битви ідей. Виникла ціла низка ідеологій: соціалістична (Центральна Рада, а потім УНР), монархічна (Павло Скоропадський), анархістська (Нестор Махно⁸³), націонал-комуністична (боротьбисти⁸⁴) та імперіалістична (російські білогвардійці)⁸⁵. З третьої спроби більшовики окупували Україну. Їхня ідеологія, спрямована на ліквідацію нібито привілейованих класів (наприклад, старої інтелігенції) або груп, звинувачених у саботажі державної політики (як-от куркулів), забезпечила легітимність насильства. У ситуаціях, що характеризуються колективним насильством, соціальна інженерія неминуча. Розгляньмо основні тези більшовицької ідеології, щоби зрозуміти марксистсько-ленінське коріння советського геноциду проти українців.

Антинаціональне упередження Маркса

Усі студенти-історики обов'язково вивчають марксистську теорію. Вона стала впливовою всюди у світі: на Заході — як критика капіталізму, часто замаскована під теорію критичного мислення,⁸⁶ а на Сході — як план революційних змін у боротьбі проти колоніального гніту. У вступі до основних праць Карла Маркса Фредерік Бендер стверджував, що «його роль у теоретичному формулюванні багатьох суспільних проблем і рухів індустріальної ери вирізняє його як видатного філософа свого (і нашого) часу», називаючи цю еру «епохою Маркса»⁸⁷. У своїй теорії комунізму німецькі філософи Карл Маркс і Фрідріх Енгельс використали ярлики «реакційні» і «контрреволюційні» для позначення національних і соціальних груп, які несприятливо ставилися до «прогресивних» комуністичних ідей. Мова «Маніфесту Комуністичної партії», написаного для Конгресу Комуністичної ліги, що відбувся в Лондоні в 1847 році, не залишає жодних сумнівів щодо їх антинаціональної упередженості.

Український письменник Василь Гришко зауважив, що советський геноцид сягає корінням як до ідеології наукового комунізму, так і до антиукраїнської політики національностей⁸⁸. У марксистському каноні національність як поняття є буржуазною ідеєю. Маркс передбачав, що соціалізм настане в тих країнах, де пролетаріат становить більшість. У Російській імперії такого робітничого класу не було. Більшовики, які панували над переважно сіль-

ськогосподарським населенням, вбачали в цьому очевидну проблему. Крім того, в Україні сільське господарство було зосереджено в руках незалежних дрібних власників, працьовитих та національно свідомих; вони переважно розмовляли українською мовою, якої не розуміли більшовики.

Щодо питання, чи будуть національні відмінності продовжувати існувати за нового суспільного ладу, Маркс у «Маніфесті Комуністичної партії» писав:

У робітників немає країни... Національні відмінності і антагонізми між народами з кожним днем дедалі більше зникають завдяки розвитку буржуазії... Панування пролетаріату призведе до їхнього швидшого зникнення⁸⁹.

Метою комуністичного інтернаціоналу була ліквідація багатьох національностей шляхом їх злиття та перетворення в декілька великих наднаціональних конгломератів. Денаціоналізованого злиття можна було досягти лише шляхом мовної та культурної асиміляції до певної «великої» («першої серед рівних») імперської нації на шляху до «інтернаціонально сполученого» комуністичного світу.

Вирішення долі окремої національності в комуністичній доктрині було підпорядковане розв'язанню проблеми приватної власності (і соціального класу приватних власників). Енгельс пояснив свою програму на Першому конгресі Комуністичної ліги в Лондоні в 1847 році так:

Національності народів, які об'єднуються згідно з принципом комуні, будуть так само змушені злитися одна з одною, як зникають різні відмінності між станами та класами через заміну їхньої основи — приватної власності⁹⁰.

Комуністичний рух взяв за мету знищення приватної власності та ліквідацію заснованих на ній класів. «Маніфест Комуністичної партії» схвалював буржуазні досягнення у знищенні традиційного укладу життя, зневажливо називаючи його «ідіотизмом сільського життя»⁹¹. Маркс і Енгельс проголошували свою неприязнь до дрібних власників як «дрібних буржуа», які вважаються «консервативною» і «реакційною» соціальною силою⁹². Окрім ярликів, створених для них як класу дрібних землевласників, призначених до ліквідації, автори описували заходи та методи, якими пролетаріат-переможець зміцнить своє становище як представник панівного класу. Їхня теорія активної дії стала основою політично виправданого геноциду. Нижче наводжу уривок з «Маніфесту Комуністичної партії» з цього приводу:

Теорію комуністів можна звести в одне речення: скасування приватної власності... Комуністична революція є найбільш радикальним розривом традиційних відносин власності... Пролетаріат використовуватиме свою політичну перевагу, щоби поступово вирвати весь капітал у буржуазії, централізувати всі засоби виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як правлячий клас... Звичайно, спочатку, це не може бути здійснено інакше як шляхом деспотичного зазіхання на права власності... за допомогою заходів... які... неминучі як засіб повної революції способу виробництва... Ці заходи: скасування власності на землю та застосування всієї орендної плати за землю для суспільних потреб... Поєднання сільського господарства з промисловістю; поступове скасування відмінностей між містом і селом...

Політична влада, як така, є лише організованим насильством одного класу для придушення іншого... Якщо пролетаріат... за допомогою революції перетвориться на панівний клас і, таким чином, силою знищить старі умови виробництва, то він разом з цими умовами знищить умови існування класових антагонізмів і класів загалом...⁹³

Окрім означення політичної влади як «організованого насильства», декілька ключових термінів із цієї цитати були фактично використані Владіміром Ільїчом Ульяновим (Леніним)⁹⁴, а згодом його наступником Іосіфом Віссаріоновичем Джугашвілі (Сталіним)⁹⁵ у промовах та резолюціях: «змітання силою старих умов виробництва» та ліквідація класу «дрібних буржуа» мали форму ліквідації куркульства як класу та «суцільної колективізації» (об'єднання сільського господарства з промисловістю або злиття міста і села). Роберт Такер називав Сталіна «вчителем» і «пропагандистом», який добре знав свій предмет і міг пояснити основи марксизму простим робітникам⁹⁶. Соратник Сталіна революціонер Симеон Верещак запам'ятав його як людину, яка мала репутацію «другого Леніна» і «найкращого авторитету з марксизму»⁹⁷.

Навмисно чи ні, батьки-засновники советської держави проігнорували той факт, що Маркс і Енгельс відкрито виявляли свою неприязнь до «малих відсталих націй» — австрійських чехів, словаків, хорватів, сербів та україн-

ців — оскільки ті не вписувалися в їхню схему «буржуазної революції» як необхідного кроку до «пролетарської революції». За словами Гришка, ідеологічна мотивація негативного ставлення Маркса та Енгельса до слов'ян збігалася з великодержавним націоналізмом німців, угорців та поляків, які домінували в Австрійській імперії: «Маркс і Енгельс стали на бік панівних "великих націй" проти пробуджених підкорених націй і ідеологічно обґрунтували це як перехід на сторону "прогресивних", а отже, "революційних" націй проти тих, які були "консервативними" і "контрреволюційними"». Гришко виявив дивовижну схожість між тим, як Маркс і Енгельс поєднували комуністичну ідеологію з німецьким великодержавним націоналізмом, і тим, як Ленін і Сталін згодом поєднували комунізм з російським шовінізмом. Крім того, Гришко стверджує, що великодержавницько-націоналістичний аспект марксової концепції «інтернаціоналізму» в революційній практиці використовувався всіма апологетами агресивного експансіонізму та расизму, включно з німецьким та російським імперіалізмами, а пізніше — німецьким нацизмом та російським комунізмом⁹⁸.

Щоби мати повний економічний і соціальний контроль над Україною, особливо над її зерном, марксистську доктрину потрібно було адаптувати до потреб більшовицької колонізаторської ідеології. У 1914 році названий лідер світового пролетаріату Ленін у промові у Швейцарії (вона не ввійшла до повного зібрання його творів) заявив, що «вона [Україна] стала для Росії такою, якою була Ірландія для Англії: експлуатованою до крайності землею, котра нічого не отримує натомість»⁹⁹. Використання Леніним терміна «внутрішня колонія» щодо України було відкинуто на задній план, поки українські комуністи, особливо історик Матвій Яворський, не підняли питання про колоніальну експлуатацію України Російською імперією та її спадкоємцем Советським Союзом¹⁰⁰.

Советські видання вилучали незручні уривки з класики Маркса. Наприклад, український письменник Анатолій Дімаров в останньому інтерв'ю у 2014 році, у віці дев'яноста двох років, згадував, що коли радянські війська «визволили» Луцьк на Заході України, спецслужби прийшли по п'ятах за армією:

Чим вони одразу почали перейматися? Бібліотеками. Почали прибирати всі книжки, які видавалися в Західній Україні, і приносити їх до церкви, щоб потім спалити. Викинули навіть «Капітал» Маркса, бо за радянського режиму «Капітал» виходив без останнього розділу, в

якому автор переглянув свої погляди і зробив висновок, що диктатура пролетаріату обов'язково призведе до диктатури кількох і свавільного терору¹⁰¹.

Дімаров тишком вкрав том Маркса і взявся занотовувати останній розділ. Протягом сімдесяти років скорочена версія марксизму процвітала, поки не зникла, спочатку зі свідомості людей після розпаду СРСР в 1991 році, а потім із парків, вулиць та інших громадських місць в Україні після прийняття закону про декомунізацію в квітні 2015 року¹⁰². Очищення мізків від зараження хворобою комунізму триватиме стільки ж часу, скільки розклад радіоактивних елементів після Чорнобильської катастрофи в квітні 1986 року. Обидві засновані на брехні, обидві дуже небезпечні.

Протягом 1930-х років відносини між марксизмом і націоналізмом у советській інтерпретації знайшли відображення у промові Павла Постишева, який, як відомо, наприкінці 1933 року заявив, що «будь-яка спроба гармонізувати пролетарський інтернаціоналізм з націоналізмом має зробити його зняряддям націоналістичної контрреволюції»¹⁰³. Для стороннього спостерігача Евальда Амменде, генерального секретаря Європейського конгресу національностей, програма Постишева (і більшовиків) видалася «війною з усіма національними рухами»¹⁰⁴. Ця «війна» точилася проти українців як національної групи, а не просто «класу», що було ідеологічним маскуванням. Усі засоби виробництва мали бути зосереджені в руках держави. «Маніфест Комуністичної партії» як її програмний документ чітко окреслив шлях досягнення кінцевої мети нового суспільства: «експропріація власності на землю» шляхом використання політичної влади як «організованого насильства».

«Подвійна бухгалтерія» ленінської політики

Цілі та вказівки, надані в програмному документі під назвою «Маніфест Комуністичної партії», були успадковані від батьків наукового комунізму Леніним, який, будучи наполовину німцем по лінії матері, виявив разючу прихильність до Німеччини та вчення Маркса¹⁰⁵. Як історичний парадокс, Ленін був перевезений з Німеччини до Росії у пломбованому потязі¹⁰⁶ і впровадив теорію Маркса в країні, яка пройшла процес індустріалізації останньою. Російська імперія, яку він намагався трансформувати, була значною мірою неросійською і процвітала завдяки економічним грабункам своїх внутрішніх неросійських колоній. З цих причин політика ленінської меншості, яка

евфемістично називала себе більшовиками, змушена була покладатися на обман, примус і грубу силу, щоб утримати владу. Аналіз праць Леніна про більшовицьке формулювання національної та земельної політики дає ключ до розуміння витоків советського геноциду.

Що ж до більшовицької національної політики, то її головною рисою було діалектичне протистояння між проголошенням «права кожної нації на самовизначення і навіть на відокремлення» та відвертим запереченням цього права, оскільки воно суперечило «інтернаціональним» гаслам пролетаріату. Двурішність цієї політики цинічно пояснив сам Ленін. Нижче наведено цитати з ленінських праць з більшовицьких публікацій, вибрані радше в логічному, аніж у хронологічному порядку:

У Росії, де пригноблені нації становлять 57 відсотків населення, де вони займають переважно прикордонні райони, де деякі з них культурніші за великоросів... там, в Росії, визнання права націй, пригноблених царизмом, на відділення від Росії є абсолютно обов'язковим для російських соціал-демократів для просування їх демократичних і соціалістичних цілей.

...

Право на самовизначення — це, звичайно, одне, а доцільність самовизначення, відокремлення даної нації за даних обставин — зовсім інше. Це елементарно.

Ми за право на відокремлення (а не за відокремлення всіх!)... Ми зовсім не плануємо сецесії. Ми не виступаємо за сецесію. Взагалі ми проти сецесії. Але ми виступаємо за право відокремитися...

Право на самовизначення є винятком з нашої загальної передумови централізму. Цей виняток є абсолютно необхідним з огляду на реакційний великоросійський націоналізм... але виняток не слід тлумачити занадто широко. У цьому випадку немає і не повинно бути нічого, крім права на відокремлення¹⁰⁷.

Ці заяви були частиною офіційної більшовицької програми «Тези з національного питання», прийнятої в 1913 році й чинної до революції 1917 року¹⁰⁸.

Ленін запозичив тезу Енгельса про місію пролетаріату «знищити національність» шляхом «злиття» у великій багатонаціональній «спільноті» і адаптував її до умов Російської імперії. Використовуючи марксистську «інтернаціоналістичну» мову, Ленін схвалив асиміляцію, що означало русифікацію. Наступні уривки з праць Леніна ілюструють, як він використовував марксистські аргументи на підтримку своєї концепції державного централізму, заснованого на російському великодержавному націоналізмі:

Марксисти, звичайно, виступають проти федерації та децентралізації з тієї простої причини, що капіталізм потребує для свого розвитку найбільших і найбільш централізованих держав... Велика централізована держава є величезним історичним кроком вперед від середньовічної роз'єднаності до соціалістичної єдності країн всього світу, і тільки через таку державу (нерозривно пов'язану з капіталізмом) може бути прокладено шлях до соціалізму.

...

Ми, безперечно, за демократичний централізм. Ми проти федерації... Федерація означає об'єднання рівних, об'єднання, яке вимагає спільної згоди... Ми в принципі проти федерації, вона послаблює економічні зв'язки і непридатна для унітарної держави¹⁰⁹.

Ленін не дав визначення поняття «демократичний централізм»; радше той режим, який він встановив, був більш відомий як «диктатура пролетаріату», а його партія — як авангард пролетаріату. Отже, правління було централізованим без жодних ознак демократії.

Асиміляція націй у розумінні Леніна мала бути добровільною, оскільки передбачала поневолення однієї нації іншою. На думку Леніна, панівною нацією була Росія; таким чином, він вітав процес асиміляції в Україні як «прогресивний» чинник. Більшовицька політика маскувалася під процес «зближення» росіян та українців. Ленін пояснив цей процес так:

Протягом кількох десятиліть на Півдні, тобто в Україні, йде чітко окреслений процес прискореного економічного розвитку, який залучає сотні тисяч селян і робітників з Великої Росії до капіталістичних господарств, шахт і міст. «Асиміляція» (в лапках Леніна) — у цих межах — велико-

російського та українського пролетаріату є незаперечним фактом. І цей факт, безсумнівно, є прогресивним. Капіталізм замінює неосвіченого, консервативного, осілого мужика з великоросійських чи українських глухих закутків пролетаріатом, який у постійному русі і умови життя якого ламають специфічно вузьконаціональну обмеженість, як великоруську, так і українську¹¹⁰.

Будь-яку форму опору асиміляційній русифікації він вважав «буржуазним націоналізмом», оскільки той становив небезпеку для «інтернаціональної» єдності пролетаріату. Ленін засудив ідею «національної культури» і ввів натомість невизначене поняття «інтернаціональна культура пролетаріату». Ця «інтернаціоналізація» була чудовою заміною русифікації як інструменту встановлення влади в більшовицькій багатонаціональній державі. Ось деякі уривки з праць Леніна з цього приводу:

Ми підтримуємо не «національну культуру», а інтернаціональну культуру... Ми проти національної культури як одного з гасел буржуазного націоналізму... Ми за інтернаціональну культуру цілком демократичного і соціалістичного пролетаріату... Геть оманливе буржуазне, компромісне гасло «культурно-національної автономії»!.. Гасло невірне, бо вже за капіталізму все економічне, політичне й духовне життя стає все більш інтернаціональним. Соціалізм зробить його повністю інтернаціональним¹¹¹.

Примітним у працях Леніна є його погляд на освіту для національних меншин:

Інтереси робітничого класу вимагають об'єднання робітників усіх національностей даної держави в спільні пролетарські організації — політичні, профспілкові, кооперативні, освітні... Суть плану чи програми так званої «культурно-національної автономії» — це окремі школи для кожної національності... Це абсолютно неприпустимо! Поки різні нації живуть в одній державі, вони пов'язані мільйонами економічних, правових і соціальних уз. Як можна вирвати освіту з цих уз? ... Навпаки, треба докласти зусиль до об'єднання народів у освітніх питаннях, щоб школа була підготовкою до того, що на-

справді робиться в реальному житті... Треба прагнути до змішаної форми навчання дітей усіх національностей в уніфікованому проведенні пролетарської освітньої політики... Проповідувати створення спеціальних шкіл для кожної «національної культури» — це реакційно¹¹².

Ленін критикував ідею «національно-культурної автономії», оскільки на той час ця вимога була найбільш помітною в програмах Єврейського соціал-демократичного бунду та Української соціал-демократичної робітничої партії. Програма Бунду підтримувала єврейську національність під тиском асиміляційних чинників російської державної політики антисемітизму, а програма УСДРП була правовою основою для опору русифікації в їх боротьбі за територіально-політичну автономію. Ці дві партії викликали гнів Леніна після їхньої відмови прийняти «єдиную і невідимую» російську «партію пролетаріату» як лідера всіх націй. Провідні речники цих партій Ф. Лібман і Лев Юркевич звинуватили Леніна в «асиміляторстві»¹¹³. У полеміці з Юркевичем, лідером українських соціал-демократів, Ленін стверджував:

Марксист, який ображає марксиста іншої нації за те, що він «асимілятор», є просто націоналістичним філістером. До цієї непривабливої категорії людей належать бундівці та українські націонал-соціалісти, такі як Л. Юркевич, Д. Донцов і Ко... Було б відверто зрадою соціалізму і безглуздою політикою навіть з точки зору буржуазних «національних цілей» українців послабити зв'язки і союз між українським і великоросійським пролетаріатом, які зараз існують у межах єдиної держави... Великоросійські та українські робітники повинні працювати разом і, поки вони живуть в єдиній державі, діяти в найтіснішій організаційній єдності та злагоді, заради спільної або інтернаціональної культури пролетарського руху, виявляючи абсолютну толерантність у мовному питанні... Це імперативна вимога марксизму. Будь-яка пропаганда відокремлення робітників однієї нації від робітників іншої, усі напади на марксистську «асиміляцію», коли йдеться про пролетаріат, протиставлення однієї національної культури іншій нібито цілісній національній культурі тощо, є буржуазним націоналізмом, проти якого необхідно вести нещадну боротьбу¹¹⁴.

Заклик Леніна до «нещадної боротьби» проти «буржуазного націоналізму» українських марксистів, за словами Василя Гришка, нагадував погрозу Маркса та Енгельса застосувати «безжалюгідний терор» проти тих «контрреволюційних націй», які відмовилися підкорити свої національні інтереси великодержавним інтересам німців, мадярів і поляків упродовж європейських революцій 1848 року¹¹⁵. Із вчення Маркса та Енгельса Ленін засвоїв урок: «Інтереси визволення низки великих і дуже великих націй у Європі стоять вище, ніж інтереси руху за визволення малих народів»¹¹⁶. Беручи участь у цій полеміці, Ленін ще перебував у засланні в Західній Європі.

Ставлення Леніна до «українського питання» було тісно пов'язане з його ворожим ставленням до «дрібнобуржуазного» класу дрібних власників, оскільки їхні прагнення йшли врозрід з ідеєю ліквідації приватної власності. Для перетворення переважно аграрної «буржуазно-демократичної» революції в «соціалістичну революцію» пролетаріату він запропонував тактичний план справедливого розподілу землі (частина якої була у поміщиків)¹¹⁷. При цьому він знищив не тільки самодержавство, але разом з ним і економіку. На той час гасло «земля і воля» було дуже привабливим. План набув більшої актуальності під час Першої світової війни. Більшовики скористалися нагодою, щоби завоювати довіру землеробів. Цинізм, який стояв за їхнім планом, Ленін тлумачив так:

У постанові немає жодного слова про зобов'язання партії передати конфісковані землі дрібнобуржуазним власникам. У резолюції зазначається: ми підтримуємо... «аж до конфіскації», тобто включно з експропріацією без компенсації; однак постанова жодним чином не вирішує, кому надавати відчужену землю. Питання не випадково залишилося відкритим... Треба всіляко допомагати селянському повстанню, аж до конфіскації землі, але не враховуючи всяких дрібнобуржуазних схем. Ми підтримуємо селянський рух настільки, наскільки він є революційно-демократичним. Ми готуємося (робимо це зараз) боротися з ним, коли він стане реакційним і антипролетарським. Суть марксизму полягає в тому подвійному завданні, яке тільки той, хто не розуміє марксизму, може вульгаризувати або звужити до одного простого завдання¹¹⁸.

Більшовики планували націоналізувати всю землю, зробити її власністю держави, точніше пролетаріату під керівництвом партії. Цей план відпові-

дав марксистській доктрині, але в пропагандистських цілях передача землі була «подвійним завданням» партії. Гришко підсумував переваги такого політичного «подвійного завдання»: воно дозволяло легко переходити від за до проти і навпаки в будь-який момент «залежно від тактичної чи пропагандистської доцільності»¹¹⁹.

У трактаті Леніна «Імперіалізм, найвища стадія капіталізму» (1916) переплітаються національні та земельні питання. Його тези про сутність національно-визвольних рухів народів, що живуть під колоніальним гнітом імперіалістичних держав, окреслюють практичну діяльність так:

Безперечно, що будь-який національний рух може бути лише буржуазно-демократичним рухом, оскільки переважну масу населення відсталих країн складають селяни, які представляють буржуазно-капіталістичні відносини... Ми, як комуністи, повинні і будемо підтримувати буржуазно-демократичні рухи в колоніальних країнах лише тоді, коли вони є справді революційні і коли їх представники не заважають нашій роботі з виховання й організації в революційному дусі селянства і мас експлуатованих¹²⁰.

Під виглядом поборників «права на самовизначення» для пригноблених націй і «землі і волі» для землеробів більшовики встановили свою владу в Україні¹²¹.

Інтелігенція під час національно-визвольної боротьби 1917–1921

Ленін вважав, що метою радянської школи було «дати молоді базові знання, дати їй навички розвивати власні комуністичні погляди, зробити з них освічених людей»¹²². Інші більшовицькі очільники також вважали школу політично ваговою. Сталін досить відверто сформулював свої погляди на значення школи: «Освіта — це зброя, дія якої залежить від рук, що її тримають»¹²³.

Советські історіографи тлумачили ленінську національну політику як таку, що дала можливість трудящим України створити «справді вільну, суверенну соціалістичну державу». Історичний наратив був побудований так, щоби представити освітні, економічні, культурні та науково-технічні досягнення України як можливі лише в «братній родині народів». Автори історії

освіти в ССРСР, опублікованої в Москві до 50-ї річниці Жовтневої соціалістичної революції, цитували перепис населення 1897 року, згідно з яким 76 % населення України було неписьменним, а рівень неписьменності в сільській місцевості досягав майже 80 %, зокрема 90 % серед жінок. У 1914–1915 роках більшість дітей в Україні не мали можливості відвідувати навіть початкову школу. Автори пояснили високий рівень неписьменності серед українців «віками страждань під чужоземним ярмом»¹²⁴.

Як могла з'явитися величезна кількість неписьменних в Україні, колиці європейської науки? Монастирі середньовічної Київської Русі в XI–XIII ст. були центрами освіти; жінки духовного порядку, зокрема, мали порівняно високий рівень письменності і були засновницями шкіл для дівчат¹²⁵. В Україні рано виникли вищі навчальні заклади — Острозька академія, заснована в 1576 році, і Києво-Могилянська академія, заснована в 1615 році — що спонукало Девіда Сондерса написати монографію про вплив українців на російську культуру в XVII–XVIII ст.¹²⁶. Відповідь — століття російської імперської політики¹²⁷. Петро I присвоїв Московії назву Русь і встановив ієрархію московитів як великоросів, українців як малоросів і білорусів як білоросів. Він змусив тисячі українських козаків рити канал до Білого моря¹²⁸. Приголомшливий рівень неписьменності в Україні був також внеском Катерини II: своїми рішеннями «просвітителька» віддала кріпаків у рабство до панів і ліквідувала всі україномовні школи, щоб її піддані говорили однією спільною мовою імперії, російською¹²⁹. У Російській імперії українська мова була заборонена в школах, пресі та громадському житті¹³⁰. Це було викликано російською економічною колонізацією України, а не результатом «чужоземного ярма»¹³¹.

«Без власної національної школи геніальність нації застоюється, вона йде до денационалізації, її духовність відмирає. Чужоземна культура й нав'язана ззовні освіта завдають шкоди підкореній нації», — писав у 1907 році вчитель і журналіст Симон Петлюра. Для Петлюри першим кроком до соціального визволення було національне виховання школярів України¹³². Він добре знав ситуацію в рідній Полтавській губернії, де третина дітей шкільного віку (36,9 %) відвідувала 870 народних шкіл (918 класів). З 2,9 мільйона людей у провінції 204 575 були дітьми шкільного віку, які потребували аж 3 409 класних кімнат¹³³. Відсоток школярів був надзвичайно низьким (14 % у 1899 році). Не залишилося поза увагою автора, що бюджетні асигнування на школи скоротилися з 606 959 у 1899 році до 592 000 карбованців у 1900-му, при цьому губернія збирала 15,2 млн податків для імператорського російського уряду, а витратила на власні потреби лише 8,8 млн карбованців.

Під впливом марксизму Петлюра спочатку виступав за автономію України в складі Росії, але невдовзі став палким поборником незалежності України.

Поки протягом Першої світової війни на полях України точилися битви між Росією та Німеччиною, уряди, які часто змінювалися в Україні, приступили до проекту відновлення освітньої системи. Національна освіта мала бути загальною, безкоштовною та світською із пропорційним представництвом національних меншин у школах та правом відкривати приватні школи. Мережа шкіл мала бути інтегрована та доступна, із семирічною обов'язковою початковою освітою¹³⁴.

Відновлення освітньої системи проходило в кілька етапів відповідно до складних та мінливих політичних обставин. На першому етапі, з березня 1917 по квітень 1918 року, центристські політичні сили в Україні підтримували політику Тимчасового уряду в Петрограді. Разом з національними та соціалістичними силами вони створили Центральну Раду — перший сучасний український уряд. Проте Тимчасовий уряд у Петрограді контролював ситуацію в Україні через органи місцевого самоврядування (земства). Тимчасовий уряд не поспішав виділяти фінансові кошти на реформування системи освіти в Україні, але дозволив створити кафедри української мови та літератури, історії та права¹³⁵. Тому у квітні 1917 року національно свідомі представники інтелігенції створили Всеукраїнську вчительську спілку для реалізації політики Центральної Ради. Напередодні Першого Всеукраїнського вчительського з'їзду, який відбувся 5–6 квітня 1917 року, Михайло Грушевський звернувся до українських професорів і викладачів, розкиданих по всій Російській імперії, з проханням повернутися в Україну для допомоги у створенні національних університетів¹³⁶. Влітку 1917 року Всеукраїнська вчительська спілка організувала короткострокові курси для вчителів, розробила нову термінологію для підручників та переглянула правопис¹³⁷.

Після того як у червні 1917 року Центральна Рада опублікувала Перший Універсал, органи місцевого самоврядування не лише визнали її владу, але й зібрали кошти для її фінансової підтримки. Центральна Рада створила управління освіти, призначивши генеральним секретарем Івана Стешенка¹³⁸. У листопаді 1917 року Стешенко звернувся до всіх обласних і районних управлінь з проханням організувати конференцію для обговорення питання організації народної освіти в Україні. Конференція відбулася 15–20 грудня 1917 року. На конференції обговорювалися питання створення шкіл та інститутів для підготовки кадрів. Представникам районних та обласних рад було надано право голосу та можливість очолити управління освіти республіки. Їм доручили створення мережі шкіл, дошкільних та позашкільних закладів, складання бюджетів,

координацію діяльності з культурними та громадськими організаціями. Вони також відповідали за найм і підготовку вчителів, відкриття бібліотек та постачання шкіл підручниками. Стешенко похвалив керівників шкіл: «Організація нової, ліберальної, демократичної школи, яку любить і підтримує народ, спирається на органи місцевого самоврядування»¹³⁹.

Так розпочалася реформа системи освіти в Україні. Парафіяльні школи були передані від релігійних установ до органів місцевого самоврядування. Більшість із цих шкіл були початковими. Українська мова була обов'язковою в усіх школах, зокрема і для тих, що мали російську мову навчання. Щоб посилити цей перехід, Другий Всеукраїнський учительський з'їзд у серпні 1917 року ухвалив постанову, в якій зазначалося: «З 1 вересня 1917 року всі початкові школи навчання мусять перейти на українську мову». Постановою також було передбачено використання української мови в загальноосвітніх школах та інститутах для підготовки вчителів відповідно до постанов Першого Всеукраїнського вчительського з'їзду¹⁴⁰. Усього до вересня 1917 року було створено 53 нові українські середні школи, зокрема три українські гімназії в Києві¹⁴¹. Часто їм не вистачало нових будівель для розміщення цих шкіл. Інколи новоствореним українським школам доводилося ділити будівлі з російськомовними школами або проводити заняття у вечірні зміни. Наприклад, гімназія № 1 імені Тараса Шевченка (див. світлину 1.1), пізніше перейменована в Київську трудову школу № 1, працювала без постійного

Світлина 1.1. Хор Київської трудової школи № 1 імені Тараса Шевченка з директором школи Володимиром Дурдуківським, 1920-ті роки. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 0-І 86088.

приміщення, тоді як Перша Київська гімназія (російськомовна) займала колишній палац¹⁴².

Поряд зі створенням нових шкіл українська влада стала створювати систему позашкільної освіти. Як повідомляв у 1918 році часопис «Вільна українська школа», місцева шкільна влада в селах і містах мала взятися за грандіозне завдання, оскільки 80 % населення України були неписьменними. Враховуючи, що більшість цих неписьменних становили дорослі, місцева влада змушена була організувати позашкільну освіту. Для реалізації цього завдання обласна та районна влада створили освітні секції. Десятки викладачів були набрані для викладання курсів для дорослих у вечірніх або недільних школах¹⁴³. Місцеві земства також організували тримісячні курси для підготовки інструкторів і пропонували стипендії для залучення відвідувачів. Перші з таких курсів для вчителів провели в листопаді 1917 року, а в 1918-му в Києві опублікували рекомендації щодо організації позашкільної освіти¹⁴⁴.

22 січня 1918 року Четвертий Універсал Української Центральної Ради проголосив Україну незалежною¹⁴⁵. Україна вийшла з федерації з Російською республікою. Це було зроблено під гуркіт російських гармат за Дніпром. Центральна Рада вирішила укласти мир з Центральними державами. І вже 7 лютого 1918 року німці, австрійці та делегати Центральної Ради підписали перший із договорів, укладених у Брест-Литовську. Центральні держави визнали незалежність УНР в обмін на 1 млн тонн зерна. Також Центральні держави обіцяли повернути українських військовополонених і озброїти українську армію для боротьби з більшовиками¹⁴⁶.

Оскільки система освіти стала незалежною від нагляду Петрограда, були створені нові комісаріати освіти національних меншин (єврейських, польських і російських), а також шкільні ради. Міністром освіти став генеральний секретар освіти Іван Стешенко¹⁴⁷. На порядку денному він передбачав створення безкоштовних початкових семирічних шкіл з чотирирічними нижчими та трирічними старшими класами. Міністерство освіти координувало діяльність новостворених освітніх рад національних меншин та створених шкіл у районах компактного розселення відповідних меншин. Метою була децентралізація та демократизація освіти¹⁴⁸. Щоби подолати нестачу вчителів, українська влада організувала Інститути народної освіти (ІНО, які замінили університети) та однорічні курси підготовки кадрів для позашкільних закладів. Заробітну плату вчителя планували підняти з 840 до 1800 карбованців. Проте важкі фінансові обставини того часу не дозволяли Центральній Раді задовольнити потреби вчителів¹⁴⁹.

Паралельна система освіти була створена в Харкові, коли 17 грудня 1917 року більшовики розпочали військову агресію проти України. Ленін використовував тактику дезінформації, щоби ввести в оману громадськість, начебто надавши незалежність Україні, водночас готуючи Червону армію до перетину кордону. Його ультиматум був свідомо сформульований: «Про визнання Радою Народних Комісарів Української Народної Республіки і про пред'явлення Центральній Раді ультиматуму у відповідь на її контрреволюційну діяльність»¹⁵⁰. «Контрреволюційна діяльність» означала, що Центральна Рада відмовилася визнати більшовицьку владу. Метою більшовиків була дискредитація уряду УНР, який почав створювати дипломатичні місії в Німеччині, Польщі, Австрії та Чехословаччині¹⁵¹. Коли більшовики створили в Харкові власний уряд і проголосили утворення УССР, вони призначили комісаром освіти Володимира Затонського. Советський уряд став на шлях професійної політехнічної освіти, яка вже була створена в сусідній Росії. Ця перша советська влада в Україні проіснувала недовго¹⁵².

Напередодні протистояння з більшовиками Центральна Рада отримала дипломатичне визнання Великої Британії та Франції й розпочала попередні перемовини з Центральними державами щодо укладання сепаратного мирного договору¹⁵³. Ці зусилля не привели до жодної військової допомоги, яка сприяла б зупиненню більшовицької навали. Єдину перемогу Центральна Рада здобула на виборах до Всеросійських установчих зборів, де набрала дві третини голосів, переважно серед сільських делегатів¹⁵⁴. Українські партії отримали 53 % голосів, тоді як більшовики — лише 10 % усіх поданих в Україні голосів¹⁵⁵. Популярність Центральної Ради не означала, що більшість тих, хто за неї голосував, також були готові за неї боротися. Особливо це стосувалося землеробів, «чії симпатії тоді були прохолодними до будь-якого уряду»¹⁵⁶.

У січні 1918 року Центральна Рада випередила більшовиків у популізмі та скасувала приватну власність на землю, чим поглибила невдоволення серед землеробів¹⁵⁷. Хоча гасло «соціалізації землі» було популярним серед бідняків, це не означало, що вони бажали колективістської організації сільського господарства. Оглядач, який знав тодішні умови в українському селі, зазначав, що під соціалізацією розуміли «безкоштовне володіння землею, конфіскованою у поміщиків»¹⁵⁸. Російський переділ землі сільською комуною¹⁵⁹ був чужий українським дрібним землевласникам, які були дуже самостійні. Рішення Центральної Ради про скасування приватної власності на землю спричинило заворушення в житті села.

Рішення Центральної Ради про підписання мирного договору з Центральними державами 9 лютого 1918 року дало підстави звинуваченням в українському германофільстві¹⁶⁰. Опоненти зображали український національний

рух слабким. Критики не збагнули, що доленосне рішення було ухвалено в марній спробі зупинити більшовиків від пляндрування України. Більшовики підірвали зусилля Центральної Ради щодо створення власної української армії. Більшовики розформували військові полки; всі звання та обмундирування було скасовано. Вояки були втомлені війною і прагнули повернутися додому до своєї землі¹⁶¹. Ні німці, ні австрійці не мали симпатії до українського національного руху. Незважаючи на твердження радянських істориків, що з середини ХІХ століття Німеччина активно готувала розвал Російської імперії та створення незалежної України, документи свідчать про протилежне. Перед Першою світовою війною інвестиції Німеччини в Росію становили 441,5 млн рублів, або 19,7 % іноземного капіталу країни¹⁶². Політика Рейху була спрямована на колонізацію родючих чорноземів України¹⁶³. Твердження про те, що німецький «Drang nach Osten» та український національний рух мали щось спільне, насправді не мали підстав. В українській національно-визвольній боротьбі ні союзники, ні Центральні держави не відігравали значної ролі¹⁶⁴.

У березні 1918 року, після підписання Брест-Литовського договору з німецьким та австрійським урядами, Україна, замість того, щоби стати незалежною, перетворилась на де-факто зону окупації німецькими та австрійськими військами, а також на транзитну станцію для великої кількості біженців. Центральна Рада не змогла зібрати 1 млн тонн зерна, щоби задовольнити німецьку військову владу. Це дало привід окупаційній владі призначити гетьмана Павла Скоропадського на чолі уряду у квітні 1918 року¹⁶⁵. Його правління було недовгим і відзначене кризою у сфері охорони здоров'я, викликаною численними епідемічними захворюваннями на сипний тиф, вітряну віспу, дизентерію та холеру, а також іспанку, яка охопила Україну влітку та восени 1918 року¹⁶⁶. До жовтня 1918-го майже 50 % населення в міських і сільських районах України було інфіковано новим штамом грипу, на додаток до інших інфекційних хвороб. Тимчасово закрили школи, провели медико-просвітницькі кампанії та вжили профілактичних заходів.

На тлі цієї кризи охорони здоров'я та економічної руїни українська система освіти перейшла другий етап свого розвитку. Хоча гетьманська адміністрація і спробувала централізувати владу та ліквідувати освітні ради національних меншин, вона продовжила українську мовну політику в школах, започатковану її попередниками¹⁶⁷. Новопризначений міністр освіти професор Микола Василенко звернувся до шкільних рад:

У 1917 році діти в початкових школах почали навчання українською мовою. Тепер діти в цих та інших школах потребують можливості продовжувати навчання україн-

ською мовою, особливо в середовищі, де цінують і шанують їхню національну мову та батьківщину¹⁶⁸.

Крім того, Міністерство освіти доручило заснувати по всій республіці в 1918–1919 роках початкові школи з викладанням усіх предметів українською мовою. Нововведені обов'язкові предмети включали історію та географію України. У пресі повідомлялося, що протягом 1918–1919 років майже 800 початкових шкіл викладали переважно українською мовою¹⁶⁹. На той час усі сільські школи вже перейшли на українську мову. Скоропадський у присутності свого міністра освіти Василенка запевнив делегатів на вчительських курсах, що ситуація із загальноосвітніми школами покращиться. Влітку 1918 року було організовано 64 курси для вчителів, з них 59 українською мовою і 5 — польською та івритом¹⁷⁰. Ті загальноосвітні школи, де продовжувалось викладання російською мовою, повинні були викладати предмети з української мови, літератури, історії та географії України¹⁷¹. Місцеві адміністрації також фінансово сприяли розробці навчальних матеріалів та видавали підручники українською мовою. На кінець 1918 року в Україні було 1 073 навчальні заклади, зокрема юнацькі та жіночі гімназії, інститути, комерційні й торгові школи, семінарії та духовні школи¹⁷².

У цей період було створено перші українські національні університети: один у Києві (9 жовтня 1918 року), а другий — у Кам'янці-Подільському (22 жовтня 1918 року)¹⁷³. Також у цей час була заснована Всеукраїнська академія наук. Президентом академії обрали Володимира Вернадського, а секретарем — Агатангела Кримського, всесвітньо відомих вчених¹⁷⁴.

Після поразки Німеччини та Австрії владу гетьмана було повалено націонал-соціалістичними силами у грудні 1918 року. Директорія на чолі з Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою ознаменувала третій період в історії УНР. Директорія, колективний орган управління, та її міністр освіти Петро Холодний, пересуваючись у бронепоезді, відступаючи з міста в місто, продовжували розпочату Центральною Радою роботу щодо розвитку обов'язкової освіти. Окреме управління Міністерства освіти розробило плани вищої освіти в Україні. Лише в 1918 році було створено 9 вчительських інститутів, а також учительські курси. Найзначнішим досягненням Директорії був закон від січня 1919 року, який визнавав українську мову державною і вимагав її використання в усіх навчальних закладах, а також у Всеукраїнській академії наук. Одночасно Міністерство освіти затвердило новий правопис, що прискорило видання підручників та навчальних матеріалів. Директорія кілька разів підвищувала зарплату вчителям і тісно співпрацювала з Всеукраїнською вчительською спілкою над вирішенням нагальних проблем¹⁷⁵.

Здобутки Директорії на освітньому фронті не відповідали здобуткам на військовому. До середини грудня 1918 року, через місяць після закінчення Першої світової війни, коли Скоропадський утік з Києва, армія Директорії налічувала майже 100 000, а новобранці продовжували надходити як з міст, так і з околиць¹⁷⁶. Підтримати самостійницький рух кинулися козацька старшина (отамани) всіх рівнів, старшини, сотники, полковники, шкільні вчителі, громадяни всіх рангів¹⁷⁷. Армія Директорії виявилася боєздатною і запобігла вторгненню російських більшовиків з півночі, а також відбила російські монархічні війська білого генерала Антона Денікіна, які загрожували Україні з південного сходу. Незважаючи на початкові успіхи Директорії та ентузіазм її українських послідовників, армія почала танути на очах і за кілька місяців скоротилася до 21 000¹⁷⁸. Директорія припустилася помилок у впровадженні земельної реформи¹⁷⁹. Гасло більшовиків «земля селянам» було набагато привабливішим для українських аграріїв, які гадки не мали про «подвійну бухгалтерію» більшовиків щодо розподілу землі.

До Паризької мирної конференції не було жодної спроби усвідомити можливу загрозу більшовизму для європейської безпеки. Боротьба України за національне визволення від гніту німецьких імперіалістів та російських більшовиків пройшла непоміченою Великою четвіркою¹⁸⁰. Хоча під час «червоного» переляку в 1920-х роках Едмунд Гейл з *Los Angeles Times* у своїй карикатурі «На порозі!» представляв більшовизм не як жалюгідного російського ведмедя, а як бородатого козака, який тисне закривавленою рукою на двері «цивілізації», більшовизм в Америці та Європі розглядався як «тимчасовий, аномальний стан»¹⁸¹. Передбачалося, що в Росії буде створений демократичний конституційний уряд¹⁸².

Станом на 21 січня 1919 року адміністрація Вудро Вільсона усвідомлювала таке: якщо більшовицький режим продовжить своє існування, то «здається, не має бути альтернативи визнанню незалежності і окресленню кордонів всіх неросійських національностей»¹⁸³. Автори звіту, представленого Вільсону, також рекомендували утворення незалежної Української держави. До запропонованої держави мав бути включений і Крим. Проте рішення Вільсона сформував його головний російський радник Френк Голдер, який закликав президента: «Заради миру у світі, заради Росії та України, заради самих Центральних держав, Великоросія і Малоросія мають об'єднатися в сильний і вільний народ»¹⁸⁴.

Чотирнадцять пунктів президента Вільсона включали його зобов'язання зберегти територіальну цілісність державного утворення під назвою «Росія»¹⁸⁵. Українська делегація на Паризькій мирній конференції презентувала мапу України з пояснювальною запискою, що окреслила географічні межі

історично заселених українцями територій, зокрема Кубані на Північному Кавказі¹⁸⁶. Проте їхня пропозиція була в кінцевому підсумку відхилена, що призвело до приєднання України до СРСР.

У своєму дослідженні американсько-українських відносин у 1920-х роках Костянтин Варварів зазначив, що офіційне ставлення Сполучених Штатів було ще раз підтверджено Держдепартаментом, коли він наказав Ліквідаційній комісії припинити продаж у кредит надлишкових запасів — одягу, медикаментів, запчастин для моторизованої техніки, що зберігалися американськими військами у Франції — Україні¹⁸⁷. Як доказ він процитував телеграфний звіт Комісії США з мирних переговорів до держсекретаря: «Визнана українська місія в Парижі, яка закупила велику кількість припасів американської армії, представляє уряд Петлюри»¹⁸⁸. У відповідь на запит Держдепартаменту Френк Полк, американський уповноважений на Мирній конференції, телеграмував 17 жовтня 1919 року:

Виконувачем обов'язків президента місії є граф Тишкевич, а віцепрезидентом — доктор Панейко... Панейко підтверджує інформацію про закупівлю українською місією військових запасів у американської армії, але стверджує, що вони не змогли вивезти їх з Франції. Не знаю, з ким проконсультувалися очільники американської армії у зв'язку з продажем, але, здавалося б, для них такий вчинок мав бути надзвичайним без відповідного узгодження з Держдепартаментом¹⁸⁹.

Держсекретар Лансінг наказав провести ретельне розслідування фінансової операції між Українською місією в Парижі та американським військовим командуванням. Розслідування виявило, що у квітні 1919 року до голови Ліквідаційної комісії судді Едвіна Паркера звернулися представники УНР щодо закупівлі припасів. Незважаючи на те, що США на той час не визнали Україну, пропозицію щодо закупівлі поставок на суму понад 11 500 000 доларів було прийнято, а контракт підписано у червні. У вересні 1919 року на зустрічі з генералом Едгаром Джадвіном, спостерігачем США в Україні, Петлюра висловив протест проти непоставок одягу та спорядження, закуплених у Ліквідаційної комісії. Генерал Джадвін також доповів Держдепартаменту, що Петлюра «просив дозволити українцям Америки вступати до його армії»¹⁹⁰.

Коли Ліквідаційна комісія припинила поставки на початку 1920 року, майно вартістю приблизно 8 000 000 доларів уже було продано (передача

відбулася 11 листопада 1919 року). Документ про оплату підписали три представники УНР на Мирній конференції в Парижі. Матеріали включали предмети одягу, ковдри на суму 6 500 000 доларів; медикаментів на суму 1 000 000 доларів; і техніки на суму 300 000 доларів, включно із 75 автомобілями Cadillac. Усе це зберігалось на складах у Франції поблизу Бордо та Марселя протягом місяців розслідування. Додатково 600 000 франків було продано корпораціям у Франції, щоби покрити витрати на транспортування, зберігання та обробку поставок. Очевидно, крах уряду Петлюри вплинув на міркування Держдепартаменту США з цього приводу. Договір було анульовано 16 січня 1920 року без пояснення мотивів чи причин¹⁹¹.

Тоді, 17 січня 1920 року, Петлюра надіслав ноту протесту командуванню союзників і США в Парижі, в якій говорилося, що протягом двох років, починаючи з 3 грудня 1918 року, «Україна сама бореться проти третього більшовицького наступу і спроби принести в Україну комуністичний експеримент»¹⁹². Він звернувся з проханням про вільний транзит через Європу медикаментів, закуплених українським представництвом у Франції, щоб допомогти армії та народу України протистояти екзистенційній подвійній загрозі російської окупації та епідемії інфекційних захворювань. Проте його заклики відновити фізичне благополуччя України для вирішення проблеми на Східному фронті залишилися непочутими.

Щоби зрозуміти політику Держдепартаменту США щодо України, варто процитувати повідомлення, адресоване Комісії з мирних переговорів у Парижі:

На підставі минулих розслідувань Департамент схильний вважати український сепаратистський рух здебільшого результатом австрійської та німецької пропаганди, спрямованої на знищення Росії. Ми не вважаємо можливим сприйняти адекватну етнічну основу для побудови окремої держави і не переконані, що існує справжній народний запит на щось більше, ніж певна місцева автономія, яка природно виникне в результаті встановлення в Росії демократичного уряду, федеративного чи ні. Департамент вважає, відповідно, що політика Сполучених Штатів, залишаючи майбутнім подіям визначення точного характеру відносин, які існують між Великою і Малою Росією, повинна тим часом прагнути радше підтримувати принцип істотної російської єдності, ніж заохочувати сепаратизм¹⁹³.

Без внутрішньої та зовнішньої підтримки Директорія отримала поразку, а Червона армія увійшла до Харкова¹⁹⁴. Головою нового советського уряду в Україні Ленін призначив Крістіана Раковського. Абсолютно нечутливо до українських національних прагнень лікар болгарського походження, який отримав освіту у Франції, і румунський підданий, який став російським більшовиком, зробив на III з'їзді Рад України принизливі зауваження щодо української мови як офіційної мови республіки¹⁹⁵. У лютому 1919 року він сказав, що визнання української мови як національної було би «реакційним» заходом, який грав би на руку націоналістичній інтелігенції¹⁹⁶.

Під час другої окупації України більшовики використовували ту ж тактику, що й у попередні роки. На колишніх маєтках намагалися створити сільськогосподарські комуни та радгоспи. Вони також продовжували практику реквізицій зерна в українських селян. У січні 1919 року Ленін направив в Україну наркома постачання Александра Шліхтера. До червня він мав завдання викачати 50 млн пудів зерна, щоби прогодувати російські міста і Червону армію¹⁹⁷. Плакат, опублікований відділом пропаганди в Москві, рекламував: «Хлеб нам даст только Красная армия» (див. світлину 1.2).

Світлина 1.2. Плакат «Тільки Червона Армія дасть нам хліб» Н. Поманського (Москва, 1919). Джерело: Документи Гарольда Флемінга, 1917–1971: Пропагандистські плакати епохи російської революції, Відділ рукописів і архівів, Публічна бібліотека Нью-Йорка.

Художник Н. Поманській розповів історію у двох частинах. У верхній половині плаката — проблема: «Деникин занял Харьков и Екатеринослав. В Москве и Петрограде нет хлеба». У нижній половині плаката — розв'язка: «Красная армия наступает, хлеб в советской России прибавляется». Терези в центрі ілюструють збільшення пайки хліба з однієї восьмої фунта (вгорі) до півтора фунта (внизу). Внизу застереження: «Всякий, срывающий этот плакат или заклеивающий его афишей, совершает контр-революционное дело».

На допомогу Шліхтеру в експропріації хліба прибуло 2 700 активістів з Петрограда і Москви¹⁹⁸. Пізніше він повідомив, що «кров була пролита за кожен фунт зібраного зерна»¹⁹⁹. З квітня по червень 1919 року Україною прокотилося майже 328 антибільшовицьких повстань (за місяць з 1 квітня по 1 травня — 93, за два тижні з 1 по 15 травня — 28, з 1 по 19 червня — 207 повстань)²⁰⁰. Більшовики утримували великі міста, але втратили села. Загони українських повстанців переривали телеграфні лінії, захоплювали ділянки залізниць, перешкождали більшовицькій владі²⁰¹. До літа антибільшовицькі повстання розчистили шлях армії Денікіна до України з південного сходу. Директорія відступила до Києва. Українські комуністи втекли до Росії, оскільки Денікін почав погрожувати навіть самій Москві²⁰².

Політика Антона Денікіна перекреслила всі досягнення Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії в галузі освіти. Він відновив атрибути імперського шкільного управління, що існували до 1917 року. Шкільні ради втратили право обирати членів правління та наймати вчителів. Адміністрації місцевого самоврядування більше не могли засновувати школи та фінансувати освіту. Найбільш рішуче було заборонено українську мову. Державною мовою на території Росії проголошувалася російська мова, а також на території «Малоросії», як назвав Україну Денікін у своєму указі «До малоросійського народу» та Наказі № 22 щодо українських шкіл²⁰³. Останній, зокрема, скасував політику обов'язкового використання української мови в школах, де навчання велося російською, і заборонив викладання історії та географії України. Викладання української мови стало факультативним. А 20 вересня 1919 року було додано роз'яснення, яке дозволяло вчителям у початкових класах використовувати «рідну мову учнів як додатковий засіб для покращення розуміння»²⁰⁴.

Очільники освіти висловили протест проти політики Денікіна. На підтримку місцевих адміністрацій утворювалися українські культурно-освітні товариства. Політичні та суспільні потрясіння спонукали до більшого ентузіазму і саможертвовної праці серед громадян, відданих ідеї української дер-

жавності. Приміром, Кирило Стеценко, учень Миколи Лисенка, заранжував українські народні пісні та створив літургійні твори, зокрема «Панахиду», перший канонічний національний реквієм²⁰⁵. У 1919 році Стеценко разом з Олександром Кошицем заснував Українську народну капелу, щоби продемонструвати світові досягнення української музики²⁰⁶. Для фінансування шкіл полтавська інтелігенція створила кооперативне Просвітницьке товариство «Українська культура» і збрала кілька мільйонів карбованців. Виникли інші кооперативи, найбільші з них Дніпросоюз та Український банк, що підтримували функціонування шкіл і друк підручників²⁰⁷. Учительські конференції прийняли резолюції із засудженням політики Денікіна. За відсутності центрального уряду територія України була поділена та контрольована не лише Білою армією Денікіна, а й десятком отаманів, зокрема Нестором Махном, та загонами більшовиків.

Отамани, які очолювали анархістський рух у центральній і східній Україні, чинили так, як їм заманеться²⁰⁸. Вони представляли «єдину хвилю у великому морі повстання»²⁰⁹, перебували поза контролем Директорії і знеславили національно-визвольний рух. Як зазначав Генрі Абрамсон, незважаючи на те, що звірства, включно з погромами в єврейських поселеннях, здійснювалися не лише отаманами, а й Червоною та Білою арміями, все ж советська історіографія звинуватила саме Петлюру та його командування в погромах 1919 року²¹⁰.

Незважаючи на зраду дивізії «Галичина», яка в критичний момент перейшла на бік ворога і приєдналася до армії Денікіна, та байдужість західних держав до тяжкого становища українського народу, Петлюра здобув символічну перемогу, коли 8 серпня 1919 року Всесвітній Соціалістичний Конгрес у Люцерні одногolosно визнав незалежність УНР. Підсумовуючи цей період національно-визвольної боротьби, Петлюра з почуттям розчарування і важкого передчуття писав:

Територія України вважалася і вважається [великими державами] як приватна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати озброєною силою, а не як хата вільного українського народу і свободних, рівноправних меншостей цієї країни²¹¹.

Він засудив російських комуністів, які намагалися посилити претензії своєї республіки на велич за рахунок грабунку багатства України. Він зрозумів, що російські комуністи вирішили використати риторичку Маркса як інструмент для «стрибка в ряди великих держав»²¹².

Перебравши головування на першому конгресі Третього Інтернаціоналу (Комінтерну), заснованого в березні 1919 року, більшовики з третьої спроби окупували Україну. Після поразки Денікіна Червона армія зайняла Україну, і на засіданні Політбюро, яке відбулося 21 листопада 1919 року, більшовики прийняли тези Леніна про політику РКП(б) щодо України. Варто ретельно проаналізувати цей документ:

1. Найбільш обережно з націоналістичними традиціями, найсуворіше додержувати рівноправності української мови і культури, зобов'язати всіх чиновників вивчати українську мову тощо.
2. Тимчасово створити блок із Боротьбістами для формування центру до скликання З'їзду Рад з одночасним розгортанням пропагандистської кампанії за повне злиття [України] з РСФСР.
Поки що незалежна Українська ССР, у федерації з РСФСР, на підставі 1 червня 1919 року.
3. У зв'язку з наступом військ Червоної армії на Україну посилити роботу по [класовому] розшаруванню села; виділити три групи; залучити незаможних селян (+ середняків) до адміністрації. Знешкодити куркулів.
4. негайно і в обов'язковому порядку прийняти до всіх ревкомів і місцевих рад не менше половини місцевих селян, перш за все з бідняків, а потім — середняків.
Найсуворіша вимога обліку виконання даної вимоги усіма немісцевими [партійними] працівниками, всіма присланими з центру, усіма членами інтелігенції.
Детальна розробка процедур такого обліку та контроль за їх веденням і фактичним виконанням.
5. Село необхідно роззброїти неодмінно і за будь-яку ціну.
6. Продовольча робота в Україні:
по-перше, надати пріоритет забезпеченню продовольством Харкова та Донбасу²¹³;
по-друге, відтермінувати видучення надлишків з України в Росію, максимально розтягнувши його (тобто обмежитись у Росії нашими [власними] надлишками);

по-третє, використовувати *будь-яке* вилучення надлишків для того, щоб прогодувати місцеву бідноту, незважаючи ні на що, віддаючи їй в обов'язковому порядку частку [відібраного у куркулів];

по-четверте, взагалі проводити продовольчу політику обережніше, ніж у Росії, більше щадячи середняка, менше забираючи надлишків.

7. Поводитися з євреями та міським населенням в Україні з залізним прутом, переводячи їх на фронт, не допускаючи до державних установ (за винятком незначного відсотка, в особливо виняткових обставинах, під класовим контролем).
8. [Поставити] вчительську *спілку*, кооперативи та інші подібні дрібнобуржуазні організації на Україні під особливий нагляд, з особливими заходами щодо їх розкладання, за винятком комуністів.
9. Розпочати негайно особливо енергійну підготовку спеціальних кадрів [партійних] працівників для України під посиленням наглядом і перевіркою.
Швидко провести такі приготування одразу в усіх окремих комісаріатах і через Оргбюро²¹⁴.

По-перше, Ленін застерігає своїх товаришів щодо особливої уваги до українських «націоналістичних», а не «національних» традицій. Вимога до всіх більшовицьких чиновників використовувати українську мову під маскою «рівноправності» приховує інструментальну мету більшовицької еліти — індоктринувати лояльні до окупаційного режиму кадри, а не гарантувати мовні права місцевого населення. По-друге, Ленін пропонує розгорнути пропагандистську кампанію як інструмент зміни масової свідомості в потрібному напрямку: приєднати Україну до Росії. По-третє, Ленін визнає, що колоніальний режим має бути підтриманий військовою силою. Примітними є вказівки Леніна щодо класового розшарування без чіткого визначення того, хто належить до категорії «бідняків», «середняків» чи «куркулів». Цей документ ілюструє, що класифікація почалася ще в 1919 році зі встановлення категорій для соціального розшарування навішуванням ярликів на певні групи як ворогів окупаційного режиму, які підлягають остаточному знищенню. Окремо у своїх тезах Ленін виокремлює Всеукраїнську

учительську спілку, яку варто поставити під «особливий нагляд» із подальшим знищенням. Вона була ліквідована в 1920 році, коли українські вчителі були змушені вступити до нової професійної спілки працівників освіти (Робос)²¹⁵. Негайне та «в обов'язковому порядку» вербування половини місцевого населення до рад для підтримки режиму, як зазначено в четвертій тезі, чітко встановлює механізм геноцидного насильства, яке ці «звичайні» люди вчинять через десятиліття. Передбачаючи потенційний опір, Ленін скеровує Політбюро роззброїти село. Шоста теза є планом більшовицької продовольчої політики в Україні.

Особливо цікавим у тезах Леніна є заклик до виключення євреїв із советських установ в Україні. Річард Пайпс зазначив, що це є продовженням практики білогвардійців під час їхньої окупації України в 1919 році²¹⁶. Якщо Ленін закликав виключити євреїв із советських установ, то звідки взялося уявлення про те, що вони переважною більшістю підтримували більшовизм? Рідко обговорюваним є питання міграції євреїв зі смуги осілості до міст напередодні 1914 року. Мирослав Шкандрій зазначив, що євреї відчайдушно прагнули влаштуватися на будь-яку роботу; тому вони були готові служити новому режиму в репресивних органах, зокрема ГПУ. На думку Вадима Золотарьова, невелику частку українців серед керівного складу ГПУ республіки «можна пояснити лише прихованою антиукраїнською політикою тогочасного радянського керівництва»²¹⁷. Євреїв і українців протиставляли один одному: то очільників єврейського походження замінювали українці, то навпаки²¹⁸.

У четвертій тезі Ленін звернув особливу увагу на важливість залучення на бік більшовиків «всіх представників інтелігенції», а також головних провідників їх політики, які не є місцевими представниками в органах партії та центрального апарату. Українська інтелігенція за соціальним складом, за світоглядними орієнтаціями та ставленням до більшовиків була неоднорідною. Вчителі походили з родин дворян, промисловців, дрібних власників, сільського духовенства і меншою мірою з пролетаріату, а тому плекали недовіру і не визнавали советської влади, але виявляли покору, боячись втратити роботу чи свободу²¹⁹. Дехто зосередився на вузьких викладацьких обов'язках. Щоби тримати руку на пульсі вчительських настроїв, більшовики збирали вчителів на конференції. Розуміючи складність залучення вчителів на свій бік, більшовики започаткували політику обрання вчителів на заміщення вакантних посад. Так, 10 травня 1919 року Володимир Затонський підписав постанову «Про вибори шкільних кадрів», у якій зазначалося, що вчителі «мають мати довіру народу». Вчителів відбирали за результатами їх виступів перед громадою і за рекомендацією комісії, до складу якої зазвичай входили члени ком-

партії та представники профспілок, лояльні до советського режиму. Науковці називають таку політику початком чисток у лавах учителів²²⁰.

Під контролем Червоної армії більшовики сформували новий Народний комісаріат освіти в Україні (НКО). НКО створив мережу трудових шкіл за зразком наявних у сусідній Росії. Всі інші види шкіл були ліквідовані. Трудова школа була обов'язковою, безкоштовною і світською. Акцент на трудовому компоненті означав тісне узгодження освіти з практичним застосуванням навичок, необхідних у галузі економіки. Праця мала засновуватися на внутрішньому бажанні, а не на примусі. Вона мала бути цілеспрямованою і корисною для суспільства. Будучи насамперед соціалістами, українські більшовики спочатку мали спільну мету зі своїми російськими товаришами по партії; вони вважали безоплатну працю освітнім, а не експлуаторським інструментом. У 1919 році НКО в советській Україні підтримав ідею політехнічної освіти.

У березні 1920 року Перша Всеукраїнська конференція народної освіти зосередилася на соціальному захисті дітей. Це було продиктовано руйнівними обставинами війни та різким збільшенням кількості безпритульних дітей, які втратили батьків та домівки. На конференції йшлося про створення нової системи освіти в Україні. Було створено перший уніфікований тип семирічної школи з двома ступенями: початковою (1–4 класи) і середньою (5–7 класи). Семирічна школа давала доступ до професійної підготовки в технікумах. Трансформації зазнали й вищі навчальні заклади²²¹.

Нарком освіти України Григорій Гринько та його заступник Ян Ряппо не дотримувалися принципу політехнічної школи, зволікали з її впровадженням у республіці. Цей новий курс, схвалений делегатами II Всеукраїнської конференції народної освіти в серпні 1920 року, був підданий жорсткій критиці Леніним. Партія відкликала Гринька до Москви для виступу на слуханнях у комітеті та несподівано підтримала позицію української делегації про те, що республіці потрібен інший тип шкільної системи для задоволення її потреб. Заохочені підтримкою центральної влади, українські більшовики вірили, що зможуть поєднати дві несумісні ідеології — національну та комуністичну — у створенні унікальної системи освіти, придатної для майбутніх громадян України²²².

Система освіти в советській Україні відображала потребу взяти на себе функцію сімей, зруйнованих війною, і не лише виховувати дітей, а й давати їм притулок, організувати побут, навчати соціальних навичок²²³. У розпал розрухи, завданої війною, у 1920 році НКО видав «Декларацію про соціальне виховання дітей», яка переорієнтувала акцент з трудової школи на «дитячий будинок». Спочатку це був вимушений захід, щоби прилаштувати всіх

дітей-сиріт. Зрештою, метою було вирвати дітей з-під «шкідливого впливу» індивідуалістичної сім'ї і виховати їх у душі колективізму. Тодішній нарком освіти України Гринько пояснював:

Соціальне виховання в розвиненому вигляді є всеохоплююча організація дитинства, облаштування колективного життя всього дитячого населення. Це не відправна точка, а кінцева мета розвитку соціального [соціального виховання]. Це передбачає повну ліквідацію розпорошеності дітей поміж індивідуалістичними сім'ями, що, вочевидь, неможливо без організації соціалістичного господарства та зміни всього укладу життя²²⁴.

Практично це означало, що всіх дітей віком до п'ятнадцяти років мали зареєструвати та розподілити по притулках, створити мережу дитячих садків і позашкільних гуртків, відкрити дитячі будинки та об'єднати ці заклади в дитячі громади. Метою було виголошено захист прав дітей, які потребували соціальної допомоги, особливо дітей з обмеженими можливостями, яких тоді називали «дефектними» дітьми. Результатом заявленої програми став тотальний контроль особистості дитини з боку нововстановленого режиму²²⁵.

Тотальний контроль над індивідуальністю людини стосувався і вчителів. Більшовики використовували різноманітні форми ідеологічного тиску, щоби виконати настанову Леніна про те, що школа не може перебувати поза політикою або бути відокремленою від держави. Головною з цих форм була участь представників компартії у всіх учительських конференціях і з'їздах. На постійній основі були запроваджені бібліотеки з політичною агітацією, короткі літні курси для підготовки вчителів суспільних наук, гостьові лекції для ознайомлення вчителів з політичною теорією, перевірки політграмотності.

У березні 1920 року, після ліквідації партії Боротьбистів,²²⁶ більшовики розпустили Всеукраїнську учительську спілку. У серпні було створено нову профспілку робітників освіти советської України — Робос²²⁷. Наприкінці 1920 року більшовики, аби зміцнити співпрацю вчителів із советською владою, створили компартійні осередки в усіх відділах Робосу²²⁸.

Починаючи з 1921 року, поруч з тимчасовою лібералізацією, яка прийшла разом з Новою економічною політикою (НЕП), інтелектуальна атмосфера сприяла освітнім інноваціям та експериментам. Керівники-комуністи не віддавали перевагу якійсь конкретній науковій парадигмі, а більшість науковців не мали узгодженої позиції щодо того, як тлумачити філософію Маркса. Серед теоретиків освіти також не було єдності. Однак вони погоджувалися

з тим, що дореволюційна система шкільної освіти з її класичною гімназією повинна була поступитися місцем школі, яка інтегрувала б учнів з усіх верств суспільства. В Україні національно-визвольна боротьба 1917–1921 років підштовхнула до створення національної школи. Соціально-політичні обставини перерваної боротьби за незалежність спонукали до пошуку нових методів і підходів до шкільництва²²⁹.

Нові методи мали своєю науковою базою розробки фізіологів та психологів кінця XIX — початку XX ст. Одним із впливів на теорію виховання стала експериментальна робота Івана Павлова з умовними рефlekсами²³⁰. Іван Соколянський вважав, що це принесе «справжню зміну парадигми педагогіки»²³¹. Ще один вплив на теорію освіти мав психолог Владімір Бехтерев, автор «Основних положень об'єктивної психології та психорефлексології» (1910), який виявив, що поведінка людини, від рудиментарних органічних реакцій до складних актів творчості, по суті є рефлексивною²³². Педагогічна рефлексотерапія була створена як галузь дослідження, зосереджена на дитячій анатомії та фізіології на основі умовних і безумовних рефлексів. Загалом, життя та освіта дитини мали бути структуровані та контрольовані.

Усі майбутні вчителі мусили вивчати теорію еволюції Дарвіна, походження видів, анатомію та фізіологію людини, а також симпатичну та парасимпатичну нервові системи, функцію ендокринної системи та їх вплив на формування дитячого характеру. Набуло поширення психологічне тестування, дослідження органів чуття, рухових функцій, волі, естетичних почуттів для відбору інтелектуально обдарованих дітей з метою скерувати їх вибір майбутньої професії²³³. Проте вчителі навряд чи здогадувались про дотепну характеристику Енгельсом досягнень Маркса як «Дарвіна історії»²³⁴. Ганна Арендт провела паралелі між двома теоріями: «Закон "природи" про виживання найбільш пристосованих видів є також і законом історії, тільки расизм у законі Маркса підмінено виживанням найпрогресивнішого класу»²³⁵. Вчителі навіть не підозрювали, що сили природи та історії, що постали за цими теоріями, не залишили права на свободу дії чи опозиції, чи навіть людського співчуття, аби спинити ліквідацію «ворогів народу» за расовою чи класовою ознакою.

Українські освітяни в пошуках нової наукової теорії звернулися до надбань Заходу. Незважаючи на часті відрядження до німецьких університетів у рамках наукових обмінів, вони здебільшого наслідували приклад Москви. Проте прозахідну орієнтацію на початку 1920-х років видно з програмної промови наркома освіти советської України Гринька під відповідною назвою «Наш шлях на Захід». Він констатував, що Європа має багату традицію наукових досліджень у галузі психології, психофізіології, психотехніки, а також

готує спеціалістів у галузі освіти. Натомість у советській Україні суспільно-політичні потрясіння призвели до «хаотично-революційної педагогічної діяльності», яка потребувала наукового обґрунтування. Історик советської освіти Ольга Сухомлинська охарактеризувала виступ Гринька не як декларацію, а як «підхід до створення нової педагогічної теорії для України»²³⁶.

Голод 1921–1923 років в Україні

Коли Ленін і його «червоні» загони консолидували владу, вони вдалися до втілення в життя економічної доктрини Маркса. Большевики замінили торгівлю бартером, скасували товарно-грошові відносини та вільний ринок²³⁷. Вони прибрали до рук економіку під виглядом націоналізації промислових підприємств і колективізації сільського господарства. Перша спроба побудувати утопію призвела до кризи, яка межувала з економічним колапсом і завершилася катастрофічним голодом 1921–1923 років (замаскованим посухами). За словами советського історика Станіслава Кульчицького, Ленін уникнув кризи, «скасувавши заборону на приватне підприємництво, відмовившись від колективізації сільського господарства та відновивши вільну торгівлю між містом і селом»²³⁸. Від політики «воєнного комунізму», комплексу надзвичайних заходів, які не мали нічого спільного з доктриною Маркса, Ленін перейшов до НЕПу.

НЕП почався в 1921 році, коли продрозверстка була припинена²³⁹. З 1921 по 1927 рік центр викачував зерно для міст та армії, а також для нового експортного фонду з селянських господарств або шляхом стягнення фіксованих натуральних податків, або шляхом закупівлі їх продукції на вільному ринку²⁴⁰. Легалізація ринку змусила большевицьких ватажків дозволити підприємницьку діяльність. Націоналізована промисловість була організована в трести на основі принципів обліку витрат, що вимагало отримання прибутку для фінансування витрат виробництва. Відновлення кредитної та банківської систем, запровадження стабільної валюти та розвиток приватного підприємництва пожвавили виробництво²⁴¹. Проте матеріальне становище вчителів погіршилося, оскільки через брак коштів фінансування навчання було передано місцевій владі²⁴². Ситуація із заробітною платнею вчителів по всій Україні була жахливою. У 1922 році на Київщині вчитель ледь міг прожити на заробіток, що становив одну сьому прожиткового мінімуму²⁴³.

У советській Україні голод тривав до літа 1923 року. Його спричинили посухи, післявоєнна розруха, політика експропріації зерна та надмірний

вивіз зерна за межі ССРСР²⁴⁴. У 1921 році через посухи було втрачено 20 % урожаю. У советській Україні три регіони, які найбільше постраждали, включали Донецьк (40 %), Запоріжжя (63 %) і Катеринослав (64 %). Щоб уникнути переривання транспортування зерна з України до Росії, Раднарком не визнавав існування голоду в південно-східних районах УСРСР до початку 1922 року, коли почалася масова смертність. Після визнання факту голоду голова Раднаркому Крістіан Раковський²⁴⁵ звернувся по допомогу²⁴⁶. Американська адміністрація допомоги, яка з серпня 1921 року працювала в Поволжі, другому за обсягом виробництва зерна регіоні, видала голодуючим українцям 180,9 млн пайків лише після того, як 10 січня 1922 року на це погодилася РСФСР. Благодійна місія Фрітьофа Нансена виділила 12,2 млн благодійних пайків. Робітнича міжнародна допомога, створена Комінтерном, видала Україні 383 000 пайків. Восени 1922 року советський уряд оголосив, що новий урожай покінчив з голодом; однак у советській Україні голод тривав до літа наступного року²⁴⁷.

На початку 1922 року в п'яти охоплених голодом провінціях на півдні України голодувало близько 1,9 млн людей, але до квітня їх кількість зросла до 3,2 млн, а до червня досягла піку в 3,8 млн (або 40 % населення постраждалих територій). Хвороби, включно з тифом і холерою, поширювалися і до серпня забрали більше ніж пів мільйона життів. В одній губернії, Миколаївській, з січня по жовтень 1922 року 37 331 осіб померли від голоду, а ще 50 600 — перебували на різних стадіях хвороби через голод. Загалом, згідно з офіційними даними перепису населення²⁴⁸, внаслідок Першої світової війни, національно-визвольної боротьби та голоду Україна втратила від 5,5 до 7,5 млн людей²⁴⁹.

Голод 1921–1923 років паралізував найбільш бунтівні райони України. Коли фізичне виживання стало найактуальнішою проблемою, партизанський опір став неможливим. Таким чином, за словами Василя Гришка, «голод став остаточною зброєю советської пацифікації України та перевіченим методом геноциду». Дослідник зазначив:

Чи було це сплановано і здійснено советським режимом як геноцидну акцію, неможливо довести однозначно, але річ очевидна: голод був використаний советським режимом як ефективний інструмент на завершальній стадії поневолення України. Советська російська влада спочатку заперечувала факт голоду в Україні, а потім перешкождала всім спробам західноєвропейських та

американських гуманітарних організацій розгорнути повномасштабні дії з порятунку українського народу від масового голоду, водночас вітаючи акції допомоги в Поволжі²⁵⁰.

Деякі сучасні українські науковці, а також науковці діаспори, відзначають, що советська влада використала голод як знаряддя, щоби покінчити з опозицією²⁵¹. Однак у своїй монографії «Червоний голод» Енн Епплабаум зазначає, що цю тезу неможливо довести, оскільки немає доказів заздалегідь продуманого плану²⁵². Проте в наступному абзаці Епплабаум цитує лист Леніна до Молотова, стверджуючи, що голод відкрив унікальну можливість захопити церковне майно та «не вагаючись придушити найменшу опозицію»²⁵³.

Рівень життя інтелектуальної еліти стрімко впав. Вони втратили соціальне забезпечення та пенсії, постраждали від свавільних виселень або реквізицій «надлишкової» житлової площі та майна, а також через розрив академічних зв'язків стали ізольованими від своїх європейських колег. Багато провідних представників інтелігенції були деморалізовані, зазнали гострої матеріальної та інтелектуальної депривації. У 1920 році московська влада створила Центральну комісію продовольчого забезпечення Росії²⁵⁴. Україна не отримувала жодної підтримки від центрального уряду до жовтня 1921 року, навіть у провінціях, які сильно постраждали від голоду. На той час обмежена продовольча допомога надходила до Харкова та Києва. Провідні наукові центри цих двох міст отримали 170 і 120 пайків продовольчої допомоги²⁵⁵. Лише 25 % учених і 4 % митців Харкова, тодішньої столиці України, отримали продовольчу допомогу²⁵⁶. Ця типова для імперського контролю політика «розділяй і володарюй» стала очевидною для професора Ніжинського ІНО М. М. Бережкова, який занотував у своєму щоденнику:

Вульгарність, дурість, неуцтво, брутальність укорінилися, поглинаючи всіх, навіть благородних і чесних людей. Ми опустилися до підступного, дрібного розрахунку, до меркантильності, до закупівлі пайків... Службовці отримували харчову добавку, або подачку (не знаю, як це назвати): півфунта печива, півфунта варення і фунт солі, разом 90 крб. (Насолоджуйтесь, балуйтеся, як діти..., але потім платіть за поблажливність). ... Без віри, без надії, без діяльної любові немає

Світлина 1.3. Голодні діти, Бердянськ, Україна, 1922. Джерело: Фотоархів Міжнародного комітету Червоного Хреста, V-P-HIST-02591-07A.

автентичного, правдивого життя, а лише існування, тваринне, рабське²⁵⁷.

Така більшовицька політика щодо інтелігенції була свідомою. Це дозволяло правлячому режиму контролювати інтелігенцію та змушувати її йти на компроміси. Лев Троцький відверто визнав: «Ми використаємо голод, щоби змусити інтелігенцію працювати на нас»²⁵⁸.

Хоча більшовицькі вожді зверталися по міжнародну допомогу, було надто пізно рятувати дітей советської України. Восени 1922 року в південно-східних областях України голодувало майже 2 млн дітей; менше половини з них (943 500) отримали продуктову допомогу²⁵⁹. Батьки могли звертатися по харчову допомогу голодуючим через ЦК Допгол ВУЦВК — спеціальну комісію допомоги голодуючим при ВУЦВК або через іноземні благодійні організації. Міжнародні місії з надання допомоги фотографували дітей, частково або повністю оголених, щоби показати наслідки голоду (див. опухлих від голоду дітей на світлині 1.3)²⁶⁰.

У січні 1923 року Український Червоний Хрест відкрив безкоштовні кухні, щоби нагодувати 63 000 голодуючих дітей; до лютого їх кількість зросла до 100 000, але згодом допомогу отримували не більше ніж 70 000 дітей²⁶¹.

У квітні 1923 року іноземні благодійні організації, зокрема Американська адміністрація допомоги, місія Нансена, американські баптисти (меноніти) та Швейцарський Червоний Хрест, надали продовольчу допомогу 360 000 дітей України²⁶². Але іноземна допомога скоротилася, коли ССРСР почав відвантажувати зерно для продажу на світовому ринку. Іноземні представництва не могли зрозуміти, чому уряд продавав зерно за кордон як джерело прибутку, тимчасом як його власний народ помирав з голоду.

Безпритульних дітей збирали в дитячі будинки, але через періодичну нестачу постачання ці діти недоїдали. Дитячі будинки перетворилися на осередки епідемії і масової смертності. Навіть у благополучній Полтавській області половина школярів хворіла на туберкульоз, а решта були виснажені та хворі на анемію²⁶³. Дитячі будинки були дуже переповнені, оскільки 56 000 дітей із голодуючих районів Росії було евакуйовано до України, і в 1922 році вони становили 75 % усіх дітей в українських сиротинцях²⁶⁴. У своїй промові на VII Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся в грудні 1922 року, Григорій Петровський повідомив, що в Україні розміщено 80 000 дітей, більшість з яких евакуйовано з Поволжя (за зобов'язанням мали опікуватися лише 25 000)²⁶⁵. Ця організована евакуація, а також неконтрольована міграція голодуючих дітей з Росії, погіршили ситуацію з голодом в Україні. Разом з евакуацією та міграцією прийшла хвиля жорстокості та дитячої проституції.

У своєму класичному дослідженні «Людина і суспільство в умовах лиха» Питирим Сорокін описав вплив голоду на поведінку людей. Переживши голод 1921–1922 років у Росії, Сорокін проаналізував поведінку жертв. Він зібрав докази світових катаклізмів — війн, революцій і голоду — щоби допомогти читачеві зрозуміти, що канібалізм у суспільстві є надзвичайно рідкісним явищем (менше однієї третини відсотка населення). Натомість порушення чесності та справедливості в гонитві за їжею, як-от неправомірне використання продовольчих карток, накопичення припасів та несправедливе намагання скористатися перевагою над іншими, є широко розповсюдженими (від 20 до 99 %), але мінливими. Половина населення все ж піддається тиску голоду, відмовляючись від багатьох видів естетичної діяльності, несумісних із пошуком їжі²⁶⁶.

Уперше за триста років у постраждалих від голоду районах півдня України були зафіксовані випадки канібалізму²⁶⁷. За спостереженнями Сорокіна, більше 99 % населення уникали такої поведінки. Внаслідок війни, революції, голоду людське життя втратило цінність. Разом із фізичною деградацією зникли моральність і гідність. Цей людомор 1921–1923 років став

«генеральною репетицією»²⁶⁸ Великого Голоду 1932–1933 років, апогею Голодомору, вчиненого більшовицькими прихвоснями зі ще більшою жорстокістю за підтримки «бісів у мундирах» (ГПУ), які створили умови, несумісні з життям, спричиняючи фізичні та психічні страждання мільйонам їхніх жертв.

Зерна геноциду, посіяні в 1920-х, зріли багато років, перш ніж досягли апогею в 1930-х роках. Нині добре відомі основні етапи його розвитку. Якщо всю історію людства слід розуміти в класових термінах, як заповідав Маркс, то «звідси випливає, що нове суспільство має народитися з насильницького розриву культурної спадкоємності від старого»²⁶⁹. Після Першої світової війни боротьба України за існування як національної республіки з демократично обраним урядом була придушена. Використовуючи як військову, так і гуманітарну агресію, особливо нищівну пропаганду проти ослабленого національного уряду, російські більшовики підкорили Україну, заборонили всі політичні партії і профспілки та встановили монополію ленінської партії, єдиного законного рупора «трудящих мас», оснащені ідеологією, яка виправдовувала їхню владу. Економічна політика та національна політика, які тоді розглядалися як тимчасові, стали постійними компонентами нового суспільства. Із захопленням влади освіта стала головним завданням авангарду суспільства; створення нової советської людини стало наслідком неприхованого насильства.

Посилання

- 81 Smeulers, “Perpetrators of International Crimes,” 233, 235.
- 82 Leszek Kolakowski, “The Marxist Roots of Stalinism,” in *The Great Lie: Classic and Recent Appraisals of Ideology and Totalitarianism*, ed. F. Flagg Taylor IV (Wilmington: Intercollegiate Studies Institute, 2011), 171. Вперше стаття з’явилася в *My Correct Views on Everything* (St. Augustine’s Press, 1977).

- 83 Див. спеціальне дослідження ролі Махна в українських визвольних змаганнях у Frank Sysyn, "Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution," *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, ed. Taras Hunczak (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977), 271–304.
- 84 С. В. Кульчицький. «Боротьбисти», у *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн]*, ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. (Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004), https://esu.com.ua/search_articles.php?id=37346.
- 85 Andrea Graziosi, "Viewing the Twentieth Century through the Prism of Ukraine: Reflections on the Heuristic Potential of Ukrainian History," *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1–4 (2015–2016): 118.
- 86 Stephen Bronner, *Critical Theory: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2011); James Bohman, "Critical Theory," in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Winter 2019 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/critical-theory/>.
- 87 Frederic L. Bender, ed., *Karl Marx: Essential Writings* (New York: Harper & Row, Publishers, 1972), ix–x.
- 88 Wasyl Hryshko, "The Origins of Soviet Genocide," in *The Ukrainian holocaust of 1933*, ed. and trans. Marco Carynnyk (Toronto: Bahriany Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983), 8.
- 89 Karl Marx, *Communist Manifesto* (Chicago: Henry Regnery Company for the Great Books Foundation, 1949), 30.
- 90 Karl Marx and Frederick Engels, *Collected Works* (London: Lawrence & Wishart, 1845–1848), vol. 6, 103.
- 91 Marx, *Communist Manifesto*, 13.
- 92 Там само, 20–21.
- 93 Там само, 24, 32–34.
- 94 Ленін — це псевдонім Владіміра Ульянова, прийнятий на місці його заслання біля річки Лена в Сибіру. Див. James H. Billington, "The Legacy of Russian History," in *The Stalin Revolution: Foundations of Soviet Totalitarianism*, ed. Robert V. Daniels (Lexington and Toronto: D. C. Heath and Company, 1972), 160.
- 95 У 1910 році Джугашвілі взяв псевдонім «Сталін», який римувався з російським псевдонімом «Ленін» і означав «людина зі сталі» від російського слова «сталь». Його попередній змовницький псевдонім був Коба, що в перекладі з турецької означає «безстрашний». Див. Robert C. Tucker, *Stalin as Revolutionary, 1879–1929* (New York: W. W. Norton & Company, Inc., 1973), 132. Див. також Billington, "The Legacy of Russian History," 160.
- 96 Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 116.
- 97 Семен Верещак, «Сталин в тюрме», *Дни*, 22 січня 1928; цитується в Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 117.
- 98 Hryshko, "The Origins of Soviet Genocide," 14, 19.
- 99 Roman Serbyn, "Lénine et la question ukrainienne en 1914: le discours 'séparatiste' de Zurich," *Pluriel*, no. 25 (1981): 83; цитата з Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, 4th ed. (Toronto: University of Toronto Press, 2009), 268–69.
- 100 Владислав Гриневич, «Подолання тоталітарного минулого — Частина 3: Чи був СРСР імперією, а Україна — колонією?», *Україна модерна*, 22 серпня 2019, uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/totalitarianism-part-3.
- 101 Тетяна Терен, «Неопублікована розмова з Анатолієм Дімаровим: Шкодою, що в такий страшний час жив, коли не можна було писати правду», *Українська правда*, 7 липня 2014, <https://lifepravda.com.ua/society/2014/07/7/174315/>.

- 102 Декомунізація публічного простору розпочалася у квітні 2015 року, коли уряд України, через рік після Революції Гідності 2013–2014 років, оголосив комуністичну символіку поза законом. Див. Alexander J. Motyl, “Kiev’s Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine,” *Foreign Affairs*, April 28, 2015, <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kievs-purge>.
- 103 Ewald Ammende, *Human Life in Russia* (London: George Allen and Unwin, 1936), 142.
- 104 Ammende, *Human Life in Russia*, 145.
- 105 Мати Леніна, Марія Ульянова (уроджена Бланк), була дочкою заможного лікаря Олександра Бланка. Деякі дослідники стверджують, що він був євреєм, наверненням у православне християнство (його ім’я при народженні — Сруль Бланк, також пишеться Ізраїл Бланк). Інші вважають, що її коріння сягає аж до німецьких колоністів, запрошених до Росії Катериною II. Однак російські історики стверджують, що це був інший чоловік зі схожим іменем. Її мати, Анна Грошопф, була дочкою німця Йоганна Грошопфа та шведки Анни Остедт. Див. Christopher Read, *Lenin: A Revolutionary Life* (New York: Routledge, 2005) та Роберт Пейн, *Ленін: Жизнь и смерть* (Москва: Молодая гвардия, 2008). Дивіться також інтерв’ю з біографом Леніна Є. А. Котеленцем «Битва за Леніна: шість мифів о вожде революции», *Комсомольская правда*, 22 квітня 2017, <https://www.kp.ru/daily/26670.5/3692043/>.
- 106 Див. Michael Pearson, *The Sealed Train* (New York: Putnam, 1975) та Edward Crankshaw, “When Lenin Returned,” *The Atlantic Monthly*, October 1954, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1954/10/when-lenin-returned/303867/>. Маршрут потяга зі Швейцарії до Петрограда через Фінляндію див. Joshua Hammer, “Vladimir Lenin’s Return Journey to Russia Changed the World Forever,” *Smithsonian Magazine*, March 2017, <https://www.smithsonianmag.com/travel/vladimir-lenin-return-journey-russia-changed-world-forever-180962127/>.
- 107 V. I. Lenin, *Collected Works*, 45 vols. (Moscow: Progress Publishers, 1960–1970), vol. 22, 154; vol. 19, 243–44, 500–501, 526; vol. 21, 413; цит. в Hryshko, “The Origins of Soviet Genocide,” 24–25.
- 108 Тези були написані в жовтні–грудні 1913 року і опубліковані в журналі «Просвещение» № 10, 11 і 12. Англійський текст див V. I. Lenin, “Critical Remarks on the National Question,” in *Collected Works*, trans. Bernard Isaacs and Joe Fineberg, ed. Julius Katzer, vol. 20 (Moscow: Progress Publishers, 1964), 17–51, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/cw/pdf/lenin-cw-vol-20.pdf>.
- 109 Lenin, *Collected Works*, vol. 20, 28, 30, 45; vol. 21, 419; vol. 19, 500; цит. в Hryshko, 26–28.
- 110 Там само, vol. 20, 31–32; цит. в Hryshko, 28–29. Російське слово «мужик» означає сільський буброк.
- 111 Там само, vol. 19, 116, 118, 246, 248, 250–51, 380–81, 503–4, 533; vol. 20, 20, 22; цит. в Hryshko, 30.
- 112 Там само.
- 113 Hryshko, 32.
- 114 Lenin, *Collected Works*, vol. 20, 28, 30–33; цит. в Hryshko, 33.
- 115 Hryshko, 33.
- 116 Lenin, *Collected Works*, vol. 22, 340–41; цит. в Hryshko, 33.
- 117 N. Lenin, “The Soldiers and the Land,” *Солдатская правда*, вип. 1, April 15, 1917, передруковано в *Collected Works*, vol. 24, 137–38; “Draft Resolution on the Agrarian Question,” вперше опубліковано в травні 1917 року у памфлеті *Material on the Agrarian Question*, передруковано в *Collected Works*, vol. 24, 483–85; “Speech on the Agrarian Question, May 22 (June 4) 1917,” надруковано в «Известиях», вип. 14, 25 травня 1917, передруковано в *Collected Works*, vol. 24, 486–505; цит. в V. I. Lenin, *Between the Two Revolutions: Articles and Speeches of 1917* (Moscow: Progress Publishers, 1971), 132–33, 221–42.
- 118 Lenin, *Collected Works*, vol. 9, 235–36; цит. в Hryshko, 37.

- 119 Hryshko, 37.
- 120 Lenin, *Collected Works*, vol. 31, 242–43; цит. в Hryshko, 40.
- 121 Hryshko, 40.
- 122 Ленин В. И. *Сочинения*, т. 30 (Москва: Партийное изд-во, 1932), 413.
- 123 Сталин, И. В. *Вопросы ленинизма* (Москва: Госполитиздат, 1945), 610.
- 124 «Українська ССР», у *Народное образование в СССР, 1917–1967*, ред. М. А. Прокофьев, П. В. Зимин, М. Н. Колмакова, М. И. Кондаков, Н. П. Кузин (Москва: Просвещение, 1967), 326.
- 125 Олександр Луговий, *Визначне жіноцтво України: історичні життєписи в чотирьох частинах* (Toronto: The Ukrainian Publishing Company, 1942), 30, 37, Digital Collection of the National University “Kyiv-Mohyla Academy,” <https://dlib.ukma.edu.ua/document/87>; Наталія Полонська-Василенко, *Видатні жінки України* (Winnipeg: Ukrainian Women’s Association of Canada, printed by Trident Press, 1969), 37–38, 58–59.
- 126 David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1985).
- 127 Соловей, *Голгота України*, 17. Аналіз послідовної та довготривалої політики викорінення всіх жанрів української мови з соціальної сфери (церковної, адміністративної та літературної) імперськими російськими правителями див. Andrii Danylenko and Halyna Naienko, “Linguistic Russification in Russian Ukraine: Languages, Imperial Models, and Policies,” *Russian Linguistics* 43, no. 1 (2019): 19–39, <https://doi.org/10.1007/s11185-018-09207-1>.
- 128 Про той факт, що Петро I почав будувати канал від Білого моря до Фінської затоки, повідомив журналіст британського щомісячника *Russia Today* в той час, коли Сталін, як і Петро I більше ніж двісті тридцять років тому, примусив сотні тисяч непокірних українців, які виступали проти його режиму, копати канал у 1932 році. Див. Geoffrey Pinnock, “A Great Canal Beats Arctic Ocean,” *Russia Today*, December 1932, 16. Щира подяка Ярсу Балану з Канадського інституту українських студій за те, що він привернув увагу до цієї статті.
- 129 Isabel de Madariaga, “The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II,” *Slavonic and East European Review* 57, no. 3 (1979): 385, 388, 390; див. також її монографію, *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven: Yale University Press, 1981).
- 130 Johannes Remy, “Against All Odds: Ukrainian in the Russian Empire in the Second Half of the Nineteenth Century,” in *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective*, eds. Michael S. Flier and Andrea Graziosi (Cambridge: Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 2017), 43–61.
- 131 Соловей, *Голгота України*, 49.
- 132 Симон Петлюра, «Українські катедри і український пролетаріат», *Слово* (Київ), вип. 22, 22 вересня 1907, передрук у *Симон Петлюра: Статті, листи, документи* (New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1956), 64–66.
- 133 Симон Петлюра, «Стан народної освіти та медицини в Полтавщині в цифрах», *Літературно-науковий вісник* V, вип. XIX (1902): 152–54, передрук у *Симон Петлюра*, 13–15.
- 134 Ольга Сухомлинська, *Нариси історії українського шкільництва (1905–1933)* (Київ: Заповіт, 1996), 79.
- 135 Д. Розовик, «Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.)», *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*, вип. 8 (2001): 55–58.
- 136 «До українців-професорів і преподавателів вищих шкіл», *Вісті з Української Центральної Ради у Києві*, 21 березня 1917; цит. в Віктор Адамський «Ідея національного університету за доби Центральної Ради: спроба реалізації», *Освіта, наука і культура на Поділлі*, вип. 24 (2017): 17.

- 137 Сухомлинська, *Нариси*, 80, 110–11; див. також Кліцаков, *Педагогічні кадри України*, 55.
- 138 ЦДАВОУ, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
- 139 Сухомлинська, *Нариси*, 111–12.
- 140 Там само, 112.
- 141 Там само, 80.
- 142 Там само, 113.
- 143 І. Крижановський, «Декілька уваг до постановки позашкільної освіти на місцях», *Вільна українська школа*, вип. 5–6 (1918): 26–30; цит. в Сухомлинська, *Нариси*, 114.
- 144 Сухомлинська, *Нариси*, 114.
- 145 Центральна Рада у своєму Третньому Універсалі проголосила УНР у відповідь на більшовицький переворот у Петрограді, у федерації з майбутньою демократичною Росією. Вона проголосила повну незалежність у своєму Четвертому Універсалі. Переклад усіх чотирьох універсалів англійською мовою див. Taras Hunczak, ed., *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution* (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977).
- 146 U.S. Congress, House of Representatives, Select Committee on Communist Aggression, *Communist Takeover and Occupation of Ukraine*, Special Report No. 4, 88th Cong., 2nd Sess. (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1954), 9.
- 147 Іван Стешенко був убитий більшовиками в липні 1918 року. Див. Леонід Білецький, «Іван Стешенко», *Вільна українська школа*, вип. 1 (1918): 1–3; цит. в Сергій Білокінь, «Доля членів Центральної Ради в СРСР», *Визвольний шлях*, кн. 1 (2000): 14–26, <https://web.archive.org/web/20081122004310/http://bilokin.myslenedrevo.com.ua/terror/dchr.html>.
- 148 Сухомлинська, *Нариси*, 81–82.
- 149 Там само, 114.
- 150 *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, изд. С. С. Студеникин (Москва: Госюриздат, 1957), 74. Див. також *Communist Takeover and Occupation of Ukraine*, 8.
- 151 Соловей, *Голгота України*, 43.
- 152 Сухомлинська, *Нариси*, 82.
- 153 Щодо визнання України Великою Британією див. “Mérey an das k.u.k. Min. d. Äussern: Über die Ankunft der Delegierten der Kiewer Zentralrada sowie Bedenken gegen ihre Zulassung zur nachträglichen Unterzeichnung des Waffenstillstandsvertrages, Brest-Litovsk, 16 December 1917,” Н-Н-SA/PA, Vienna, Kr. 70/6, in Theophil Hornykiewicz, ed., *Ereignisse in der Ukraine, 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe*, vol. II (Horn: Ferdinand Berger und Söhne, 1966), 3. Про визнання французькою стороною див. Дмитро Дорошенко, *Історія України, 1917–1923 рр.*, вип. I, 2-ге вид. (Нью-Йорк: Булава, 1954), 230–40, 436–37.
- 154 “Gautsch an das k.u.k. Min. d. Äussern: Bericht über die erste Besprechung mit den ukrain. Delegierten,” (n.d.) Н-Н-SA/PA, Vienna, Kr. 70/6, in Hornykiewicz, vol. II, 6–7.
- 155 Jurij Borys, *The Russian Communist Party and the Sovietization of the Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations* (Stockholm: Norstedt & Soner, 1960), 173; див. також Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 34.
- 156 Ihor Kamenetsky, “Hrushevsky and the Central Rada: Internal Politics and Foreign Interventions,” in *The Ukraine, 1917–1921*, ed. Hunczak, 40.
- 157 Ivan L. Rudnytsky, “The Fourth Universal and Its Ideological Antecedents,” in *The Ukraine, 1917–1921*, ed. Hunczak, 209.

- 158 Ілля Витанович, *Аграрна політика українських урядів, 1917–1920* (Мюнхен: Українське історичне товариство, 1968), 5–60.
- 159 Докладніше про російський переділ землі див. Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 19.
- 160 Oleh S. Fedyshyn, “The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914–1917,” in *The Ukraine, 1917–1921*, ed. Hunczak, 305–6.
- 161 Ісаак Мазепа, *Україна в огні і бурі революції, 1917–1921*, частина I (Прага: Вид-во «Прометей», 1950), 36–37.
- 162 Fedyshyn, “The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine,” 308.
- 163 “Timothy Snyder on Germany’s Historical Responsibility towards Ukraine,” лекція в німецькому Бундестазі 20 червня 2017 року, організована парламентською фракцією Німецької партії зелених, https://www.youtube.com/watch?v=wDjHw_uXeKU.
- 164 Fedyshyn, “The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine,” 322.
- 165 *Communist Takeover and Occupation of Ukraine*, 10.
- 166 Любов Жванко, «Тиф, холера, «іспанка»: заходи уряду Скоропадського з подолання епідемії», *Україна модерна*, 20 березня 2020, <http://uamoderna.com/md/zhvanko-skoropadsky-pandemics>; див. також Любов Жванко, *Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.)* (Харків: Прапор, 2007).
- 167 Сухомлинська, *Нариси*, 83.
- 168 «Хроніка», *Вільна українська школа*, вип. 1 (1918–1919): 52.
- 169 Сухомлинська, *Нариси*, 115.
- 170 Там само, 83.
- 171 Там само, 116.
- 172 Там само, 83.
- 173 Соловей, *Голгота України*, 40.
- 174 Сухомлинська, *Нариси*, 84.
- 175 Там само, 84–85.
- 176 Володимир Винниченко, *Відродження нації*, вип. III (Київ–Відень: Вид. Дзвін, 1920), 244–45.
- 177 Arthur E. Adams, “The Great Ukrainian Jacquerie,” in *The Ukraine, 1917–1921*, ed. Hunczak, 255.
- 178 John S. Reshetar, Jr., *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism* (Princeton: Princeton University Press, 1952), 257.
- 179 Adams, “The Great Ukrainian Jacquerie,” 259.
- 180 Докладніше про переговори Директорії з представниками Антанти та перелік вимог див. Мазепа, *Україна в огні і бурі революції*, 96–114. Очевидець подій Мазепа зазначив, що українська делегація на Паризьку мирну конференцію складалася з Г. Сидоренка та А. Петрушевича, які прибули до Парижа 20 січня 1919 року. Решта делегатів застрягли в інших країнах Європи в очікуванні віз до Франції.
- 181 Цю карикатуру було передруковано в Peter G. Filene, ed., *Americans and the Soviet Experiment, 1917–1933* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), 38.
- 182 “Russia Democratized,” *Nation*, vol. CIV (March 22, 1917), 327 (editorial); цитується в Peter G. Filene, ed., *American Views of Soviet Russia, 1917–1965* (Homewood, Illinois: The Dorsey Press, 1968), 2.

- 183 An Outline of Tentative Recommendations of January 21, 1919, Inquiry Archives, National Archives; цит. в Constantine Warvariv, "America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920," in *The Ukraine, 1917–1921*, ed. Hunczak, 371.
- 184 Inquiry Archives, typewritten document No. 188, National Archives; цит. в Warvariv, "America and the Ukrainian National Cause," 370–71.
- 185 Докладніше про вплив політики Вільсона на сучасне політичне структурування Східної Європи див. Larry Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe* (Palo Alto: Stanford University Press, 2020).
- 186 Мапа України була надрукована в *Mémoire sur l'indépendance de l'Ukraine présenté à la Conférence de la paix par la délégation de la république ukrainienne*, офіційному виданні спільного уряду УНР і ЗУНР (після 22 січня 1919 року західна і східна частини України були возз'єднані). Карта була відтворена в статті, яку опублікував Likbez.org за покликанням <http://likbez.org.ua/ua/ukrainskaya-respublika-karta-dlya-parizhskoj-mirnoj-konferentsii-1919-g.html>.
- 187 Ліквідаційна комісія була створена актом Конгресу як частина військового відомства США з метою утилізації надлишкових військових запасів американських експедиційних сил у Європі, які зберігалися на французьких складах. Такі класи матеріальних цінностей, як одяг, їжа, медикаменти та транспорт, здавалися придатними для допомоги голодуючим і вирішення нагальних потреб населення та стабілізації урядів Східної Європи.
- 188 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919: Russia* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1937), 779; цит. в Warvariv, "America and the Ukrainian National Cause," 373.
- 189 Там само, 374.
- 190 Дайджест звіту генерала Джадвіна див. *Foreign Relations of the United States, 1919*, 781–83; цит. в Warvariv, "America and the Ukrainian National Cause," 374–78.
- 191 *Foreign Relations of the United States, 1919*, 787–88; цит. там само, 375–78.
- 192 Симон Петлюра, «Нота до Найвищої Ради Союзних і Сполучених Держав у Парижі», у Олександр Доценко, *Літопис Української революції*, т. II, кн. 5 (Львів, 1924), 190–91; передруковано в *Симон Петлюра*, 243–44.
- 193 *Foreign Relations of the United States, 1919*, 783–84; цит. в Warvariv, "America and the Ukrainian National Cause," 378–79.
- 194 На піку громадянської війни в Росії (1917–1923) Робітничо-селянська Червона армія, яку зазвичай називають Червоною армією, нараховувала у своїх лавах 5,4 млн осіб, дві третини з яких воювали в колишній царській армії під час Великої війни. Див. G. F. Krivosheev, *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century* (London: Greenhill Books, 1997).
- 195 John S. Reshetar, Jr., "The Communist Party of the Ukraine and Its Role in the Ukrainian Revolution," in *The Ukraine, 1917–1921*, ed. Hunczak, 180–81.
- 196 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 37.
- 197 Reshetar, "The Communist Party of the Ukraine," 181.
- 198 А. Шлихтер, «Борьба за хлеб на Украине в 1919 году», *Літопис революції*, вип. 2 (29) (1928): 117, 135, https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_revoliutsii/1928_N2_29/.
- 199 Панас Феденко, *Український громадський рух у XX ст.* (Подебради, 1934), 115; цит. в Соловей, *Голгота України*, 22.
- 200 Феденко, *Український громадський рух*, 115; цит. в Соловей, *Голгота України*, 22.
- 201 Про провал більшовицької політики та різні повстання в Україні йдеться в Arthur E. Adams, *Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918–1919* (New Haven: Yale University Press, 1963).

- 202 Reshetar, “The Communist Party of the Ukraine,” 181–82.
- 203 Сухомлинська, *Нариси*, 117.
- 204 Там само, 118.
- 205 Прем'єра панахиди відбулася перед Всеукраїнським Православним Церковним Собором у 1918 році. У жовтні 1921 року було створено УАПЦ. Але навесні 1922 року в країні почався лютий голод та епідемії. Стеценко захворів на тиф, відвідуючи одного зі своїх парафіян, і помер у віці 40 років. Перше повне зібрання його літургійних творів Кирило Стеценко: *Духовні твори*, ред. М. Гобдич, видано в Києві у 2013 році.
- 206 Українська національна хорова капела гастролювала Європою в 1920 та 1921 роках. Виконання композиції Миколи Леонтовича «Щедрик» (Carol of the Bells) набуло світової популярності після того, як український народний хор під керівництвом композитора Кошиця заспівав її в Карнегі-холі, де її почув Петро Вільговський і опублікував англійський переклад. Англійська версія не є дослівним перекладом оригіналу. Перший запис було зроблено в Нью-Йорку в жовтні 1922 року на лейблі Brunswick. Детальніше про історію цієї різдвяної класики див. Lydia Tomkiw, “Toll of the Bells,” *Slate*, December 19, 2019, <https://slate.com/news-and-politics/2019/12/carol-bells-shchedryk-ukraine-leontovych.html>.
- 207 Річний товарообіг кооперативу «Дніпросоюз» оцінювався в 60 млн золотих карбованців, а кредитні операції «Українбанку» становили 2,5 млрд золотих карбованців. Див. Соловей, *Голгота України*, 38. Дніпросоюз спонсорував виступи Українського народного хору, видавав партитури та шкільні підручники.
- 208 Серед отаманів значну роль відігравали Григоріїв у Катеринославі та Олександрії; Струк у Чернігівській губернії; Анхель та Ігнат'єв-Мисера в Полтавській губернії; Шепель на Поділлі; Зелений у Київській і Полтавській губерніях; Шуба, що в Лубенському районі; Коцур, учитель сільської школи; Божко на території між Баром і Могилів-Подільським, який проголосив відновлення Запорозької Січі; і Нестор Махно, до якого в південно-східному степу приєдналися багато менш відомих повстанців, а також більшовики. Див. Adams, *Bolsheviks in the Ukraine*, 256–57.
- 209 Adams, *Bolsheviks in the Ukraine*, 257.
- 210 Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute and Center for Jewish Studies, Harvard University, 1999). Див. також Applebaum, *Red Famine*, 40–53.
- 211 Симон Петлюра, «Від Правительства Української Народньої Республіки», у Олександр Доценко, *Літопис Української Революції*, т. II, кн. 4 (Київ-Львів, 1923), 343–46; передруковано в *Симон Петлюра*, 240.
- 212 Stephen Kotkin, “The Communist Century,” *Wall Street Journal*, November 4–5, 2017, C1.
- 213 Промисловий басейн річки Донець на півдні України і на північ від Азовського моря є головним центром Донбасу. Валлійські інженери, серед них Джон Джеймс Г'юз, побудували там металургійний завод у 1870 році та маленьке містечко для робітників вугільної шахти поблизу нього. Це був початок Юзівки, названої на честь Г'юза (сучасний Донецьк). Див. Serhii Plokhу, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015), 175.
- 214 “Draft Theses of the Central Committee RKP(b) Concerning Policy in the Ukraine,” in Richard Pipes, ed., *The Unknown Lenin: From the Secret Archive* (New Haven: Yale University Press, 1996), 76–77.
- 215 Соловей, *Голгота України*, 41.
- 216 Pipes, ed., *The Unknown Lenin*, 76.
- 217 Вадим Золотарьов, «Керівний склад НКВС УРСР під час “великого терору” (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* вип. 2, № 33 (2009): 103–4, http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2009_33_2_86.

- 218 Myroslav Shkandrij, “Breaking Taboos: The Holodomor and the Holocaust in Ukrainian–Jewish Relations,” in *Jews and Ukrainians*, eds. Yohanan Petrovsky-Shtern and Antony Polonsky (Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2014), 263–64.
- 219 Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*.
- 220 Клїцаков, *Педагогічні кадри України*, 37–40.
- 221 «Украинская ССР», *Народное образование в СССР*, 329; див. також Сухомлинська, *Нариси*, 86, 160.
- 222 Сухомлинська, *Нариси*, 87; див. також Клїцаков, *Педагогічні кадри України*, 46.
- 223 Сухомлинська, *Нариси*, 154.
- 224 Сухомлинська, *Нариси*, 155; Гринько Г., «Социальное воспитание детей» и Гринько Г., «Очерки советской просветительной политики: Сборник статей», в *Хрестоматия современных педагогических течений*, ред. Я. Мамонтов, предисл. В. Арнаутов (Екатеринослав: Государственное издательство Украины, 1924), 357–371. Передруковано в Григорій Гринько. Олександр Шумський: *Статті. Промови. Документи*, НАПН України, Педагогічний музей України, уклад. В. О. Гайдей та О. Н. Міхно, наук. консультант О. В. Сухомлинська (Київ: ПМУ, 2015), 118.
- 225 Сухомлинська, *Нариси*, 155–56; Гринько, «Социальное воспитание детей», 109–125.
- 226 Див. спогади останнього вцілілого з боротьбистів і гулагівця Івана Майстренка: Ivan Maistrenko, *Borotbism: A Chapter in the History of the Ukrainian Revolution*, ed. Christopher Ford (Stuttgart: *ibidem*-Verlag, 2018).
- 227 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 12, арк. 27.
- 228 Клїцаков, *Педагогічні кадри України*, 48–50, 57–59.
- 229 Сухомлинська, *Нариси*, 121–22.
- 230 У лабораторії Павлова протягом п’яти років (1924–1929) працював американський психолог В. Гантт із Університету Джонса Гопкінса. Професор Гантт у 1922–1923 роках очолював медичний відділ Американського управління допомоги. Він відвідав ССРСР влітку 1933 та 1935 років. Особисті стосунки з лікарями дозволили йому отримати неофіційні оцінки втрат від голоду 1932–1933 років, які суперечили офіційним цифрам, наданим йому в 1933 та 1935 роках офіційними особами, які не знали, що він мав інформацію з перших рук про реалії життя в ССРСР. Див. W. Horsley Gantt, “A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five-Year Plan,” *British Medical Journal* 2, no. 3939 (July 4, 1936): 19.
- 231 Сухомлинська, *Нариси*, 123.
- 232 Pauly, *Breaking the Tongue*, 45.
- 233 Сухомлинська, *Нариси*, 124.
- 234 Hannah Arendt, “Ideology and Terror: A Novel Form of Government,” in *The Great Lie: Classic and Recent Appraisals of Ideology and Totalitarianism*, ed. F. Flaggy Taylor IV (Wilmington: Intercollegiate Studies Institute, 2011), 130. Уперше опубліковано в *Review of Politics* 15, no. 3 (1953).
- 235 Arendt, “Ideology and Terror,” 130.
- 236 Сухомлинська, *Нариси*, 125; Pauly, *Breaking the Tongue*, 45.
- 237 Детальніше про історію комуністичного наступу 1918–1920 років див. Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, 3 vols. (London: Macmillan, 1950–53); David Priestland, *The Red Flag: A History of Communism* (New York: Grove Press, 2009).
- 238 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 141.
- 239 Там само, 154.

- 240 Детальніше про спадкоємність між фіскальною практикою Російської імперії та ССРСР і використання оподаткування одночасно як інструменту для накопичування доходів і державотворення, див. Yanni Kotsonis, *States of Obligation: Taxes and Citizenship in the Russian Empire and Early Soviet Republic* (Toronto: University of Toronto Press, 2016).
- 241 Станіслав Кульчицький, *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)* (Київ: Основи, 1996).
- 242 Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 223.
- 243 ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 2, спр. 287, арк. 17.
- 244 Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів, ред. С. В. Кульчицький (Київ: Наукова думка, 1993), 5.
- 245 Francis Conte, *Christian Rakovski: A Political Biography* (Boulder: East European Monographs, 1989).
- 246 «Доповідна записка К. Г. Раковського В. І. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні, 28 січня 1922 р.», ЦДАГОУ, ф. 1, ор. 20, спр. 981, арк. 1–9; передруковано в *Голод 1921–1923 років в Україні*, ред. С. В. Кульчицький, 75–85.
- 247 Станіслав Кульчицький та Ольга Мовчан, *Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні* (Київ: Інститут історії України АН України, 1993).
- 248 Перший Всеросійський перепис населення 1897 року не збирав даних про національну ідентифікацію. Інформація про національність базувалася на рідній мові, яку називали респонденти. Оскільки національна ідентифікація та мова не обов'язково збігаються, перепис 1897 року занижив кількість українців. Однак, оскільки мало хто з неукраїнців вивчав українську мову та оскільки мовлення є ідентифікаційною ознакою, мова принаймні мінімально могла свідчити про національність в українських губерніях у 1897 році. Інформацію про національність, зібрану з перепису 1897 року, не можна порівнювати з цифрами, отриманими з пізніших радянських переписів населення, які містили інші запитання та відбувалися після територіальних змін. Володіння українською мовою не збігалось з високим ступенем національної свідомості, етнічної згуртованості, політичної впевненості чи здатності до колективних дій мовця. Див. George Liber, *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 209–10.
- 249 *Год борьбы с голодом 1921–1922: Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся. Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе* (Харьков, 1923), 28–30; передруковано в *Голод 1921–1923 років в Україні*, 201–3.
- 250 Hryshko, *The Ukrainian holocaust of 1933*, 55.
- 251 Галина Журбелюк, «Методика історико-правових досліджень проблем голоду 1921–1923 рр. в Україні: розвінчання міфів», у *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р.*, ред. М. Антонович, Г. Боряк, О. Гладун та С. Кульчицький (Київ, 2013), 51–58; див. також Станіслав Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення* (Київ: Наш час, 2008), 140–70.
- 252 Applebaum, *Red Famine*, 66.
- 253 Pipes, ed., *The Unknown Lenin*, 152–53; quoted in Applebaum, *Red Famine*, 67.
- 254 Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 207.
- 255 ЦДАВОУ, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 10.
- 256 *Державний архів Харківської області (ДАХО)*, ф. Р-203, оп. 1, спр. 981, арк. 10–11; цит. в Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 207.

- 257 Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. XXIII, спр. 48, арк. 24–24зв.
- 258 Цит. в В. Тополянській, *Вожди в законі: Очерки фізіології влади* (Москва: Изд-во «Права человека», 1996), 25.
- 259 ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 2, спр. 1746 р., арк. 43; передруковано в *Голод 1921–1923 років в Україні*, 19.
- 260 Світлину надрукував Іван Герасимович, *Голод на Україні* (Берлін: Українське слово, 1922), 143. Це була одна із сімнадцяти світлин, надісланих Українським Червоним Хрестом в офіційному конверті з датою прибуття до Женеви 5 травня 1922 року. За словами Романа Сербина, зараз вона зберігається серед документів *Union International de Secours aux Enfants* у кантональних архівах Женеви, Швейцарія. Світлину також використали на плакаті та листівці для збору коштів на допомогу Всесвітній конференції допомоги євреям у 1921–1922 роках. Лана Бабій надала детальну документацію цієї світлин в каталозі світлин Голодомору, спонсором якого є Консорціум дослідження та вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій Альбертського університету.
- 261 *Більшовик* (Київ), 11 лютого 1923; ЦДАВОУ, ф. 1, ор. 2, спр. 1583 р., арк. 1; спр. 888, арк. 125.
- 262 *Голод 1921–1923 років в Україні*, 19.
- 263 «З доповіді голови Центральної Комісії допомоги голодуючим Г. І. Петровського на VII Всеукраїнському з'їзді Рад про становище дитячого населення, 10–14 грудня 1922 р.», ЦДАВОУ, ф. 1, ор. 2, спр. 487, арк. 217–18; передруковано в *Голод 1921–1923 років в Україні*, 186–87.
- 264 *Голод 1921–1923 років в Україні*, 13.
- 265 «Із звіту Центральної Комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК про евакуацію дітей з Поволжя в Україну, 1923», *Год борьбы с голодом 1921–1922*, 31; передруковано в *Голод 1921–1923 років в Україні*, 200.
- 266 Pitirim A. Sorokin, *Man and Society in Calamity: The Effects of War, Revolution, Famine, Pestilence upon Human Mind, Behavior, Social Organization and Cultural Life* (New York: E. P. Dutton, 1942), 81.
- 267 «Із чернетки доповіді лікаря Л. Айхенвальда “До казуїстики людоджерства” Одеської губернської комісії по боротьбі з наслідками голоду, 1923», *Державний архів Одеської області* (ДАОО), ф. Р-702, оп. 1, спр. 102а, арк. 28–69; передруковано в *Голод 1921–1923 років в Україні*, 204–16.
- 268 Василь Марочко, як і інші українські історики, вважає цей голод першим голодомором, оскільки ленінська політика «воєнного комунізму» мала в основі свідому спробу використати їжу як зброю для створення умов життя, які спричинили масову смерть в Україні. Див. його статтю «Ленінський людодмор 1921–1923 рр.: “братній” розподіл смерті», *Слово Просвіти*, 19–25 квітня 2018, 3.
- 269 Kołakowski, “The Marxist Roots of Stalinism,” 174.

Керманичі

Перша світова війна створила умови для народобивства. Більшовики отримали вирішальну перемогу на «першому фронті» — військовому — коли загони ГПУ за підтримки Червоної армії придушили антибільшовицький опір в Україні. На «другому фронті» — економічному — більшовицькі керманичі відступили. Російська компартія офіційно прийняла нову економічну політику (НЕП) на X з'їзді в березні 1921 року, але вона не змогла стати дієвою через трирічний голод. Поки світ надавав гуманітарну допомогу та припускав, що комуністи повертаються до цивілізованої політики, економічне відновлення було тимчасовим, оскільки Москва перебрала у свої руки контроль над усіма галузями життя²⁷⁰. Більшовики розпочали боротьбу на «третьому фронті» — культурі. «Культурна революція» почалася з перебудови суспільства в Україні. Учителів поступово перетворювали на пропагандистів більшовицької політики в містах і особливо селах, де вони мали значну повагу та довіру місцевого населення. Створення Союзу Советських Соціалістичних Республік в останній рік життя Леніна мало продемонструвати світові реалізацію принципу самовизначення національних меншин. З 1923 по 1926 рік злива указів і заходів породила надії на національне відродження не лише в самій Україні, а й скрізь, де проживали українці в СРСР²⁷¹. Невдовзі, напередодні десятої річниці Жовтневої соціалістичної революції, український сепаратизм було проголошено великою небезпекою для советської імперії, і більшовицькі керманичі розробили плани боротьби з цією тенденцією, що призвело до кризи.

Інтелігенція в боротьбі за соціалізм

У своєму памфлеті «Що робити?» Ленін писав, що революція може бути успішною лише за умови керівництва масами однією особою або кількома

обраними²⁷². Брошура, написана в 1901 році та опублікована в Німеччині в 1902 році, допомогла прискорити відкол більшовиків від меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на II з'їзді партії в 1903 році в Брюсселі²⁷³. Коли меншовики уклали союз з єврейським Бундом, більшовики опинилися в меншості. Більшовики були радикальною, ультралівою, марксистською фракцією. Під час Першої світової війни вони організували збройне повстання, в якому взяли участь близько 10 000 осіб²⁷⁴. Вони спрямували державний переворот не проти Тимчасового уряду, а проти головної столичної ради, в якій домінували більш помірковані соціалісти. Прийшовши до влади на початку 1918 року, більшовики перейменували себе в Комуністичну партію, намагаючись силою прокласти шлях до соціалізму і, зрештою, до останнього етапу історії — комунізму. Путч радикальних лівих протягом сімдесяти років советської історіографії пропагувався як Велика Жовтнева соціалістична революція, незважаючи на те, що вона не мала масової підтримки. Вивчення їхнього керівництва має важливе значення для нашого розуміння того, як секта небагатых, що від імені народу встановила диктатуру, могла контролювати величезні ресурси, як людські, так і матеріальні, і могла маніпулювати громадською думкою, використовуючи сучасні технології радіо, кінематографа та преси, щоби виконати намічені завдання та здобути престиж на світовій арені історії.

Хоча інтелігенція не вписувалася в «безкласове суспільство» робітників і селян, більшовики розуміли, що вони повинні покладатися на вчителів з кількох причин, не останньою чергою тому, що вчителі мали політичну та суспільну вагу²⁷⁵. По-перше, вчителі відігравали важливу роль у «злитті міста і села» (так звана «змичка»), виконуючи роль пропагандистів більшовицької політики в містах і особливо селах, де вони традиційно мали значну повагу та довіру місцевого населення. По-друге, вчителі були провісниками сучасності, бо виховували молоде покоління будівників нової советської цивілізації. По-третє, більшовики усвідомлювали, що вони не можуть досягти обох цілей, утримати політичну владу та модернізувати державу, без створення нового суспільного ладу. Вчителі були незамінними для більшовицької програми формування нового суспільства, оскільки ті впливали на мислення та повсякденну поведінку людей. Треба було створити новий тип советської людини і нову культуру. Як влучно зауважив німецький історик Стефан Плаґтенборґ, режим «поводився як учитель»²⁷⁶ і, спочатку, мав «навчити» своїх цінностей професійних педагогів, а через них — маси²⁷⁷.

«Учитель, — писав Анатолій Луначарський, — є надійною ланкою у зв'язку з прийдешніми поколіннями і тим гарантує нам наше завтра»²⁷⁸. Щоби гарантувати собі завтрашній день, більшовики мусили залучити на свій бік учителів. Деякі вчителі спочатку погано розуміли соціальні зміни і залишалися осторонь. Процес насадження советської ідеології був складним через «поганий вплив» на свідомість учителів конкуруючих «буржуазно-націоналістичних» партій і груп. Керуючись порадою Леніна, більшовикам доводилося терпляче пояснювати вчителям їхню роль у вихованні та окультуренні нових поколінь для молодой советської держави.

Програму роботи з учителями Ленін виклав у промові на I з'їзді вчителів-інтернаціоналістів у 1918 році:

Армія вчителів має поставити перед собою колосальні завдання в освітній сфері... Вчителі не повинні обмежуватися вузькими педагогічними обов'язками. Вони повинні об'єднати свої сили з усією масою трудящих. Завдання нової педагогіки — пов'язати педагогічну діяльність із соціалістичною організацією суспільства²⁷⁹.

Лідер більшовиків розумів, що вчителі, які успадкували «капіталістичну» культуру, не можуть бути комуністами, але й не можуть бути відчуженими, і їх потрібно залучати для здійснення освітньої та політичної діяльності, оскільки вчителі володіють знаннями, вирішальними для досягнення мети суспільної трансформації. Проголошуваними цілями Компартії були усунення національних, класових, соціальних, релігійних та інших перешкод в освіті, відокремлення церкви від держави, школи від церкви, створення нової шкільної бюрократії.

У період після національно-визвольної боротьби кожне село намагалося заснувати школу і найняти вчителя²⁸⁰. Більшовицький очільник Крістіан Раковський в одній зі своїх промов у 1920 році зауважив: «Люди всюди вимагають шкіл. Селяни переобладнують колишні поміщицькі маєтки під школи. В одному з районів Житомирської області селяни зібрали 3 млн карбованців на будівництво школи»²⁸¹. Соціальне становище сільського вчителя залишалося помітним, оскільки, крім викладання в школі, вчитель був важливим провідником знань і незамінною людиною для передачі культурної спадщини. З цієї причини викладання стало єдиною можливістю для вільної участі інтелігенції в житті суспільства, коли будь-яка політична діяльність була згорнута внаслідок розпуску опозиційних партій і громадських організацій, які більшовики не могли контролювати безпосередньо²⁸².

Серед учителів, які долучились до відродження української культури, була й Варвара Дібєрт, донька православного священника, родом із Черкащини, із сусіднього з Моринцями села, звідки родом народний бард Тарас Шевченко. У сімнадцять років, закінчивши сьомий клас епархіальної школи, Варвара стала вчителькою. Вона вчителювала в школі в Кагарлику, невеликому містечку під Києвом. Перша світова війна перервала її плани здобути вищу освіту, оскільки більшість університетів було евакуйовано. Варвара була наймолодшою серед одинадцяти вчительок школи, а найстаршій було двадцять п'ять. Школа була в руках жінок. Варвара Дібєрт мала 76 учнів у першому класі. Її старший брат і двоюрідний брат служили охоронцями і допомагали евакуювати уряд Грушевського з Києва. У 1922 році вона одружилася; її чоловік воював на боці Петлюри. Варвара Дібєрт згадувала, як проходила українізація шкіл після революції:

Ми вибрали на місці вже шкільну раду. І зразу вирішили українізувати школи, і ще без зв'язку з Києва. Не було ніяких у нас підручників, крім «Кобзаря» [Шевченка] і там деяких книжечок таких невеликих. Але ми вирішили початкову школу українізувати відразу. Виписували [уривки] з «Кобзаря»²⁸³.

Варвара Дібєрт згадувала, що в школі не було ні паперу, ні ручок, ні олівців, тому «писали на грубому папері, яким зазвичай загортали конуси цукру. З одного боку він був синій, з другого — білий. І на тому писали уривки з "Кобзаря", вірші маленькі й вивішували в класі». Відсутність україномовних підручників, про яку вона розповідала, поєднувалася з педагогічною інновацією — «програмою прогресивної освіти», запозиченою у Джона Дьюї²⁸⁴. За відсутності навчальних посібників, ця програма передбачала вивчення конкретних, зазвичай місцевих, тем. Тоді ще толерантно ставилися до антиросійських мотивів у поезії Шевченка.

Брак паперу був пов'язаний з окупацією західних прикордонних районів після підписання перемир'я наприкінці Першої світової війни. До війни Російська імперія виробляла 24 млн пудів паперу; однак советська імперія могла виробити лише 11 млн²⁸⁵. Німецька окупація України на другому році війни призвела до 40-відсоткових втрат виробництва паперу. Поставка целюлози та лісу з Фінляндії врятувала галузь від катастрофічного колапсу, але незабаром поставки припинилися, коли в 1918 році Фінляндія проголосила незалежність від Російської імперії²⁸⁶. Паперова промисловість сягнула найнижчого рівня в 1921 році, коли виробництво впало до 2 млн

пудів. За іронією долі, між жовтнем 1919-го та квітнем 1921 року друкарня більшовицького Західного фронту видала 35 млн примірників пропагандистських матеріалів сімома мовами. У квітні–жовтні 1920 року Перша кавалерія, рушаючи з Північного Кавказу окупувати Україну, розповсюдила 1 336 960 плакатів і листівок, а також 21 000 пропагандистських брошур²⁸⁷. Така безперервна пропаганда звела нанівець зусилля українського національного уряду, який не мав достатньо ресурсів інформувати маси про свою політику²⁸⁸.

Такі вчителі, як Варвара Діберт, були серед тисяч тих, хто в суворих умовах більшовицької навали вистояв і зберіг свою національну ідентичність. Але щойно Україна зазнала поразки в національно-визвольній боротьбі, Компартія заборонила діяльність усіх інших політичних партій і культурних осередків, привласнила активи українських кооперативних спілок, і ліквідувала «контрреволюційну буржуазно-націоналістичну» Всеукраїнську учительську спілку²⁸⁹.

Нова профспілка вчителів

Нова професійна спілка вчителів не була добровільною організацією. Вона не захищала інтересів вчителів, а слугувала інструментом контролю з боку більшовицького режиму. У 1922–1924 роках кількість учителів в Україні різко скоротилася. Статистичні джерела не пояснюють причини. Історики стверджують, що голод 1921–1923 років став причиною зменшення кількості вчителів у південних і східних областях України. Водночас у північних і західних областях України вчителів звільняли з політичних мотивів²⁹⁰.

Насадження своєї ідеології більшовики почали з підриву економічного добробуту та соціального авторитету вчителів в очах місцевого населення. Архівні документи свідчать, що в 1921 році зарплата вчителя Кам'янець-Подільського округу Вінницької губернії, що межувала з Польщею, могла прогодувати лише одну людину, а не всю сім'ю, причому 95 % зарплати витрачалося на їжу. Представник відділу освіти описав місцевих вчителів як «голих» і «босих», тому що протягом попереднього року вони не отримали грошових виплат, а половина хлібного пайка була половою, замість зерна²⁹¹. З відчаю, позбавлені засобів до виживання, деякі вчителі перетнули кордон до Польщі в пошуках провіанту. Інші зривали своє розчарування на учнях, даючи складніші домашні завдання. Таким чином вчителі могли підзаробити гроші (або хліб), працюючи приватними репетиторами. Замість допомоги вчителям місцевий парткомітет організував учительську конфе-

ренцію 4–9 травня 1921 року, звинуватив учителів у «саботажі» і вдався до «запобіжного заходу»: заарештував велику кількість учителів за нібито «антисоветську пропаганду»²⁹². Незважаючи на протести керівників райвідділу освіти, у червні 1922 року було звільнено з роботи 82 вчителі, зокрема керівника райвідділу освіти Ф. Приймака, як «послідовника Петлюри»²⁹³.

Для того, аби втримати владу на селі й підняти рівень культури до «пролетарської культури» міста, більшовики сподівались використати провідну роль сільських учителів у просвітницькій діяльності серед населення. У своїх публікаціях, постановках та інструкціях вони наголошували: «Советська влада з особливою увагою і турботою ставиться до нових учителів, тому що вони є провідниками не тільки загальної освіти, але й комуністичного просвітництва мас»²⁹⁴. Незважаючи на високі заяви, до 1923 року більшовики виділяли на освіту мізерні три відсотки державного бюджету²⁹⁵. Для порівняння, згідно з даними одного з провідних педагогічних періодичних видань, асигнування з бюджету на освіту для України в 1922/1923 навчальному році становили 6 млн золотих карбованців, у середньому 24 копійки на громадянина, що було в 22 рази менше, ніж відповідні асигнування у Швейцарії в 1904 році²⁹⁶.

Нарис Леніна «Сторінки зі щоденника» («Странички из дневника»), опублікований у 1923 році, був програмним документом Компартії, який заклав основи «культурної революції» в школах з акцентом на підготовку нових учителів і перепідготовку старих кадрів. У відповідь 300 вчителів Білоцерківщини, які зібралися на конференцію, надіслали вітання Леніну з побажаннями якнайшвидшого одужання²⁹⁷. Вони писали: «Ми хочемо запевнити Вас, вождя пролетаріату, що тимчасові матеріальні труднощі, які відчувають просвітяни, не послаблять їхньої роботи в напрямку, який диктує партія»²⁹⁸. Українські вчителі запевняли Леніна, що його слова додають їм сили продовжувати боротьбу.

Проте колективний лист радше відображав занепокоєння вчителів станом здоров'я лідера більшовиків, який часто страждав від інсультів, що завершилися паралічем після невдалого замаху на його життя в 1918 році українською есеркою Фанні Каплан, а не підтримкою його програми. Програму перевиховання вчителів більшовики розпочали пропагандистською кампанією в пресі, а потім — чистками політично неблагонадійних учителів. Для піднесення ентузіазму в советських освітніх виданнях були опубліковані тези виступу Надєжди Крупської, дружини Леніна, на XIII з'їзді РКП(б), у яких вона пояснювала роль сільських учителів як ліквідаторів неписьменності та пропагандистів більшовицької політики на селі²⁹⁹.

Коли гнучка тактика не привела до бажаних результатів, більшовики запровадили жорстокіші заходи. Так, у прикордонній Волинській губернії в 1923 році влада ліквідувала 106 вчителів: 25 було засуджено до розстрілу, 56 — до різних термінів ув'язнення, 25 — звільнено з роботи³⁰⁰. У протоколах обласної партконференції настрої сільських учителів характеризувались як негативні, вчителів «ворожого табору» характеризували як «політично несвідомих», зазначалося, що «на такі кадри важко спиратися для ведення політичної та культурної діяльності на селі»³⁰¹. У серпні того ж року обласний відділ ГПУ поставив під нагляд 128 «неблагонадійних» учителів, а також 60 лікарів та 48 інженерів³⁰².

Влітку 1923 року більшовицька влада розгорнула кампанію з перевірки політичної грамотності вчителів. Підсумки кампанії політичного перевиховання в Україні показали, що серед 40 998 вчителів, які повинні були пройти іспит на політичну грамотність, його склали 34 718; з них першої категорії — 57,2 %, другої — 38,5 %, третьої — 4,3 %. До першої категорії належали політично свідомі вчителі, які розуміли політику партії та завдання трудової школи. До другої — вчителі, які потребували політичного перевиховання. Третя категорія — небажані, кандидати на звільнення з можливими наслідками. Примусова кампанія досягла мети підвищення політичної грамотності та ідеологічної кваліфікації вчителів. Єдиним критерієм кваліфікації була лояльність до советської влади³⁰³.

На початку 1924 року Михайло Мироненко на сторінках газети «Радянська освіта», яку видавав Наркомос, повідомляв, що результати кампанії ідеологічного перевиховання відчутні. Наприклад, на Полтавщині вчителі збиралися в гуртки для вивчення партійних видань, запрошували партійних пропагандистів для читання лекцій, їздили в інші села для участі в політичних дискусіях, входили до місцевих сільських комітетів та брали участь у створенні бібліотек. Огляд кампанії політграмотності завершився похвалою вчителям, які є «майже єдина культурна сила на селі». Сількор Мироненко також зазначав, що вчителі, крім роботи в школі, працюють у сільській кооперації, і в сільраді, і в хаті-читальні, і у сельбуді, і на сходинах допомагають. «Треба землю перевіряти, або лишки відібрати від куркулів, або перепис зробити, — знову кличуть учителя»³⁰⁴.

Більшовики мусли залучити вчителів до виховання майбутніх борців за комунізм. Так виник новий термін «червоний педагог». На початку жовтня 1924 року, у доповіді перед 150 делегатами III Всеукраїнської конференції з педосвіти, що відбулася в Харкові, у присутності гостей з Москви, нарком освіти УСРС виклав чотири вимоги до «червоних педагогів»:

- 1) педагогічну освіту треба вести на виробничій базі (комбінувати дитячі установи з виробничим процесом);
- 2) в основі праці майбутніх соцвихників має бути вивчення дитячого колективу і праці в ньому, бо мета соціального виховання в радянській системі освіти — підготовка нових кадрів борців за диктатуру пролетаріату, за комунізм;
- 3) підготовка червоного педагога мусить проходити під знаком будівництва нової педагогіки, в основу якої мусить лягти наука марксизму-ленінізму;
- 4) червоні педагоги як громадські діячі мусять прищеплювати нові звички і поширювати світогляд трудових мас для прилучення їх до ідей комунізму³⁰⁵.

Починаючи з 1924 року перевиховання вчителів набуло систематичного характеру. У постанові від 10 жовтня 1924 року ВУЦВК одним із своїх досягнень зазначив «завершення відступу на шкільному фронті»³⁰⁶. Ця тенденція супроводжувалася розширенням діяльності з «перевиховання», яку зробили обов'язковою з вимогою відвідування короткострокових курсів підвищення кваліфікації вчителів, переважно політичної, а не методологічної. Так, Полтавщина протягом року підготувала 85 % учителів, які підлягали політичному перевихованню, 50 % з яких задовольнили вимоги³⁰⁷. Водночас, у серпні 1923 року у своїй директиві ЦК КП(б)У рекомендував усім парторганізаціям не тлумачити політичне перевиховання як чистку; тих, хто провалив іспити, мусили понизити в посаді, але не звільняти з роботи³⁰⁸. Політичне перевиховання вчителів змінило склад кадрів освітян. Стару (дореволюційну) проукраїнську інтелігенцію витіснили зі шкіл або привчили «любити» курси політграмоти, конференції, іспити під страхом втратити роботу. Шкільні кадри стали більш пролетарськими і прокомуністичними.

З 1925 року, зі зміною складу кадрів, учителі брали дедалі активнішу участь у будівництві советського суспільства. Окрім роботи в школі, 69 % учителів республіки брали участь у різних політичних кампаніях. Так, у 1925 році на Київщині кількість учителів у складі сільрад зросла з 19 до 36 %, а в комітетах незаможних селян (КНС) — з 7 до 15 %³⁰⁹. Це були кадри, на які більшовики спиралися для здійснення кампаній пропаганди, колективізації та хлібозаготівель протягом 1930-х років.

Світлина 2.1. Група делегатів від Харківщини на Першому Всеукраїнському учительському з'їзді, Харків, 1925. У центрі третього ряду з борідкою — нарком освіти Олександр Шумський. Джерело: Перший Всеукраїнський учительський з'їзд у Харкові (Харків: Державне видавництво України, 1925), ххх. Надано ЦДКФФАУ, од. обл. 0-171971.

Переломним моментом став Перший Всеукраїнський учительський з'їзд, делегати якого зібралися 5 січня 1925 року в Харкові (див. світлину 2.1). Серед зареєстрованих 69,7 % були вчителі сільських шкіл (267 із 363 делегатів) і 30,3 % — вчителі великих і малих міст України (116 із 363). Більшість з них були безпартійними (314, або 82 %). Свою підтримку керівництву Компартії продемонстрували переважно делегати з села. За рівнем освіти 49,8 % вчителів мали початкову освіту, 35 % — середню спеціальну і лише 15,7 % — вищу освіту³¹⁰. На той час у советській Україні було 16 018 шкіл з 1 844 863 учнями³¹¹.

Делегати з'їзду впродовж тижня сесій читали доповіді про завдання советського уряду та «національне питання» в школах. Вітаючи делегатів у день відкриття з'їзду, передовиця в газеті «Комуніст» проголосила: «Наші народні вчителі — перш за все сільські вчителі. У віддалених селах для мільйонів людей вчителі є джерелом культури та знань. Надважливо, аби сільські вчителі тісно співпрацювали з советською владою і Компартією»³¹².

Нарком освіти України Олександр Шумський³¹³ у вступній доповіді «На третьому фронті» закликав учителів засвоїти «філософію пролета-

ріата — історичний матеріалізм» та озброїтись «діалектичним методом пізнання», адже так «народній учитель може стати, повинен стати й стане на культурному, на ідеологічному фронті ревним, палким пропагандистом ідей комунізму не за страх, а за совість в самій товщі робітничо-селянських мас і, особливо, серед молодого покоління»³¹⁴. Нарком Шумський зазначив у доповіді, що боротьба більшовиків на третьому фронті — освітня робота — стала можливою після перемог на першому фронті (військовому) та другому фронті (економічному). Він визнав, що влада більшовиків на селі була слабкою, і серед вчителів вони не мали спільників у цій боротьбі. Він запевнив делегатів, що більшовики з мінімальними ресурсами і максимальним напруженням зусиль утілять в життя «гасло соціального виховання: діти належать державі, і права і обов'язки щодо їх виховання ми мусимо одібрати у родини і передати їх державі». Прорив на цьому фронті також мав звільнити жінку від родинного огнища для суспільно-політичного життя.

Серед доповідачів на з'їзді були Соколянський, який говорив про дитячий рух у системі соціального виховання, та Затонський, який розглянув проблему національного питання в школах, а також Мізерницький,³¹⁵ який звітував про зміцнення правового стану вчителів³¹⁶. Серед 500 000 членів Загальносоюзної профспілки вчителів близько однієї п'ятої частини, тобто 98 000 вчителів, працювали в Україні. Серед членів профспілки, які працювали в школах України, 57,7 % були етнічні українці, 24,9 % — росіяни та 12 % — євреї³¹⁷. Провідною темою з'їзду була ліквідація неписьменності, адже, як визнав Нарком освіти, три чверті дітей шкільного віку залишались неписьменними протягом семи років після Жовтневої соціалістичної революції. Іншим нагальним завданням було підвищити політичну грамотність серед дорослого населення. Тому вчителів мобілізували на допомогу більшовикам у досягненні перемоги на третьому фронті (освіті).

«Народній учитель тепер наш», — виголосив П. Солодуб³¹⁸ у своїй доповіді про революцію і роль учителя. Він визнав, що учителі чинили опір більшовикам в Україні: «Україна знає і має в своїй історії цілу низку банд, що утворювали народні учителі: банди Зеленого, Соколовського, Тютюнника³¹⁹ і ще безліч, що зі зброєю пробували стати поперек волі робітничо-селянських мас і втопити революцію в громадянській війні на користь куркулям і буржуям... Народній учитель в історії українського бандитизму грає не останню роль, і з озброєних ворогів Радянської влади був далеко не найменшим»³²⁰. Таким чином, Солодуб відверто визнав, що советський режим не мав підтримки серед населення. Він навів низку «банд», що

утворили «народні учителі», засвідчивши, що українські вчителі чинили опір і були організаторами боротьби проти советського режиму, особливо на селі. Тому більшовики вдалися до упокорення вчителів шматком хліба під час людомору 1922 року, роздачею палива та де-не-де ремонтом шкіл у 1923 році та обов'язковим мінімумом у 25 карбованців зарплати у 1924 році³²¹. По закінченні з'їзду делегати прийняли резолюцію та надіслали її в ЦК КП(б)У, зазначивши, що «тисячна армія вчителів республіки непорушно стоїть під прапором Жовтня»³²².

У відповідь на Перший Всеукраїнський учительський з'їзд у січні 1925 року вчителі під час конференції в Павлограді підтримали резолюцію: «Цей з'їзд підвів червону риску під минулим, коли вчителі не усвідомлювали ролі пролетаріату у будівництві нової цивілізації і пішли іншим шляхом, перешкоджаючи його великому проекту»³²³. Таким чином, 1925 рік став переломним, коли вчителі «усвідомили» роль комуністичної партії, і їх ряди поповнилися як у містах, так і в селах.

Тривала боротьба на всіх фронтах — військовому, економічному, культурному — підірвала здоров'я вчителів. Відсутність повноцінного харчування та голодування, антисанітарія через перебої з водою чи опаленням призводили до ослаблення імунітету, частих застуд та інфекцій. Хвиля за хвилею прокотилися масові епідемії тифу, туберкульозу, іспанки, холери під час і після Першої світової війни, національно-визвольної боротьби та людомору 1921–1923 років. Зрештою, загальний медичний огляд працівників освіти України пізньої осені 1924 року — початку весни 1925 року виявив, що 27 % інтелігенції старше п'ятдесяти років мали серцево-судинні захворювання і 25 % — розлади травлення³²⁴. П'ята частина інтелектуальної еліти страждала не тільки від фізичного виснаження, але й від легких до важких розладів нервової системи, як-от депресія, неврастенія, суїцидальні нахили та фобії. Наприклад, медична комісія в Полтаві виявила, що один із чотирьох представників інтелігенції страждав на головний біль, запаморочення, нав'язливі страхи, дратівливість, стомлюваність, безсоння³²⁵. З 1925 року Комісаріату освіти УССР було покладено в обов'язок піклуватися про добробут інтелігенції шляхом надання працівникам пільг, відпусток і премій під суворим контролем Компартії³²⁶.

У листопаді 1927 року X з'їзд КП(б)У підбив підсумки десятиліття культурних здобутків України. У республіці було побудовано 1 619 нових шкіл (з них 1 570 на селі) на сто тисяч дітей³²⁷. Обличчя професії вчителя змінилося протягом десяти років. Їх ряди оновилися порівняно з дореволюційним періодом на 40–45 %³²⁸.

Промислова модернізація та урбанізація, однак, не залучили вчителів у великій кількості; переважна більшість з них досі працювали в школах у сільській місцевості (понад 70 %) ³²⁹. Умови праці в сільських школах відрізнялися від міських. Наповнюваність класів у сільських школах була більшою. Протягом 1925/1926 навчального року на одного вчителя в середньому припадало 47 школярів, але в результаті чисток у рядах учителів, і з одночасним збільшенням кількості учнів у деяких школах, співвідношення сягало 70, 90 або навіть 150 ³³⁰. Нестача вчителів навіть підштовхнула керівництво оголосити набір добровольців для роботи в школах ³³¹. У Луганську безробітних міських учителів відправляли на роботу в сільські школи ³³². Вчителі-чоловіки також могли відкласти призов на військову службу, якщо погоджувалися піти в клас.

Гендерний паритет у вчительській професії залишався відносно постійним упродовж десятиліття після Першої світової війни: частка жінок дещо зросла з 49,3 % у 1914 році до 55,8 % у 1927 році ³³³. У 1927 році міський учитель мав 27 учнів, тоді як сільський — 37. Це було покращенням, як порівняти з 1925 роком, коли сільський учитель міг мати до 47 школярів порівняно з міським учителем, який мав 30 учнів у класі. Мало того, що сільські вчителі несли більше навантаження, вони також були зобов'язані брати участь у різних кампаніях поза шкільними обов'язками. Голова профспілки вчителів України Мізерницький наголошував на цьому факті у своєму виступі навесні 1925 року ³³⁴. Крім того, різниця в оплаті праці ще більше сприяла зниженню життєвого рівня вчителів у сільській місцевості ³³⁵.

На настрої вчителів впливало і їхнє етнічне походження. Згідно зі шкільним переписом 1927 року, в школах працювало 76,7 % українців, 10,4 % росіян, 6 % євреїв, 2,2 % німців, 1,2 % поляків, 0,9 % греків, по 0,6 % білорусів і болгар, по 0,4 % молдаван і татар та 1,1 % вчителів інших національностей ³³⁶. У початкових школах учителів-українців було більше (79,7 %), а в середніх школах, де кожен предмет потребував спеціальної підготовки, їх було менше (65,2 %). Більшість учителів початкових шкіл викладали українською мовою (80,1 %), тоді як у середніх — лише 60,4 %. Інакше кажучи, на кінець 1927 року відсоток початкових шкіл (1–4 класи), в яких навчання велося українською мовою, дорівнював відсотку українців у загальній кількості населення республіки (80,1 %), ³³⁷ за винятком середніх шкіл (5–7 класи) ³³⁸. На той час середня школа не була обов'язковою. Українці становили більшість учителів республіки, і більшовики використали цей факт, щоби примусити вчителів втілити в життя різні пропагандистські заходи.

Дитячі комуни

У 1920 році советська влада створила благодійне товариство «Друг дітей» з осередками в усіх містах і селах республіки та спеціальні дитбудинки для виховання і утримання дітей-сиріт. Очолив роботу Голова РНК УССР³³⁹. У 1921 році було облаштовано 806 дитбудинків, а в 1923 році їх кількість зросла до 1 928; там проживало 114 000 дітей-сиріт³⁴⁰. Часто будинки, конфісковані у інтелігенції, перетворювали на дитбудинки після того, як указ 1918 року скасував приватну власність на нерухоме майно³⁴¹.

Восени 1925 року в УССР залишалось ще 40 000 безпритульних дітей, більшість з яких були вихідцями з інших республік, що намагалися втекти з охоплених голодом районів, переважно з Росії³⁴². Ця оцінна кількість змінювалася з дня на день. Приблизно половина безпритульних подорожувала потягами з міста в місто; решта, хто втратили батьків і домівку під час голоду, потребувала притулку та їжі³⁴³. У 1924–1925 роках Центральна комісія допомоги дітям, створена для координації боротьби з дитячою безпритульністю, мала бюджет 3,5–4 млн рублів³⁴⁴. Тож 4 листопада 1925 року КП(б)У закликала своїх колег у РСФСР виділити Україні фінансову допомогу для повернення 16 000 дітей додому в республіки, звідки вони прибули (переважно в Росію), і зняти із залізниці 5 000 дітей. Українська влада вимагала 1,3 млн рублів, але центральна влада в Москві натомість виділила 446 000 рублів, а решта 854 000 рублів мала надійти з власного бюджету України³⁴⁵. Як видно з поспіхом складених протягом жовтня 1925 року доповідей і резолюцій, коли було запроваджено нову податкову політику, справа набула актуальності перед наближенням зими; проте кошти довелося збирати деінде, оскільки джерела прибутку для Комісії скорочувалися³⁴⁶.

Станом на 1925 рік УССР не вистачало 2,9 млн рублів на утримання дитячих притулків і сиротинців³⁴⁷. Бюджетні асигнування в розмірі 2,8 млн рублів були спрямовані на репатріацію 2 595 дітей (придбання залізничних квитків за пільговими цінами плюс харчові пайки), надання патронату 6 978 безпритульним дітям (розміщення в сім'ях або у родичів), влаштування 10 588 безпритульних дітей у дитячі притулки та сиротинці³⁴⁸. Навіть якби настійні заклики прискорити процес були почуті, недостатні кошти покрили би лише половину фінансових можливостей України для вирішення проблеми дитячої безпритульності, яка ще довго залишалася нагальною після закінчення революції, визвольних змагань та людомору.

Безпритульних підлітків поміщали в дитячі колонії, які стали експериментальними лабораторіями советських методів виховання. У співпраці з ГПУ Ан-

Світлина 2.2. Колона піонерів комуни імені Ф. Е. Держинського на чолі з А. С. Макаренком на урочистостях з нагоди пуску реконструйованого машинобудівного заводу імені С. Орджонікідзе в Краматорську Краматорського району, 1931. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 2-68381.

тон Макаренко створив кілька таких комун; одна, названа на честь очільника ЧК Фелікса Держинського, зображена на світлині 2.2³⁴⁹. Колективістський метод виховання Макаренка в поєднанні з трудовим навчанням вихвалявся як гуманістичний метод виховання дітей, які інакше поповнили би лави злочинців у капіталістичній системі. Свою роботу з дітьми-сиротами він відобразив у книзі «Педагогическая поэма» (більш відома на Заході під назвою «Дорога в життя»). Його автобіографічний роман «Флаги на башнях» склав «золотий фонд» советської педагогічної науки³⁵⁰. Решта історії залишилася прихованою, оскільки відібрані вчителі, які працювали в підконтрольних ГПУ комунах і дитбудинках, давали підписку про нерозголошення³⁵¹.

Вчителі, які співпрацювали з ГПУ, як, наприклад, зрусифікований українець Антон Макаренко, стали прикладом для наслідування. А от педагоги, як-от Олександр Залужний³⁵², автор концепції колективного виховання дітей, або Григорій Ващенко³⁵³, також прихильник цієї теорії, були репресовані чи вислані за кордон. Ващенко, який часто зустрічався з Макаренком під час конференцій, різко критикував Макаренкову педагогіку. По-перше, він зазначав, що той погано знав педагогічну теорію і починав педагогіку від себе. По-друге, методи, які Макаренко застосовував у своїх дитячих комунах, містили суто мілітаристські елементи муштри та дисциплінарні покарання.

По-третє, Макаренко був егоїстом і зверхньо ставився до своїх колег. Його особливо приваблював комунізм, тобто він був чи то «фанатичний більшовик», чи то кар'єрист. Ващенко зауважував:

Здавалося б, що у своїй педагогічній і практичній діяльності така людина мусила б була керуватися переважно почуттям, зокрема співчуттям до безпритульних дітей, до тих терпінь, які вони переживали в умовах СРСР. Але в дійсності цього не було. Макаренко був людиною з сильною волею, і в своїй діяльності більше керувався розумом, ніж почуттям. Крім того, він був завжди замкнений у собі і справляв враження крайнього егоцентрика. А такі люди нелегко піддаються почуттям симпатії. У них на першому місці — їх власне «я». Діяльність таких людей — це реалізація власних поглядів, причому вони не схильні робити якісь поступки в своїх поглядах, бо це для них рівнозначно із зниженням своєї особистості. Тому нема підстав дивитися на Макаренка як на «мрійника», а тим більше порівнювати його з Песталоцці, який у своїй педагогічній діяльності керувався глибоким співчуттям до нещасних безпритульних дітей³⁵⁴.

Макаренка прославляли як видатного теоретика педагогіки; а вчителі, які зробили свідомий вибір служити советській владі, були нагороджені медаллю імені Макаренка³⁵⁵. За відсутності демократичних свобод, в атмосфері страху й підозрливості покоління вчителів і учнів вирости з психологічним синдромом «маленької людини» або пасивного «гвинтика» колективістської системи³⁵⁶.

Таке виховання, незважаючи на гасла пролетарського інтернаціоналізму та класової солідарності, у своїй основі було підпорядковане комуністичній доктрині, яка не розглядала людину як особистість, що має певні гарантовані права і свободи. Людина була об'єктом советських експериментів: пролетар, патріот, солдат, агент чи якась інша істота, корисна партії³⁵⁷. Безпритульні діти, яким у сиротинцях прищеплювали лояльність до комуністичної ідеології, ставали ідеальними новобранцями для поповнення кадрів ГПУ³⁵⁸. Советський педагог Антон Макаренко, авторитет у галузі комуністичного виховання, писав у своїй «Книзі для батьків»:

У нас до сих пор сохранилось множество рудиментов старого образа жизни, старых отношений, старых

традиционных моральных принципов. Сами того не замечая, мы в повседневной жизни повторяем множество ошибок из истории человечества. Многие из нас подсознательно преувеличивают важность так называемой любви, другие все еще сохраняют веру в так называемую свободу...³⁵⁹

Більшовизм на дух не переносив «так званої любові» і «так званої свободи», оскільки ці два загальнолюдські поняття були несумісні з комуністичною доктриною. Принципи Макаренка співзвучні ідеології одного з провідних спеціалістів Центрального інституту праці О. К. Гастєва, прихильника тейлоризму в трудовому вихованні, гасло якого «Треба створити робота з нервів і м'язів»³⁶⁰ нічого не означало, крім потреби контролювати поведінку людини. Результатом такої соціальної інженерії став авторитарний, педантичний тип учителя, який служив інтересам Компартії та советської влади.

Політпросвіта

Учителі були незамінними для більшовиків у боротьбі за ліквідацію політичної неграмотності. Отож 26 грудня 1919 року Ленін підписав декрет, який зобов'язував усе населення віком від восьми до п'ятдесяти навчитися читати й писати, щоби вони могли брати повноцінну участь у політичному житті держави. У травні 1921 року уряд УССР видав декрет про ліквідацію неписьменності. Виконання декрету покладалося на Всеукраїнську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності³⁶¹.

Кампанія ліквідації неписьменності була розгорнута в умовах економічного розвалу та голоду 1921–1923 років, що призвело до різкого скорочення кількості шкіл у советській Україні. Через економічну кризу відповідальність за фінансування шкіл була перекладена на місцеві громади. Переломним став 1923 рік³⁶². Того року Перше травня було оголошено Днем писемності. Серед матеріалів для читання була «Азбука комунізму» з девізом Леніна на обкладинці: «Учиться! Учиться! Учиться!»³⁶³. Нарком освіти України Затонський доповідав на IV Пленумі ВУЦВК на початку 1924 року, що серед вісімнадцяти-тридцятип'ятирічних жителів міст неписьменних було 43 % (36 % чоловіків, 49 % жінок), тоді як у сільській місцевості 72 % були неписьменними (60 % чоловіків, 82 % жінок)³⁶⁴. Метою кампанії було виконання заповіту Леніна: «Сором буде, якщо на десяти роковини Червоного Жовтня ми не всі зуміємо прочитати його великі гасла»³⁶⁵.

Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності залучила добровольців, які могли би навчати грамоти, та створила лікпункти. Протягом 1923/1924 навчального року було відкрито аж 3 838 таких лікпунктів. До 1924/1925 навчального року їх кількість зростає втричі — до 11 538³⁶⁶. Планувалося ліквідувати неписьменність серед 4 млн працездатного населення республіки віком від 18 до 35 років³⁶⁷. Голова ВУЦВК Григорій Петровський очолив новостворене товариство під гаслом «Геть неписьменність!», що сприяло успіху кампанії. Для здобуття коштів секретар ВУЦВК Буценко закликав селянство «уділити на добровільні внески частину своєї сільсько-господарчої продукції» і відрахувати невелику «лепту» з шефських осередків й окремих установ та організацій — цебто військових частин, радянських установ, фабрик та заводів — «на утримання лікпунктів і оплату ліквідаторів неписьменности»³⁶⁸.

Масова мобілізація комуністів і комсомольців на ліквідацію неписьменності дала свої плоди. До 1929 року кампанія з лікнепу охопила 2,8 млн дорослих, серед них 1,6 млн жінок³⁶⁹. Відсоток письменного дорослого населення в УРСР зріс до 74 % у містах і до 53 % у селах. Проте перепис 1939 року показав, що кожен п'ятий громадянин УРСР віком від десяти років все ще був неписьменним³⁷⁰. Незважаючи на хвалебні звіти про виконання планів, проблема неписьменності не була вирішена навіть після двох десятиліть советської влади.

Вчителів також залучали для роботи в спеціальному типі шкіл, створених для політичної просвіти широких верств населення з метою знайомити неписьменні маси з ученням марксистської ідеології. Метод ознайомлення з ученням набув форми гуртків. Більшовики організували політгуртки на фабриках, заводах, у військових казармах. Органи освіти створювали пересувні вагони-бібліотеки з агітаційними матеріалами та організували лекції для «просвіти» населення. Комісаріат освіти координував діяльність цих гуртків, а також бібліотек, лікпунктів, музеїв, спортивних клубів та мистецьких осередків, включно з усіма їхніми місцевими та регіональними відділеннями³⁷¹. Підготовка кадрів вимагала дворічного курсу політосвіти³⁷². В Україні в цих політпросвітницьких заходах брали участь 75,8 % учителів, з них 69,5 % працювали бібліотекарями, 56,9 % — лекторами, 50 % — інструкторами грамоти³⁷³. Перед ними не стояв вибір: брати участь у цій кампанії чи ні. Це було питання виживання.

У сільській місцевості політпросвіта насаджувалася через сільбуд, який був одночасно і інформаційним центром, і станцією з ремонтними майстернями тощо³⁷⁴. Тут сільські жителі могли почитати газети, дізнатися про урядові

постанови, отримати адресу будь-якої державної установи, послухати лекції партійних пропагандистів або подивитися сценічні вистави. Ці сільбуди вербували «четців» для читання місцевих та районних газет неписьменним масам. Тов. Земляний повідомляв, що в 1923 році на Уманщині було набрано близько 1 085 таких «четців», у середньому від 3 до 40 на село³⁷⁵. Їх завдання полягало в політпросвітництві сільських мас і ознайомленні їх із советською політикою.

Ці сільбуди зіткнулися з сильним спротивом товариств «Просвіта», створених українською інтелігенцією ще починаючи з 1905 року з метою ліквідації неписьменності на селі. У 1921–1922 роках, незважаючи на важкі умови голоду, кількість цих товариств зросла з 4 000 до 4 500³⁷⁶. У лютому 1922 року очільники советської освіти визнали ці товариства «небезпечними ворогами пролетаріату»³⁷⁷. Нарком освіти України Григорій Гринько зневажливо висловився про ці давно створені товариства «Просвіти» саме тому, що вони мали величезний вплив на життя українського села:

За тривалий період їх існування склалася певна ідеологія просвітництва і певний тип просвітянина. Так звана «українська ідея», дрібнобуржуазна національна держава — центральна вісь цієї ідеології. Нетерпимість до всього неукраїнського (насамперед російського) як до чужого — характерна психологічна риса просвітянина. На всьому цьому русі поставлена незмивна печатка процвітаючої сільської демократії³⁷⁸.

Прагнення українців до державного суверенітету було несумісне з більшовицьким наміром; тому осередки «Просвіти» мали бути підпорядковані владі, тобто стати «червоними», або ж повністю ліквідуватися. До початку 1923 року по всій республіці залишилося лише 573 товариства³⁷⁹. Советська політика коренізації була запроваджена з метою витіснення національно-патріотичних ідеалів більшовицькою ідеологією³⁸⁰. Вчителі України були приречені на службу партії як пропагандисти більшовицької політики або ж на переслідування через підтримку національної ідеї. Вчителі втратили не тільки високе соціальне становище через крайнє зубожіння, спричинене голодом, але й повагу співвітчизників через стрімку метаморфозу їхньої світоглядної орієнтації. Зі свого боку, більшовикам вдалося свідомо маніпулювати суспільством тому, що репресії і тотальний контроль знеохотили людей до критичного мислення та опозиції, призвели до фаталістичного сприйняття нової реальності серед менш освічених верств населення, які навчилися пристосовуватися та чекати на кращі часи.

Советська національна політика

Національна політика щодо України була окреслена в резолюціях X (1921) і XII (1923) з'їздів РКП(б). У проміжку між двома з'їздами делегати Першого з'їзду Рад у Москві 30 грудня 1922 року проголосили створення Союзу Советських Соціалістичних Республік. Це було «добровільне об'єднання» так званих «рівноправних націй», яке закріпило окупацію України та інших національних республік Росією. Однак на узгодження остаточного тексту декларації та союзної угоди пішли місяці. Пропозиція української делегації про створення двопалатного парламенту з Радою національностей, яка захищала би права національних республік, що входять до її складу, була відхилена Сталіним. Советський Союз народився 6 липня 1923 року, перетворивши цей день на офіційне свято, що відзначалося як День ССРСР або День Конституції³⁸¹.

В Україні національна політика, відома як коренізація, отримала назву «українізація». Українці ж уже розмовляли рідною мовою, то на кого була розрахована ця політика? Після революції громади самотужки почали відкривати україномовні школи для дітей та школи для інших національних меншин в Україні, щоби забезпечити їм навчання рідною мовою. Чому російська компартія запровадила національну політику щодо України? Основний напрям російської політики коренізації був спрямований на українську титульну національність. Це супроводжувалося подібною політикою щодо національних меншин у советській Україні та інших республіках. Як стверджував Джеймс Мейс, «українізація пішла набагато далі, ніж інші, просто тому, що 40 % усіх неросіян у ССРСР у той час були українцями, і вони чисельно переважали наступну за чисельністю групу у співвідношенні 6,5 до 1. Отже, національна проблема була насамперед українська проблема»³⁸².

Національне питання обговорювалося на X з'їзді партії в березні 1921 року. Сталін, тоді нарком у справах національностей, виголосив на цю тему головну доповідь, яку гостро та суворо засудили делегати національних республік. Серед них було два українці: Володимир Затонський, який говорив про російський «колонізаторський елемент» в Україні з його вірою в «одну неділиму» Росію³⁸³, та Микола Скрипник, який заявив, що в доповіді Сталіна національне питання «і в найменшому аспекті не було розв'язане»³⁸⁴. У серпні 1921 року РНК України видала постанову «Про запровадження української мови в школах і радянських установах». Це призвело до поляризації серед керівництва: одні, як нарком освіти Гринько, стверджували, що радянські школи мають виховувати учнів, враховуючи при цьому їхню

національну самобутність, а інші виступали проти існування України як окремої нації. Останні висували безпідставні звинувачення в тому, що школи перебувають у руках «петлюрівської інтелігенції», а працівники Наркомосу підпали під сильний вплив «національного шовінізму»³⁸⁵.

Позиція керівництва республіки в цьому питанні визначилася на жовтневому пленумі ЦК КП(б)У 1922 року. Тимчасом як секретар КП(б)У Лебець і голова РНК Раковський визнавали рівноправність української та російської мов, їхня позиція полягала в тому, що «без послідовних зусиль щодо радянської націоналізації національних шкіл вони неминуче залишаться цитаделями українського націоналізму». Тому було прийнято рішення перевірити вчителів на політичну лояльність. Гринько був звільнений і замінений на Затонського³⁸⁶.

Постанова XII з'їзду РКП(б) від 22 червня 1923 року запровадила посилену українізацію всіх державних, партійних і професійних установ³⁸⁷. А постанова РНК України від 27 липня запровадила вживання української мови в школах. Ця постанова зобов'язувала керівників освіти підготувати нові педагогічні кадри, які вільно володіли би українською мовою, і підготувати нові кадри професорів, які досконало володіли би українською мовою для проведення наукових досліджень³⁸⁸. У серпні ВУЦВК у своїй постанові підтвердив цю політику, вимагаючи навчання українською мовою в початкових і середніх школах, і поширив її на всі рівні влади³⁸⁹. У вересні ВУЦВК і РНК УСРСР спланували заходи сприяння виконанню постанови. Одним із шляхів зміцнення української мови було заснування українськомовних шкіл пропорційно до відсотка українського населення на території³⁹⁰.

Для втілення в життя національної політики було створено спеціальні установи. На адміністративному рівні відділи, які відповідали за реалізацію політики, були інтегровані в апарати ГПУ та Компартії, а також ВУЦВК. Початковим напрямом цієї політики було створення системи сілрад для сприяння освіті та публікації матеріалів мовами національних меншин³⁹¹. До 1926–1927 років було створено десятки національних районів, серед них 7 німецьких³⁹². У межах цих районів було створено 872 сілради, з них 292 російські, 237 німецьких, 139 польських, 57 молдавських, 56 єврейських, 45 болгарських, 30 грецьких, 13 чеських, 2 білоруські, 1 шведська. Часто в межах одного району співіснували кілька етнічних сілрад. Так, Пулинський німецький етнічний осередок включав дві польські, російську, єврейську та кілька українських сілрад. Спільний простір вимагав певної політичної культури толерантності. Теоретично заохочувалося використання мов національних меншин у щоденному спілкуванні, але на практиці в кабінетах сілрад вживалася переважно російська мова³⁹³.

Советська українізація, 1923

Хоча 96 % учителів були позапартійними (тобто не членами компартії), «усі були в полоні революційного романтизму»³⁹⁴. Українська революція, точніше боротьба за незалежність 1917–1921 років, мала на меті встановлення демократичного уряду, який гарантував би права всім національним меншинам, а не лише титульній національності. Проте 30 грудня 1922 року Росія офіційно окупувала Україну, створивши ССРСР. Після створення Советського Союзу більшовики почали проводити політику підготовки лояльної до режиму місцевої еліти (так звана «коренізація»). У своєму дослідженні советської мовної політики в Українській ССР з 1923 по 1934 рік Метью Паулі з Мічиганського штатового університету стверджує, що «комуністична партія мала на увазі українізацію як засіб інтеграції основної маси сільського населення в советську систему»³⁹⁵. Саме на вчителів України було покладено завдання втілити советську ідеологію через національну мову.

Всупереч твердженням Метью Паулі, Террі Мартін та інших західних істориків, які вважають цю політику «позитивною дією»³⁹⁶, вона радше була поступкою центральної влади в Москві, на яку та була вимушена піти під тиском керівництва республіки. Історики в Україні та діаспорі, а також у Росії, заперечують думку, що Москва свідомо підтримувала українську мову та культуру, і доводять, що політика «українізації» була запроваджена в 1923 році для заспокоєння націонал-комуністів в Україні³⁹⁷. Як і тимчасова економічна політика НЕП, це був НЕП у культурній сфері. Українізація не була політикою, якої хотіла Москва. За, здавалося б, ідилічним фасадом, що допускає українську державність у складі ССРСР з атрибутами «українського відродження», Москва готувалася до наступу. Початок «наступу» збігся в 1928 році зі згортанням НЕПу³⁹⁸. Поспішне згортання Сталіним НЕПу, усунення найактивніших учасників українізації як «контрреволюціонерів» у жоднім разі не було зрадою заповідей Леніна, а логічним продовженням політичної практики його попередника³⁹⁹.

Ленін не випадково призначив Сталіна народним комісаром у справах національностей з 1917 по 1922 рік. Сталін вважав себе росіянином грузинського походження. Як зазначив Джеймс Г. Білінгтон з Принстонського університету, Сталін за походженням сягав «корінням у російське минуле». Далі цей американський історик російської культури вказує:

Його пристрасть до масових армій, переобтяжених артилерією, є продовженням давньої традиції, яка сягає часів Івана Грозного; його ксенофобська концепція освіти

із суворою дисципліною нагадує ... Миколу I та Побєдоносцева ...; його пристрасть до новітніх технологій ведення війни перегукується з Петром I⁴⁰⁰.

Роберт Такер, професор політології Принстонського університету, зазначив: «Ідентифікувати себе з Росією означало ступити на революційну арену не просто маленької Грузії, а всієї великої імперії, що охоплює шосту частину світу». Далі Такер зауважив, що розумовий процес русифікації «майбутнього пророка соціалізму в одній країні» продемонстрував схильність Сталіна до величі⁴⁰¹.

Більшовицька влада мала кілька політичних варіантів приєднання України як республіки, що увійде до складу ССРСР, до її «матінки» Росії: або пристосування, або асиміляцію місцевих еліт. Роберт Конквест зазначив, що Сталін чітко розумів, що «сутність української нації зосереджена в інтелігенції, яка є її уособленням», а також у народних масах, «які століттями її підтримували». «Обезголовити» націю шляхом знищення її речників стало суттєвим для Сталіна, коли він зрозумів, що «тільки масовий терор проти цілого організму нації», тобто трударів, які втілювали традиційну культуру України, «справді міг привести країну до упокорення»⁴⁰².

У чому ж полягала справжня мета постанови РНК від 27 липня 1923 року про українізацію, надіслана до Комісаріату освіти та його місцевих осередків? Вимога узгодити кількість українськомовних шкіл із часткою місцевого українського населення суперечила поглядам Леніна на освіту для національних меншин. Ще тривожнішим було те, що до 1932–1933 років кількість шкіл з українською мовою навчання досягла 88 %, що перевищувало частку етнічних українців серед населення республіки⁴⁰³. Хоча постанова РНК і надалі вимагала вивчення української мови в усіх неукраїнських школах, російська мова залишалася обов'язковим предметом. У постанові зазначалося, що російська мова є «загальнодержавною мовою», яка «долучає український народ до культури Союзу Советських Соціалістичних Республік»⁴⁰⁴.

Здавалося б, політика українізації просувалася добре. З 1927 по 1929 рік кількість шкіл з українською мовою навчання зросла з 79 до 81 %; в інститутах також на кілька відсотків зросло використання української мови — з 28 до 30 %⁴⁰⁵. Для євреїв, німців, болгар, білорусів, молдаван та греків у советській Україні навчання велось рідною мовою. Професори і викладачі вищих навчальних закладів мусили читати лекції українською. До аспірантури зараховували лише осіб, які володіли українською мовою⁴⁰⁶. Проте ця політика мала сумнівний успіх, адже їй протистояли російськомовні батьки та урядовці, призначені Москвою на роботу в Україні⁴⁰⁷. Поки Москва посту-

пово пристосовувалася до політики українізації, новопризначені керівники опиралися їй, бо не бажали вивчати українську мову.

Поряд зі школами для українців існували школи для дітей національних меншин, серед них 1 214 російських, 625 німецьких, 457 єврейських, 337 польських та десятки шкіл з навчанням мовами інших народів. Враховуючи співвідношення учнів віком від восьми до чотирнадцяти років відповідної національності до кількості шкіл, німецькі поселення мали в чотири рази більше шкіл, ніж польські, і в шість разів більше шкіл, ніж єврейські поселення⁴⁰⁸. Німецькі поселення не тільки мали більше шкіл, ніж інші національні меншини в Україні, але й отримували значну фінансову допомогу від менонітів з Північної Америки, а пізніше — від уряду Гітлера під час голоду 1933 року⁴⁰⁹. Відсутність голоду в багатьох німецьких поселеннях виявилася важливим фактором, який пояснює нижчі показники смертності серед менонітів, аніж серед українців⁴¹⁰. На світлині, зробленій під час голоду 1933 року, зображені учні на уроці в німецькій семирічній школі Синельниківського району Дніпропетровської області (див. світлину 2.3). В архіві не збереглося фотографій, які засвідчили би стан учнів в українських школах, адже в деяких школах не залишилося ні учнів, ні вчителів, бо повимирали цілі села.

Чи був це зразок прогресивної політики, чи пропагандистської кампанії, щоби залучити багатонаціональні меншини до більшовицького експерименту? Компартия, проголошуючи необхідність навчання дітей рідною мовою, забороняла навчання мовами нацменшин. Усі ці «штучно створені» авто-

Світлина 2.3. Урок у німецькій семирічній школі Синельниківського району Дніпропетровської області, 1933. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 2-13577.

номні національні райони і сільради, а також школи для нацменшин були ліквідовані в 1939 році, коли русифікація стала офіційною політикою⁴¹¹.

Скорочення вживання російської мови в школах не віталосся російською меншиною. Дехто продовжував вважати українську мову діалектом і висловлював відкриту зневагу чи ворожість. Наступна розмова двох бюрократів ілюструє прикромі тих, хто не оволодів українською мовою:

- Чи українська є мовою чи діалектом?
- Ні те, ні друге. Це привід звільнити людину з посади⁴¹².

Ще до того, як на обрії почали згущатися темні хмари, Скрипник активізував процес запровадження навчання рідною мовою для українських дітей за межами України в РСФСР. Українське національне пробудження торкнулося всіх територій, де українці жили століттями: Кубані, Центрального Чорнозем'я, Нижньої Волги, Західного Сибіру, Далекого Сходу⁴¹³. Території Курської та Воронежської губерній на кордоні з Україною на короткий період у 1918–1920 роках були включені до складу республіки, але після утворення ССРСР були передані РСФСР⁴¹⁴. Національно-культурну автономію мали Кубань, де проживало понад 3 млн українців, і Далекосхідна республіка, де проживало понад 300 000 українців. Проте станом на 1924 рік для більш ніж 7 млн українців у РСФСР було лише 150 шкіл⁴¹⁵. У цих закладах працювало 40 учителів початкових і 22 вчителі середніх шкіл у містах та 1 487 учителів початкових і 36 учителів середніх шкіл у селах, де проживали етнічні українці⁴¹⁶. У цих школах часто не вистачало літератури, підручників та класних кімнат.

Нові школи з українською мовою навчання постали на Кубанщині, де багато століть тому оселилися нащадки українських козаків. Одним з перших було створено Український педагогічний технікум у станиці Полтавській на Північному Кавказі. 15 липня 1924 року педтехнікум випустив 29 нових «червоних педагогів» після трирічного курсу навчання⁴¹⁷. На Далекому Сході українські секції створювалися в місцевих навчальних округах. У двох педагогічних технікумах у Валуйську та Острограді українознавство стало обов'язковим. Так само діяв і педагогічний факультет Воронізького університету, де було створено українознавче відділення⁴¹⁸. Ці вчителі були камертоном національної свідомості. Вони передавали молоді знання про історію та культуру України, були охоронцями національної пам'яті й міфології, формували ідентичність учнів. Саме з цих причин згортання українізації розпочалося спочатку за межами України, а потім — політика викорінення українського «буржуазного націоналізму» поцілила в серце самої України.

Мета советської політики українізації полягала в тому, щоби подолати опір економічній політиці більшовиків і залучити населення республіки до розбудови советської держави⁴¹⁹. Інша мета — збільшити кількість українців у лавах Компартії, а також в урядових установах — полягала не в тому, аби надати представникам республіки більше повноважень у вирішенні нагальних питань, а радше в тому, щоб перетворити їх на вірних підданих центральної влади в Москві. Спілкування українською в публічній сфері було обмеженим. Хоча офіційно мовою спілкування була українська, де-факто в школах, вищих навчальних закладах і канцеляріях панувала російська.

Криза 1926 року

У 1926 році на XV з'їзді партії Сталін зазначив, що відтепер буде більше уваги приділятися комуністичним ідеалам. Це віщувало зменшення автономії, як економічної, так і культурної⁴²⁰. Щоби зміцнити центральну владу, Сталін поставив під контроль Москви всі наркомати республік. Інтенсивна боротьба з приватною торгівлею в поєднанні з планами колективізації сільського господарства призвела до поступового зниження рівня життя через втрату можливості експортувати продукцію на зовнішні ринки, оскільки почала розгортатися світова економічна криза⁴²¹.

Декларованою метою більшовицької національної політики в Україні було «підняти культурний розвиток нації, щоб вона приєдналася до робітників у боротьбі за соціалізм»⁴²². Аби забезпечити провідну роль партії, більшовики замість збільшення загальної кількості українців у лавах партії почали вербувати українські кадри до місцевих, районних і обласних комітетів. Через три роки після запровадження політики, у 1926 році, секретар ЦК КП(б)У тов. Ф. Д. Корнюшин повідомляв, що «зміцнився зв'язок Комуністичної партії з українськими робітниками, селянами та вірною революційною українською інтелігенцією». Як видно з його статистики, ріст партійності в республіці відбувався досить повільно: у 1925 році кількість українців зросла лише на 3,7 % (з 33,3 до 37 %) і подвоїлася до 6,7 % у 1926 році (з 37 до 43,7 %) ⁴²³. Знадобилося дев'ять років після утворення УССР, аби українці становили більшість у лавах Компартії республіки⁴²⁴. Журналіст, який працював у Харкові в 1930-х роках, слушно зауважив, що національність рядових комуністів була оманливим показником успіху українізації, оскільки євреї та люди з українськими прізвищами, які не вважали себе українцями, були зареє-

стровані як українці. Крім того, майже 70 % кандидатів у члени партії були вихідцями з міст, переважно робітниками та інтелігенцією, здебільшого російськомовними, і серед них дуже мало займалися сільським господарством. Важливо, що секретарі обласних парторганізацій не були українцями. Набір «українських кадрів» був «справою суто формальною», оскільки «головним критерієм була лише лояльність до режиму», а не факт українства⁴²⁵.

Хоча кількість і частка українців серед партійних кадрів зростає, українською мовою вміли говорити менше чверті (в середньому 23 %) ⁴²⁶. Відсоток був вищим у центрі (55 % у Київській області), але мізерним на сході (лише 4,5 % у Харківській області). Корнюшин пояснював, що «не з вини пролетаріату і його партії доводиться піднімати і розвивати культуру, яку сотні років придушував царизм» ⁴²⁷. У традиціях типової більшовицької пропаганди, він стверджував, що експлуататори, неросійські іноземні власники-капіталісти, пристосувалися до репресивної мовної політики російського імперського режиму. Далі Корнюшин стверджував, що в спільній боротьбі з іноземним капіталізмом і російським царизмом експлуатовані українці приєдналися до російського пролетаріату і засвоїли його культуру й мову, оскільки «російська культура була набагато вищою». Виклавши свою об'єднувачу теорію, засновану на вищості російської мови та культури, Корнюшин дійшов висновку, що примушувати пролетаріат вивчати українську мову є «неприпустимим» ⁴²⁸.

Конфлікт між великоросійським шовінізмом і місцевим українським націоналізмом став очевидним під час XII з'їзду РКП(б) 17–25 квітня 1923 року. У своїй промові більшовик Ніколай Бухарін висловився так:

В Україні, наприклад, де партійний апарат є переважно російсько-єврейським, наше головне завдання — працювати серед українців, і саме через це ряд наших товаришів в Україні дуже енергійно, з ненавистю бореться проти українського націоналізму. Для правильної реалізації цієї політики їх потрібно перевиховати⁴²⁹.

Проте ні перший секретар КП(б)У Еммануїл Квірінг (1888–1937), ні другий секретар Дмитрій Лебедь (1893–1937), ідеолог «теорії двох культур», не бажали бути «перевихованими». Лебедь у своїй статті з національного питання, опублікованій у газеті «Комуніст» 17 березня 1926 року, стверджував, що

теоретично боротьба між двома культурами неминуха. В Україні в силу історичних обставин культура міста — російська, а культура села — українська. Жоден

комуніст чи справжній марксист не міг би сказати «я вірю в перемогу української культури», якщо ця культура буде гальмувати наш прогресивний рух⁴³⁰.

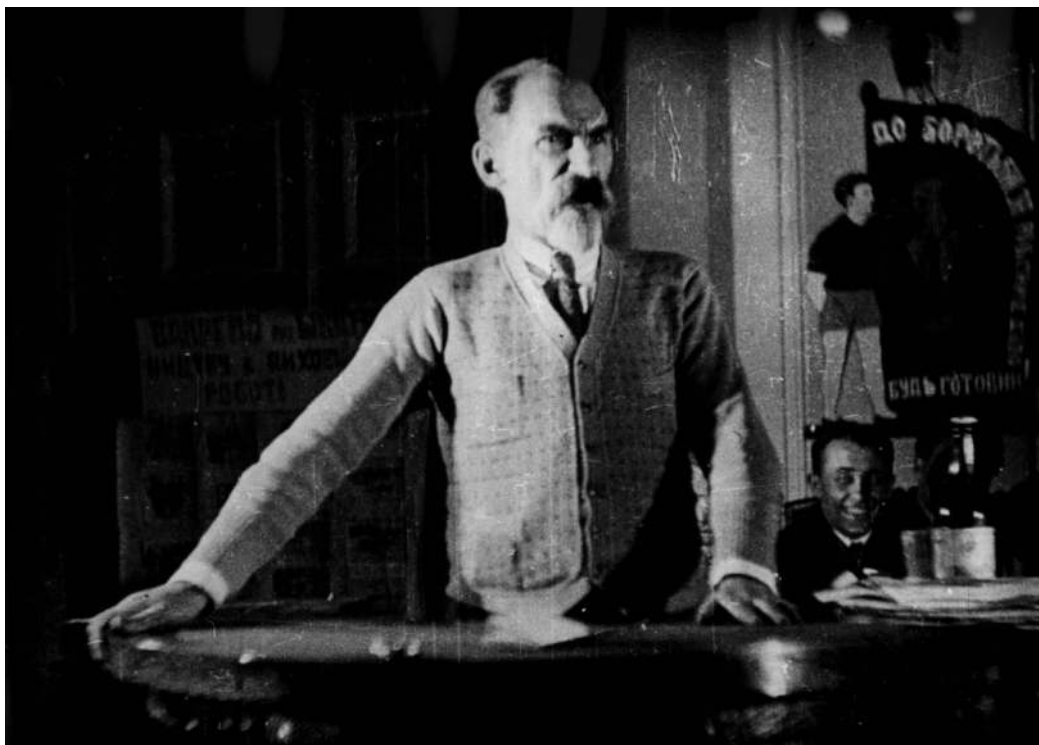
Українізація шкіл прискорилася лише тоді, коли Наркомат освіти очолив Олександр Шумський, колишній боротьбист, який у 1920 році влився до лав Комуністичної партії. Шумський виступав за швидку й суцільну українізацію всіх сторін життя і проти призначення на урядові та партійні посади неукраїнців. Шумський виступив із марксистською критикою теорії тов. Лебедя. Він зауважив, що «пролетаріат ніколи не допустить боротьби з селянством за культурне надбання — мову», оскільки це означало б дати «буржуазним націоналістам» зелене світло для об'єднання мас під своїм керівництвом. Шумський підозрював, що такі погляди могли мати деякі комуністи з інтелігенції, наприклад, професори, письменники чи вчителі⁴³¹. У відповідь Лебедь дав Шумському урок з ліквідації політичної неграмотності, цитуючи ленінську теорію з очерку «Імперіалізм, найвища стадія капіталізму»⁴³². Обидва товариші добре знали на більшовицькій пропаганді; обидва стали жертвами партійних чисток і поплавилися життям за сліпу віру в советську владу.

Здавалося, що призначення єврея родом з України Лазаря Кагановича генеральним секретарем КП(б)У з 1925 по 1928 рік дало поштовх політиці українізації. Каганович, який народився в Київській губернії і працював кравцем, вивчив українську мову та пропагував її використання серед «червоного» чиновництва. Хоча партія кількісно стала більш українською, керівники, призначені в республіку, не були українського походження і не розмовляли українською. Українська мова була обов'язковою для влаштування на державну роботу, але «червоні» бюрократи продовжували спілкуватися між собою російською. Чиновники з інших республік, які направлялися на роботу в Україну, звільнялися від вивчення мови. Мовне тестування серед партійних кадрів кілька разів відкладалося, а згодом від нього взагалі відмовилися. Між Кагановичем і Шумським виник конфлікт, коли Каганович, будучи генсеком, використовував боротьбу з «націоналістичними ухилами» як дієвий метод встановлення свого авторитарного правління. Через пів року після призначення Кагановича Шумський звернувся до Сталіна з вимогою замінити лідера КП(б)У українцем Власом Чубарем, який приєднався до більшовиків у 1907 році.

Саме за таких обставин Сталін написав листа «тов. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У», попереджаючи їх про «національ-

ний ухил» (натяк на гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!»)⁴³³. Свою тезу про психологічну орієнтацію української літератури не на відставку московську, а на європейську культуру Микола Хвильовий⁴³⁴ сформулював на засіданні фракції комуністів під час I З'їзду пролетарських письменників у 1925 році. Зрештою Хвильовому довелося підкоритися партійній дисципліні, але його слова не залишилися непоміченими. Сталін у розмові з Шумським погодився з деякими аргументами, але письмово дав політичний «карт-бланш» своєму емісару в Україні. Каганович уміло використав сталінський метод «подвійної бухгалтерії» для боротьби з опозицією⁴³⁵. Підтриманий Сталіним, він розпочав кампанію паплюження своїх опонентів і відправив у відставку Шумського у березні 1927 року.

На його місце було призначено Миколу Скрипника, палкого комуніста, однак прихильника політики українізації (див. світлину 2.4). Скрипник був впливовою і поважною людиною. На X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 року Каганович назвав Скрипника одним із «найкращих старих більшовиків»⁴³⁶. Син залізничника, Скрипник зацікавився революційним рухом ще під час навчання в Харкові. У 1897 році він вступив до РСДРП, і решту життя присвятив революційному руху. Скрипник був арештований п'ятнадцять разів,

Світлина 2.4. Піонер більшовизму в Україні та наступник Шумського на посаді наркома освіти товариш Микола Скрипник виступає на зборах комуністичного дитячого руху (піонерів), Харків, 1930. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 0-97364.

засуджений до тридцяти чотирьох років ув'язнення, сім разів засланий, один раз був засуджений до смертної кари. За пропозицією Леніна він був направлений в Україну як представник ЦК Компартії. Скрипник у різний час обіймав в Україні посади секретаря Робітничо-селянської інспекції, генерального прокурора, наркома внутрішніх справ, юстиції та освіти, заступника голови РНК, голови Держплану⁴³⁷.

Скрипник також був членом ЦК РКП(б) і Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу, шість разів був делегатом конгресів Комінтерну та очолював українську делегацію. У внутрішньопартійній боротьбі підтримував Сталіна. Скрипник був обраний членом Академії наук УРСР на знак визнання його плідного літературного внеску. Він також редагував один із провідних журналів «Радянська освіта». Скрипник, завзятий критик «національного ухилу», наклав на себе руки в 1933-му, через два місяці після самогубства Миколи Хвильового. Смерть письменника ознаменувала початок епохи, яку так влучно охарактеризував польський публіцист Єжи Гедройць у листі до українського літературознавця Юрія Лавріненка, котрий, своєю чергою, поставив слова публіциста в заголовок збірки найкращих літературних творів того покоління — «Розстріляне відродження»⁴³⁸. Хоча насправді Скрипник критично ставився до советської українізації, з нього зробили цапа відбувайла, а його ім'я назавжди стало пов'язаним з цією кампанією.

Джеймс Мейс так охарактеризував досягнення українізації:

Відкривалися школи з українською мовою навчання. Українська мова перетворювалася на засіб витонченого літературного й наукового висловлювання. А ще був колосальний спалах літературної та наукової діяльності. Ринок заповнили новинки українською мовою. Здавалося, що чи не кожен селянин хоче бути поетом. Провідним радянським українським письменником, з найбільшим колом читачів, був Микола Хвильовий. І найпопулярніший письменник Хвильовий сказав: «Будуймо українську культуру світового рівня, аби українська культура стала на рівні з французькою літературою, з англійською літературою, з німецькою літературою. Спосіб зробити це — вивчити ці літератури. Ми маємо повернути обличчя до Західної Європи та безпосередньо взаємодіяти з європейською культурою; не через російську культуру, як ми це робили досі»⁴³⁹.

У 1930-х роках із загостренням боротьби з «націоналістичним ухилом», «антисовєтськими» та «фашистськими» елементами, які проникли в українські, німецькі та польські школи, почалася поступова реструктуризація, а потім повна ліквідація національних територіальних поселень та навчальних закладів⁴⁴⁰.

Антін Лак, який учителював на Донбасі в період українізації, згадував:

Це, звичайно, дуже цікавий період був у культурному розвитку українського народу. Міністер освіти Скрипник уважав, що український державний апарат мусить обслуговуватися українською мовою, а не російською. Населення мусить вживати свою мову не лише між собою, але й в урядових установах. Йому так легше, й держава мусить це запровадити в інтересах народу й в інтересах держави. Але потім процес цей повернувся в протилежний бік: українізацію було затиснуто, і почалася знову русифікація⁴⁴¹.

Найбільш гостро постало питання правопису⁴⁴². У 1926 році Державна комісія з українського правопису Наркомосу підготувала проєкт⁴⁴³. Відомий як Харківський правопис, або Скрипниківка, він був офіційно затверджений у вересні 1928 року Скрипником. Це був перший загальновизнаний український правопис. Згодом його було перероблено в 1933 році через нібито «націоналістичні ухили»⁴⁴⁴. Відмова Скрипника наблизити українську мову до російського зразка була однією з головних причин його відставки в 1933 році⁴⁴⁵. Одним із найгірших звинувачень, висунутих проти нього, було те, що він сприяв впровадженню нових літер⁴⁴⁶. У 1932 році це розцінювалося як «буржуазний націоналізм», але в 1933-му — як контрреволюція та «допомога анексійним планам польських поміщиків»⁴⁴⁷. Тетяна Кардиналовська у своїх спогадах «Невідступне минуле» згадувала, як її чоловік Сергій Пилипенко скаржився на роботу над цим проєктом, зокрема і переслідування людей, які над ним працювали⁴⁴⁸.

На сторінках свого емігрантського журналу «Тризуб», що друкувався в Парижі, лідер українського національного уряду в екзилі Симон Петлюра різко розкритикував українських комуністів чубарів, скрипників, шумських, полозів, петровських, затонських і всіх подібних на них «малоросіян», що «поставили вище інтересів рідної нації інтереси комуністичного інтернаціоналу, так зручно використані імперіялістичною Москвою». Петлюра зауважив, що диктатура пролетаріату справді має чіткі класові та національні оз-

наки: українською більшістю керує російська меншість, яка обіймає впливові посади в адміністрації та армії. Порівнюючи більшовиків із конквістадорами, Петлюра охарактеризував советську «українізацію» як типову колоніальну політику, де від колонізаторів вимагають володіння корінною мовою колонізованих, аби створити ілюзію, що «над ним панують і майно забирають не чужі зайди, а “свої” брати, бо, мовляв, розмовляють вони “по нашому”»⁴⁴⁹. Аналізуючи промову Чубаря перед комсомольською аудиторією у квітні 1926 року, Петлюра охарактеризував советську національну політику «українізації» як провальну. Висловлюючи думку про те, що «орієнтація на Москву», незалежно від тієї фарби, в яку вона краситься, «є самогубством для України як державним, так і національно-культурним», Петлюра назвав більшовиків «ловцями українських душ». Він застеріг: «Уряд цей може вивозити з України хліб, цукор, вугілля, всі багатства її, але української душі з неї не вивезе»⁴⁵⁰. Петлюра назвав Чубаря представником «неправно-окупантського» уряду, а його виступ перед українською молоддю — спробою виховати «новітніх яничарів рідній нації». Наступного місяця, 25 травня 1926 року, агент советської політичної поліції застрелив Петлюру по дорозі на конгрес українських емігрантських організацій у Парижі.

Принцип диктатури пролетаріату на чолі з диктатором, наділеним необмеженою владою, був покладений в основу правління партії Леніна⁴⁵¹. Створення унітарної держави на чолі з партійно-чекістською верхівкою означало повне знищення громадянського суспільства. Усі форми волевиявлення дозволялися лише за умови, що вони були корисні урядовцям. Всеукраїнська учительська спілка була розпущена, а вчителів змусили стати до лав нової профспілки Робос, яка скеровувала їхню діяльність у русло політики партії. Мова марксистської ідеології була інструментом соціальної інженерії, яка формувала свідомість інтелігенції в напрямку створення авторитарного суспільства. Учителів, які чинили опір або не проходили іспити на політичну лояльність, карали арештами, звільненнями з роботи та передчасною смертю. Молодь теж мусила мислити подібно до своїх керманичів. У 1926 році, після десятиліття марних спроб сумістити дві ідеології — націоналізм та соціалізм, — українські комуністи пережили буревій. Але затишшя тривало недовго. Більшовицький ідеал унітарної держави означав неминуче знищення будь-яких залишків української національної ідентичності чи державного суверенітету. Прагнення національного суверенітету затьмарювало свідомість

української інтелігенції, українського православного духовенства, учителів, які здебільшого були синами й доньками священників, а також хліборобів, які обробляли свою землю і тому почувалися гідно та незалежно в економічному плані. Тим часом керманічі почали готувати багатовістряну атаку на ці верстви суспільності.

Посилання

- 270 *Communist Takeover and Occupation of Ukraine*, 14.
- 271 Там само, 15–16.
- 272 V. I. Lenin, *Essential Works of Lenin: "What Is to Be Done?" and Other Writings*, ed. Henry M. Christman (New York: Dover Publications, Inc., 1987); Richard Pipes, *A Concise History of the Russian Revolution* (New York: Alfred A. Knopf, 1995), 106.
- 273 «...Навіть такий безглуздий і потворний термін, як "більшовик", "пройде перевірку", хоча він виражає не що інше, як чисто випадковий факт, що на Брюссельсько-Лондонському конгресі 1903 року ми були в більшості», — писав Ленін у своїй статті «Держава і революція»; цит. в *Essential Works of Lenin*, 332.
- 274 Stephen Kotkin, "Communism: A Global Reckoning," *Wall Street Journal*, November 4–5, 2017, C2.
- 275 Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства», 138–39.
- 276 «Виховуючи робітничу партію, марксизм виховує авангард пролетаріату, який здатний взяти владу і повести весь народ до соціалізму, організувати новий порядок, бути вчителем, провідником і керівником усіх працюючих і експлуатованих у справі побудови суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії», — писав Ленін у статті «Держава і революція»; цит. в *Essential Works of Lenin*, 288.
- 277 Стефан Плаггенборг, *Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма* (Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000), 29.
- 278 А. В. Луначарский, *О народном образовании* (Москва: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958), 292.
- 279 В. І. Ленін, «Промова на I Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів», 5 червня 1918 року, доповідь опублікована 6 червня 1918 в «Известиях», вип. 114; передруковано в *Collected Works*, 4th English edition, vol. 27 (Moscow: Progress Publishers, 1972), 445–46, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/jun/05.htm>.
- 280 Степан Сірополко, «Народня освіта на українських землях і в колоніях», *Українська культура: Лекції* за ред. Д. Антоновича (Київ: Либідь, 1993); передруковано в *Ізборнику*, <http://izbornyk.org.ua/cultur/cult06.htm>.

- 281 *Советское строительство на Украине (по докладом отделов Губисполкомов): Итоги одной поездки* (Харьков, 1920), 44; цит. в Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства», 148.
- 282 Соловей, *Голгота України*, 49.
- 283 “Case History SW1: Varvara Dibert, b. 1898, Zvenyhorod, Cherkasy,” in *Oral History Project*, vol. 2, 710, 714.
- 284 Pauly, *Breaking the Tongue*, 45.
- 285 *Болезни нашего печатного дела по данным обследований ЦКК и НКРКИ* (Москва, 1924), 38; цит. в Плаггенборг, *Революция и культура*, 131.
- 286 А. И. Назаров, *Октябрь и книга: Создание советских издательств и формирование массового читателя, 1917–1923* (Москва, 1968); цит. в Плаггенборг, *Революция и культура*, 131.
- 287 А. А. Маринов, *В строю защитников Октября: Военно-политическая книга 1918–1925 гг.* (Москва: Наука, 1982), 29–32.
- 288 Мазепа, *Україна в огні і бурі революції*, 120.
- 289 Соловей, *Голгота України*, 31, 32, 39, 42.
- 290 Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства», 145.
- 291 *Державний архів Вінницької області* (ДАВО), ф. Р-510, оп. 1, спр. 129, арк. 28; цит. в Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 223.
- 292 І. І. Ніколіна, «Вчительство Поділля у 1920-х–30-х рр. ХХ ст.», *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*, ред. М. М. Кравець (Вінниця: ДП ДКФ, 2005), 157.
- 293 В. А. Нестеренко, «Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет», *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць*, вип. 3 (2003): 157–58.
- 294 М. О. Авдієнко, *Народна освіта на Україні* (Харків: ЦСУ, 1927), 15.
- 295 Луначарский, *О народном образовании*, 227.
- 296 Ф. Тагин, «Школа соцвоса на Украине и перспективы народного образования», *Путь просвещения*, вип. 1 (1924); цит. в *Радянська освіта* 2, вип. 3–4 (1924): 97.
- 297 Здоров'я Леніна так і не відновилося після замаху на його життя, здійсненого в серпні 1918 року есеркою із пістолетом Браунінга Фанні Каплан (уроджена Фейга Хаймовна Ройтблат). Чотири роки по тому він переніс серію інсультів, останній з яких убив його 21 січня 1924 року.
- 298 Г. М. Шевчук, *Культурне будівництво на Україні в 1921–1925 роках* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1963), 184.
- 299 М. Баран, «Роля і завдання сільського вчителя в освітленні ХІІІ-го партійного з'їзду», *Радянська освіта* 2, вип. 7 (1924): 5.
- 300 О. Лойко, «Інтелігенція Поділля в умовах непу», у *Тези доповідей 15-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції* (Вінниця, 1996), 61–62.
- 301 ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 23.
- 302 І. П. Мельничук, В. І. Петренко, П. М. Кравченко, «Документи державного архіву Вінницької області про настрої сільської інтелігенції Поділля в 1920-х рр.», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*, ред. П. С. Григорчук (Вінниця: ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 2006), вип. 11, 341.
- 303 Клїцаков, *Педагогічні кадри України*, 73, 78–79.
- 304 Михайло Мироненко, «З життя сільської школи та вчительства», *Радянська освіта* 2, вип. 3–4 (1924): 61.

- 305 Гр. Іваниця, «Третя Всеукраїнська конференція по педосвіті», *Радянська освіта* 2, вип. 9–10 (1924): 88–89.
- 306 *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*, розд. 43, вип. 272 (Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924), 795–818, <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000128>.
- 307 «Из отчета Агитпропа Полтавского Губкома с марта 1923 по март 1924 г.», *Известия Полтавского Губкома КП(б)У* № 15 (1924), 121–22; цит. в Кліцаков, *Педагогічні кадри України*, 76.
- 308 ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 1, спр. 70, арк. 28.
- 309 В. Нагорный, «Общественно-политическая работа сельского учителя», *Пролетарская правда*, 4 января 1925.
- 310 В. В. Проценко, «Освітнянська Профспілка УСРР в середині 1920-х рр.: Становище, завдання, проблеми (за матеріалами Першого Всеукраїнського вчительського з'їзду в Харкові)», *Гілея*, вип. 116 (2017): 43.
- 311 *Народне господарство УСРР (статистичний довідник)*, ред. Олександр Асаткін (Київ: Народне господарство та облік, 1935), табл. 1, 546–47.
- 312 «Привет советскому учителю», *Коммунист*, 4 января 1925.
- 313 Докладніше біографію Олександра Шумського див. Юрій Шаповал, «Не самогубець!» у книзі *Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні* (Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994), 134–52; див. також Білокінь, «Доля членів Центральної Ради».
- 314 Олександр Шумський, «На третьому фронті (до вчительського з'їзду)», *Радянська освіта* 3, вип. 1 (1925): 6–7.
- 315 Докладніше біографію Олександра Мізерницького див. Марочко, Хілліг, *Репресовані педагоги України*, 64–69; див. також Pauly, *Breaking the Tongue*, 76, 377–39.
- 316 *Перший Всеукраїнський вчительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р.: Стенографічний звіт* (Харків: Державне вид-во України, 1925), 3–4; див. також Проценко, «Освітнянська Профспілка», 44.
- 317 Проценко, «Освітнянська Профспілка», 44.
- 318 У липні 1925 року П. Солодуб був призначений у склад комісії з нагляду за створенням нового українського правопису, так званого харківського правопису. Комісію очолював Олександр Шумський, тодішній Нарком освіти УССР. Див. *Український правопис (Проект)* (Харків: ДВУ, 1926).
- 319 Більшовики підступно заманили Юрка Тютюнника, використавши його зв'язки з Україною, а потім знищили його як «відпрацьований матеріал». Докладніше див. Yaroslav Faizulin, “Unwilling Instrument of the State,” *Ukrainian Week*, October 14, 2011, <https://ukrainianweek.com/History/33007>.
- 320 П. Солодуб, «Революція й народній учитель», *Радянська освіта* 3, вип. 1 (1925): 10.
- 321 Солодуб, «Революція й народній учитель», 11.
- 322 Кліцаков, *Педагогічні кадри України*, 133.
- 323 ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 2, спр. 29, арк. 7 (1923); ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 2, спр. 35, арк. 14 (1925).
- 324 ЦДАВОУ, ф. 539, оп. 1, спр. 273, арк. 1.
- 325 ЦДАВОУ, ф. 331, оп. 1, спр. 158, арк. 9, 10.
- 326 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 121, арк. 99.

- 327 «Украинская ССР», *Народное образование в СССР*, 332.
- 328 В. К. Майборода, «Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917–1941 рр.)», *Український історичний журнал*, вип. 11 (1990): 62.
- 329 ЦДАВОУ, ф. 318, оп. 1, спр. 1403 р., арк. 10–11.
- 330 «Школа на селі», *Вісті ВУЦВК*, 21 жовтня 1925.
- 331 «7 000 учителів (Передова)», *Вісті ВУЦВК*, 31 липня 1925.
- 332 Клїцаков, *Педагогічні кадри України*, 92.
- 333 *Україна: Статистичний щорічник* (Харків: ЦСУ, 1929), 8; див. також Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства», 153.
- 334 О. Мізерницький, «До II Пленуму ВУЦП Робос: Перший етап», *Робітник освіти* 3–4, вип. 5–6 (1925): 4.
- 335 Тов. Поленко на III сесії ВУЦВК доповідав про «ножиці», тобто розрив у надбавці до зарплати між міськими та сільськими вчителями на 50 %. Див. «На біжучі теми», *Радянська освіта* 2, вип. 9–10 (1924): 83.
- 336 *Україна: Статистичний щорічник*, 85.
- 337 *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року: Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення* (Харків, 1928), 4.
- 338 Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства», 153.
- 339 Сухомлинська, *Нариси*, 156.
- 340 «Украинская ССР», *Народное образование в СССР*, 327.
- 341 Колястрок, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 256.
- 342 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2023 р., арк. 25, 28.
- 343 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2023 р., арк. 27.
- 344 «Перший всеукраїнський з'їзд робітників допомоги дітям», *Радянська освіта* 2, вип. 9–10 (1924): 94.
- 345 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2023 р., арк. 26.
- 346 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2023 р., арк. 26.
- 347 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2023 р., арк. 27.
- 348 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2023 р., арк. 33.
- 349 З 1920 по 1926 рік Макарєнко завідував дитячою комуною імені Максима Горького в селі Ковалівка під Полтавою. З травня 1926 по вересень 1928 року керував трудовою комуною імені Максима Горького в селі Куряж під Харковом. З жовтня 1927 по червень 1935 року очолював трудову комуну імені Фелікса Дзержинського під патронатом ГПУ поблизу Харкова. Макарєнко у своїх творах не згадує про те, що цих дітей використовували як примусову робочу силу на конвеєрах. Макарєнко писав свої книги російською мовою. Архіви в Харкові можуть пролити світло на приховані сторінки з життя цієї дитячої комуні. Про переоцінку спадщини Макарєнко як автора «педагогічної поеми» про виховання дітей «ворогів народу» див. Götz Hillig, “Makarenko and Stalinism: Comments and Reflections,” *East/West Education* 15, no. 2 (1994): 103–16; Гьотц Хилліг, *В пошуках істинного Макарєнко: русскоязычные публикации (1976–2014)* (Полтава: Издатель Шевченко Р. В., 2014). Див. також Dietmar Waterkamp, “Götz Hillig and His Search for the True Makarenko. What Did He Find?” *IDE-Online Journal (International Dialogues on Education: Past and Present)* 5, no. 2 (2018), <http://www.ide-journal.org/article/2018-volume-5-number-2-gotz-hillig-and-his-search-for-the-true-makarenko-what-did-he-find/>.

- 350 «Украинская ССР», *Народное образование в СССР*, 328.
- 351 «З щоденника Юрія Самброса», ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-ФП, зошит № 6, арк. 953–1052.
- 352 Біографію Олександра Залужного та список його публікацій див. на вебсторінці Педагогічного музею України, http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/juvilei_pedagogiv/130_rokiv_zalychnii/.
- 353 Біографію Григорія Ващенко та список його публікацій див. на вебсторінці Педагогічного музею України, <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/>.
- 354 Гьотц Хілліг, «“Мазепинець” Ващенко про “яничара” Макаренка: взаємини відомих українських педагогів», *Рідна школа*, вип. 6 (1995): 74.
- 355 У вересні 1964 року ЦК КП(б)У заснував медаль пам'яті Антона Макаренка. Медаллю нагороджено кілька десятків теоретиків освіти, директорів шкіл, учителів, серед яких три жінки.
- 356 Кліцаков, *Педагогічні кадри України*, 246.
- 357 Там само, 27.
- 358 Margaret Mead, *Soviet Attitudes Toward Authority: An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character* (New York: McGraw Hill, 1951), 92.
- 359 А. С. Макаренко, *Книга для родителей* (Москва: Учпедгиз, 1950), 358. Із чотирьох запланованих книжок лише перша вийшла друком у 1937 році в журналі *Красная новь*, вип. 7–10; повний текст доступний за посиланням http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Makarenko/Makarenko_A_Book_for_Parents/Makarenko_A_Book_for_Parents.html#_Toc196398223.
- 360 Плаггенборг, *Революция и культура*, 58.
- 361 «Украинская ССР», *Народное образование в СССР*, 328.
- 362 *Народное образование в СССР*, 75.
- 363 *Геть неписьменність*, вип. 1 (1924): 1.
- 364 *Геть неписьменність*, вип. 1 (1924): 4.
- 365 А. Буценко, «Чергові завдання в справі ліквідації неписьменности», *Радянська освіта 2*, вип. 9–10 (1924): 22.
- 366 «Украинская ССР», *Народное образование в СССР*, 329.
- 367 «Геть неписьменність!», *Радянська освіта 2*, вип. 9–10 (1924): 96–97.
- 368 Буценко, «Чергові завдання...», 21.
- 369 «Украинская ССР», *Народное образование в СССР*, 329.
- 370 Кліцаков, *Педагогічні кадри України*, 261.
- 371 Сухомлинська, *Нариси*, 161.
- 372 «Організація двохрічних політосвітніх курсів», *Радянська освіта 2*, вип. 7 (1924): 104.
- 373 *Союз работников просвещения на Украине (Отчет Укрбюро ЦК Работпрос I-му Всеукраинскому съезду, октябрь 1923 — октябрь 1924 гг.)* (Харьков: Укрбюро ЦК Работпрос, 1924), 119.
- 374 Сухомлинська, *Нариси*, 162.
- 375 Лемар, «Інститут четців», *Радянська освіта 2*, вип. 3–4 (1924): 58.
- 376 Касьянов, *Українська інтелігенція 1920-х–1930-х років*, 74.
- 377 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 32, арк. 75.
- 378 Г. Гринько, «Очерк истории и системы политпросвета», *Путь просвещения*, вип. 2 (1922): 26; цит. в Сухомлинська, *Нариси*, 162.
- 379 Касьянов, *Українська інтелігенція 1920-х–1930-х років*, 75.

- 380 Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 226.
- 381 Г. Єфіменко, «Створення СРСР», *Цей день в історії*, 5 липня 2018, <https://www.jnsm.com.ua/h/0706U/>.
- 382 James Mace's testimony, 26; цит. в *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 320.
- 383 *Десятый съезд РКП(б), март 1921 года (стенографический отчет)* (Москва, 1963), 202, 204; цит. в John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine* (Toronto: Peter Martin Associates, 1968), 3–4. Книга І. В. Коляски *Освіта в радянській Україні* вийшла в перекладі з англійської з доповненнями і додатками в Торонто у 1970 році. Іван Коляска (John Kolasky), канадський комуніст українського походження, жив і навчався в Україні з 1963 по 1965 рік.
- 384 Там само, 210; цит. в Коляска, *Освіта в радянській Україні*, 4.
- 385 В. В. Масненко, І. Ф. Шаров, «Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років», *Український історичний журнал*, вип. 12 (1990): 102.
- 386 Там само, 103.
- 387 *Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр., т. I, 1917 — червень 1941* (Київ: Міністерство культури УРСР, 1959), 229–32; цит. в Коляска, *Освіта в радянській Україні*, 10.
- 388 *Культурне будівництво в Українській РСР*, т. I, 239–41; цит. в Коляска, *Освіта в радянській Україні*, 10.
- 389 Pauly, *Breaking the Tongue*, 64–65.
- 390 Там само, 65.
- 391 Згідно з переписом 1926 року, до основних етнічних груп в Україні належали 23,2 млн українців, 2,6 млн росіян, 1,5 млн євреїв, 476 тис. поляків, 393 тис. німців, 257 тис. молдаван, 104 тис. греків та ін. (болгари, турки, чехи, вірмени, угорці, румуни, серби, шведи).
- 392 Б. В. Чирко, «Немецкая национальная группа в Украине в контексте государственной этнополитики 20–30-х гг. XX ст.», у *Вопросы германской истории*, ред. С. И. Бобылев (Днепропетровск: «Пороги», 2007), 205.
- 393 ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 4, спр. 606, арк. 61, 218.
- 394 Марочко та Хілліг, *Репресовані педагоги України*, 251.
- 395 Pauly, *Breaking the Tongue*, 5.
- 396 Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca: Cornell University Press, 2001); Yuri Slezkine, “The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism,” *Slavic Review* 53, no. 2 (1994): 414–52; Ronald Grigor Suny and Terry Martin, eds., *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (New York: Oxford University Press, 2001).
- 397 Елена Борисенко, *Феномен советской украинизации, 1920–1930-е годы* (Москва: «Европа», 2006); Константин Дроздов, «Украинизация в Центральном Черноземье РСФСР в 1923–1928 гг.: К вопросу об особенностях национальной политики большевиков в годы НЭПа», *The NEP Era*, вип. 4 (2010): 43–59; Hryshko, “The Origins of Soviet Genocide,” 56–57; Shkandrij and Bertelsen, “The Soviet Regime’s National Operations in Ukraine,” 420.
- 398 Hryshko, “The Origins of Soviet Genocide,” 67.
- 399 Там само, 68.
- 400 James H. Billington, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture* (New York: Alfred A. Knopf, 1968), 532–40, 544–45.

- 401 Robert C. Tucker, "The Change of National Identity," in *Stalin as Revolutionary*, 137–43. Співробітник Посольства США Такер жив у Москві з 1945 по 1953 рік і мав російськомовну дружину.
- 402 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 219.
- 403 Pauly, *Breaking the Tongue*, 4.
- 404 М. Ю. Виговський, *Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції* (Київ: Генеза, 2006), 196; цит. в Pauly, *Breaking the Tongue*, 376.
- 405 Коляска, *Освіта в радянській Україні*, 13–14.
- 406 Там само, 12.
- 407 Pauly, *Breaking the Tongue*, 68; див. також Микола Дорошко, *Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.)* (Київ: Ніка-Центр, 2012).
- 408 Чирко, «Немецкая национальная группа в Украине...», 206.
- 409 Colin Peter Neufeldt, "Hitler, Mennonites, and the Holodomor: Nazi Germany and Its Impact on Life of Mennonites in 1932–1933" (презентація на міжнародній науковій конференції Науково-освітнього центру Студії Голодомору «Національні меншини Радянської України в епоху Голодомору: втрати, травма, пам'ять», 15 грудня 2020 року), <http://history.org.ua/uk/post/45380>.
- 410 Colin Peter Neufeldt, "The Fate of Mennonites in Ukraine and the Crimea during Soviet Collectivization and the Famine (1930–1933)" (doctoral thesis, University of Alberta, 1999). Ця дисертація ставить під сумнів доцільність застосування концепції геноциду до багатьох регіонів України, де проживали меноніти.
- 411 ЦК КП(б)У видав постанову від 5 березня 1939 року «Про ліквідацію та реорганізацію національних районів і сільрад», якою ухвалили ліквідувати «штучно створені» райони. Постанова не стосувалася росіян в Україні; з 1936 року пропагандисти називали їх «великоруським народом». Див. Л. Д. Якубова, «Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР, 1924–1940», *Енциклопедія історії України*, ред. В. А. Смолій та ін., вип. 7 (Київ: Наукова думка, 2010), http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.
- 412 Повна версія діалогу була надрукована Остапом Вишнею під заголовком «(Популярна) історія української мови» у спецвипуску про українізацію в сатиричному тижневику «Червоний перець», вип. 3 (лютий 1927), 3. Павла Губенка, сатирика і гумориста, який писав під псевдонімом Остап Вишня, було заарештовано в 1920-х роках, звільнено, потім повторно заарештовано в 1933 році та заслано до концтаборів на Крайній Півночі в Росії.
- 413 Дроздов, «Украинизация в Центральном Черноземье РСФСР в 1923–1928 гг.», 44–45.
- 414 У Центрально-Черноземному окрузі РСФСР проживало 1,5–2 млн українців, але вони мали лише 13 шкіл, де діти могли вивчати рідну мову. У Воронезькій області, де проживало приблизно 1,1 млн українців, у 1922 році було 9 початкових шкіл з українською мовою навчання. З метою задовольнити попит на відкриття додаткових шкіл, влада провела опитування вчителів, щоби виявити охочих викладати українською мовою. Подальша перевірка показала, що місцеві відділи освіти байдуже поставилися або повністю проігнорували вказівку виявляти вчителів, які готові навчати українців у школах рідною мовою. У Курській області, де проживало близько 600 000 українців, існувало лише чотири школи для задоволення їхніх потреб: три з державним фінансуванням і одна приватна. Див. Дроздов, «Украинизация в Центральном Черноземье РСФСР в 1923–1928 гг.», 50–52.
- 415 «Задоволення освітніх потреб українців РРФСР», *Радянська освіта* 2, вип. 7 (1924): 104.
- 416 Кліцаков, *Педагогічні кадри України*, 111.
- 417 К. Кравченко, «Дитина Жовтня (Український Педагогічний Технікум на Кубанщині)», *Радянська освіта* 2, вип. 9–10 (1924): 64.

- 418 «Задоволення освітніх потреб українців РРФСР», 104.
- 419 В. С. Лозицький, «Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки», *Український історичний журнал*, вип. 3 (1989): 47.
- 420 *Communist Takeover and Occupation of Ukraine*, 16.
- 421 Gantt, “A Medical Review,” 19.
- 422 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 1.
- 423 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 1.
- 424 Jurij Borys, “Political Parties in the Ukraine,” in Taras Hunczak, ed., *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, 148.
- 425 Case 67 (interviewer J. R.), *Harvard Project on the Soviet Social System Online*, Schedule B, vol. 7 (Slavic Division, Widener Library, Harvard University), 22; <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/index.html>.
- 426 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 6, 8.
- 427 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 6.
- 428 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 7.
- 429 Григорій Гринько звітував, що національний склад КП(б)У в 1923 році становив 23 % українців, 13 % євреїв і 57 % росіян, тоді як у комісаріатах було 12 % українців, 26 % євреїв і 47 % росіян. Див. *Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчет* (Москва, 1923), 221; цит. в Ю. І. Шаповал, «Сталінізм і Україна», *Український історичний журнал*, вип. 4 (1991): 48.
- 430 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 12.
- 431 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 18–19.
- 432 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 20–26.
- 433 Йосип Сталін, «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», *Микола Хвильовий: Твори в 5 томах*, ред. Г. Костюк (Нью-Йорк: «Смолокип», 1986), 485–89.
- 434 Біографію див. О. Ган, *Трагедія Миколи Хвильового* (Прага: Вид-во «Прометей», 1947), 26.
- 435 Шаповал, «Сталінізм і Україна», 50.
- 436 *Х з'їзд КП(б)У, 20–29 листопада 1927 р.: Стен. звіт*, 522; цит. в Шаповал, «Сталінізм і Україна», 50.
- 437 Коляска, *Освіта в радянській Україні*, 11.
- 438 Юрій Лаврінченко, *Розстріляне відродження: Антологія, 1917–1933* (Київ: Смолокип, 2004).
- 439 James Mace's testimony, 27–29; quoted in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 319.
- 440 Чирко, «Немецкая национальная группа в Украине», 207.
- 441 “Case History SW3: Antin Lak, b. 1910, Poltava region,” *Oral History Project*, vol. 2, 731.
- 442 *Український правопис (Проект)* (Харків: Державне вид-во України, 1926).
- 443 Головою комісії був нарком освіти О. Шумський, а до складу комісії входили тов. П. Солодуб, М. Яворський, А. Кримський, О. Синявський, С. Пилипенко, О. І. Курилова (Курило), Є. Тимченко, Г. Голоскевич, М. Йогансен, Е. Касьяненко, А. Річицький, Н. Калюжний, М. Яловий, О. Попов, М. Грунський, В. Ганцов, М. Суліма, В. Бутвін, В. Коряк, М. Хвильовий, С. Єфремов, Т. Секунда, С. Кириченко, І. Соколянський та О. Скрипник.

- 444 Serhii Vakulenko, “1933 in History of Ukrainian Language: Current Norm and Spelling Practice (an Example of Editorial Policy of Newspaper *Komunist*),” (paper presented at the American Association for Slavic Studies Conference in Philadelphia, PA on November 22, 2008); див. українську версію «1933-й рік в історії української мови: чинна норма та правописна практика (на прикладі редакційної політики газети «Комуніст»)», *Historians*, December 3, 2012, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/488-cerhiy-vakulenko-1933-ii-rik-v-istorii-ukrainskoi-movy-chynna-norma-ta-pravopysna-praktyka-na-prykladi-redaktsiinoi-polityky-hazety-komunist>.
- 445 Pauly, *Breaking the Tongue*, 338, 354.
- 446 З українського правопису було викреслено літеру ґ (тверде г), а також фонетичні сполучення палаталізованої літери л із м'яким знаком чи голосними ль, льо, ля для транслітерації іншомовних слів, проте введено російські етимологічні форми. Буква ґ була заборонена в УРСР з 1933 по 1990 рік.
- 447 *Вісті*, 22 червня 1933; цит. в Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 268.
- 448 Тетяна Кардиналовська, *Невідступне минуле* (Київ: Вид-во М. П. Коць, 1992).
- 449 Симон Петлюра, «Російська меншість» на Україні (з приводу дискусій на останній сесії ВЦК-а), *Тризуб*, рік видання 2, ч. 30, 9 травня 1926 р.; передруковано в *Симон Петлюра*, 378–83, esp. 383. Петлюра почав видавати «Тризуб», названий на честь геральдичного герба Української Народної Республіки, коли оселився в Парижі в 1924 році.
- 450 Симон Петлюра, «Ловці душ», *Тризуб*, рік видання 2, ч. 26–27, 18 квітня 1926 р.; передруковано в *Симон Петлюра*, 364–74.
- 451 Колаковський стверджує, що часто цитоване пророцтво Троцького від 1903 року було незабаром забуте самим пророком. Див. Kolakowski, “The Marxist Roots of Stalinism,” 163.

Судилище

Більшовики розпочали соціальну інженерію репресіями та депортаціями інтелігенції під час спецоперації ГПУ в 1920-х роках, продовжили переслідуваннями і остаточно знищили національно свідому інтелігенцію в 1930-х роках. За словами Рафаеля Лемкіна, вчителі як представники інтелігенції стали жертвами першого вістря наступу на українську національну групу. Як стверджував Лемкін, спочатку видалили «мозок», щоби деморалізувати націю⁴⁵². У цьому аспекті досвід учителів в Україні схожий на долю вчителів у нацистській Німеччині та окупованих нацистами країнах Європи⁴⁵³, а також вірменських учителів в Османській імперії⁴⁵⁴. Інтелігенція була для більшовиків ненадійним соціальним партнером і мала бути під постійним наглядом з поступовим переходом від превентивного контролю до знищення⁴⁵⁵. Коли стало зрозуміло, що інтелігенцію нелегко змусити замовкнути, советські очільники вирішили депортувати незгодних у безлюдні місця на неосяжні снігові простори багатої на корисні копалини території Росії. Догмат Маркса про виживання найпрогресивнішого класу диктував, що ті, хто стояв на шляху більшовиків, були «ворогами» історії і непридатними до життя. Після тимчасового відступу під прикриттям НЕПу уряд таємно згрупував «ворогів» за категоріями (інтелігенція, священники, торговці, ті, хто перебував у політичній немилості чи під підозрою) і позбавив їх громадянських прав (права на голосування, права на здобуття вищої освіти, права купівлі товарів у державних магазинах). Тотальний контроль над засобами виробництва означав, що фермерські господарства повинні були добровільно здати свою землю та худобу колгоспам або бути депортованими. Примусова колективізація викликала на початку 1930 року хвилю протестів, яка зрештою змела совети у сотнях сіл. Відповідальність за організацію цих протестів поклали на українську інтелігенцію. За наказом партійних керівників ГПУ заарештувало й віддало під суд тисячі вчителів, письменників, митців, звинувативши їх

у «змові» з метою повалення влади. Терор посилювався. Навіть законодавча база була розроблена таким чином, щоб, за словами Ганни Арендт, «перед судом усі були суб'єктивно невинними: убиті, тому що вони нічого не зробили проти системи, і вбивці, тому що вони насправді не вбивають, а виконують смертний вирок, винесений якимось вищим трибуналом»⁴⁵⁶.

Депортації

Відразу після запровадження НЕПу, тобто свободи в економічному та громадському житті, у телеграмі до ЦК КП(б)У В'ячеслав Молотов і перший очільник ГПУ Фелікс Дзержинський наголошували на необхідності підвищення пильності. Автори телеграми пропонували створити «бойовий апарат боротьби з контрреволюцією», куди залучили би «завзятих товаришів по партії, які мають досвід цієї боротьби»⁴⁵⁷. У травні 1921 року за прямим наказом ЦК КП(б)У ГПУ сфабрикувало один із перших показових процесів над українською партією соціалістів-революціонерів (есерів)⁴⁵⁸. Кореспондент газети «Комуніст» 5 травня 1921 року коментував, що «після суду українська інтелігенція мала б почуватися, як після холодної, не дуже приємної, але освіжаючої ванни»⁴⁵⁹. Над їхніми головами навис дамоклів меч.

Компартія почала пильно стежити за політичною атмосферою у вищих навчальних закладах України, передусім за викладанням суспільних наук. У центрі уваги партії були професори та викладачі, які не бажали змінювати методи викладання, як того вимагали більшовицькі очільники. Щоби подолати опір «старої» професури, більшовики в Україні організували мережу наукових кафедр у Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі⁴⁶⁰ для підготовки «червоної» професури. У 1922 році вони виділили кошти для набору тисячі аспірантів. Заступник наркома освіти України Ян Ряппо писав до ЦК КП(б)У: «Цілковито зрозуміло, що ці кандидати повинні бути якомога ретельніше перевірені Укрголовпрофосом та його регіональними відділеннями; крім того, надзвичайно важливо мобілізувати якомога більше комуністів до науково-дослідних відділів»⁴⁶¹.

Більшовики були мало налаштовані терпіти самостійність «старої» професури. Проте советська влада не могла відразу знищити старі кадри, бо на підготовку «червоної» професури потрібні були роки. Щоби примусити професорів і викладачів поступитися, уряд запровадив у всіх вищих навчальних закладах посади політруків. На знак протесту проти нововведення деякі професори та викладачі подали заяви на звільнення, а інші вдалися до акцій

протесту. У лютому й березні 1922 року викладачі Києва страйкували на знак протесту проти скорочення кількості педінститутів. Заворушення охопили також Харків, Кам'янець-Подільський та Одесу⁴⁶². У відповідь Ленін рекомендував: «звільніть 20–40 професорів... вдарте сильно»⁴⁶³. Директор відділу пропаганди і агітації Катеринославського обкому Рубач доповідав своєму керівництву, що «під час лекцій на невинні аполітичні теми лектори виявляють своє політичне обличчя, з явними рисами меншевізма, есерівщини і кадетізму». Наступним кроком була ліквідація всіх партійних організацій у вищих навчальних закладах, крім комуністичної; інакше студенти б «підпадали під дрібнобуржуазний вплив старої професури»⁴⁶⁴. А вже 17 березня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У наказало відділам агітпропу⁴⁶⁵ розповсюдити директиву про заборону будь-яких відкритих дебатів, оскільки вони могли би дати опозиції можливість вільно кинути виклик советській владі.

Політбюро доручило Наркомату освіти та ГПУ пильно стежити за поведінкою професури. Політбюро ЦК КП(б)У після промови наркома освіти України Григорія Гринька «Про політичні виступи професури» від 23 червня 1922 року ухвалило постанову, текст якої частково звучав так:

Запропонувати Наркомату освіти здійснити планову депортацію тих професорів, які вносять найбільший гвалт в академічне життя. Запропонувати обкомам партії забезпечити, щоб місцеві господарські органи ні в якому разі не перешкоджали цій адміністративній висилці, яку необхідно здійснювати з максимальною неухильністю. Запропонувати Народному комісаріату освіти та Державному політичному управлінню застосувати висилку за межі федерації, як один із репресивних заходів проти активістських елементів професорства. Запропонувати Народному комісаріату освіти і Державному політичному управлінню діяти за взаємною згодою... попередньо повідомивши про це ЦК⁴⁶⁶.

Цю резолюцію було надіслано таємним обіжником до всіх обкомів партії для виконання.

Відповідальність за підготовку та виконання плану депортації української інтелігенції було покладено на ГПУ. У 1921 році ГПУ завершило велику контроперацію з придушення останніх сплесків визвольної боротьби в Україні та роззброїло повстанців. З 1919 по 1921 рік в Україні ГПУ ліквідувало 6 000 так званих «бандитських» формувань і заарештувало 40 000 повстан-

ців. Більшовицька таємна поліція вилучила 43 гармати, 1 812 скорострільів, 31 788 рушниць, 2 312 шабель і 3 902 револьвери⁴⁶⁷.

Червоний терор⁴⁶⁸ охопив усю Україну, застрашуючи добровольців чи співчуваючих, які ще бажали вступити до лав повстанців. Свідок тих подій згадував, як спецзагони ГПУ захоплювали в селах пів сотні заручників, змушували їх тягнути жереб із написом «життя» чи «смерть» і нацьковували їх одне на одного: щасливчик, який витягнув жереб із написом «життя», мав убити нещасного, якому випала «смерть»⁴⁶⁹. У селах, які підозрювалися в переховуванні повстанців, заручництво⁴⁷⁰ і розстріли цивільного населення (система відповідачів)⁴⁷¹, які було узаконено в 1921 році, стали ефективними методами придушення опозиції режиму. Декрет від 30 травня 1921 року за підписом Володимира Затонського, тодішнього голови Ради з боротьби з бандитизмом Київського військового округу, містив інструкції про те, як двоє уповноважених мають вибрати одного цивільного з кожного двадцятого двору або принаймні одну цивільну особу з кожного самостійного господарства і стратити як відповідальну за вчинення актів «бандитизму»; у разі смерті советського урядовця кількість страчених цивільних подвоювалася. Цинізм більшовицьких позасудових убивств ґрунтувався на примусових розстрілах цивільними своїх сусідів. Навіть найзатятіші прихильники українського визвольного руху залишилися без моральних сил і зброї для продовження боротьби.

У 1922 році ЧК було реорганізовано в ГПУ. Функції секретної поліції було розширено і закріплено законодавчо. ГПУ отримало повноваження придушувати «контрреволюційні дії» та вживати негайних заходів щодо їх своєчасного викриття; боротися зі шпигунством; охороняти залізничні та морські шляхи; охороняти кордони, боротися з контрабандою та незаконним перетином кордону; виконувати спеціальні завдання Президії ВЦІК і РНК з охорони революційного порядку. ГПУ, а також уповноважені партійці на районному рівні отримали право проводити обшуки та арешти. Арешти підозрюваних могли проводитися без спеціальної постанови ГПУ чи спеціальних розпоряджень політвідділів, але обов'язковою була санкція ГПУ протягом сорока восьми годин. Протягом двох місяців з дня арешту ГПУ зобов'язане було звільнити затриманих або звернутися до Президії ВЦІК з проханням продовжити термін арешту, якщо того вимагали обставини. ГПУ не мало права виносити вирок. Усі справи, як політичні, так і цивільні, мали бути передані до судів⁴⁷².

У 1920-х роках, коли фінансова криза підірвала моральний дух рядових служби безпеки, багато хто із співробітників залишив цю професію. Еконо-

міка була в руїнах; промислові підприємства не могли перераховувати кошти до державної скарбниці через відсутність грошей в обігу. Станом на квітень 1922 року кількість кадрів служби безпеки скоротилася з 34 000 до 18 000. Тому 4 липня 1922 року Фелікс Дзержинський звернувся до ЦК РКП(б) з проханням забезпечити працівникам ГПУ відповідну грошову винагороду та харчування. Науковці стверджують, що саме масштабна депортація української інтелігенції сприяла підвищенню підупалої репутації та доходів ГПУ⁴⁷³. У цьому випадку інтереси ГПУ збігалися з інтересами партії.

Протягом одного місяця, до 3 серпня 1922 року, ГПУ України склало список кандидатів на депортацію. Серед сімдесяти семи представників інтелігенції у списку були Сергій Єфремов і Володимир Чехівський, які працювали в уряді УНР у 1920-х роках, а також велика кількість професорів і викладачів вищих навчальних закладів Києва, Харкова, Катеринослава та інших міст України⁴⁷⁴. Такий наказ надійшов від ЦК на XII конференції РКП(б), що відбулася 4–7 серпня 1922 року. Григорій Зінов'єв виступив із промовою про антисоветські партії, стверджуючи, що в умовах НЕПу партія не може йти на політичні компроміси, як це було в економічній сфері. Зінов'єв стверджував, що репресії були «продиктовані революційною доцільністю щодо розгрому тих груп, які прагнули захопити старі позиції, захоплені у них пролетаріатом»⁴⁷⁵. Доповідач вказав на групу, яка стала мішенню, не визначаючи її в етнічному сенсі.

Правову основу для депортацій було закладено через три дні після конференції, коли ВЦИК видав постанову від 10 серпня 1922 року «Про адміністративну висилку»⁴⁷⁶. Ця постанова призвела до створення спеціальної комісії для висилки «контрреволюціонерів» за кордон⁴⁷⁷ або у віддалені терени Росії. Коли стало зрозумілим, що депортація інтелігенції з України за кордон підсилює антисоветські настрої серед української емігрантської спільноти на Заході, тоді Крайня Північ Росії та Сибір стали новими пунктами призначення. У другій половині серпня 1922 року почалися масові арешти кандидатів на депортацію. Про хід операції в республіці очільники мали доповідати в Москву. З цією метою при Наркомосі було створено таємну комісію політичної цензури з боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією, яку спочатку очолив Станіслав Косіор, згодом — Володимир Затонський⁴⁷⁸.

Науковці вважають, що справжньою причиною депортації інтелігенції був страх більшовиків втратити контроль над суспільством після запровадження ліберальної економічної політики, яка, на їхню думку, неминуче призвела би до політичних вимог свободи слова і думки та, зрештою, до повалення влади⁴⁷⁹. Депортація української інтелігенції, придушення національ-

но-визвольної боротьби, вилучення церковного майна і золота, знищення духовенства Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), суд над есерами — все це були заходи для придушення будь-якої опозиції більшовицькому режиму. Тим часом «московське золото», так називали нагробовані церковні коштовності, стало субсидією для фінансування революції та Комінтерну, а також ведення розвідувальної діяльності за кордоном⁴⁸⁰.

Вивчення документів та автобіографії Дзержинського дозволяє глибше зрозуміти масштаб репресій проти інтелігенції. У секретній директиві № 333/Г від 16 березня 1923 року він пише, що советська влада змушена на 99,9 % поклатись на досвід «старої» інтелігенції в більшості своїх адміністративних функцій. Він запропонував практичні заходи щодо створення «істинно СОВЕТСЬКОГО» апарату управління шляхом репресій «старих спеціалістів» і вирядження їх у заслання для «колонізації півночі та малонаселених і позбавлених інтелігенції місць (Печора, Архангельськ, Туруханка)»⁴⁸¹. Такі заходи мали на меті вбити двох зайців: вирішити проблему шляхом усунення незгідних, а також залякати та змусити решту інтелігенції сумлінно працювати на режим.

Хоча в 1923 році була проголошена політика українізації⁴⁸², риторика, що стояла за нею, маскувала справжню мету усунення тих, хто вірив у культурну самобутність і національну державність. Юрій Шаповал назвав цей підхід «подвійною бухгалтерією»⁴⁸³. У листопаді 1923 року секретний обіжник з Москви дав наказ місцевим органам ГПУ встановити тотальний контроль над професорами, викладачами та студентами, їхньою діяльністю в товариствах, на зборах і у видавничій сфері через мережу інформаторів, які повідомляли би про настрої в суспільстві, приватні розмови та антисоветську підпільну діяльність в Україні⁴⁸⁴. Спостерігачі назвали цю політику «мишоловкою»⁴⁸⁵, оскільки значна кількість українців, які емігрували за кордон, повернулися в Україну в 1925 році на запрошення советського уряду. Москва відрядила «українських дипломатів» Юрія Коцюбинського та Олександра Шумського як представників советської України до найбільших осередків діаспори у Відні та Варшаві, щоби переманити українських емігрантів-вчених і письменників, а також виманити Симона Петлюру та його генералів під прикриттям «амністії», і зрештою припинити українську політичну діяльність за кордоном⁴⁸⁶. Деякі науковці не погоджуються з аргументом «мишоловки»⁴⁸⁷. Проте вони погоджуються, що більшість представників національно свідомої інтелігенції, яких вдалося заманити назад в Україну, згодом зникли, були заслані в концтабори або розстріляні.

Категорії для ліквідації

Класифікація за категоріями для ліквідації почалася менш ніж через рік після запровадження советської політики коренізації, коли в лютому 1924 року, готуючись до розправи з українською інтелігенцією, в таємному обіжнику ОГПУ дало інструкції щодо ведення обліку «підозрюваних контрреволюціонерів» в Україні в трьох категоріях⁴⁸⁸:

Політичні партії та організації

- 1) Усі колишні члени дореволюційних буржуазних політичних партій.
- 2) Всі колишні члени монархічних союзів і організацій (чорносотенці).
- 3) Усі колишні члени Союзу незалежних хліборобів (за часів Центральної Ради на Україні).
- 4) Усі колишні дворяни та титуловані особи старої аристократії.
- 5) Усі колишні члени молодіжної організації (бойскаути та інші).
- 6) Всі націоналісти всіх відтінків та поглядів.

Чинovníки та особи на службі царизму

- 1) Чинovníки колишнього Міністерства внутрішніх справ: усі чинovníки Охранки, поліції та жандармерії, таємні агенти Охранки та поліції. Усі члени прикордонного корпусу жандармерії.
- 2) Чинovníки колишнього Міністерства юстиції: члени окружних і провінційних судів, присяжні, прокурори всіх рангів, мирові судді та слідчі, судові виконавці та голови повітових судів.
- 3) Всі без винятку рядові і унтер-офіцери колишньої царської армії і флоту.

Таємні вороги советського режиму

- 1) Всі колишні офіцери, підстаршини і рядові білого руху і армій, українських петлюрівських формувань, різних повстанських загонів і банд, які чинили активний опір радянській владі. Не виключені люди, амністовані радянською владою.
- 2) Усі службовці у відомствах і місцевих установах білих урядів, армій Української Центральної Ради та гетьманської державної поліції.
- 3) Усі служителі релігійних закладів: єпископи, православні та католицькі священники, рабини, диякони, церковні старости, хормейстери та монахи.

- 4) Усі колишні купці, крамарі та «непмани».
- 5) Усі колишні поміщики, великі орендарі землі, заможні селяни (які раніше користувалися найманою працею), великі ремісники та власники промислових закладів.
- 6) Усі особи, які мають серед своїх близьких родичів когось, хто в даний час перебуває на нелегальному становищі або чинить збройний опір советській владі в лавах антисоветських банд.
- 7) Всі іноземці, незалежно від громадянства.
- 8) Всі, хто має родичів або знайомих за кордоном.
- 9) Всі члени релігійних сект і громад (особливо баптисти).
- 10) Усі науковці та спеціалісти старої школи, особливо ті, чия політична орієнтація донині не задекларована.
- 11) Усі особи, раніше засуджені або підозрювані в контрабанді та шпигунстві.

Як видно з цих списків, значну частину населення було приречено на знищення. Вже 17–25 вересня 1924 року ОГПУ провело низку операцій, заарештувало й ув'язнило 19 670 незгодних з політикою советського режиму в Україні⁴⁸⁹. У таємній інструкції від жовтня 1924 року ОГПУ звернуло увагу на зростання впливу УАПЦ. Тому було дано вказівку збільшити кількість сексотів серед вірян і навіть вербувати священників для секретної роботи в ОГПУ⁴⁹⁰.

У листі до ЦК РКП(б) про советську каральну політику Дзержинський виклав її основні принципи. Він, зокрема, наполягав: «Репресії не мають бути милосердними щодо обвинувачених чи коштувати занадто дорого: витрати на утримання вони мають покривати власною працею. Їх треба заслати в глухі місця без доріг, такі як Печора, Обдорськ...»⁴⁹¹. Заселити ці місця в російській глушині планували депортованими українцями, переважно інтелігенцією та розкуркуленими хліборобами разом з їхніми родинами. За деякими підрахунками, до кінця 1932 року майже 2,4 млн українців було заслано у віддалені місця російської Півночі та Сибіру⁴⁹², але офіційну статистику почали вести лише в 1934 році, коли ВЧК-ОГПУ було перетворено на НКВД.

Уявна «пасивність» ОГПУ під час НЕПу була тимчасовою. Як зазначив історик Валентин Мороз, економічно успішна завдяки НЕПу та культурно пробуджена завдяки політиці українізації, республіка становила загрозу політичного відокремлення від Росії, що означало б крах комуністичної імперської системи⁴⁹³. В інструкціях секретного обіжника ОГПУ від червня 1925 року зазначалося, що таємна поліція «тому не повинна втратити чудової нагоди викрити ворогів, щоб, коли прийде слушний час, завдати їм нищівного удару»⁴⁹⁴.

Грушевський, Рудницький та Крушельницький спокусилися на більшовицькі обіцянки й повернулися в Україну, тоді як ЦК КПУ(б)У та ОГПУ на таємних нарадах обговорювали тактику поводження з інтелігенцією. У травні 1925 року на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У було заслухано доповідь ОГПУ та прийнято постанову створити комісію для боротьби з українською інтелігенцією, особливо з Академією наук і Грушевським. ОГПУ встановило нагляд за професором Грушевським, а основні зусилля зосередило на переслідуванні його впливового колеги академіка Єфремова з метою внести розкол у лави української інтелігенції⁴⁹⁵.

У березні 1926 року серед особового складу ГПУ поширили брошуру «Про українське суспільство». За кілька місяців, у травні, Самуїл (Шодем) Шварцбард вбив Петлюру в Парижі. У серпні того ж року було заарештовано митрополита Василя Липківського, який очолював УАПЦ і був відомий як «таємний поширювач українського сепаратизму»⁴⁹⁶. У вересні 1926 року в черговому обіжнику ГПУ «Про український сепаратизм» було викладено мотиви, мету, форми і методи боротьби з «тенденцією до відриву України від Росії»⁴⁹⁷. У жовтні, через п'ять місяців після вбивства Петлюри, на екрани вийшов пропагандистський фільм під аббревіатурою ПКП, що розшифровується як «Піلسудський купив Петлюру», метою якого було заплямувати лідера української нації як зрадника та агента Пілсудського⁴⁹⁸.

Вбивство Петлюри було однією з тактик, використаних більшовиками для боротьби з провідними політичними опонентами режиму в 1920-х роках. Це була резонансна справа, оскільки лідер українського національно-визвольного руху Петлюра мав значну популярність в Україні та серед емігрантських громад на Заході. Іншою тактикою було влаштувати в Парижі суд над Шварцбардом, убивцею Петлюри. Одні вважали Шварцбарда месником, а інші — більшовицьким агентом. Суд мав затаврувати українського лідера в очах міжнародної спільноти як погромника та розпалити антиукраїнські настрої серед єврейської діаспори⁴⁹⁹. Адвокати представили кілька сотень документів як докази того, що уряд Петлюри в умовах повної анархії знеохочував і активно переслідував тих його військових, які піддавалися на більшовицькі провокації «Бей жидов! Спасай Расію!» і брали участь у погромах беззахисних єврейських сусідів. Однак ці документи не переконали присяжних у його невинуватості⁵⁰⁰. Важливо, що деякі єврейські організації справді підтримували український визвольний рух, а Директорія залучала єврейських політиків до роботи в уряді УНР відповідно до офіційно проголошеної політики розширення прав національних меншин в Україні⁵⁰¹. Тарас Гунчак⁵⁰² з Ратгерського університету проаналізував опубліковані джерела, написані українськими та єврейськими

сучасниками, і дійшов висновку, що «часто повторювані звинувачення в тому, що Петлюра був антисемітом, є абсурдними» і «засудити Петлюру за трагедію, яка спіткала українське єврейство, означає засудити невинну людину та спотворити історію українсько-єврейських відносин»⁵⁰³. Поширена під час процесу дезінформація ОГПУ назавжди заплямувала репутацію Петлюри та зірвала українсько-єврейську співпрацю. В українській народній пам'яті ім'я Петлюри стало синонімом боротьби за свободу від колоніального гніту⁵⁰⁴.

За Петлюрою стежили. Він був засуджений до смертної кари ще на процесі есерів у 1921 році. Проте смертна кара була відкладена через те, що Петлюра уникнув арешту і став утікачем. Його активна політична діяльність у Парижі становила ідеологічну загрозу для Москви. Прихід Пілсудського до влади в 1926 році вирішив долю Петлюри. Сталін не міг допустити відновлення польсько-українського походу проти Москви⁵⁰⁵. Судом вміло керував адвокат Шварцбарда, комуніст Анрі Торрес. Через своє посольство в Парижі більшовики надали необхідні документи та свідків, щоби скерувати процес до бажаного результату. Архівні матеріали підтверджують висновок, що судовий процес у Парижі був спланований ОГПУ в Москві⁵⁰⁶.

Справа СВУ

Для «перевиховання» української інтелігенції більшовицький режим використовував цілий арсенал засобів: арешти, ув'язнення, тортури, показові суди, осуд, «самокритику»⁵⁰⁷. У поєднанні з відкритим суспільним тиском через пропагандистські кампанії в пресі використовували і прихований психологічний тиск, спрямований на відверту руйнацію ментальності українських еліт. Після виокремлення категорій суспільства для ліквідації почастішали публікації про так звані розкриті змови проти більшовицького режиму. З 1927 по 1929 рік на стару інтелігенцію наклеювали ярлики «саботажників», «антисоветчиків», «соціально небезпечних елементів». ГПУ розгорнула мережу інформаторів у всіх українських вищих навчальних закладах: у 1927 році було завербовано 732 секоти, а через рік, у 1928-му, їх кількість подвоїлася до 1 409⁵⁰⁸. Юрій Самброс занотував у щоденнику, що деякі з його колег в інституті народної освіти втратили мораль і чесність, і почали писати доноси на невинних друзів чи знайомих, щоби пережити черговий виклик в кабінет слідчого ГПУ⁵⁰⁹.

Наприкінці 1928 року перше відкрите втручання Росії в культурне життя України почалося нападом секретаря Всесоюзного товариства істориків-марксистів Павла Горіна на історика-марксиста Матвія Яворського, представника

режимної історіографії в Україні. Микола Скрипник публічно розкритикував книгу Яворського. У статті, опублікованій у «Правді» 10 лютого 1929 року, Яворського звинуватили в тому, що він розглядає історію України окремо від загальноісторичної динаміки⁵¹⁰. Автора, який очолював історичну секцію Українського інституту марксизму-ленінізму, змусили «виправляти помилки». Проте «самокритичності» історика виявилось недостатньо. Яворський був виключений з лав КП(б)У в 1930 році, заарештований у березні 1931 року нібито за членство у сфабрикованій національній військовій організації, а згодом страчений у концтаборі під час Великого терору.

У 1929–1930 роках, паралельно з кампанією з придушення руху опору суцільній колективізації, репресії торкнулися всіх навчальних закладів. Преса маніпулювала громадською думкою, сіяла у свідомості людей виправдання необхідності фізичного знищення ідеологічних супротивників, тим самим ще більше посилюючи терор. Газетні заголовки на кшталт «Класові вороги в советських школах» або «Вороги пробралися в нашу школу» стали повсюдними. Учителям почали давати характеристики на політико-ідеологічну лояльність. Наприклад, на Хортиці, в колонії менонітів на півдні України, кожен учитель отримав характеристику або як «меноніт», або як «вчитель старої школи», чи «не советський учитель» або «лояльний советський учитель»⁵¹¹. Нелояльні вчителі могли втратити роботу. А під час голоду втратити роботу вчителя чи директора школи означало втратити притулок і можливість знайти роботу деінде. Зрештою, це означало смерть від голоду.

У 1929 році, щоби дискредитувати проукраїнську інтелігенцію та забезпечити підтримку «революції згори», Сталін санкціонував репресії проти очільників освіти та вчителів, які нібито були членами української націоналістичної організації. Виникла потреба дискредитувати українську «буржуазну» інтелігенцію в очах робітників, опори советської влади, бо ця інтелігенція була пов'язана з селянством, рушійною силою української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років⁵¹². У квітні 1929 року ГПУ нібито виявило кілька осередків підпільної організації під кодовою назвою «Спілка визволення України» (СВУ)⁵¹³. Того ж року компартія розпочала публічне цькування істориків Михайла Грушевського та Сергія Єфремова. Преса звинуватила обох академіків, а також багатьох викладачів та студентів у «буржуазному націоналізмі». У травні Бориса Матушевського⁵¹⁴, Миколу Павлушкова⁵¹⁵ та його сестру, а також кількох їхніх друзів, членів Спілки Української Молоді (СУМ), заарештували⁵¹⁶. Серед основних звинувачень ГПУ інкримінувало лідерам СУМу організацію «незаконної» панахиди пам'яті Симона Петлюри у Софійському соборі в 1927 році, під час якої серед присутніх було розповсю-

джено сотню агітаційних листівок⁵¹⁷. Дядько Павлушкова, академік Єфремов, занотував у своєму щоденнику, що «дітовбивство» вже почалося, арешти й обшуки прокотилися по великих містах⁵¹⁸.

Показовий суд над СВУ проходив у Харкові, тодішній столиці України. У доповідній записці від 1 грудня 1929 року Голові ГПУ УСРР Всеволоду Балицькому, відомому серед українських комуністів як «гільйотина України»⁵¹⁹, повідомляють, що операція «по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою СВУ» була проведена в двадцять восьми округах, і понад 700 осіб було заарештовано⁵²⁰. Зрештою ГПУ заарештувало, знищило або заслало понад 30 000 осіб — інтелігенції, зокрема митців, письменників, науковців і вчителів. Сорок п'ять із них опинились на лаві підсудних у Харківському оперному театрі навесні 1930 року⁵²¹ (див. світліну 3.1).

ГПУ скрупульозно відібрало основних дійових осіб для процесу. Кость Туркало, інженер, член-кореспондент ВУАН, опублікував список засуджених у справі СВУ в 1950-х роках⁵²², задовго до того, як Галузевий державний архів СВУ надав науковцям доступ до їхніх справ⁵²³. Серед сорока п'яти підсудних більше половини були вчителі української мови та історії, а також викладачі Інститутів народної освіти (ІНО) та їхні студенти:

Світлина 3.1. Зала суду в Харківському оперному театрі під час процесу над Спілкою визволення України (СВУ), 1930. Обвинувачені сидять за перегородкою праворуч від охоронців ОГПУ. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 2-25997.

- Сергій Єфремов, 53 роки, син священника, екслідер Української партії соціалістів-федералістів, дійсний член Всеукраїнської академії наук (ВУАН)
- Володимир Дурдуківський, 55 років, син священника, колишній член Української партії соціалістів-федералістів, директор 1-ї Київської трудової школи
- Олександр Гребенецький, 55 років, син священника, вчитель 1-ї Київської трудової школи
- Ніна Токарівська, 41 рік, донька священника, вчителька 1-ї Київської трудової школи, колишня членкиня Української соціал-демократичної партії
- Юрій Трезвинський, 43 роки, син священника, вчитель 1-ї Київської трудової школи
- Андрій Залеський, 44 роки, син священника, вчитель 1-ї Київської трудової школи
- Йосип Гермайзе, 37 років, професор Київського інституту народної освіти (КІНО), колишній член Української соціал-демократичної партії
- Всеволод Ганцов, 37 років, професор філології КІНО, колишній член Української партії соціалістів-федералістів
- Григорій Іваниця, 37 років, професор філології КІНО, колишній член Української соціал-демократичної партії, член-кореспондент ВУАН
- Василь Дога, 43 роки, із селян, професор КІНО, колишній член Української соціал-демократичної партії, член-кореспондент ВУАН
- Григорій Холодний, 43 роки, син директора середньої школи, член-кореспондент ВУАН, викладач КІНО, директор Інституту української мови
- Борис Матушевський, 22 роки, студент КІНО
- Микола Павлушков, 25 років, син священника, студент КІНО
- Михайло Слабченко, 47 років, випускник Військово-юридичної академії, член ВУАН, колишній член Української соціал-демократичної робітничої партії, професор Одеського ІНО
- Тарас Слабченко, 25 років, викладач Одеського робітничого університету, секретар Одеського наукового товариства ВУАН (син Михайла Слабченка)
- Кирило Панченко-Чаленко, 42 роки, викладач Одеського промислового технікуму
- Костянтин Шило, 50 років, син службовця, керівник редакції київської філії Держвидаву, член-кореспондент ВУАН, колишній член Української соціал-демократичної робітничої партії, колишній співробітник відділу освіти за Директорії (1919)

Світлина 3.2. Підсудні вчителька Ніна Токарівська (перший ряд), письменниця Людмила Черняхівська (другий ряд), колишній прем'єр-міністр УНР і очільник УАПЦ проф. В. М. Чехівський, студент Борис Магушевський під час показового процесу СВУ, 1930. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 2-25995.

- Петро Єфремов, 46 років, син священника, професор Дніпропетровського ІНО (брат Сергія Єфремова, віцепрезидента ВУАН)
- Любов Біднава, 47 років, дочка офіцера, вчителька 20-ї Дніпропетровської трудової школи
- Микола Білий, 32 роки, син службовця, вчитель у Дніпропетровську
- Микола Лагута, 42 роки, колишній член Української соціал-демократичної робітничої партії, викладач Миколаївського ІНО
- Володимир Щепотьєв, 49 років, професор Полтавського ІНО
- Йосип Карпович, 43 роки, син пресвітера, колишній член Української партії соціалістів-федералістів, учитель Чернігівської школи імені М. М. Коцюбинського

Серед підсудних було сім учителів, один директор школи, два викладачі технікумів, шість професорів ІНО і двоє їхніх студентів; серед обвинувачених було дві жінки (див. світлину 3.2). Більшість учителів були синами та доньками духовенства УАПЦ, які становили освічену еліту, приречену на знищення. Найпомітнішим з усіх був Володимир Чехівський, який відмовився від політики заради теології⁵²⁴. Третина підсудних були кияни; решта з полтавської, одеської, дніпропетровської, миколаївської та чернігівської «філій» сфабрикованої організації. На суд викликали лише п'ятьох свідків. Хоча вину обвинувачених так і не було доведено, суд виніс покарання у вигляді позбав-

Світлина 3.3. Підсудний Микола Павлушков, студент Київського інституту народної освіти, розмовляє із захисником Семеном Ратнером під час судового засідання у процесі СВУ, Харків, 1930. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 2-25994.

лення волі на строк від трьох до десяти років⁵²⁵. Більшість із них були страчені під час Великого терору або загинули в концтаборах⁵²⁶. Підсудний студент Борис Магушевський⁵²⁷ згадував, що чув від свого допитувача: « Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо, перестріляємо!»⁵²⁸

Методи ГПУ були жорстокими⁵²⁹. Віктор Петров у своїх мемуарах згадував:

Кожну фразу, кожний рух, жест, думку взято на облік. І людину анатомізували. Її свідомість анатомізували. Анатомізація свідомості стала досягненням більшовицької юрисдикції... Це страшна система витонченого садизму.

Після такої анатомізації допитуваний «маніакально повторював усе, що від нього вимагав слідчий»⁵³⁰. Валентин Отамановський у заяві до ГПУ від 14 листопада 1929 року писав, що він може збожеволіти, не витримати моральних мук, а тому готовий підписати потрібні свідчення⁵³¹. В автобіографії «Моє каяття» Отамановський яскраво зобразив методи, які застосовувало ГПУ для нівелювання особистості та нищення інтелекту, як розп'яття, жакливе і принизливе⁵³².

Довідавшись про арешт свого небожа Миколи Павлушкова (на світлинці 3.3), студента Київського інституту народної освіти, Сергій Єфремов з гіркою іронією занотував до щоденника: «Почалася українізація Нарим-

ського⁵³³ краю»⁵³⁴. Західний Сибір був регіоном переселення другої хвилі депортованих українських хліборобів⁵³⁵. У справі Павлушкова 260 друкованих аркушів. Це фіктивна розповідь про контрреволюційну діяльність його дядька, задалегідь сфабрикована слідчими ГПУ, під якою поставив свій підпис переляканий юнак. Уведений в оману обіцянками волі, небіж погодився на співпрацю з ГПУ в підготовці справи проти власного дядька. Намагаючись врятувати власну шкуру, Павлушков дав свідчення про зв'язки організації з осередками за кордоном і підготовку ними до збройного повстання. Він навіть дав свідчення про зв'язки свого дядька з отаманами під час національно-визвольної боротьби в Україні протягом 1918–1919 років, хоча тоді був підлітком. Очевидні протиріччя та інсинуації в його свідченнях були «не помічені» слідчими⁵³⁶. Його мати вважала, що він був доведений до божевілля слідчими і під гіпнозом підписав викривальні свідчення проти інших⁵³⁷.

Нападки на Сергія Єфремова почалися восени 1928 року, коли в трьох номерах газети «Комуніст» партійний діяч Андрій Хвиля написав зневажливі статті про академіка⁵³⁸. У листопаді того ж року Єфремов записав у своєму щоденнику: «В академії все ворожать, чи вишлють мене, чи не вишлють»⁵³⁹. Напередодні Нового року президія ВУАН за постановою ЦК КП(б)У засудила Єфремова за «контрреволюційну діяльність». Його портрет зняли зі стіни в секретаріаті академії⁵⁴⁰. А 6 лютого 1929 року «Пролетарська правда» виступила зі статтею «Проти єфремовщини», в якій ученого названо ставлеником куркулів і непманів⁵⁴¹. У своєму щоденнику провідний український академік Єфремов фіксує все нові й нові вияви «полювання на відьом» у школах, де «легка кавалерія» комсомольців займається вистежуванням і доносами на поповичів і попівен. «Нещасний пролетаріат, іменем якого вся ця гидота робиться, і нещасна країна, в якій панують шпиги і донощики, куди вона докотиться — це можна наперед угадати». Учений-патріот з тривогою зазначає: «... голод роблять на чистому місці (...) А разом і повний занепад всього життя. Дохазяйнувалися...»⁵⁴².

Викорінення свідомих українців було всеохопне — цілими родинами⁵⁴³. Академіка Михайла Слабченка один із його учнів охарактеризував слідчому так: «[він] захоплював нас своєю оригінальністю, своєю енергією, талановитістю, любов'ю до України, своїм європеїзмом... Мені Слабченко казав, що я хочу виховати з вас молодих українських професорів». Його син Тарас Слабченко, молодий перспективний учений, був таким же патріотом, як і батько. За свідченням Рилеєва, «Тарас Слабченко говорив про колоніальну залежність України та необхідність мати самостійний бюджет і право розпоряджатися всіма державними доходами та природними багатствами»⁵⁴⁴. У своїх

лекціях Тарас Слабченко намагався навчити своїх студентів, що «історія України — це історія окремого, з яскраво вираженими рисами, народу». За подібну крамолу його звинуватили в «шовіністичній обробці студентів» через висловлене бажання прищепити своїм слухачам гордість за національну історію. Оборонець Семен Ратнер визнав, що Україна втратила кращих представників своєї інтелігенції, але викреслив цю думку при редагуванні остаточного варіанта тексту свого захисту⁵⁴⁵.

У день народження Тараса Шевченка 9 березня 1930 року розпочався публічний судовий процес. Вибір дня початку судового процесу не був випадковим. Це мало вселити страх у серця кожного українця, для якого святим залишався заклик Кобзаря до свободи. Таким був і останній день суду, коли у Великодню неділю під бій церковних дзвонів було оголошено вирок. А дзвони згодом було переплавлено на кулі для розстрілу «мозку» нації. Замість вшанування пам'яті Кобзаря ГПУ почало масові переслідування. Почалося промивання мізків нації. Відродження, яке було започатковано за часів УНР і яке досягло вершин у роки офіційно проголошеної коренізації, яка мусила б усунути перешкоди для розквіту національної мови та культури, на жаль, було розстріляне.

Звинувачення прокурора були неймовірними: невелика група відомих інтелігентів готувала повалення влади шляхом збройного повстання. Попри гриф «цілком таємно» на матеріалах справи, провідна газета «Вісті» почала публікувати (ще задовго до суду) скорочений варіант обвинувального висновку⁵⁴⁶. Кампанія дезінформації, розгорнута на шпальтах газет, була націлена на ошукання широких мас інсинуаціями на кшталт обвинувачень Володимира Дурдуківського, колишнього директора української гімназії № 1 (перейменованої на трудову школу), у змові з метою вбивства керівника партії т. Сталіна та інших керманічів, зокрема Ворошилова, Будьонного, Скрипника. Дурдуківського звинуватили в тому, що він начебто назвав Сталіна «наш найголовніший ворог», що «тримає своєю непереможною волею всю владу...»⁵⁴⁷.

Двоє сучасників Валер'ян Підмогильний та Борис Антоненко-Давидович, які уважно стежили за повідомленнями преси, вирішили відвідати одне із засідань суду, оскільки переконалися у свідомому введенні громадськості в оману. У своїх спогадах Антоненко-Давидович писав, що колега запросив його скласти йому компанію і потягом дістатися до Харкова. Їхній план дій полягав у тому, щоби вислухати підсудних, які стоїчно заперечували би будь-які звинувачення; потім, як настане слушний момент, хоробро вийти на сцену вдвох і сказати прокурору, що «суд — це завуальований удар по українській інтелігенції» і що вони готові постати перед судом разом із свої-

ми колегами. Антоненко-Давидович зізнався, що вони з товаришем охололи, щойно побачили, як підсудні покірно визнавали свою провину, не маючи наміру рішуче захищатися⁵⁴⁸. Автор спогадів не занотував, але навряд чи міг не помітити, що відразу за підсудними на сцену вийшли озброєні охоронці ГПУ, які окинули публіку скляними очима, готові загасити будь-яку іскру спротиву.

Після закінчення суду 28 квітня 1930 року Політбюро ЦК КП(б)У нагородило вісьмох співробітників ГПУ орденами червоного прапора за викриття «контрреволюційної» та «антисовєтської» організації СВУ⁵⁴⁹. В серпні 1989 року заново розбиралася справа СВУ і, за рік до відновлення Україною незалежності, всіх підсудних визнали невинними. Усі вони були реабілітовані посмертно. Вивчаючи стенограми процесу, адвокат Анатолій Болабольченко дійшов висновку, що показовий сталінський суд був упередженим і що головний суддя⁵⁵⁰, чотири державних і чотири громадських обвинувачі та тринадцять адвокатів ледве встигли бодай побіжно переглянути всі 237 томів (а це понад сто тисяч аркушів тексту!)⁵⁵¹ за дванадцять днів, поки тривало засідання суду. Пасивність захисту була наслідком браку часу на підготовку аргументів і побоювань, що «за тодішнього рівня правосвідомості і прямолінійності мислення їх можуть ототожнити з їхніми підзахисними з усіма наслідками, що випливають звідси»⁵⁵². Вирок суду був готовий ще до його початку; таким чином, його метою було надати показовому процесу незаслуженої аури легітимності.

Поки тривав показовий суд, влада також розгорнула масову кампанію осуду «ворогів народу». Вже 26–31 березня 1930 року нарком освіти Микола Скрипник оголосив, що у відповідь на викриття діяльності СВУ і СУМ у багатьох інститутах студенти і професори «вимагають найсуворішого покарання фашистських агентів у радянських інститутах»⁵⁵³. Партиїні осередки інститутів народної освіти мобілізували студентів на збори та мітинги, примушуючи їх публічно засудити СВУ за спробу повернути Україну до старого буржуазного ладу, висловити свою вірність диктатурі пролетаріату, партії та ГПУ. Серед них був навіть Сергій Грушевський, професор Донецького ІНО та племінник Михайла Грушевського, провідного історика України та голови уряду часів національно-визвольної боротьби. Життя обох закінчилося трагічно.

Український публіцист Дмитро Соловей, який був свідком процесу СВУ та особисто знав деяких підсудних, з якими він багато місяців просидів у в'язничній камері в 1920–1921 роках, у своїх спогадах «Голгота України» писав: «Слухаючи в 1930 році трансляцію по радіо з судового процесу СВУ... я цілком переконався в тому, що процес СВУ не був дійсним судовим процесом, а був інсценізацією навмисне роздутої і за планом ГПУ роз-

робленої та доповненої "фактами" справи»⁵⁵⁴. Соловей також вважає, що Єфремов підписав самообвинувачувальний вирок, щоб уберегти своїх студентів від неминучих арештів. Таке пояснення його поведінки дають свідки. Крім того, відіграла роль і особиста мотивація врятувати кохану дружину, підписавши все, що вимагали від Єфремова⁵⁵⁵. Театральність постановки судового процесу мала на меті відвернути увагу громадськості в Україні та за її межами від жорстоких методів ГПУ, спрямованих на фізичне знищення провідних представників української інтелігенції — інтелектуальної, мислячої частини суспільства — та завдати удару по мозку нації і раз і назавжди поховати національно-визвольні прагнення народу.

Постановка суду відбувалась у Харківському оперному театрі; тому в народі цей показовий процес охрестили «опера СВУ, лібрето ГПУ». Під час попереднього слідства більшість підсудних, за винятком трьох, заперечили всі висунуті проти них звинувачення в участі у підпільній організації та наполягали на тому, що вони були лояльними советськими громадянами⁵⁵⁶. Серед документів у справі СВУ не існує статуту організації; його зміст було створено на підставі свідчень її ймовірного керівника Сергія Єфремова. Тому дослідники вважають справу повністю сфабрикованою⁵⁵⁷.

Формування нової еліти мало початися зі знищення мозку нації, її інтелектуальної, національно мислячої еліти, бо советській системі потрібні були понурі й німі раби, сліпі виконавці завдань партії. Один із слідчих у справі СВУ Соломон Брук цинічно сказав Голоскевичу: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо»⁵⁵⁸. Ось чому Дурдуківський про цього інквізитора в мундирі ГПУ говорив: «Брук гіпнотизує і вганяє в нестерпний жах»⁵⁵⁹. Слідчі були неблаганними. Їхні жертви кожного дня мусили писати довгі «зізнання», часто у вихідні та святкові дні. Вони розповідали історію свого життя в найдрібніших подробицях, розкриваючи імена та місця зустрічей. Коли їх провокували повірити у зраду товаришів, то більшість, включно з жінками, витримували психологічний тиск. Зрештою під тортурами всіх примусили підписати вирок, продиктований мучителями.

Колективізація, закамуфльована під гаслом класової боротьби, розгорталася паралельно з процесом СВУ. Так вимальовувалась глобальна схема винищення українства: соціальна база СВУ — куркульство, опорний пункт — ВУАН, розгалуження командних кадрів — в УАПЦ, «бойовики-терористи» — в СУМ. Ракове розростання цього процесу викорінення інтелектуального та духовного потенціалу України десятиліттями виснажувало тіло української нації⁵⁶⁰.

Процес СВУ став передвісником московських процесів 1936–1938 років⁵⁶¹. СВУ та СУМ були першими серед п'ятнадцяти «підпільних контрреволюційних організацій», які ГПУ «викрила» в Україні з 1930 по 1937 рік⁵⁶². «Викриття» цих організацій призвело до цілковитого знекровлення української інтелігенції⁵⁶³. Було знищено десятиліття наукових здобутків ВУАН, проведено чистку наукових співробітників⁵⁶⁴. Судовий процес навесні 1930 року і розкриття численних «контрреволюційних» груп стали початком кінця українізації. Ці «зайві» представники української інтелігенції стали безкоштовною робочою силою для таборів ОГПУ в побудові промислових гігантів у віддалених місцевостях, розкиданих уздовж Полярного кола та російського Клондайку.

Трудові табори

Як і передбачав Фелікс Дзержинський, для стимулювання економіки та залюднення віддалених окраїн, позбавлених інтелігенції, каральна політика мала бути нещадною. Треба було жорстоко покарати провідних опонентів режиму, аби решту суспільства перетворити на слухняних рабів, яких для упокори годували би з рук кати. Для цього в 1930-х роках ГПУ створило систему концтаборів. Спочатку запозичили каземати, в яких російські царі утримували злочинців і політичних в'язнів, як-от «Залізного Фелікса», який провів у вигнанні більше десяти років і тричі тікав. Саме Лютнева революція сприяла тому, що він вирвався із тюремної камери в Москві. От тоді він і пересів у крісло ЦК, ставши біля правиці Леніна⁵⁶⁵. «Сталевому чоловікові», який став незамінним для Леніна, було доручено виконання всіх настанов партії. За свої прославлені управлінські здібності він отримав прізвисько «товариш облікова картка». До речі, він теж відчув смак сибірського заслання і не з чуток опанував ремесло інформатора⁵⁶⁶. Створена більшовиками система концтаборів за масштабами та жорстокістю перевершила царські тюрми⁵⁶⁷. Нижче наведено список деяких виправно-трудова таборів ОГПУ, заснованих у 1930-х роках⁵⁶⁸:

- *Байкало-Амурський табір (Бамлаг)*, Свободний Далекосхідного краю, Росія (листопад 1932 — травень 1938). Кількість в'язнів: 3 800 (12.12.1932). Діяльність: будівництво Байкало-Амурської залізниці.
- *Середньоазіатський табір (Сазлаг)*, Ташкент, Узбекистан (1930–1943). Кількість в'язнів: 2 660 (1.06.1930). Діяльність: робота на бавовняних фермах та бавовняних підприємствах.

- *Далекосхідний табір (Дальлаг)*, Хабаровськ, Росія (1929 — квітень 1939). Кількість в'язнів: 9 200 (1.01.1930). Діяльність: лісозаготівля, видобуток золота та вугілля, будівництво залізниць, рибальство та рибопереробка.
- *Казахстанський табір*, Алма-Ата, Казахстан (організовано в 1930 році; реорганізовано в Карагандинські табори (Карлаг), Караганда, у вересні 1931 року). Кількість в'язнів: 5 000 (1.7.1930); 15 000 (15.4.1931). Види діяльності: лісозаготівля, сільське господарство.
- *Північно-Східний табір (Севвостлаг)*, Нагаєвська губа, Магадан Хабаровського краю, Росія (організовано у квітні 1932 року; реорганізовано на початку 1950-х років). Кількість в'язнів: 11 100 (грудень 1932). Діяльність: обслуговування тресту «Дальстрой». Трест «Дальстрой» було створено в листопаді 1931 року для розвідки й розробки родовищ золота на річці Коліма. З кінця 1930-х років також спеціалізувався на виробництві жерсті.
- *Північні табори особливого призначення (СЛОН)*, Усть-Сисольськ, Комі АРСР; Сольвичегодськ (Сиктивкар) Архангельської губернії, Росія (організовано у червні 1929 року; у червні 1931 року реорганізовано в Ухта-Печорський, Устьвимський і Темніковський табори та експедицію ОГПУ «Вайгач» на о. Вайгач у Північному Льодовитому океані). Кількість в'язнів: 9 250 (1.10.1929); 49 716 (1.1.1931). Діяльність: розвідка нафти, лісозаготівля, будівництво автодоріг.
- *Сибірський табір (Сиблаг)*, Новосибірськ, Маріїнськ, Росія (організовано восени 1929 року; діяв до 1 січня 1960 року). Кількість в'язнів: 4 592 (1.1.1930). Види діяльності: сільське господарство, лісозаготівля, будівництво доріг.
- *Соловецький табір*, Архангельська область та Кемь, Карело-Фінська АРСР, Росія (організовано у жовтні 1923 року; реорганізовано у грудні 1931 року в Біломор-Балтійський табір; відокремлено і реорганізовано в січні 1932 року; остаточно об'єднано з табором на будівництві Біломорканалу в грудні 1933 року). Кількість в'язнів: 3 049 (вересень 1923); 53 123 (1.1.1930); 71 800 (1.1.1931). Види діяльності: лісозаготівля, рибальство, виробництво товарів народного споживання.
- *Свірський табір (Свирлаг)*, станція Лодейне Поле, Ленінградська область, Росія (вересень 1931 — липень 1937). Кількість в'язнів: 47 400 (грудень 1932). Діяльність: постачання пиломатеріалів у Ленінград, виробництво товарів народного споживання.

- *Темниківський табір (Темлаг)*, Московська область, Росія; червень 1931 — листопад 1948). Кількість в'язнів: 25 541 (1.10.1934). Види діяльності: постачання пиломатеріалів у Москву, виробництво товарів народного споживання.
- *Ухта-Печорський табір (Ухтпечлаг)*, Чибіу (Ухта), Комі АРСР, Росія (6.6.1931 — травень 1938). Кількість в'язнів: 13 400 (грудень 1932). Діяльність: розвідка нафти, обслуговування Ухта-Печорського тресту. Ухта-Печорський трест ОГПУ-НКВД створено в листопаді 1932 року для розвідки та розробки родовищ корисних копалин Печорського басейну (переважно нафти та вугілля), а також для виконання пов'язаних із цим робіт (будівництво доріг і будинків, сільське господарство).
- *Біломорсько-Балтійський табір (Белбалтлаг)*, Медвежьегорськ, Карело-Фінська АРСР, Росія (грудень 1931 — вересень 1941). Кількість в'язнів: 107 900 (грудень 1932). Діяльність: будівництво Біломорсько-Балтійського каналу; з 1933 обслуговував Біломорсько-Балтійський промисловий комплекс ОГПУ-НКВД (лісозаготівлі, будівництво Сегезького целюлозно-паперового хімкомбінату, Туломської ГЕС, Мончегорського нікелевого комбінату).

У 1923 році більшовики створили Соловецький табір особливого призначення у знаменитому православному комплексі Соловецького монастиря⁵⁶⁹. За часів царату Соловецький монастир був не тільки «обителлю», в якій спасались у суворому пості й молитвах православні подвижники, а й місцем, де «злочинці» мали покутувати свої тяжкі провини проти московської віри й держави. Ув'язнені сиділи по глухих казематах похмурих веж Соловецького кремля⁵⁷⁰. «Непоправних єретиків» садовлено в «келиі молчальные» «на хлеб и на воду». В одному з таких казематів під Успенським собором від 1775 до 1801 року просидів і останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. За наказом Катерини II був засланий у монастир. Навіть після того, як імператор Олександр I звільнив Калнишевського, 110-літній запорожець не схотів (чи не почувався в силах) повертатися в Україну. Він, розповідають, лише попросив царя побудувати на острові нову в'язницю, бо в старих казематах сидіти було страшенно важко. Бригадний генерал і герой російсько-турецької війни Калнишевський помер у 1803 році на 112 році життя. Поховано його під соборною стіною. Усі советські в'язні-українці мали за свій святий обов'язок схилити голову перед його могилою⁵⁷¹.

До горезвісної залізничної станції Кемь курсували потяги з вантажем в'язнів, які прямували до Соловецького табору. Уже в дорозі в'язні відчували весь жах того, що чекало на них на цьому острові смерті:

Соловки, Соловки,
Дальняя дорога!
Сердце ноет от тоски, —
На душе тревога⁵⁷².

У період від 1923 до 1927 року соловецький табір було організовано за зразком концтаборів для військовополонених. Протягом перших трьох років існування каторги в'язні працювали переважно на обслуговування самих себе. За цієї доби, як згадував Семен Підгайний, терор мав порівняно м'які форми проти режиму доби масового терору в Советському Союзі, коли почалася перша п'ятирічка. У 1926 і 1927 роках серед українських в'язнів були переважно отамани петлюрівських повстанських загонів, невідомі солдати української революції, українські священники та незначна група української інтелігенції, що не складала зброї з часів війни⁵⁷³.

Соловецькі острови на Білому морі слушно називали «Советським Союзом у мініатюрі»⁵⁷⁴, символом цілої системи, в якій каторжна праця була органічним складником нового суспільства, а кожна людина вважалася власністю держави. Коли терор набрав ще гостріших форм, утворився новий величезний Біломорсько-Балтійський табір з центром на Медвежій горі. Колима стала третім напрямком для каторжан, коли система досягла піку, і цей напрямок залишався центральним протягом наступних п'ятнадцяти років⁵⁷⁵. В'язнів використовували для будівництва шосейних доріг, залізниць, вирубки лісу, розчищення землі для ведення сільського господарства, будівництва високовольтних ліній електропередач, буріння нафти, видобутку радіоактивної глини, яку використовували для виробництва радію, видобутку вугілля, будівництва тимчасових льодових доріг для транспортування вантажів узимку, виготовлення цегли, будівництва бараків для самих в'язнів та будинків для вільнонайманих робітників, переробки смоли, кришіння каміння, гравію, видобутку солі, ремонту обладнання та інструментів, розвантаження вантажів, роботи водіями автівок, кухарями та виконання інших послуг⁵⁷⁶. Так було залюднено позбавлені інтелігенції пустельні хащі російської півночі та Сибіру за рахунок підневільної праці політичних в'язнів у першій соціалістичній державі світу⁵⁷⁷. Студенти-історики часто дивуються цьому факту і стверджують, що «ніхто не міг передбачити» такого результату втілення в життя теоретичних засад марксистського гуманістичного соціалізму. Насправді анархісти передбачали

це задовго до соціалістичної революції: «вони вважали, що суспільство, засноване на ідеологічних принципах Маркса, породить рабство і деспотизм»⁵⁷⁸.

Доба «дикої сваволі» в Соловецькому таборі настала під час першої п'ятирічки, коли Сталін, зміцнивши свою владу, задумав план ліквідації «куркуля як класи», ліквідації всіх «капіталістичних елементів», що збереглися ще за доби НЕПу. Сталін збільшив апарат ГПУ і за допомогою армії спеціального призначення — війська ГПУ — конфіскував майно заможних селян, відібрав землю, розстріляв чи заслал найактивнішу частину людно-сті до концентраційних таборів, передусім на Соловецькі острови. Якщо в 1929 році в ССРСР було шість концтаборів, то на початок лютого 1932 року їх кількість подвоїлася. У 1929 році національність і тип в'язнів змінилися; більшість отримали вироки по десять років каторги. Серед них було багато хліборобів з України (як «контрреволюціонерів»), українських священників, письменників, професорів і вчителів⁵⁷⁹.

Про жодну тюрму й каторгу в багатій на місця ув'язнення Росії не складено стільки пісень, віршів і анекдотів, як про Соловки. Пісні, створені випускником Київського університету Геннадієм Садовським, який виконував їх на бандурі, нелегально співали по всіх Соловках, Біломорсько-Балтійському каналі та Карелії. Одна пісня оспівувала замучених на соловецькому острові петлюрівських отаманів:

Спіть невідомі,
Спіть замучені,
Спіть у мохах серед лісів.
Шумлять сосни соловецькі
Над могилами борців⁵⁸⁰.

Інша його пісня, складена в таборі на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, була поширеною не тільки серед українців, а й серед інших. При розгромі організації, що готувала масову втечу в'язнів, саме ця пісня фігурувала як зразок агітаційної акції. Її автора ГПУ так і не пощастило відшукати. Слова цієї пісні такі:

Пікети сплять вночі,
Бори гудуть глухі,
А на кар'єрах горять вогні...
То ми — замучені,
На смерть засуджені —
Тяжкими кайлами

Б'ємо граніт.
 У нас — одна сім'я, —
 Ми побраталися:
 Тюркмен, узбек, чечен,
 Сумний грузин,
 Син України,
 Карельській «каймени»,*
 Удмурт і чех,
 Литвин і білорус.
 Довбаєм кайлами,
 Б'ємо ми ломами,
 І шлем прокляття –
 Усім катам...
 І вірим — змучені,
 На смерть засуджені,
 Що прийде помсти час
 І кари вам⁵⁸¹.

* Зневажливе прізвисько для карелів.

Вісім років Садовський провів у дев'ятому Кемському відділенні табору Біломорканалу. Використовуючи довгий тюремний досвід, він навчав інших українців того, як себе тримати, як дістати гіркий шматок хліба, як серед реву, скигнення, реготу й сліз зберегти самоповагу. Але його стоїцизм мав межі: через два місяці після того, як його помістили в найтяжчий ізолятор замість того, аби звільнити, а згодом «продовжили срок» ще на три роки, Садовський ходив, понуривши голову, у заградованій палаті для божевільних соловецького шпиталю, так і не побачивши красуні дружини й дітей⁵⁸².

Коли Сталін вирішив поквитатися з рештою української інтелігенції та покінчити з усіма «нестійкими елементами» в КП(б)У, він зініціював новий проєкт для будівництва Біломорсько-Балтійського каналу. Ідея виникла в лютому 1931 року, коли Соловецький табір був переповнений українськими борцями за незалежність, інтелігенцією, хліборобами разом із розкуркуленими кубанськими козаками⁵⁸³. На будівництві Біломорканалу полягли кистьми понад 100 000 в'язнів. Серед соловчан, що виїхали на будівництво каналу, були академіки ВУАН Слабченко та Гермайзе, а також студент Павлушков. Вони були приречені вмирати поруч зі своїми українськими побратимами, які мучилися серед зневіреної, скиглючої верстви людства⁵⁸⁴.

На відміну від Панамського каналу довжиною 80 кілометрів, будівництво якого тривало 28 років, або Суецького каналу довжиною 160 кілометрів, будівництво якого тривало 10 років, Біломорканал довжиною 227 кілометрів було зведено за один рік і дев'ять місяців з використанням деревини, піску та каміння — все без механічного обладнання!⁵⁸⁵ Канал було названо іменем «великого учителя» Сталіна, бо канал став «школою перековки» «невиправних» на активних будівників комунізму. Історію будівництва Біломорканалу було увічнено в колективній монографії, написаній видатними советськими письменниками і опублікованій у 1934 році⁵⁸⁶. Використання «трудох армій» не було ідеєю Сталіна, це вперше було запропоновано Л. Троцьким. У панегірику Сталіна віншують як головного проєктанта і будівничого саме цього каналу⁵⁸⁷.

Чи було канал прокладено через економічну необхідність розбудови карельської пустки, порослої високими соснами, як потенційного джерела валюти на світовому ринку деревини? Чи було канал прокладено через необхідність забезпечити балтійський кордон і відкрити прохід для флоту до світових навігаційних чи торгових мереж? Місцева робоча сила в Карелії була сезонною і ненадійною. Війна в Тихому океані в 1931 році була малоімовірною. Якщо канал мав на меті продемонструвати советську ефективність, то все обернулось навпаки. Він виявився «неглибоким і вузьким», як зазначив головний конструктор Сталін⁵⁸⁸. У день відкриття всю важку техніку та навіть двигуни довелося зняти з підводних човнів, які потім протягли через шлюзи⁵⁸⁹. Важливо те, що канал не було навіть включено до плану першої п'ятирічки⁵⁹⁰. Тоді чому ж будівництво було розпочато в 1932 році й завершено в 1933-му?

Будівництво каналу поглинуло нову хвилю репресованих після того, як телеграфним наказом від 14–15 грудня 1932 року вийшла постанова ЦК ВКП(б), що постулювала русифікацію всіх українських інституцій на теренах СРСР, що були за межами України. На українські землі з особливими повноваженнями від Сталіна прибув П. Постишев із завданням викоринити «український буржуазний націоналізм», який тоді уособлювали не лише Грушевський і Єфремов з УНР, але й українські націонал-комуністи. Усі вони опинились у таборах ГПУ, крім двох, Хвильового та Скрипника, які покінчили життя самогубством у 1933 році⁵⁹¹.

Починаючи з 1930-х років ГПУ стало своєрідною державою в державі, маючи низку адміністративних відділів і управ, тотожних наркоматам. Усі ці відділи мали свої контори. В'язні проєктували й будували шосейні дороги і залізничні магістралі та виконували господарчі завдання під безпосереднім

керівництвом ГПУ. Стару військову структуру концтаборів з поділом на роти і взводи було замінено поділом на «фаланги», «колони» та «бригади». До таборового словника ввійшли нові терміни, як-от «темпи», «ударництво», «соцзмагання». До соловецького табору ГПУ прибули нові в'язні: українські учасники повстань 1929–1932 років, учителі, письменники, науковці і навіть студенти, а з травня 1933 року — і члени партії, советські письменники, підсоветська інтелігенція⁵⁹². Це не були запеклі невиправні злочинці, а політичні опоненти режиму (засуджені за «контрреволюційні злочини»), голодуючі, які збирали на полях колоски (звинувачені в «розкраданні соціалістичної власності»), а також члени партії та української інтелігенції, визнані «соціально небезпечними елементами». В сукупності вони становили 52,8 % заарештованих за трьома найпоширенішими в той час статтями судимості проти лише 7,5 % засуджених за «зловживання владою, економічні та військові злочини» (так звані «партійні чистки»)⁵⁹³.

Становище підсоветської інтелігенції України стало нестерпно тяжким у 1936–1937 роках, коли в'язнів чимраз більше обмежували в «правах». Багатьох садили в ізолятори. Чимраз частіше відбувалися «фашистські» процеси, після яких, як правило, в'язні діставали додаткові терміни по п'ять-десять років. Наприкінці 1937 року з Соловків було вивезено два великих етапи. З першим етапом покинула острови основна маса політв'язнів-українців⁵⁹⁴, що були серед 1 111 в'язнів Соловецького табору, розстріляних у жовтні 1937 року в урочищі Сандармох⁵⁹⁵. У розстрільному списку 289 українців були театральний режисер Лесь Курбас, письменники Валер'ян Підмогильний, Микола Куліш, Микола Зеров, Антін Крушельницький і обидва його сини⁵⁹⁶.

Цвіт українства нищили в концентраційних таборах. Невільників утримували в дерев'яних бараках, наметах чи землянках, оточених дощатою огорожею висотою три метри, з намотаним колючим дротом і вежами через кожні 50 метрів. Двічі на добу, о 5-й ранку та о 7-й вечора, охорона проводила огляди, а їм допомагали старшини з наглядачами культосвітнього та медичного відділів. Хворих в'язнів змушували стояти на вулиці, на сильному морозі, по півтори-дві години. Політв'язнів карали киями. Побої супроводжувалися нецензурною російською лайкою. Спеціально треновані собаки рвали жертв на шматки. Раз на місяць проводилися обшуки з конфіскацією теплого одягу, грошей і хліба вагою понад пів кілограма як запобіжний захід від спроби втечі⁵⁹⁷.

Історикам відомо про умови утримання невольників у концтаборах лише зі свідчень і замальовок втікачів, яким Господь милостивий не дав загинути

в неволі⁵⁹⁸. У дерев'яних бараках розміром 20×7 метрів утримували близько 150 в'язнів. Узимку «постільна білизна» кожного в'язня була вкрита снігом, який пробивався крізь щілини, і щоранку їхній вологий одяг або «постіль» підмерзали. Постільна білизна складалася з однієї бавовняної ковдри і чохла для набивання стружкою і тирсою. Ці «матраци» були місцем розмноження блощиць. Повстяні штани та лапті з лича (личаки) загортали і використовували як подушку. Сорочками прикривали ноги, а піджаки використовувалися як додаткові покривала⁵⁹⁹. Увечері в'язні збиралися біля «печі», щоби висушити вогкий одяг і взуття з грубої повсті та гуми. Деякі знімали сорочки, щоби випалити гнид. Свідок так описав цю сцену:

Дим і кіптява, сморід від обгорілих гумових чобіт, від старих, просочених потом грубих валянок, розпарене лахміття й пошарпаний одяг, знятий з мертвих в'язнів, брудна білизна, вкрита товченими блощицями й засмаженими гнидами, безперервний викид зайвих шлункових газів, від яких ув'язнені постійно страждали внаслідок поїдання гнилої риби, напіввипеченого житнього хліба та «баланди», виготовленої з м'ясних відходів, таких як кишки, — все це створювало найогидніший і неприємний запах, який тільки можна собі уявити, відразливий і нездоровий⁶⁰⁰.

Одяг видавали в'язням за трьома категоріями: новий одяг начальникам відділень, кухарям, комірникам, технічним працівникам, інженерам, майстрам; одяг у більш-менш задовільному стані для деяких привілейованих; а старий одяг, знятий з померлих в'язнів, видавали виключно в'язням, призначеним на найтяжчі каторжні роботи. Відповідно до розпоряджень ГПУ, в'язень мав право на оновлення гардеробу раз на два роки: ватник, куфайку і підштаники, сорочку і штани, два комплекти білизни. Насправді ж невільники доношували одяг другої чи третьої категорії. Норма одержання взуття на в'язня включала чотири пари личаків на рік, дві пари гумових чобіт на рік і пару грубих валянок раз на два роки. Після відбуття терміну в'язнів випускали на волю в тому самому дранті, в якому вони працювали. Фактично ватник і пара грубих повстяних штанів жили довше, ніж три-чотири невільники⁶⁰¹. Цілий рік ув'язнені носили личаки й дешеві гумові чоботи, тому часто страждали від обморожень. Були поширені ревматизм і артрит⁶⁰².

ГПУ постачало в'язнів для трудових таборів. Табірна адміністрація поділяла «трудова кадри» на чотири категорії:

- 1) Група «А»: робітники та техперсонал (85 %) для роботи в промисловості, на будівництві, транспорті.
- 2) Група «Б»: обслуговуючий персонал концтабору (10 %) для роботи в табірній адміністрації, лікувально-розподільчому відділенні, культурно-освітньому відділенні, на кухні, пральні, лазні, складах, розподільниках.
- 3) Група «В»: безробітні (5 %) хворі в'язні, звільнені від роботи медперсоналом, або в'язні в потягах, яких перевозили з одного концтабору до іншого, або в'язні, які відмовилися працювати чи утримувалися в ізоляторах або у табірній в'язниці, поки велось розслідування їхніх справ.
- 4) Група «Г»: інваліди, непрацездатні «доходяги», які повільно конали⁶⁰³.

Свідок, якому вдалося вижити, згадував, що невільників останньої категорії зневажали, оскільки на них не можна було розраховувати при виконанні денної квоти. Їхня зовнішність вселяла жах у душі решти в'язнів, які бачили в них свою невідворотну долю: ампутовані руки, ноги чи пальці, сильні обмороження, укуси комарів чи опіки, гнилі ясна та вічна сліпота. Їх утримували на голодному пайку в 200 г хліба і не надавали медичної допомоги⁶⁰⁴. Невільники щодня наповнювали з пів дюжини трун скелетами цих доходяг⁶⁰⁵.

На нарах, усипаних блощицями, в темній камері, до якої ніколи не заглядало сонце, зі спертим повітрям, просякнутим смородом низькосортної махорки, вогких онуч, штанів та валянок, що були розвішані скрізь і всюди, холодний і голодний, жив всевітньо відомий географ і академік Степан Рудницький. До арешту в 1933 році та заслання до Соловецького табору він очолював Науково-дослідний інститут географії в Харкові⁶⁰⁶. У таборі він був абсолютно непрацездатним. Його як інваліда тримали на голодному пайку, від чого він дуже страждав. Соловчаки-українці допомагали в міру можливості, але ця допомога не була постійною й не мала успіху. Проте старий учений із запалом розповідав українській соловецькій молоді про проблеми демографії українських земель, згадував своє минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених, передусім німецьких, де мав не тільки колег, а й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що вийшли у світ різними іноземними мовами. Йому було заборонено писати та мати будь-які контакти із зовнішнім світом⁶⁰⁷. Рудницький був серед 40 000 українців⁶⁰⁸, які змушені були виїхати на еміграцію після поразки війни за незалежність у 1920-х роках. Чому ж у 1926 році більшовики виманили Рудницького з Праги⁶⁰⁹ до підсоветської України? Невже вони справді

могли доручити йому справу заснування наукової школи української географії? За який злочин через сім років йому винесли таке жорстоке і нелюдське покарання? Він окреслив кордони України на політичній мапі Європи⁶¹⁰.

Подібна доля чекала і на колегу Рудницького по академії, офіційного партійного історика України Матвія Яворського. Він став жертвою «погрому» української історичної науки восени 1929 року, після першої конференції істориків-марксистів у Москві. У 1930 році був заарештований, у Соловецькому таборі познайомився з іншими українськими засланими. У таборі він страждав від психозу голоду. Уся соловецька громада лікувала його. Йому приносили шматочки їжі, і Яворський їв, а що не з'їдав, ховав потай у приголовку нар. Минуло принаймні пів року такого «лікування», поки вчений видужав. Завжди працював на загальних тяжких фізичних роботах. Працював самотньо, ні з ким не розмовляючи. Працював до повного виснаження. Коли якось запитали його, чого він так заподатливо працює, Яворський відповів: «З люті». Коли наближався кінець терміну ув'язнення, Яворський написав свого славетного листа Сталінові. Лист у копії (нелегально) читала вся українська колонія Соловків. Лист був короткий, але грізний. У своєму листі Яворський заявив, що зрікається права звільнитися з тюрми доти, «поки Україною будуть правити Сталін з москалями». Коли лист потрапив до адміністрації табору, того ж вечора вченого посадили до ізолятора, а через два тижні оголосили, що термін його ув'язнення продовжено ще на п'ять років⁶¹¹. У 1937 році і Рудницький, і Яворський були розстріляні.

Йосип Гермайзе, єврей за походженням, автор багатьох наукових праць із суспільно-політичної історії України, професор Київського ІНО, учений секретар кафедри Історії українського народу при ВУАН, найближчий співробітник Михайла Грушевського, був заарештований у 1929 році за належність до сфабрикованої СВУ. Незважаючи на те, що він неодноразово підкреслював свою марксистську орієнтацію, його виключили з лав істориків-марксистів на першій конференції в Москві. Концепція монопартійності і диктатури пролетаріату була йому чужа. Він пильно вивчав український революційний рух і у своїх працях, зокрема в історії Революційної української партії (РУП), намагався довести своєрідність розвитку українського визвольного руху. ГПУ тортурами зломало Гермайзе. Він був засуджений до п'яти років тюрми і спроваджений на Соловки, де перебував в ізоляторі. Був звільнений у 1934 році, а потім повторно заарештований у 1937-му⁶¹². У його справі є два документи — № 43 і № 44. Перший з них (протокол судової трійки УНКВС по Саратовській області) датований 8 грудня 1937 року: «слушали дело № 12727» і винесли вирок Й. Гермайзе — «заключить на 10 лет в

концлагерь». А в наступному документі (обвинувальному висновку в цій же справі), датованому пізніше, 10 грудня, є пункт: «Дело № 12727 направитъ на рассмотрение тройки УНКВД...» Отже, навіть для такого жорстокого вироку не потрібно було обвинувального висновку. Повна, необмежена сваволя⁶¹³.

Доля професора Київського ІНО Всеволода Ганцова уособлювала трагедію приреченої на винищення української інтелігенції. Його восьмирічна одіссея, яка мала б закінчитися в серпні 1937 року, була продовжена ще на рік. У квітні 1938 року йому додали ще вісім років таборів, голодного пайка та беззаконня. Майже двадцять років було викреслено з життя громадянина, не злочинця, а мовознавця та редактора словника української мови. Був засланий через те, що, за словами слідчого ГПУ, вчений був «соціально вредним елементом». Система прирекла Ганцова на знищення. Відчай і біль відчутні в його клопотанні на ім'я Голови Президії Верховної Ради ССРСР Клімента Ворошилова: «Вирок за мою причетність до організації, членом якої я не був і якої навіть не існувало, став причиною моєї життєвої катастрофи»⁶¹⁴.

Чому в ССРСР арештовують невинних? Відповідь британському журналістові в інтерв'ю з високопосадовцем із ГПУ є промовистою. Чекіст, здригаючись від реготу, перш ніж відповісти на наївне, але фундаментальне запитання репортера, зауважив: «Звісно, ми арештуємо невинних; інакше ніхто не лякався б. Якщо арештовувати лише за певну провину, усі інші почуватимуться в безпеці, а отже, будуть готові до зради»⁶¹⁵. Репортер збагнув суть доктрини диктаторських режимів:

коли правосуддя є суб'єктивним і свавільним, кожен громадянин може бути потенційно заарештованим і звинуваченим у будь-який момент, а отже, він постійно живе в стані відчуття провини та жаху. Вони справді відчують себе жалюгідними кривдниками не лише в очах Бога, але й своїх земних повелителів. Тому так легко добути з них зізнання, які не потрібно ні вигадувати, ні вибивати силою, бо вони справді линуць від серця⁶¹⁶.

Дійсно, закон у тоталітарній системі має бути розпливчастим, аби громадянина можна було вважати злочинцем, коли того заманеться владі.

На самому дні соціальної ієрархії, створеної комуністами, вибір страв у меню суттєво відрізнявся від життєво необхідного споживання калорій на добу. До нього входили житнє борошно, ячмінь, лушпиння картоплі і буряків, малоїстівна в'ялена риба, м'ясні рештки (печінка, легені, кишки), смалець, цукор, олія. Вдосталь було дешевої махорки для куріння⁶¹⁷. Їжу зберігали просто

неба. Взимку вона замерзала, влітку — загнивала. Ніколи не давали свіжих овочів, цибулі чи часнику, які вважалися ліками від цинги. Набір страв був обмеженим. На сніданок — столова ложка каші або супу з меленої крупи і кухоль гарячої води. На обід — баланда (суп з меленого ячменю або сушеного лушпиння картоплі та буряка з додаванням «м'яса») і невеликий шматочок тухлої риби, яку зберігали у відкритих діжках, де кишіли личинки ларви. Вечеря була різновидом сніданку: суп з ячмінного борошна і кухоль гарячої води. Для приготування цих страв використовували жир або рослинну олію по 15 грамів на невільника. Разом з махоркою, милом і чаєм це коштувало два рублі і становило близько 1 200 калорій⁶¹⁸. Кухар розподіляв порції відповідно до особливого статусу або «блату». На прохання ще додати супу брав черпак та й давав — кому по голові, кому по плечах — та повторював лайку: «Ображайся к прокурору... он тебе даст!»⁶¹⁹

Хліб видавали відповідно до виконаних робіт. Він становив 80 % раціону в'язня. Тому адміністрація табору щоденно влаштовувала ритуал роздачі хліба. Ввечері, коли в'язні поверталися до бараків, їм видавали хліб відповідно до відсотка виконаної денної норми. Політв'язні-каторжани, які виконували від 91 до 100 % добової норми, мали право на 600 г хліба. Ті, хто працював на роботах, не регламентованих квотами, отримували по 500 г хліба. Невільникам, які виконували від 50 до 70 % денної норми, давали 300 г хліба. Непрацездатні в'язні отримували 200 г хліба. Ніхто не отримував більше кілограма. Випікали хліб з пліснявого борошна і, згідно з регламентом, тільки до 54 % готовності. Він містив на 20 % більше вологи, ніж повністю випечений хліб, а отже, був важким і глевким. Унаслідок споживання недопеченого хліба, м'ясних відходів, в'яленої риби у в'язнів розвивалася цинга, їхні зуби та ясна псувалися, кінцівки слабли, тіло вкривалося темними плямами⁶²⁰.

Примусова праця в умовах суцільної дегуманізації була щоденним ритуалом регламентованого покарання. В'язні таборів виконували роботи по десять годин на добу. Вихідним днем вважалась неділя, але й тоді їх шикували біля бараків і проводили обшуки. Невільники виконували роботи бригадним методом. Табірна адміністрація призначала бригадира, який вів нагляд за бригадою під час і після роботи. Утримувала його бригада, бо йому нараховували частку від їхнього «заробітку». Наприклад, бригада з 24 каторжан, яка мала виконати роботи на лісоповалі об'ємом 200 кубометрів, мала ділити «заробіток» на 25 (включно з бригадиром), і кожному зараховували 96 % денної норми. Пиляння дерев вимагало подвійних зусиль, тому що сокири та пилки, хрестовини та лучкові ножівки завжди були тупі та пощерблені. Десятеро в'язнів, запряжені в сани, тягнули зрубані колоди по крижаних дорогах.

Водіями були собаки, і якщо мотузка в'язня слабла, собаки миттєво кусали його за ноги. Весь ґрунт копали лопатами, кирками чи ломами й перевозили важкими тачками. Валуни та скелі доводилося лупати кирками та молотками. Гравій виносили на поверхню у спеціальних контейнерах уручну⁶²¹. Тисячі вибухів і мільйони кілограмів розколотого каміння з Біломорканалу могли бути використані для будівництва семи пірамід Хеопса⁶²².

Платили в'язням за шкалою, яка залежала від «уроку» та відсотка виконаної денної норми. Табірна «валюта» мала три номінали: 50 копійок, 1 рубль і 1,50 рубля. Для порівняння, на лісозаготівлях, за пиляння дерев лучковою пилою і розпилення їх на двометрові колоди, зачищені від гілок, та складання їх у штабелі, при добовій нормі 14 кубометрів можна було заробити 59 копійок за кубометр. За навантаження та розвантаження дрібного вантажу з барж і перенесення його на спині на відстань 50 метрів при добовій нормі 17,5 тонни можна було заробити 47 копійок за тонну. За копання ям у мерзлоті, глибиною до 4 метрів, лопатою й киркою, і перевезення ґрунту тачкою на відстань 25–50 метрів, при добовій нормі 13 кубометрів на день, можна було заробити 61 копійку за кубометр. Один кубометр кам'янистого ґрунту зазвичай важив 1,15 тонни.

Аби не брати дурного в голову, випускник Київського університету, професор літератури і поет, знавець античної поезії, засновник школи неокласицизму Микола Зеров від опівночі до п'ятої ранку, коли в'язні спали міцним сном, з олівцем у руках сидів у кутку коло нар і перекладав римських поетів. Що ж до його літературних праць, Семен Підгайний висловив припущення, що всі вони загинули. Підгайний так згадував, як сірого весняного дня вперше побачив поета на Соловках у «професорському» капелюсі, з незмінним пенсне і з властивою йому широкою усмішкою. Зерову дали заступу. Бригадир сказав, де і скільки він повинен скопати землі. Десь об обідній порі професор сидів собі на камені й читав Вергілія. Підгайний, ідучи повз дільницю, де сидів Зеров, привітався, і вони потисли руки.

— І всі ми будем там, —
 Надійде мить остання,
 І в човен кинуть нас, як діждемо черги,
 І стринуть нас, до вічного вигнання
 Понурі береги, —
 продеклямував Підгайний.

— Так, так, — відповів професор, — мене завжди вражали ці рядки. Це для всіх епох. Це вічна поезія.

— А як же сьогоднішня норма? Ви ще й не починали працювати?

— О, ні! Як же, пробував. Он, бачте, разів, мабуть, з десять копнув. Та знаєте, тут не земля, а камінь, та ще якимсь чортополохом поросла. То я собі, голубе, пригадав оте латинське прислів'я, де сказано — «Хай не квапиться бути героєм той, хто не родився ним», — та й сів оце спочивати⁶²³.

Він разом з іншими українськими бранцями був розстріляний в урочищі Сандармох у 1937 році.

Для будівництва каналів чи прокладання доріг, для завантаження чи розвантаження вантажу не застосовували жодних механізмів чи техніки. Умови в цих так званих «виправно-трудовах таборах», або «закладах перевиховання непокірних», як їх називали в народі, були виснажливими і призводили до морального приниження і швидкої смерті⁶²⁴.

В'язні могли звернутися до адміністрації з проханням зняти суму заробітку, накопиченого на їхніх рахунках. Проте навіть ті, хто працювали цілий місяць по десять годин на добу і повністю виконали свої норми, могли отримати невеликі суми. Ті, хто виконали норму на 100 %, могли отримати лише 10 % своєї платні. Ті, хто виконали лише 70 % денної норми або менше, не отримували готівки взагалі. У середньому норма виконувалась приблизно на 87 %, і то найсильнішими в'язнями. Лише окремі бригади мали право отримувати готівку. Більшість ув'язнених ніколи грошей не бачили. Так, у «безкласовому» суспільстві інженеру-в'язню видавали 7 рублів на місяць, тимчасом як вільнонайманому інженеру, який працював поряд з ним на нафтових розробках в Ухті-Печорі за Полярним колом, виплачували 1500 рублів на місяць плюс 50 % надбавки за роботу у віддалених місцях, плюс ще 50 % — за суворий клімат. Таким чином, інженер на волі заробляв 3000 рублів на місяць⁶²⁵.

Передбачалося, що будівництво Біломорканалу обійдеться в 400 млн, але насправді його вартість становила трохи більше 101 млн рублів⁶²⁶. Побудували його задешево. Різниця в оплаті праці між вільнонайманим робітником і невільником була основою соціалістичної економіки та причиною успіху советського плану індустріалізації. Деякі науковці, однак, стверджують, що ці табори завжди мали на меті досягнення політичної мети, але не економічних показників⁶²⁷. Такі концтабори існували до розпаду СРСР. Найголовніше те, що не було потреби «перековувати» українську інтелігенцію в таборах, бо вони були невинні.

Примусова праця

За деякими підрахунками, від 1930 до 1938 року за межі України було депортовано близько 400 000 позбавлених землі та майна розкуркулених хліборобів, позбавлених церковного сану священників, звільненої з роботи інтелігенції, а ще 530 000 було заслано до «виправно-трудо­вих» таборів — загалом 930 000 не­вільників — 563 000 чоловіків і 367 000 жінок⁶²⁸. Більшість із них були або розстріляні, або замордовані голодом та підневільною працею. Джордж Кітчін, фінський підприємець, який провів чотири роки в таборах ГПУ, перш ніж його визволив із Соловків фінський уряд, писав, що рівень смертності в 1929–1930 роках становив 22 % від загальної кількості в'язнів, які працювали на каторжних роботах з лісо­заготівлі⁶²⁹. Крім закатованих, 20 % ув'язнених ставали інвалідами, а 30 % ще до закінчення терміну каторги вже були напівінвалідами; виживали лише 13 %⁶³⁰.

На відміну від США, де експлуатація понево­лених африканців та робітників-іммігрантів прискорила процес індустріалізації⁶³¹, у ССРСР розвитком промислової економіки керувало ГПУ в мережі новостворених трудових таборів. ГПУ стало «гігантським об'єднанням виробничих підприємств з централізованим управлінням», яке зігнало величезну масу не­вільників у найвіддаленіші регіони країни, куди ніяк не можливо було привабити вільнонайманих, зокрема на Крайню Північ, у центральноазійські пустелі або в сибірську тайгу. Американський журналіст Юджин Лайонс так описав цю організацію в 1937 році у своїх мемуарах:

Коли цивільна влада не могла впоратися з особливо важким промисловим завданням... її перебирало на себе ГПУ і виконувало примусовими «виховними» методами, а саме брутальним побиттям, дієтою з відходів, жахливою смертністю, і режимом, який зморщував дух, висушував тіло жертви і принижував панів не менше, ніж рабів⁶³².

На Заході було добре відомо про концентраційні табори, створені за правління Леніна в 1920-х роках, за десять років до появи першого концтабору в нацистській Німеччині⁶³³. Статті про советські табори з'являлися в німецькій, французькій, британській та американській пресі⁶³⁴. У 1926 році грузинський офіцер-білогвардієць С. А. Мальсагов, якому вдалося втекти з Соловків, опублікував «Острівне пекло» (*Island Hell*) — спогади про пережите на Соловецьких островах. У 1927 році французький письменник Раймон Дюге (Raymond Duguet) видав книгу «Тюрма в Червоній Росії» (*Un Bagne en Russie Rouge*), в

якій детально описав особистості охоронців і жахи тортур: стояння на морозі взимку, а влітку — на комарах. Французький сенатор написав часто цитовану статтю на базі свідчень біженців, порівнюючи ситуацію в ССРСР з висновками розслідування Ліги Націй про рабство в Ліберії⁶³⁵.

Попри розширення мережі таборів у 1929 і 1930 роках, увага західних урядів переключилася з долі в'язнів на економічну загрозу, яку табори становили для західного бізнесу за часів Великої депресії. Згідно зі статистикою з довідника Американсько-Російської торговельної палати, виданого в Нью-Йорку в 1936 році, ССРСР посідав перше місце у світі за запасами деревини з його величезними лісовими просторами в Сибіру, які охоплювали 950 млн гектарів, що становило третину світових⁶³⁶. Але на початку першої п'ятирічки було введено в експлуатацію лише близько третини цієї території. Таким чином, було зроблено кроки для використання цих величезних лісових масивів. Загальне постачання деревини на промислові потреби зросло з 41,1 млн кубометрів за 1927–1928 роки до 99,4 млн кубометрів за 1932 рік, тобто на 142 %.⁶³⁷ Загалом у 1930-х роках ССРСР посідав перше місце за переробкою деревини та друге після Канади місце за експортом деревини⁶³⁸. У 1931-му на країни Європи (Англію, Нідерланди, Німеччину, Францію, Бельгію) припадало 84 % експорту деревини з ССРСР; лише частка Англії становила від 33 до 40 %. Єдиною країною, яка заборонила імпорту балансової деревини та пиломатеріалів із ССРСР, була Канада, на тій підставі, що виготовляли її із застосуванням примусової праці⁶³⁹.

Лісозаготівельна промисловість постала через внутрішню потребу. Виробництво паперу в ССРСР зазнало краху, коли деревина з лісів Фінляндії стала недоступною після здобуття республікою незалежності внаслідок Першої світової війни. Паперова промисловість відродилася в 1930-х роках, коли незаймані ліси російської тайги відкрили для примусового заселення. Усі лісозаготівельні роботи координувало ГПУ в концтаборах, які евфемістично називали «виправно-трудовами», щоби замаскувати їх справжню сутність: експлуатацію політичних в'язнів як неоплачуваних рабів. Між 1928 і 1930 роками в юрисдикції ГПУ було створено аж 19 таких лісозаготівельних концтаборів⁶⁴⁰. Перебиваючись на голодному пайку, тисячі невольників-українців (як інтелігенція, так і хлібороби) були змушені заготовляти деревину каторжною працею на межі фізичних сил.

Відновлення виробництва паперу привело до відчутного збільшення кількості видань шкільних підручників і матеріалів для ліквідації неписьменності серед дорослих, а також різноманітних навчальних посібників для середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. На жаль, більшість із цих публікацій були сповнені пропаганди. «Мабуть, ніколи не було режиму більш масш-

табного, ніж більшовицький, коли йдеться про розповсюдження політичної інформації про його діяльність та оприлюднення промов політичних діячів первинного та другорядного рівнів», — зазначив німецький дослідник впливу революції на культуру в добу сталінізму⁶⁴¹.

У Великій Британії та США зріс тиск на бойкот дешевої деревини з ССРСР, виробленої невідьниками. Британська лейбористська партія виступила проти заборони товарів, вироблених в ССРСР, через турботу про своїх братів-соціалістів і підозру щодо мотивів компаній, які їх рекламують⁶⁴². Однак у США Американська федерація праці виступила на підтримку бойкоту. Закон США про тарифи від 1930 року (розділ 307) передбачав, що «усі товари . . . видобуті, вироблені або виготовлені . . . із застосуванням каторжних та/або примусових робіт . . . не матимуть права на ввезення в будь-якому з портів Сполучених Штатів»⁶⁴³. На цій підставі Міністерство фінансів США заборонило імпорт балансової деревини та сірників з ССРСР⁶⁴⁴. Незважаючи на те, що Державний департамент США не підтримав заборону, яка діяла лише тиждень, обговорення цього питання тривало⁶⁴⁵. Лондонська газета «Таймс» надрукувала серію статей 18, 19 і 20 травня 1931 року про примусову працю в ССРСР, а в редакційній статті, насамкінець, засудила рішення британського уряду надати ССРСР дипломатичне визнання⁶⁴⁶.

Американські марксистки в 1933 році стверджували, що додана вартість, добута експлуатацією робітників при капіталізмі, хоч би наскільки вона здавалася результатом вільнонайманої праці, по суті, нічим не відрізнялася від примусової праці. На підтвердження цієї тези цитували Маркса, який у першому томі «Капіталу» проголосив, що «голод — це не лише мирний, тихий, безперервний тиск, але й . . . найбільш природна рушійна сила для працьовитості». Порівнюючи капіталізм у кожній країні, яка зазнала фінансового банкрутства, і соціалізм в ССРСР, який проводив індустріалізацію швидкими темпами під «стимулом» першого п'ятирічного плану, Волтер Вільсон дійшов висновку:

Той факт, що робітники позбавлені засобів виробництва, що періщить їх батою голоду, лежить в основі капіталізму. При советській економічній системі голоду в цьому сенсі бути не може, оскільки при цій системі всі засоби виробництва належать самим виробникам. Тут стимулом до праці є виробництво товарів для задоволення людських потреб, а не для прибутку експлуататорського класу.

...

Світлина 3.4. Етюд, «Нью-Йорк», 1934, Джон Марін (1870–1953). Полотно, олія, 55,9×71,7 см. Джерело: Музей де Янга, Американський художній фонд (The de Young Museum, American Art Fund), 2002, 139.

Поки капіталістичний світ безнадійно загруз у багнюці міжнародної кризи, Советський Союз покінчив з безробіттям і крокує вперед⁶⁴⁷.

Теоретичні роздуми Волтера Вільсона про переваги соціалізму над капіталізмом були написані саме тоді, коли мільйони українців морили голодом. «Факти», використані Вільсоном на підтвердження аргументів, були запозичені зі звітів Волтера Дюранті, кореспондента *New York Times* у Москві. Вільсон, який опублікував спростування звинувачень у використанні примусової праці в ССРСР в 1933 році, як і Джон Марін, митець, який створив картину «Етюд, Нью-Йорк, 1934» (див. світлину 3.4), висловив свою віру в неминучий крах капіталізму і надію на світле майбутнє соціалізму — саме так, як передбачав Сталін.

Коли десятиліттям раніше, у 1924 році, помер Ленін, часопис комуністів *Daily Worker* майже з релігійним запалом висловив переконання — і переконання більшості американських лівих — що світло ленінської революції, «советська зірка надії», продовжуватиме світити й надихати людство⁶⁴⁸.

«Побудова російського міфу не потребувала жодних пропагандистських прийомів Макіавеллі», — зазначив Юджин Лайонс у своїх мемуарах «Відрадження в Утопії» (*Assignment in Utopia*). «Зовнішньому світові в роки депресії він був потрібен як маяк серед бурі сумнівів»⁶⁴⁹. Це справді здавалося єдиною надією для людства, що дивилося у вічі нацизму. Спостерігаючи за політикою уряду Сталіна протягом двох років з моменту відкриття посольства США в Москві, посол Вільям Булліт написав депешу Держсекретарю, пропонуючи свою оцінку майбутнього:

У Советському Союзі існує щире захоплення американською технічною ефективністю і є повне усвідомлення того факту, що комуністичний рух у Сполучених Штатах досі абсолютно безсилий; але вважається, що народ Сполучених Штатів не матиме достатньо політичного глузду, щоб впоратися з проблемами продуктивності сучасної машини та сучасного сільського господарства, і що після низки пожвавлень і криз Сполучені Штати теж падуть (або ввійдуть) у «рай» комунізму.

Підсумовуючи: метою советського уряду є і залишається здійснити світову революцію. Лідери Советського Союзу вважають, що першим кроком до цієї революції має стати зміцнення оборонної та наступальної могутності Советського Союзу. Вони вірять, що протягом десяти років оборонна позиція Советського Союзу буде абсолютно неприступною, і що протягом 15 років наступальна міць Советського Союзу буде достатньою, щоб він міг консолідувати своєю допомогою будь-який комуністичний уряд, який може бути встановлений у Європі. Зберегти мир на даний момент, тримати нації Європи розділеними, розпалювати ворожнечу між Японією та Сполученими Штатами та здобути сліпу відданість і покору комуністів усіх країн, щоб вони діяли проти власних урядів за велінням папи-комуніста в Кремлі, є у підсумку політика Сталіна⁶⁵⁰.

Депешу посла Булліта було отримано у Вашингтоні 2 серпня 1935 року, через два роки після того, як Сполучені Штати, замість визнання голодомору в Україні, надали ССРСР дипломатичне визнання⁶⁵¹.

Як і в інших випадках геноциду, першим об'єктом ліквідації стала українська інтелігенція. Тяжкі випробування тривали з 1920-х по 1930-ті роки, набираючи обертів — аж поки не зникли всі ознаки українських прагнень до суверенітету. У 1920-х роках депортації ідеологічних супротивників не вирішили проблеми. Рішення прийшло через злиття економічної необхідності побудови першої соціалістичної держави та карального використання політичних в'язнів як рабів. Як зазначав Лешек Коляковський, советський різновид тоталітаризму перетворював людей на рабів, маючи таким чином певні ознаки егалітаризму⁶⁵². Операція ГПУ з ліквідації «українського буржуазного націоналізму», яка офіційно розпочалася в листопаді 1932 року під виглядом чергової кампанії «хлібозаготівель», розроблялася десятиліття. Кандидати на депортацію в 1922 році опинилися на лаві підсудних у 1930-му у зв'язку із процесом СВУ. Патріотичні еліти старого покоління змушені були поступитися советським кадрам. У 1933 році процес руйнування хребта українського суспільства завершився голодомором. Підтримка дипломатичного визнання Советського Союзу зростає в роки Великої депресії, коли із наступом тоталітарних режимів ліберальні цінності були поставлені під сумнів.

Посилання

- 452 Lemkin, "Soviet Genocide in the Ukraine," 3.
- 453 "Arrest of Teachers Prompts Nationwide Protests," in *Oath and Opposition: Education under the Third Reich* (Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 2016), 12–14, <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20160229-Oath-and-Opposition.pdf>.
- 454 Grigoris Palak'ean, *Le Golgotha arménien: de Berlin à Deir-es-Zor* (La Ferté-sous-Jouarre: Le Cerle d'Écrits Caucasiens, 2002), 87–94.
- 455 Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 166, 174; Shkandrij and Bertelsen, "The Soviet Regime's National Operations," 420.
- 456 Arendt, "Ideology and Terror," 131.

- 457 Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 178.
- 458 Віктор Адамський, «Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму», *Розбудова держави*, вип. 8 (1996): 41.
- 459 Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 178.
- 460 Катеринослав був названий на честь Катерини II в 1784 році, коли російська імператриця анексувала козацькі землі й відкрила територію для поселення німецьких фермерів. У 1926 році місто отримало назву Дніпропетровськ на честь голови Центрального виконавчого комітету Радянського Союзу Григорія Петровського. У 2016 році прізвище Петровського було вилучено. Нині місто носить назву Дніпро на честь найбільшої річки України. Це четверте за величиною місто, відоме як промислова та «космічна столиця» України.
- 461 Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 178.
- 462 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 45, арк. 208; спр. 1471, арк. 107.
- 463 Ю. Фельштинский, *ВЧК-ГПУ: Документы и материалы* (Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 1995).
- 464 Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 179.
- 465 У 1921 році Компартія України створила відділи агітації та пропаганди після виступу Леніна на Х з’їзді партії. Відділи пропаганди цих агітпропів завідували школами та інститутами. Регіональні компартійні осередки зміцнювали «штаб культурної революції», контролюючи місцеві органи освіти й залучаючи комуністів до викладацької та адміністративної діяльності. У 1921 році в Донецькому обласному Наркоматі освіти було 123 комуністи, у Полтавському — 87, Чернігівському — 56, Катеринославському — 45, Волинському — 37, Миколаївському — 39, Подільському — 42. Див. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 2, спр. 514, арк. 39.
- 466 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 98; див. англійський переклад у Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 179–80.
- 467 Соловей, *Голгота України*, 23.
- 468 Докладніше про червоний терор та історію советської політичної поліції див. George Leggett, *The Cheka: Lenin’s Political Police* (New York: Oxford University Press, 1986).
- 469 Віталій Юрченко, *Шляхами на Соловки (із записок заслання)* (Львів: Вид-во «Червона калина», 1931), 85–87; цит. в Соловей, *Голгота України*, 131.
- 470 Постанова Центральної комісії з боротьби з дезертирством при РНК УССР від 9 квітня 1921 року, підписана Крістіаном Раковським і Міхаїлом Фрунзе, тодішнім воєначальником збройних сил України та Криму, містить інструкції щодо захоплення заручників у районах, де діяли повстанці та де місцеве населення їх підтримувало. Див. ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 56; цитується в Л. Л. Місінкевич, «Законодавчі засади репресивної політики радянської влади в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття», *Університетські наукові записки* 1 (45) (2013): 6.
- 471 В. Васильєв, «Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки», у *Реабілітовані історією. Вінницька область*, ред. В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур (Вінниця: ДКФ, 2006), 9–92; цит. в Місінкевич, «Законодавчі засади...», 6.
- 472 Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 180. Докладніше про ідеологічні корені політичних репресій і роль оберпрокурора Андрія Вишинського див. Аркадій Ваксберг, *Царица доказательств: Вышинский и его жертвы* (Москва: АО «Книга и бизнес», 1992).
- 473 Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 180.
- 474 ЦДАВОУ, ф. 4, оп. 1, спр. 50, арк. 262; також Місінкевич «Законодавчі засади», 7.
- 475 Adamsky, “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia,” 180–81; Коляструк, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 175.

- 476 «Об административной высылке: Декрет ВЦИК от 10.08.1922 г.», *Известия ВЦИК*, 12 августа 1922 г. Повний текст див. <http://old.ihst.ru/projects/sohist/document/deport/dekret.htm>.
- 477 Докладніше про ставлення центру до української інтелігенції див. Даниленко, *Українська інтелігенція і влада*, 19–20; також див. Shkandrij and Bertelsen, “The Soviet Regime’s National Operations in Ukraine,” 424.
- 478 Касьянов, *Українська інтелігенція 1920–30 років*, 28.
- 479 Коляструп, *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки*, 174–75.
- 480 Більшовики мали обмежений доступ до світових фінансових ринків і використовували конфісковане церковне золото та коштовності як спосіб субсидування іноземних комуністів. Відповідно до документів, відтворених у *The Secret World of American Communism* (Yale University Press, 1995), Джону Ріду, одному із засновників американського комуністичного руху, передали цінності на суму понад мільйон рублів. Фінська поліція безпеки схопила його та конфіскувала велику кількість діамантів, коли він намагався таємно повернутися з Росії до Сполучених Штатів через Фінляндію в 1920 році. Див. John Earl Haynes and Harvey Klehr, *In Denial: Historians, Communism, and Espionage* (San Francisco: Encounter Books, 2003), 72–73.
- 481 ЦОА КГБ, ф. 2, оп. 1, ед. х. 1, л. 10–15; передруковано в Ф. Э. Дзержинский — *руководитель ВЧК–ОГПУ: Сборник документов и материалов (1918–1926 гг.)*, ред. Н. С. Захаров, П. Г. Гришин, А. В. Прокопенко (Москва: Научно-издательский отдел, 1967), 120–21. Віднайти цей документ у ГДА СБУ, ф. 13, од. зб. 603 допоміг директор архіву Андрій Когут.
- 482 Giuseppe Perri, “Korenizacija: an Ambiguous and Temporary Strategy of Legitimization of Soviet Power in Ukraine (1923–1933) and Its Legacy,” *History of Communism in Europe*, no. 5 (2014): 131–54. Франсін Гірш охарактеризувала радянську національну політику як таку, що «за своєю природою є як творчий, так і руйнівний процес». Див. Francine Hirsch, “Race without the Practice of Racial Politics,” *Slavic Review* 61, no. 1 (2002): 42.
- 483 Шаповал, *Україна 20–50-х років*, 26.
- 484 Даниленко, *Українська інтелігенція і влада*, 21.
- 485 Це спостереження підтверджують і сучасники, як-от батько Миколи Кочерги, що співав у народному хорі та їздив на гастролі по селах і містах з концертами української хорової музики (особисте спілкування 19 вересня 2019 року). Микола Кочерга — президент Фондації Голодомору-геноциду в Чикаго, штат Іллінойс.
- 486 В. Наддніпрянець, *Українські націонал-комуністи: їх роль у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр.* (Munich: Political Section of the Ukrainian National Guard, 1956), 23.
- 487 Архірейський, Ченцов, «Антирадянська національна опозиція...», 30.
- 488 Цілков таємний обіжник від лютого 1924 року підписали начальник Лубенського окружного відділу ОГПУ Двянінов і начальник відділу контррозвідки Жуков. Переклад англійською було опубліковано в *Ukrainian Review* (Лондон) в 1958 (но. 6, 149–50) і передруковано в Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 71–72.
- 489 Архірейський, Ченцов «Антирадянська національна опозиція...», 30.
- 490 *Ukrainian Review*, no. 6, 153; цит. в Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 210.
- 491 ЦОА КГБ, ф. 2, оп. 2, ед. х. 85, л. 56–57; вперше опубліковано в журналі *Исторический архив*, вип. 1 (1958): 23–24; передруковано в Ф. Э. Дзержинский — *руководитель ВЧК–ОГПУ*, 133. Документ зберігається у ГДА СБУ, ф. 13, од. зб. 603. Переклад документа з російської авторський.
- 492 Соловей, *Голгота України*, 163.
- 493 Valentyn Moroz, “Nationalism and Genocide: The Origin of the Artificial Famine of 1932–1933 in Ukraine,” *The Journal of Historical Review* 6, no. 2 (1985): 207–20.

- 494 *Ukrainian Review*, no. 6 (1958): 156; цит. в Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 71.
- 495 Володимир Пристайко та Юрій Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття, 1924–1934* (Київ: Україна, 1996), 131, 133–34.
- 496 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 210–11.
- 497 Даниленко, *Українська інтелігенція і влада*, 25. Аналіз тексту документа див. Yuri Sharoval, “‘On Ukrainian Separatism’: A GPU Circular of 1926,” *Harvard Ukrainian Studies* 18, no. 3–4 (1994): 275–302.
- 498 Сценарій фільму написали Георгій Стабовий та Яків Лівшиць у 1926 році. Балицький змусив їх урізати фільм, мотивуючи це тим, що можуть бути оприлюднені методи ГПУ. На рекламному плакаті, створеному А. Фіногеновим, зображено червону кавалерію, яка переслідує вцілілих вояків армії Юрка Тютюнника. У центрі плаката Григорій Котовський мечем пересікає золотий тризуб на блакитному тлі. Таке зображення підсилює пропаганду про те, що більшовики в Україні є спадкоємцями УНР. Див. Lubomyr Hoscjko, *Ukrainian Film Poster of the 1920s: VUFKU* (Kyiv: Oleksandr Dovzhenko National Center, 2015), 19, 21, 34–35, 39, 58–59. Рекламний плакат фільму див. <https://vufku.org/lost/p-k-p/>.
- 499 Сергій Литвин, «Вбивство С. Петлюри і ГПУ: До історіографії проблеми», *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* № 2/4 (13/15) (2000): 404–7.
- 500 Arnold Margolin, *The Jews of Eastern Europe* (New York: T. Seltzer, 1929), 139; Юрій Кульчицький, «Симон Петлюра і погроми», у *Симон Петлюра: Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976)*, ред. Володимир Косик (Мюнхен-Париж: Український вільний університет, 1980), 138, 142–44, 151, 155.
- 501 Дослідження, яке розвінчує міф про антисемітизм українського уряду під час короткочасного існування УНР, див. Taras Hunczak, *Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal* (Toronto: Ukrainian Historical Association, 1985).
- 502 Тарас Гунчак, професор радянської, російської та східноєвропейської історії Ратгерського університету, є редактором таких видань: *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* (New Brunswick, 1974); *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977); *Ukraine and Poland in Documents, 1918–1922*, 2 vols. (New York, 1984).
- 503 Hunczak, *Symon Petliura and the Jews*, 32–33.
- 504 Етнографи записали з десяток пісень, у яких Петлюра змальовується як народний герой, схожий на Робіна Гуда. На згадку про Петлюру складено епічний вірш (думу), який став популярним серед сліпих кобзарів Лівобережної України. Див. К. Данилевський, *Петлюра в серцях і піснях свого народу* (Регенсбург: Філія Товариства українських політичних в'язнів з Регенсбурга, 1947), 3, 8.
- 505 Литвин, «Вбивство С. Петлюри і ГПУ», 404–7.
- 506 Шаповал, *Людина і система*, 96–107.
- 507 С. І. Дровозюк, «Більшовицькі технології “перевиховання” української інтелігенції у 20–30-х рр. ХХ ст.», у *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*, ред. П. С. Григорчук (Вінниця: ВДПУ, 2006), 196.
- 508 Даниленко, *Українська інтелігенція і влада*, 21, 25, 27, 29.
- 509 ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-ФП, зошит № 6, арк. 953–1052.
- 510 Serhii Plokhy, *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto: Toronto University Press, 2005), 383–97.
- 511 ДАЗО, ф. 3666, оп. 1, спр. 427, арк. 30–32; цит. у Марочко та Хілліг, *Репресовані педагоги України*, 247. Див. також Colin Peter Neufeldt, “Collectivizing the Mutter Ansiedlungen: The Role of Mennonites

- in Organizing Kolkhozy in the Khortytsia and Molochansk German National Districts in Ukraine in the late 1920s and early 1930s,” in *Minority Report: Mennonite Identities in Imperial Russia and Soviet Ukraine Reconsidered*, ed. Leonard Friesen (Toronto: University of Toronto Press, 2018), 211–59.
- 512 Hiroaki Kuromiya, “Stalin’s ‘Great Breakthrough’ and the Trial of the Union for the Liberation of the Ukraine” (paper prepared for the conference, “Ukraine under Stalin, 1928–1939,” at the University of Toronto, March 2–4, 1990), 14.
- 513 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*.
- 514 В. І. Прилуцький, *Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2001), 214.
- 515 Миколу Павлушкова, студента Київського інституту народної освіти та небожа Сергія Єфремова, преса звинуватила в організації СУМ у 1925 році з метою створення незалежної демократичної української республіки. Див. «Покидьки радянського студентства (Замість обвинувачувального слова на процесі «СВУ» та «СУМ»», *Студент революції*, вип. 9 (1930): 1–7; цит. в Комарніцький, *Студенти-педагоги*, 552.
- 516 Даниленко, *Українська інтелігенція і влада*, 559.
- 517 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 112.
- 518 Єфремов, *Щоденники*, 752, 765–66.
- 519 Сергій Білокін, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження*, т. 1 (Київ, 1999), 574.
- 520 Марочко та Хіллаг, *Репресовані педагоги України*, 248; Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 131.
- 521 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 44; Sharoval, “The Case of the ‘Union for the Liberation of Ukraine,’” 161; Ю. І. Шаповал, «Спілка визволення України» («СВУ»), у *Енциклопедія історії України*, ред. В. А. Смолій та ін. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2012), т. 9, 752, <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf>.
- 522 Кость Туркало, «Сорок п’ять: Спогади з судового процесу СВУ 9.3–20.4.1930 року», *Нові дні* (Торонто), вип. 34 (листопад 1952), 4–8, 29–30; вип. 35 (грудень 1952), 7–9; вип. 38 (березень 1953), 9–11; вип. 39 (квітень 1953), 8–9.
- 523 K. Turkalo, “List of Convicted Persons in the SVU Trial,” in *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 1, 316–20. Вік кожного з підсудних було звірено з їхніми біографічними даними з протоколів допитів, які зберігаються у ГДА СВУ, ф. 6, оп. 67098-ФП, спр. 215471, т. 2, арк. 280–88.
- 524 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 211.
- 525 Sharoval, “The Case of the ‘Union for the Liberation of Ukraine,’” 160.
- 526 Після внесення протесту у справі СВУ постановою Верховного Суду УССР від 11 серпня 1989 року справу було закрито за недостатністю складу злочину в діях підсудних, які були повністю реабілітовані. Див. «Протест», *Літературна Україна*, 31 серпня 1989; цитується в Sharoval, “The Case of the ‘Union for the Liberation of Ukraine,’” 163.
- 527 У травні Борис Матушевський на першому допиті заперечив, що був членом «контрреволюційної» організації. Він наполягав, що завжди підтримував советську політику. Після того як Соломон Брук «попрацював» із ним, у жовтні студент написав 56-сторінкове «покаянне зізнання» про свій «націоналістичний контрреволюційний світогляд». Див. Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 74–75.
- 528 Снегірьов, *Набої для розстрілу*, 174; див. також Applebaum, *Red Famine*, 99.
- 529 Докладніше про методи проведення допиту та застосування тортур для отримання потрібних слідчим звинувачень підсудних у «буржуазному націоналізмі» див. Shkandrij and Bertelsen, “The

- Soviet Regime's National Operations in Ukraine," 428–31. Див. також Соловей, *Голгота України*, 119–25.
- 530 Михайло Орест, «Безсмертні»: *Спогади про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару* (Мюнхен: Інститут літератури ім. М. Ореста, 1963), 310; цит. в Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 419. Див. також спогади Віктора Петрова *Українські культурні діячі УРСР 1920–1940 — жертви більшовицького терору* (Нью-Йорк: Пролог, 1959).
- 531 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 426. Див. свідчення очевидця про вживання психотропних речовин під час допитів з метою спонукання до покорі у статті Олексі Бужанського «За ґратами ГПУ-НКВД», *Свобода*, вип. 297–98, грудень 1950; цит. в Соловей, *Голгота України*, 127–28.
- 532 В. Д. Отамановський, «Моє каяття», у *Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського*, ред. В. А. Косаківський (Вінниця, 1993), 24, 27.
- 533 У 1930 році, згідно з обіжником ОГПУ № 5, на новостворену територію Західного Сибіру було переселено майже 6 556 українських родин, або всього 23 985 осіб. Див. *Государственный архив Российской Федерации* (ГАРФ), ф. Р 374, оп. 28, спр. 4055, арк. 44. Про приблизну кількість українських «куркулів» та їхніх сімей, примусово депортованих в інші регіони з суворим кліматом для видобутку золота й роботи на промислових об'єктах на російській Крайній Півночі, Уралі, у Сибіру, Якутії та Казахстані, див. І. В. Рибак, «Депортація розкуркулених селян другої категорії з України у 1930 році: масштаби, характер, наслідки», *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, Історичні науки, вип. 22 (2012): 329–30, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nprknu_2012_22_31.
- 534 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 416.
- 535 Примусові депортації українських розкуркулених одноосібників та членів їхніх сімей проводилися в чотири хвили. Дітей віком від десяти до чотирнадцяти років відбирали у батьків і, за вказівкою Москви, повертали без батьків в Україну, де вони потрапляли до дитбудинків або поповнювали собою лави безпритульних. Майже всі вислані з України діти віком до 8–9 років вимерли від холоду й голоду по дорозі на заслання або на поселеннях. Див. Ю. Г.-Г. (Горліс-Горський), *Ave dictator* (Львів: Українське вид-во, 1941), 5–6, 30; цит. в Соловей, *Голгота України*, 163–64.
- 536 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 72.
- 537 Даниленко, *Українська інтелігенція і влада*, 596.
- 538 А. Хвиля, «Під академічним забралом», *Комуніст*, 1928.
- 539 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 418.
- 540 Коли 25 березня 1919 року чекісти заарештували Сергія Єфремова як колишнього члена Центральної Ради, загальні збори ВУАН звернулися до наркома освіти Володимира Затонського з проханням поновити його на посаді. А 31 березня 1919 року президент ВУАН Володимир Вернадський також надіслав особистого листа-звернення Затонському з проханням звільнити Єфремова. Проте в 1929 році атмосфера стала іншою: колеги та учні Єфремова цуралися його.
- 541 *Пролетарська правда*, 6 лютого 1929 року; цит. в Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 418.
- 542 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 418–19.
- 543 Біографії українських, польських і німецьких учителів в Україні як жертв політичного терору див.: Марочко та Хілліг, *Репресовані педагоги України*.
- 544 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 422.
- 545 Там само, 423.

- 546 Іван Ільєнко, «Оскаржує історія», в книзі Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 413. Газета ВУЦВК «Вісті» 21 лютого 1930 року почала друкувати витяги зі справи СВУ. Того ж дня газета опублікувала повний текст виступу «Шкідництво “чистої” науки: Контрреволюційна робота в Українській Академії наук», яку представив Голова РНК СРСР О. Риков, який п'ятьма днями раніше виступав перед інженерами та науковцями в Москві.
- 547 *Вісті*, 1 березня 1930 року; цит. в Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 413.
- 548 Антоненко-Давидович, «СВУ», 42, 45.
- 549 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 87; див. також Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 91; Білокінь, *Масовий терор*, т. 1, 583.
- 550 Головний суддя на процесі СВУ Антон Приходько (колишній боротьбист), прокурор Панас Любченко (також колишній боротьбист), генпрокурор Михайло Михайлик (справжнє ім'я — Йосип Абрамович) та прокурор Верховного Суду УРСР Лев Соломонович Ахматов були розстріляні під час Великого терору 1937–1939 років. Див. документальний фільм «Справа СВУ: як більшовики нищили українську інтелігенцію», *Історія без міфів*, 5 серпня 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=tEkUbQ5PQVU>.
- 551 Усі 237 томів справи 67098-ФП у фонді 6 доступні в ГДА СВУ для ознайомлення науковців та громадськості. Як зазначив Сергій Білокінь, історики схильні містифікувати державні архіви. Він застеріг, що матеріали, які зберігаються в архівах, були ретельно відібрані для відображення історичних подій; таким чином, вони можуть або не можуть відображати реальність об'єктивно. Найбільш конфіденційні записи ніколи не зберігалися. Записи також ніколи не були повними: їх систематично підчищали. Див. Сергій Білокінь, *Нові студії з історії большевизму* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2006), 339–40.
- 552 Анатолій Болабольшенко «СВУ: суд над переконаннями», *Вітчизна*, вип. 11 (1989); цитується в Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 414.
- 553 М. О. Скрипник, *Нові лінії в національно-культурному будівництві* (Харків: Державне вид-во України, 1930), 52.
- 554 Соловей, *Голгота України*, 122–23.
- 555 У 1992 році Тетяна Ільченко написала листа в газету «Рада», в якому заявила, що знала Єфремова з дитинства. На той час він жив у Володимира Дурдуківського, сестра якого Онися була дружиною Єфремова. Під час нацистської окупації Києва Ільченко разом із матір'ю відвідали Онісію, яка розповіла їм, що Єфремову погрожували. Слідчі погрожували його дружині арештом, якщо він не підпише папери, які вони вимагали. Див. «Рада», 27 березня 1992; цитується в Sharoval, “The Case of the ‘Union for the Liberation of Ukraine,’” 166.
- 556 ГДА СВУ, спр. 67098-ФП, т. 1А, арк. 425. Серед тих, хто під тиском визнав свою «провину», були юрист Зіновій Моргуліс; Михайло Слабченко, академік, професор Одеського ІНО; та член-кореспондент ВУАН Володимир Страшкевич.
- 557 Білокінь, *Нові студії з історії большевизму*, 600. Сестра Павлушкова, яка згодом вийшла заміж за одного зі слідчих ГПУ, на сторінках діаспорних видань стверджувала, що СВУ справді існувала як підпільна організація. Див. Наталія Павлушкова, «Правда і провокація (до 40-річчя суду над СВУ-СУМ)», *Місія України* (вид-во Товариства Визволення України в Брукліні, Нью-Йорк, і Торонто, Канада), вип. 3 (26) (1970): 1–4; та «Правда і провокація», *Місія України*, вип. 1 (28) (1971): 10–13.
- 558 Ільєнко, «Оскаржує історія», в Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 415.
- 559 Там само.

- 560 Репресії проти національно свідомих українців тривали протягом 1950-х років, коли націоналістів із Західної України засиляли до концтаборів. Переслідування інакодумців і правозахисників, зокрема українських письменників і вчителів, звинувачених в «антисовєтській пропаганді та агітації», тривало протягом хрущовської «відлиги» 1960-х років і дисидентського руху 1970-х років, коли була створена Українська Гельсінська група, а ж до горбачовської перебудови. Останні українські політв'язні були звільнені з таборів у 1991 році. Багато з них загинули на засланні. Уцілілих було реабілітовано в 1991 році. Див. Василь Овсієнко, *Світло людей: Спогади-нарис про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко* (Київ: УРП, 1996) та Осип Зінкевич, ред., *Українська Гельсінська Група, 1978–1982: Документи і матеріали* (Торонто: Вид-во «Смолоскип» В. Симоненка, 1983).
- 561 Liber, *Soviet Nationality Policy*, 160–61.
- 562 Перелік організацій див. Nryhory Kostyuk, *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939)* (New York: Praeger, 1960), 85–86.
- 563 Liber, *Soviet Nationality Policy*, 162–63.
- 564 ВУАН було засновано в 1918 році, розформовано в 1929 році і введено до складу АН СРСР. Систематичний каталог видань ВУАН за 1918–1929 роки на 286 сторінках друку дав підсумки доробку української науки лише за одне десятиліття. З цього показника видно, що під маркою Академії було за зазначений час видано 888 окремих наукових публікацій, а в них узяло участь понад 1 800 наукових співробітників різної кваліфікації, які вмістили в тих виданнях багато тисяч своїх робіт. Пам'ятником величезної муравиної роботи лише на мовно-термінологічній ділянці лишилася велика кількість солідних російсько-українських термінологічних словників з різних ділянок науки та шість томів загального великого академічного російсько-українського словника за редакцією мовознавця Сергія Єфремова, доведеного друком до літери П за 1924–1928 роки. Дальше видання цього словника було припинене при наступній черговій хвилі розгрому українського життя. Див. Соловей, *Голгота України*, 50–51. Репресованих академіків і співробітників позбавили наукових звань і посад, заарештували і притягнули до кримінальної відповідальності. Див. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 9, спр. 1459, арк. 18.
- 565 Див. автобіографію Фелікса Дзержинського в ЦОА КГБ, ф. 1, оп. 6, ед. х. 45, л. 94–98; передруковано у Ф. Э. Дзержинский — *руководитель ВЧК–ОГПУ*, 8–11.
- 566 Nigel Blundell, *A Pictorial History of Joseph Stalin* (North Dighton: JG Press, 1996), 28.
- 567 Robert Conquest, *Kolyma: The Arctic Death Camps* (New York: Viking Press, 1978).
- 568 Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror* (New Haven: Yale University Press, 2004), 358–63.
- 569 Історію табору дивіться в базі даних «виправно-трудова» таборів, складеній М. Б. Смирновым, *Система исправительно-трудова лагерь в СССР*, ред. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский (Москва: Звенья, 1998), <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag.index.htm>.
- 570 Оборонну споруду, зведену в центрі російських історичних міст, називають кремль.
- 571 Семен Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади, 1933–1941* (Прометей, 1947), 6.
- 572 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 7.
- 573 Там само, 9–10.
- 574 Білокін, «Соловки», *Масовий терор як засіб державного управління*, т. 2, 268–87, esp. 277.
- 575 Conquest, *Kolyma*, 17.
- 576 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 17, 19, 24.

- 577 Michael Jakobson, *Origins of the GULAG: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934* (Lexington: University Press of Kentucky, 1993).
- 578 Kolakowski, "The Marxist Roots of Stalinism," 175.
- 579 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 11–13.
- 580 Там само, 35.
- 581 Там само, 35–36.
- 582 Там само, 38.
- 583 Там само, 21.
- 584 Там само, 22.
- 585 Иван Чухин, *Канало-армейцы: История строительства Беломорканала в документах, цифрах, фактах, фотографиях, свидетельствах участников и очевидцев* (Петрозаводск: Карелия, 1990), 13, 25.
- 586 Чухин, *Канало-армейцы*, 14.
- 587 Там само, 32.
- 588 Там само, 18.
- 589 «Свидетельство участника: С. И. Кожевников, бывший командир БЧ 1–4 подводной лодки "Народовелец" из Петрозаводска», в Чухин, *Канало-армейцы*, 23.
- 590 Чухин, *Канало-армейцы*, 17.
- 591 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 22–23.
- 592 Там само, 24–25.
- 593 Khlevniuk, *The History of the Gulag*, 323.
- 594 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 30–31.
- 595 З 11 серпня 1937 року по 24 грудня 1938 року в урочищі Сандармох було розстріляно та поховано понад 9 000 жертв політичних репресій. До них належали 289 представників української інтелігенції. У 1997 році товариство «Меморіал» виявило місця масових вбивств і поховань поблизу Медвежьегорска в Карелії (північний захід Росії). Спираючись на інформацію з архіву КГБ, російський історик Юрій Дмитрієв ідентифікував чоловіків і жінок, розстріляних у Сандармоху, так: 3 500 були жителями Карелії, 4 500 — в'язнями, які працювали на Біломорканалі, а 1 111 були доставлені туди із Соловещької в'язниці. Поруч із лісорубами та рибалками з довколишніх сіл тут знайшли свій останній спочинок хлібороби, письменники, митці, науковці, полководці, лікарі, вчителі, інженери, духовенство, державні діячі. Розташування скелетів та інших останків свідчило про те, що в'язнів роздягли до нижньої білизни, вишикували біля траншеї зі зв'язаними руками й ногами та розстріляли в потилицю з пістолета. Документи в обласному архіві КГБ ідентифікують серед жертв 141 американця фінського походження та 127 канадців фінського походження, які емігрували до Карелії на запрошення компартії на початку 1930-х років. Членство в комуністичній партії не врятувало цих радикалів від трагічної долі. Див. Haynes and Klehr, *In Denial*, 117–118. Списки імен в'язнів, страчених у Сандармоху, див. публікації Юрія Дмитрієва *Место расстрела Сандармох* (Петрозаводск: Барс, 1999) та *Место памяти Сандармох* (Петрозаводск, 2019). У 2016 році Ю. Дмитрієва було заарештовано. Як вважають українські правозахисники, причиною арешту була «помста російської влади за розкриття виконавців репресій у 1930-х роках». У 2018 році його було засуджено до 3,5 року позбавлення волі, а у 2020 році Верховний суд Карелії збільшив засудженому строк до 13 років колонії. Міжнародний «Меморіал» назвав ухвалу «помстою системи» й заявив, що боротиметься за скасування вироку. Верховний суд Росії звинуватив Міжнародне товариство «Меморіал» у порушенні закону про іноагентів і закрити всі відділення 28 грудня 2021 року.

- 596 Список українців-в'язнів Соловецького табору, розстріляних у 1937 році, див.: Сергій Білокінь, «Розстрільний список Соловків», *Літературна Україна*, вип. 27 (4488), 9 липня 1992, 8; див. також Білокінь, «Соловки», 283.
- 597 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, 49.
- 598 Ростислав Горелов зобразив сцену на картині «В лагерном баракі», Москва, 1970–1979, яка зберігається в Музеї історії ГУЛАГу. Родом з Дніпропетровщини, митець навчався у Москві на момент арешту в 1933 році за нібито участь у підпільній організації. Термін Горелов відбував у Темлагу на лісоповалі. Біографію та галерею мистецьких творів Ростислава Горелова див. https://bessmertnybarak.ru/Gorelov_Rostislav_Gavrilovich/.
- 599 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, 73.
- 600 Там само, 51.
- 601 Там само, 52–53.
- 602 Наукові дослідження життя в ГУЛАГу див. Nicolas Werth, *Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag* (Princeton: Princeton University Press, 2007); Lynne Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements* (Oxford: Oxford University Press, 2009); Golfo Alexopoulos, *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag* (New Haven: Yale University Press, 2017).
- 603 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, 59.
- 604 Науковець Ден Гілі дослідив у своїй статті поводження з ув'язненими-інвалідами Dan Healey, “Lives in the Balance: Weak and Disabled Prisoners and the Biopolitics of the Gulag,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 16, no. 3 (2015): 527–56.
- 605 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, 60.
- 606 Докладніше про життєвий і науковий шлях засновника сучасної географії України Степана Рудницького (1877–1937) дивіться спецвипуск *Часопис соціально-економічної географії*, вип. 32 (2007): 7–48, file:///C:/Users/Admin/Downloads/Chasopys-32_2007-1.pdf. Журнал *Літопис соціально-економічної географії* видається Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна. Дивіться також спецвипуск *Історія української географії*, вип. 16 (2007): 8–41, file:///C:/Users/Admin/Downloads/IUG_16.pdf. Видає журнал Тернопільський педагогічний університет.
- 607 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 60–62. Біографію Рудницького на базі архівних джерел див.: Олександр Рубльов, «Фундатор української географічної науки: Степан Рудницький — людина і вчений», *Регіональна історія України: Збірник наукових статей*, вип. 12 (2018): 207–304.
- 608 Згідно з офіційним реєстром, у 1920-х роках у Польщі налічувалося 43 000 українських емігрантів, серед яких були члени уряду УНР в екзилі, офіцери та рядові в таборах для інтернованих, дипломати, письменники та науковці — самий цвіт української еліти. Див. В. П. Трошинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище* (Київ: Інтел, 1994), 20.
- 609 Празький період був найпліднішим для Рудницького. Після багатьох років роботи вчителем географії та захисту докторської дисертації він нарешті обійняв посаду професора в новоствореному Українському вільному університеті. Публікував праці з політичної та військової географії України німецькою та українською мовами у Відні, Берліні, Мюнхені та Львові. Його німецькомовна праця *Ukraina und die Ukrainer* (Wien: Verlag des allgemeinen ukr. Nationalrates, 1914) була опублікована в італійському та угорському перекладах у Римі та Будапешті в 1914 році та в англійському перекладі в Нью-Йорку в 1915 році. Під псевдонімом Ш. Левенко надрукував кілька видань книжки *Чому ми хочемо самостійної України?* ред. М. Залізник, спочатку у Відні в 1915 році, потім у Берліні, Львові та Стокгольмі в 1916–1917 роках. Олег Шаблій упорядкував і

передрукував сімдесят його праць під заголовком С. Л. Рудницький, *Чому ми хочемо самостійної України?* (Львів: Світ, 1994).

- 610 *Ethnographische Übersichtskarte [der] Ukraina*, 1:7 500 000 (Wien: Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges. m. b. H., 1915). Етнографічна мапа України вперше з'явилася в додатку до *Ukraina und die Ukrainer* у 1914 році, а в усіх іншомовних виданнях — у 1915 році. Перший український переклад етнографічної мапи було опубліковано в 1917 році.
- 611 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 57–60.
- 612 Там само, 64–65.
- 613 Пристайко та Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 422.
- 614 Там само, 421–22. Аналіз змісту листа, написаного в березні 1957 року, див. Сергій Шевченко «Всеволод Ганцов: життя після свинцевої зливи», *Дзеркало тижня*, 22 травня 2014, https://zn.ua/ukr/HISTORY/vsevolod-gancov-zhittya-pislya-svincevoyi-zlivi_.html.
- 615 Malcolm Muggeridge, “Chronicles of Wasted Time,” *Esquire*, February 1972, 118.
- 616 Muggeridge, “Chronicles of Wasted Time,” 119.
- 617 У 1932 році в СРСР було введено в обіг нову серію цигарок, на обкладинці — мапа Біломорканалу.
- 618 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, 57–58.
- 619 Там само, 58.
- 620 Там само.
- 621 Там само, 61–62, 72.
- 622 Чухин, *Канало-армейцы*, 103.
- 623 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 76–77.
- 624 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, 69, 73.
- 625 Там само, 67–68.
- 626 Чухин, *Канало-армейцы*, 118.
- 627 Paul R. Gregory and Valery Lazarev, eds., *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag* (Palo Alto: Stanford University Hoover Institution Press, 2003).
- 628 Vallin et al., “The Great Famine,” in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 40.
- 629 George Kitchin, *Prisoner of the OGPU* (London: Longmans, Green and Co., 1935), 334.
- 630 Kitchin, *Prisoner of the OGPU*, 335.
- 631 Ryan Dearing, *The Filth of Progress: Immigrants, Americans, and the Building of Canals and Railroads in the West* (Oakland: University of California Press, 2015).
- 632 Eugene Lyons, *Assignment in Utopia* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1937), 426.
- 633 David Dallin and Boris Nicolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia* (London: Hollis and Carter, 1948), 218–19.
- 634 Anne Applebaum, *Gulag: A History* (New York: Doubleday, 2003), 58–59.
- 635 Dallin and Nicolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, 219.
- 636 “Timber and Allied Industries,” in *Handbook of the Soviet Union* (New York: American-Russian Chamber of Commerce, 1936), 176.
- 637 *Handbook of the Soviet Union*, 177.
- 638 Там само, 40.

- 639 Там само, 311, 341.
- 640 John L. Scherer and Michael Jakobson, "The Collectivization of Agriculture and the Soviet Prison Camp System," *Europe Asia Studies*, no. 45 (1993): 538.
- 641 Плаггенборг, *Революция и культура*, 142.
- 642 Там само, 221.
- 643 Walter Wilson, *Forced Labor in the United States* (New York: International Publishers, 1933), 9.
- 644 Applebaum, *Gulag*, 60.
- 645 Dallin and Nicolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia*, 220.
- 646 Applebaum, *Gulag*, 60.
- 647 Wilson, *Forced Labor in the United States*, 163, 169.
- 648 "The Soviet Star of Hope," *The Daily Worker*, 1924; цит. в Peter G. Filene, *Americans and the Soviet Experiment, 1917–1933* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), 130.
- 649 Lyons, *Assignment in Utopia*, 435.
- 650 "The Ambassador in the Soviet Union (William C. Bullitt) to the Secretary of State," Moscow, July 19, 1935, Document 241, *Foreign Relations of the United States: The Soviet Union, 1933–1939*, eds. E. R. Perkins, Rogers Platt Churchill, and John Gilbert Reid (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1952), 227, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1933-39/d241>.
- 651 Детальніше про перебіг голосування на підтримку дипломатичного визнання див. Filene, *Americans and the Soviet Experiment*, 261, 363.
- 652 Kołakowski, "The Marxist Roots of Stalinism," 160.

Винищення

З 1929 по 1932 рік Сталін відновив наступ на економічному фронті: згорнув НЕП, встановив державну власність на засоби виробництва та дав поштовх індустріалізації. Модернізація промисловості за рахунок сільського господарства мала прецеденти в історії. Наприклад, Японія успішно модернізувала промисловість завдяки оподаткуванню сільського господарства⁶⁵³. Советські керівники в конкуренції з країнами Заходу (чи Сходу) мали вибір із низки наукових методів. Для цього навіть утворили сільськогосподарські науково-дослідні інститути в Україні, але все обернулося для їхніх співробітників розстрілом, ув'язненням чи каторгою під час Голодомору⁶⁵⁴. Тоді, як і сьогодні, було очевидно, що дрібні одноосібні господарства не спроможні конкурувати з великими агропромисловими підприємствами. Зрештою, у США сучасні гігантські сімейні фермерські господарства з 1 млн доларів або більше річних продажів складають лише 4 % від загальної кількості фермерських господарств і виробляють дві третини сільськогосподарської продукції, годуючи всю країну, та навіть світ⁶⁵⁵. Проте не всі великі фермерські господарства є рентабельними; ключ до їхнього фінансового здоров'я — ефективне управління⁶⁵⁶. То ж у чому полягала мета советських менеджерів у 1930-ті роки під час світової фінансової кризи? Чи була потреба колективізувати фермерські господарства ціною експропріації приватної власності та примусової конфіскації у хліборобів усього урожаю зерна, прирікаючи їх жити їдлом із сурогатів? Рішення приймалися на перетині утопії та терору. Під прикриттям першої п'ятирічки, як тільки «мозок» нації було видалено внаслідок процесу СВУ⁶⁵⁷, вістря скоординованої атаки було спрямовано на «душу й тіло» нації, її землеробів. Настав апогей геноциду в 1932–1933 роках — винищення голодом та іншими методами хліборобів України й українців, які компактно проживали на територіях, де їх предки переселенці вирощували хліб, по всіх теренах СРСР. Серед тактик, вико-

ристаних Сталіним і його поплічниками, були реквізиції, «чорні дошки» та блокади⁶⁵⁸. Одночасне згортання українізації віщувало смерть носіям національних традицій, мови та культури — за словами Лемкіна, «душі» нації. Аби вижити, треба було асимілюватися чи пристосуватися до репресивного режиму.

Повстання

На відміну від Леніна, який вдався до тактичного відступу в аналогічній ситуації, Сталін мобілізував увесь репресивний апарат, аби реалізувати доктрину комунізму ціною життя своїх громадян. Дослідник аграрної політики ССРСР Кульчицький стверджує, що суцільна колективізація не була «суцільною», оскільки господарі мали залишки приватної власності на засоби виробництва на присадибних ділянках. Проблема полягала в тому, що «спроба держави замінити вільну торгівлю між містом і селом бартером провалилася»⁶⁵⁹. Держава не виробляла достатньо промислової продукції, щоб зробити обмін між містом і селом справедливим. Отже, договірні угоди між державою та одноосібними господарствами перетворювалися на примусові реквізиції. Як і передбачувано, «вилучення надлишків» (продрозверстка), а фактично конфіскації продовольства від 1930 до 1932 року поставили державу на межу економічного банкрутства⁶⁶⁰.

Послідовники советської історіографії стверджують, що після виконання норм здачі хліба селяни припиняли роботу на колгоспних полях і зосереджувалися на присадибних ділянках, аби вижити. При цьому історики нехтують тим фактом, що трудовень як форма обліку роботи і оплати праці колгоспників був несталим. Ця форма оплати праці була введена в 1930 році, тому що в державі не було дієвої банківської системи грошового обігу. Станом на весну 1931 року система трудовнів була нав'язана 84 % колгоспів України. Розрахунки в натуральній чи грошовій формах мали відбуватися двічі на рік: аванс (липень–серпень) і повний розрахунок (за рішенням правління колгоспу) наприкінці року. Основні види сільськогосподарських робіт поділялися на п'ять розрядів, кожен з яких оцінювався в один-два трудовні, а оплата коливалася в межах від 60 копійок до 1 карбованця 20 копійок. Розмір платні залежав від багатьох факторів: розміру врожаю, принципу розподілу, доведеного «згори» плану хлібозаготівель. Наприклад, боронювання 6 га оцінювалося в півтора трудовня, а за 600 ц викопаної картоплі або тонну цукрових буряків записували 1,75 трудовня. Розподіл зерна на трудовні заборонявся до виконання колгоспом дер-

жавної хлібозаготівельної повинності. Восени 1932 року за невиконання нереальних хлібозаготівельних норм колгоспників позбавили зароблених трудовнів (до третини загальної кількості), а після занесення колгоспів на «чорну дошку» почали відбирати «насінневий аванс». Навесні 1933 року 48 % колгоспів в Україні не видали колгоспникам хліба на зароблені трудовні, внаслідок чого 4 млн тих, хто працював у полі, та 14 млн їхніх «утриманців» були позбавлені засобів існування⁶⁶¹.

Станом на 1932 рік більшість господарств підсоветської України вже були колективізовані⁶⁶². Свідки згадують, що дві третини замордованих під час Голодомору були колгоспниками⁶⁶³. Тобто колективізація завершилася ще до винищення голодом, бо Україна була першою республікою, яку перетворили на зразкову фортецю ССРСР із центром управління експериментом у Москві⁶⁶⁴. Отже, не колективізація стала головною причиною високої смертності під час Голодомору, а радше конфіскація всього їстівного — до останньої зернини, картоплини чи глечика борщу в печі.

Советські історики, особливо Станіслав Кульчицький, стверджують, що Сталін врятував колгоспну систему, а також свою посаду генерального секретаря ЦК ВКП(б), застосувавши терор. Сталін досяг цього двома методами: по-перше, відсунув вимогу Карла Маркса про заміну торгівлі бартером із першої фази (соціалізму) до другої утопічної фази (комунізму), коли мав би бути встановлений розподіл матеріальних благ кожному відповідно до потреб, а по-друге, організував голод⁶⁶⁵. Проте економічна причина Голодомору є недостатньою, щоб пояснити намір геноциду. Голодомор було організовано на територіях, де переважало неросійське населення: вся підсоветська Україна та регіони компактного проживання українців на Північному Кавказі (Кубанський округ), Поволжі (Жовтий клин) та в Казахстані (Сірий клин) — на територіях, колонізованих Москвою⁶⁶⁶. Російські письменники, зокрема Сергей Максимов, писали, що «поки українці вмирають з голоду, ми п'ємо чай з варенням, білим хлібом, маслом, сиром і булочками»⁶⁶⁷.

Розпал ліквідації одноосібників припав на лютий-березень 1930 року, одночасно з судовим процесом над національно свідомою українською інтелігенцією. На розкуркулення було мобілізовано тисячі комуністів і комсомольців⁶⁶⁸. Васілій Гроссман наводить у своєму романі «Все течет» сповідь уповноваженої Анни Міхайлової, вдови з півдня Росії, яка прибула в Україну на заклик партії прискорити хлібозаготівлі (вилучення зерна і припасів їжі)⁶⁶⁹. У розмові з головним персонажем роману вона зізнається, що члени бригад виконували завдання під впливом пропаганди:

№ 1

[8-705]

Рік видання 4-й

Ціна 15 коп.

ПЕРЕЦЬ Червоний

САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНИЙ ДВОТИЖНЕВИК

СІЧЕНЬ

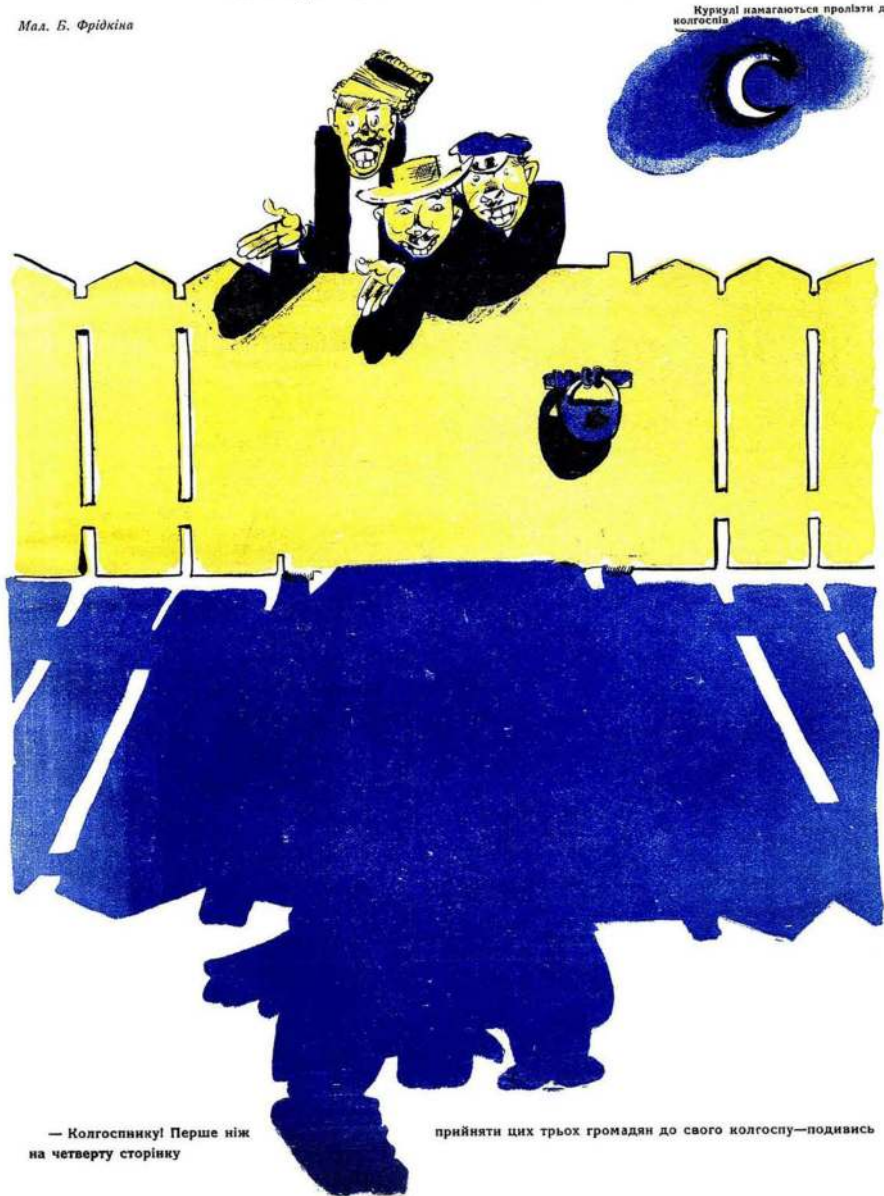
Харків, Сумський пров № 5. Тел 14-83

1930 РІК

СПЕРЕДУ — „БЛАЖЕН МУЖ“, А ЗЗАДУ...

Мал. Б. Фрідкіна

Куркулі намагаються пролітати до колгоспів

— Колгоспнику! Перше ніж на четверту сторінку

прийняти цих трьох громадян до свого колгоспу—подивись

Світлина 4.1. Карикатура в сатиричному двотижневнику «Червоний перець», 1930 (титульний аркуш, див. на звороті). Джерело: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

— Бачиш?! З одрізом, з сокирою, з гасом „вростає куркуль у соціалізм“

Світлина 4.2. Карикатура в сатиричному двотижневику «Червоний перець», 1930 (зворотна сторінка). Джерело: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Правда, вони були як під впливом чар — продалися на думку, що так звані «куркулі» — це ізгої, недоторканні, шкідники. Вони б не сіли за стіл поруч «паразитів»; «куркульська» дитина була огидна; молода «куркулька» була нижчою за вошу. На так званих «куркулів» вони дивилися як на худобу, огидну, відразливу: у них не було душі; вони смерділи; всі

були заражені на венеричні захворювання; вони були ворогами народу і експлуататорами чужої праці⁶⁷⁰.

Пропаганда, що розпалювала ненависть до приречених на знищення, була безупинною: на мітингах повторювали гасла, по радіо транслювали спеціальні вказівки, у кінотеатрах показували сцени спалювання куркулями зерна. Сам Сталін називав їх «паразитами» і відкрито проголошував, що їх необхідно знищити як клас. В очах призвідників вони не були людьми. Під впливом пропаганди комуністи, місцеві активісти, а особливо буксири не виявляли жодного співчуття до проклятих, переконані, що щасливі дні миттєво настануть, коли вони ліквідують «ворогів народу». Буксирні бригади зазвичай були більшими, ніж місцеві, і іноді сягали 800 членів, включно з комсомольцями, комуністами і некомуністами, і навіть піонерами⁶⁷¹. «Вони вбили б своїх батька й матір просто заради того, щоб виконати наказ». Найголосніше про «політичну свідомість» кричали затяті фанатики, які зводили рахунки з сусідами чи ріднею, крадучи чуже⁶⁷².

Більшовицькі нелюди дегуманізували українських хліборобів-односібників, порівнюючи їх зі шкідниками або хворобами, щоби пересилити звичайну людську огиду до вбивства. Пропаганда ненависті в пресі й на радіо була націлена проти жертв. Більшовицькі вожді заохочували своїх послідовників ставитися до жертв як чужих суспільству. Советська пропаганда змальовувала куркулів як павуків, змій чи шкідників. Світліни 4.1 і 4.2 ілюструють карикатури на українських куркулів, надруковані в січневому випуску сатиричного журналу «Червоний перець» за 1930 рік.

Цей сатирично-гумористичний двотижневик, що друкувався в Харкові, помістив на обкладинку трійцю куркулів, які під покровом ночі намагаються пролізти до колгоспу через паркан, бо ворота зачинені. Над малюнком напис: «Спереду — “блажен муж”, а ззаду...». Карикатурист Б. Фрідкін спонукає читача: «Колгоспнику! Перше ніж прийняти цих трьох громадян до свого колгоспу — подивись на четверту сторінку». Внизу на четвертій сторінці таке пояснення: «Бачиш?! З одрізом, з сокирою, з гасом “вростає куркуль в соціалізм”». Верхня половина малюнків у жовтих, а нижня — у блакитних кольорах. Жовто-блакитна палітра використовувалася з пропагандистським наміром підкреслити той факт, що «саботажники» були українськими націоналістами, оскільки ці кольори символізують національний прапор України⁶⁷³.

У 1930 році, озброєні палицями, вилами, сокирами, а іноді й обрізами, українські повстанці загрожували зірвати сталінські хлібозаготівельні

Світлина 4.3. Масові повстання в УССР, 1930. Створено ДНВП «Картографія», 2019.

плани. ГПУ зафіксувало сплеск спротиву советській владі. Найбільше масових повстань (4 098, як звітувало ГПУ) вибухнуло в УССР⁶⁷⁴ (див. світлину 4.3). Успіх планів Сталіна залежав від України, тому саме в Україні було значно більше заворушень, ніж у трьох інших регіонах Центрального Чорнозем'я (1 373), Північного Кавказу (1 061) і Нижньої Волги (1 003)⁶⁷⁵, де компактно проживала значна кількість українських хліборобів. Масові повстання в українських селах у 1930 році підірвали легітимність советської влади⁶⁷⁶.

На мапі можна побачити два регіони, Волинь і Поділля, де відбулося найбільше повстань і де повстанці встановили контроль над райцентрами. Групи чисельністю від 300 до 500 місцевих мешканців із саморобною зброєю в руках атакували советських військових, які вели вогонь у відповідь з кулеметів⁶⁷⁷. За словами Всеволода Балицького, голови ГПУ в Україні, совети втратили контроль над більшістю сіл Шепетівського прикордоння⁶⁷⁸. У Любарському районі було ліквідовано 29 советських сільрад, а підрозділи міліції було витіснено з райцентру. На початку березня повстання перекинулося з центру міста на довколишні села, де повстанці запрягли колгоспних коней і, озброївшись вилами чи ножами, почали вбивати комуністів, комсомольців і советських уповноважених⁶⁷⁹. Станом на середину березня шістнадцять ра-

йонів на західному кордоні України були захоплені повстанцями. У Тульчинському та двох прилеглих районах було взято під контроль 340 сільських комітетів і 73 сільради⁶⁸⁰. У звільнених з-під советського контролю селах було обрано нові органи влади.

Сталін уважно стежив за ситуацією в Тульчині. Уже 19 березня 1930 року Балицький телеграфував Станіславу Косіору, партійному керівнику України, що «...Сталін пропонував вжити більш рішучі заходи щодо Тульчинської округи, а також до нових спалахуючих заворушень, і вказав на те, щоб я не промови виголошував, а діяв більш рішуче»⁶⁸¹. Повстання були придушені силою із застосуванням кулеметів, а то й артилерії⁶⁸². Водночас на півдні спалахнуло більше повстань у районах, заселених менонітами-колоністами, і вони поступово наблизилися до тодішньої столиці — Харкова⁶⁸³. Пік повстань припав на березень 1930 року, саме впродовж процесу СВУ, метою якого й було відволікти увагу суспільства від «спецоперації» з придушення боротьби народу за визволення від колоніального гніту. Незважаючи на заяву ГПУ про те, що «майже на всю Україну повернувся мир», на початку квітня в Павлограді Дніпропетровської області спалахнуло ще одне масштабне повстання. Це призвело до загибелі двадцяти комуністів-уповноважених⁶⁸⁴.

Настала розплата за повстання. Цілі родини було вивезено за межі України до концтаборів ГПУ. Було депортовано 150 000⁶⁸⁵, засуджено за анти-советські злочини 170 000⁶⁸⁶, а їхнє майно конфісковано. Повстанці були озброєні вилами та знаряддям, яке було під рукою, оскільки мисливські рушниці чи зброю, що залишилася з часів революції і війни, вилучило ГПУ, а цивільним заборонялося зберігати будь-яку вогнепальну зброю⁶⁸⁷. Водночас комуністам було дозволено носити зброю; фактично німецькі напівавтоматичні пістолети Mauser C96 стали символом статусу комісарів⁶⁸⁸. До 1931 року найбільш масові повстання в Україні було придушено, але загартовані повстанці вдалися до застосування нової тактики невеликих окремих загонів⁶⁸⁹. ГПУ повідомляло про 288 таких «банд», які діяли в республіці⁶⁹⁰. Кількість протестувальників різко зменшилася з понад мільйона в 1930 році до 75 000 у 1931 році⁶⁹¹. Під час другої хвилі репресій у 1931 році з України було депортовано понад 130 000 повстанців⁶⁹². Однак станом на липень 1932 року кількість масових протестів зросла втричі (до 923 повстань порівняно із 319 повстаннями, що відбулися 1931 року) і охопила понад 200 000 повстанців⁶⁹³. Сталін, відпочиваючи в Криму в серпні 1932 року, санкціонував арешти та розстріли згідно із законом про «охорону соціалістичної власності», щоби придушити опір в Україні, який почав виходити з-під контролю.

Загони ГПУ, міліції та армії проводили в Україні спецоперації для придушення опору конфіскації зерна та продовольства⁶⁹⁴. Щорічно з 1929 по 1932 рік ГПУ фіксувала тисячі випадків убивств, замахів, нападів на партійних і місцевих активістів, а також підпалів та інших форм пошкодження майна, і кваліфікувала їх як «акти тероризму»⁶⁹⁵. «Геноцид організовує зазвичай держава, часто з використанням озброєних загонів міліції, щоб забезпечити заперечення відповідальності держави», — зазначає Ґрегорі Стентон⁶⁹⁶. Опір повстанців тривав по кілька днів і ночей, іноді тижнями. Поселення спалювали, а повстанців — чоловіків, жінок і дітей — ловили, страчували на місці або висилали до концтаборів. Одним із соловецьких засланців, яких описує Семен Підгайний у своїх спогадах, був молодий учитель Володимир Бенедик. Бенедик стояв на чолі величезного повстання 1930 року, яке від Кам'янець-Подільського поширилося до Вінниці й Києва. Його засудили до виправно-трудових робіт у таборах ГПУ без права повернення в Україну. Бенедик любив повторювати і нагадувати: «Там, де жертви, там і перемога», бо «не було ще жодного народу, щоб собі волю здобув без боротьби і без жертв»⁶⁹⁷.

Блокади

Одним із репресивних заходів, запроваджених для покарання одноосібників і навіть цілих колгоспів за невиконання хлібозаготівель, було занесення на «чорну дошку». Списки одноосібників і назви колгоспів оприлюднювали на дошках оголошень і друкували на шпальтах газет. Уповноважений Сталіна на Північному Кавказі Лазар Каганович уперше запровадив практику занесення колгоспів на «чорну дошку» 4 листопада 1932 року⁶⁹⁸. Як голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії Каганович їздив по дворах українських козаків, щоби переконати їх «добровільно» здати надлишки зерна. Ця листопадова резолюція звинуватила хліборобів у «злісному саботажі» державного плану хлібозаготівель. Російський історик Ніколай Івніцкій стверджував, що Сталін особисто редагував постанову щодо північнокавказьких репресій⁶⁹⁹.

В Україні «чорні дошки» було запроваджено постановою ЦК КП(б) У від 18 листопада 1932 року про заходи щодо посилення хлібозаготівель⁷⁰⁰. Станіслав Кульчицький зазначив, що під час другого приїзду Молотова до Харкова, тодішньої столиці України, він провів два дні з українськими комуністами, «відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями», зокрема, питання про «чорні дошки», які

вже було застосовано на Північному Кавказі. Історик Георгій Папакін звернув увагу на те, що ця постанова є дослівною копією північнокавказької резолюції за змістом інструкцій із невеликими змінами. Перелік репресивних дій, спрямованих на фізичне нищення українських хліборобів, з неприхованою метою «подолання опору», став таким:

- а) негайне припинення завезення будь-яких товарів, повне припинення державної і кооперативної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів з кооперативних крамниць;
- б) Повна заборона колгоспної торгівлі для колгоспів, колгоспників та одноосібників;
- в) Припинення кредитування у будь-якій формі і дотермінове стягнення раніше виданих кредитів та інших фінансових зобов'язань;
- г) Проведення ретельної перевірки та «чистки» складу колгоспів і місцевих виконавчих органів від «контрреволюційних елементів»⁷⁰¹.

Облвиконкоми мали виконувати вказівки й доповідати ЦК КП(б)У про занесення колгоспів на «чорні дошки». Одноосібників змушували виплачувати штрафи у вигляді додаткової задачі м'яса (у розмірі на п'ятнадцять місяців) і однорічної квоти на картоплю. За умови, коли одноосібники повністю здавали зерно у встановлені терміни, ці штрафи могли бути скасовані. Однак за надзвичайних обставин штрафи також могли бути збільшені вдвічі. Крім того, всі кредити зерна, надані одноосібникам, мали бути погашені та зараховані до колгоспних хлібозаготівельних норм. Для виконання цих заходів довелося створювати бригади колгоспних активістів. У листопадовій резолюції вказувалося, що на початок грудня 1932 року не менше ніж 1 100 таких бригад необхідно було відкомандирувати по всій Україні в такі регіони⁷⁰²:

Харків — 350;
Київ — 300;
Вінниця — 200;
Чернігів — 100;
Одеса — 50;
Донбас — 50;
Дніпропетровськ — 50.

Марк Таугер з Університету Західної Вірджинії підрахував, що якби кожна з цих 1 100 бригад обшукала 100 домогосподарств, у середньому по 5 осіб, то вони відібрали б їжу в 550 000 із 20 млн, або приблизно у 2–3 %⁷⁰³. Головним тут є те, що ці 3 % домогосподарств виробляли близько 20 % зерна⁷⁰⁴. Це свідчить про те, що одноосібники були в меншості, і саме на них найбільше тиснули. Це також свідчить про репресивний характер політики, чого Таугер не помічає⁷⁰⁵. Так, у двох районах Полтавської області хлібозаготівельні бригади змогли вилучити 390 259 пудів з 67 сіл, а буксирна бригада — 449 000 пудів з 25 сіл⁷⁰⁶. Буксирні бригади налічували в середньому від 50 до 200–800 активістів, зібраних із чужих сіл, тому тактика примусу давала такі «вражаючі результати». Таугер належить до когорти істориків-ревізійністів, які намагаються дискредитувати погляд на те, що советський тоталітаризм був репресивною системою⁷⁰⁷. Ревізіоністи змальовують Советський Союз так, нібито він нічим не відрізнявся від суспільств на Заході: «не варто боятися, а навіть можна захоплюватися»⁷⁰⁸.

Примусове вилучення зерна було не нововведенням, а продовженням більшовицької політики конфіскацій (продрозверстка). З метою придушити спротив, Сталін використав ті самі методи, які зініціював його попередник Ленін. Ось переклад телеграми за підписом Леніна, яка проливає світло на рішення диктатора у відповідь на повідомлення з Пензи про повстання під час першого більшовицького наступу⁷⁰⁹. У телеграмі від 11 серпня 1918 року Ленін закликає «нешадно придушити» повстання, аби залякати населення такими надзвичайними заходами:

1. Повесить (непременно повесить, дабы народ видел) *не меньше* 100 заведомых кулаков, богатеев, кровопийц.
2. Опубликовать их имена.
3. Отнять у них *весь* хлеб.
4. Назначить заложников — согласно вчерашней телеграмме.

Сделать так, чтобы на сотни верст народ видел, трепетал, знал, кричал: *душат* и задушат кровопийц кулаков.

ЦК КП(б)У і РНК УСРС прийняли спільну постанову «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Ця постанова від 6 грудня 1932 року проголошувала, що шість населених пунктів Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей «за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж» було занесено на Всеукраїнську «чорну дошку».

Згадана постанова всебічно освітлена в історіографії⁷¹⁰. Георгій Папакін звернув увагу на той факт, що ця постанова суперечила попередній (від 18 листопада), адже об'єктом занесення на «чорну дошку» стали не лише колгосп як основна одиниця «соціалістичного» господарювання, і навіть не сільрада як адміністративно-господарська одиниця, а село. Тобто всі мешканці села — колгоспники, одноосібники, кустарі, робітники, вчителі — були приречені на вимирання. «Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що метою більшовицької політики все ж таки було не виконання плану хлібозаготівель (це використовувалося лише як привід), а створення для селян і всіх, хто жив у даному селі, умов, несумісних із життям», — підсумував Папакін⁷¹¹. Зрештою, станом на січень 1933 року вся Україна була таємно занесена на «чорну дошку»⁷¹².

Застосування тактики блокади населених пунктів загонами армії та ГПУ є найменш дослідженим⁷¹³. У жодному з офіційних документів не містилося прямого переліку інструкцій щодо встановлення блокади сіл, занесених на «чорну дошку». Проте якими іншими засобами можна було досягти припинення торгівлі та виїзду селян із зони організованого голоду? Спогади очевидців фіксують факти оточення сіл, занесених на «чорну дошку». Ось спогади мешканців села Лютенька, що перебувало на всеукраїнській «чорній дошці»:

Усі дороги і стежки навколо Лютеньки було перекрито патрулями ГПУ, які нікого із села не випускали. З магазинів вивезли товари і не допускали ввезення солі, сірників, гасу, мила, ліків. Було закрито школи, млин, олійницю, аптеку і пошту... Спеціальні бригади в кожному дворі ретельно шукали зерно, але нічого не знаходили. У грудні 1932 року розпочалося масове вимирання лютенчан. Та до початку весняних польових робіт [1933] блокаду з села не знімали⁷¹⁴.

Про військову блокаду інших «чорнодошечних» сіл на Дніпропетровщині свідчив сільський учитель:

Жителям цих сіл (с. Вербки та сусідніх Богданівки і Тернівки) не дозволялося їздити в інші села і в місто Павлоград за продуктами. Села були оточені військами, але люди таємно ночами тікали до міста Павлограда і інколи їм вдавалося купити хоч крихітку хліба. Якщо ж хоч когось було зловлено, то зараз же каралося⁷¹⁵.

Міхаїл Френкін⁷¹⁶, який під час Голодомору викладав на рабфаку в Житомирській області, свідчив Комісії Конгресу США, що спецпідрозділи ГПУ блокували села і навіть залучали вчителів на підмогу:

Помню всех партийцев и комсомольцев школьных, окружили одну из деревень, чтоб не убежали... Окружили, чтобы никто не убежал, а войска мангруппы, ВЧК гнали на станции в теплушки этих высылаемых крестьян. Делалось это секретно. В одну ночь вдруг окружалась деревня и всё, чтобы не было шума, гама. Так что это было. Аппарат участвовал. Ну, а уж комсомольский и партийный аппарат... А кто-нибудь голос поднять не мог, потому что как поднимете голос, так назавтра же вы будете арестованы. Террор был страшный⁷¹⁷.

Щоби виправдати спецоперацію ГПУ та надати їй ореолу законності, у пресі було опубліковано постанову Нарком'юсту та Генерального прокурора України від 26 листопада 1932 року⁷¹⁸. Постанова проголошувала, що репресивні заходи були найефективнішим засобом придушення «саботажу» і «класового опору хлібозаготівлям» у 243 районах України⁷¹⁹. У 1932 році ГПУ заарештувало 21 197 «саботажників», включно з 1 491 у серпні; 2 526 у вересні; 2 850 у жовтні; і 14 330 (або 67,7 %) у листопаді⁷²⁰. Ступінь зростання репресій зріс експонентно на початок листопада, коли приїхав Молотов, щоби максимально «витиснути» зерно з України. Третину заарештованих було звинувачено за прийнятим у серпні 1932 року новим законом про охорону соціалістичної власності, відомим як «закон про п'ять колосків». Іншу третину заарештували за агітацію проти хлібозаготівельної кампанії. Решту заарештували за спекуляцію, відмову перевозити зерно чи критику влади. Більшість заарештованих були одноосібниками, з них 16,8 % оголосили «куркулями»⁷²¹.

Репресії ще більше посилилися, коли 5 грудня 1932 року Балицький видав «Оперативний наказ ГПУ УСРР № 1», у якому було сформульовано головне завдання ГПУ в Україні: розгром «контрреволюційного підпілля», яке зазвичай організували куркулі та петлюрівці, що виступали проти советської політики на селі. Для виконання наказу була створена спеціальна оперативна група під керівництвом заступника голови ГПУ України Карла Карлсона. До середини грудня в результаті цієї операції було заарештовано 16 000 «ворогів народу»⁷²² та вилучено 11 340 тонн зерна⁷²³. Балицький доповідав, що ГПУ знешкодила «бандитські формування», організовані урядом УНР в екзилі,

арештувала колишніх членів ліквідованих більшовиками партій, студентів і викладачів київських інститутів, «шкідників» у колгоспах, загалом 589 таких «банд»⁷²⁴, які саботували хлібозаготівлі. Таким чином, під прикриттям «хлібозаготівель» ГПУ організувало спецоперацію з наміром знищити українців і їхні прагнення незалежності.

Причетні особи

Учителів поступово перетворювали на спільників політикою батога і пряника. Це явище не нове — воно спостерігалось в інших випадках геноциду. У своєму фільмі «Погляд мовчання» Джошуа Оппенгеймер задокументував, що мери міст та вчителі були виконавцями злочинів під час різанини 1965–1966 років в Індонезії⁷²⁵. В Україні в 1930-х роках вчителі також були добровільно-примусово членами активу — прихильниками советського режиму, яких влада мобілізувала на проведення офіційно санкціонованих каральних заходів⁷²⁶. Саме активістові приписують відомий вислів: «Москва слезам не верит»⁷²⁷. Дошкульне те, що серед активістів, які допомагали ГПУ при арештах і депортаціях розкуркулених, були вчителі, які особисто знали своїх жертв.

У дослідженні мотивації рядових виконавців геноциду Дарія Маттінгі з Кембриджського університету адаптувала типологію, запропоновану датською кримінологинею Алетт Сьмолерс, для пояснення цього феномену в контексті Голодомору⁷²⁸. Маттінгі використала «нейтральний» термін «призвідці», який, на її думку, позбавлений будь-якої моральної чи правової оцінки, для характеристики тих, чії дії (чи бездіяльність) призвели до загибелі мільйонів співгромадян. Маттінгі стверджує, що термін «винуватці» (*auctor delicti*) був би доречним стосовно советських керівників, винних у прийнятті низки законодавчих положень, тоді як термін «виконавці» (*executor delicti*) був би доречним для характеристики осіб, які виконували злочинні накази щодо депортацій і розстрілів української інтелігенції, духовенства та селян⁷²⁹. Проте кривдники зрештою ставали жертвами системи під час «чисток». Як зазначав польський філософ Лешек Коляковський, застосування тоталітарного права ґрунтувалося на довільних та мінливих рішеннях виконавчої влади, отже, «кожен [був] водночас і в'язнем концтабору, і агентом таємної поліції»⁷³⁰. Санкціоноване державою насильство поступово набирало розмаху. Законослухняних громадян, зокрема вчителів, призвичаювали до насильницьких дій. Ервін Стауб описав цей феномен «постійного знищення» (*continuum of destruction*), коли виконавці сприймають нову форму поведінки як належне: «Державні устано-

ви в такий спосіб змінюються, або ж створюються нові, щоб обслуговувати насильство. Змінюється ціле суспільство. Врешті-решт, змінюються моральні норми»⁷³¹. Так само, як піддослідні в експериментах Стенлі Мілграма⁷³² із послуху, пересічні люди, активісти чи уповноважені, відбирали у жертв останнє збіжжя і припаси, прирікаючи їх на смерть. Протягом десятиліть, кампанія за кампанією, громадяни підсоветської України звикали до масового насильства, яке безкарно чинив режим⁷³³.

Серед активістів були навіть члени сімей жертв. Свідок з Харківщини зізналась анонімно, що, незважаючи на те, що її батько був розкуркулений і родичі сиділи у в'язницях, вона брала участь у хлібозаготівельних кампаніях. «Тоді, знаєте, люди тихенько собі жили, не дуже говорили про це..., а так тримали язик за зубами»⁷³⁴. Вона зазначила, що бували випадки, коли деякі активісти старалися допомогти тим, кого вважали цінною тямущою людиною, намагалися її підтримати. Однак були й такі, що доносили, говорили неправду. «Голод — це страшна справа»⁷³⁵. Зрозуміло, що активістка не вважала себе винною і, найімовірніше, не мала наміру завдати шкоди потерпілим, але нічого не зробила для припинення злочинних дій. Вона чітко усвідомлювала, що засобом примусу був голод. Через десятиліття після описуваних подій та за тисячі кілометрів від місця злочину, вона досі відчувала жах. Чимало вчителів, мобілізованих до роботи на «третьому фронті», також тримали язик за зубами, поступившись правдою під тиском комуністичного перевиховання та іспитів на політграмотність в обмін на гарантований продовольчий пайок. Альтернативою були репресії, депортації чи щось гірше.

На поведінку вчителів впливали пропагандистські кампанії в газетах. Так, напередодні судового процесу на тлі арештів запідозрених у приналежності до СБУ, у жовтні 1929 року, передовиця в «Правді» порівнювала дві категорії вчителів, висловлюючи похвалу «соціальним ентузіастам» за те, що вони прочитали понад 800 лекцій та організували майже 2 000 супрягів, гостро критикуючи тих, хто байдуже ставився до свого громадського обов'язку — хлібозаготівель. У передовиці повідомлялося про інцидент у школі села Самойлівці Близнецького району. Серед школярів оголосили збір зерна по 16 кілограмів на домогосподарство (для виконання шкільного плану хлібозаготівель). Одну вчительку осудили за порушення «класового підходу», бо вона дала завдання порівну всім дітям: куркулям, середнякам чи біднякам. Редакція навела ще один випадок у Мешівському районі, де вчительці надійшов анонімний лист: «Краще кинь роботу, яка тебе не стосується. Веди уроки, інакше пошкодуєш». У передовиці наголошувалося, що куркулі ненавидять учителів, які є «соціальними ентузіастами»⁷³⁶.

Напередодні судового процесу в справі СВУ газети опублікували серію повідомлень про вбивства бандитами вчителів у селах України. Генеральний прокурор Лев Ахматов також зробив заяву для преси в листопаді 1929 року. Він оголосив, що двох учителів було вбито за активну участь у колективізації та ліквідації неписьменності. Ахматов сприйняв ці вбивства як свідчення загострення «класової боротьби». Поки йшло розслідування «підлої діяльності» української інтелігенції, Ахматов наголошував, що більшість учителів стоять «по один бік барикад» із бідняками та робітниками⁷³⁷. Він обіцяв надати вчителям правовий захист від нападів їхніх «смертельних ворогів» — куркулів. Дволикість можновладців, які проводили жорстокі репресії проти вчителів, водночас обіцяючи забезпечити вчителям «правовий захист» від нападів «ворогів народу», була разючою.

У січні 1930 року «Вісті» повідомляли читачам, що Наркомат освіти вирішив мобілізувати школи для виконання політичних і господарських завдань у сільськогосподарській кампанії. Усі школи були зобов'язані вести облік участі в «соціальной перебудові села та реалізації програми, накресленої партією та урядом»⁷³⁸. Міхаїл Френкін, який приїхав з Баку викладати на робфаку в Пулинському районі України, згадував, як учителів відправляли в села як уповноважених:

Это учителей комсомольцев и партийных. Я не был партийный, не был в комсомоле. Так их брали на две, три недели, на месяц, два, три в качестве уполномоченных в деревню по выкачке хлеба.... Вот у меня был коллега Вахновский. Был коммунист. Ну, так его, он в школе не был по месяцам. Все в деревне сидел по выкачке хлеба. Перебрасывали. Так что весь аппарат участвовал, все участвовали в той или иной мере, разве что не стреляли, не убивали. Это они не могли. Участвовали⁷³⁹.

Френкін свідчив, що школи та інститути в Україні не функціонували. Інститут, у якому він працював, закрили на два місяці. Викладачів зі студентами мобілізували для участі в усіх цих заходах. А потім почалися арешти⁷⁴⁰.

У сільських школах учителі, харчування яких залежало від місцевих господарств, неоднозначно ставилися до вилучення зерна: одні — скептично, інші — пасивно, бо вони усвідомлювали, що така політика призведе до загибелі мільйонів. Роль учителів у справі побудови соціалізму держава мусила використати собі на користь. Пропаганда в пресі конструювала модель нормативної поведінки вчителів: їх винагороджували за революційну активність або публічно

паплюжили за «буржуазний націоналізм». Учителі, які критично ставилися до політики партії, чинили опір мобілізації або відмовлялися брати участь у хлібозаготівлях, отримували догани або виключалися з лав партії⁷⁴¹. У Димерському районі за «розбазарювання зерна» заарештували й притягнули до кримінальної відповідальності вчителя, який керував буксирною бригадою і вирішив роздати вилучене зерно голодуючим⁷⁴². На Чернігівщині ГПУ заарештувало й виключило із профспілки 48 учителів — за приховування вилученого зерна⁷⁴³.

Яскраві спогади про труднощі, які спіткали вчителів, залишив Олександр Меркело, бухгалтер радгоспу з Колодяжної Дворічненського району Харківської області. Підлітком він пережив голодомор і йому було боляче спостерігати винищення працюючих українських хліборобів, зокрема його власної родини. Меркело подружився з учителем Оранським, який повідав йому, як учителів під примусом мобілізували на всілякі більшовицькі кампанії в Україні. Учитель відверто зізнався товаришеві:

Ти щасливий чоловік, відсидів за рахівницею вісім годин і тебе на жадні кампанії не примушують, а я мушу брехати колгоспникам, брехати дітям, що щасливе дитинство в Радянському Союзі й так далі.

Меркело сумно зауважив: «Цієї ж весни він застрелився з пістоля, що йому дозволили брати в поштової конторі»⁷⁴⁴. А далі спробував пояснити:

[П]римушували вчителів, особливо молодих вчителів... ті вчителі — вони були самі походженням із селянства й то їм та праця, як я Вам розповів про цього Оранського — вона їх просто мучила. Він відмовитися не міг, значить сказати, що «ні», то значить або самому під репресію, під арешти. То він не мав іншої ради, як мусив пустити собі кулю. Але то з такою напруженістю він ішов на ту працю. Очевидна річ, що він не міг говорити селянським учням, що щасливе дитинство в Радянському Союзі, де була скрізь режляма в газетах, по радіо, коли він бачив перед собою трупи й голодних, спухлих дітей⁷⁴⁵.

На відміну від комісарів, які носили маузери в дерев'яній кобурі, вчителі зазвичай не мали доступу до вогнепальної зброї, якщо не підлягали призову. Статистичні дані про самогубства серед учителів недоступні⁷⁴⁶, тому розповідь про вчителя Оранського є анекдотичним доказом того, що режим створив умови, несумісні з життям.

Мобілізація вчителів для участі в кампанії вилучення продуктів харчування з домогосподарств або депортації селян була надзвичайно травматичним досвідом. Пан Кононенко, який вчителював у школі села Ком'янське на Дніпропетровщині, вважав учителів «найтрагічнішою з усіх фігур у селі того часу». У своїх свідченнях перед членами Комісії США з питань голоду в Україні пан Кононенко заявив:

По-перше, очевидно, що учителем не стають через бажання влади, чи збагачення, чи соціальної мобільності. Це робота, за яку людина береться, тому що хоче навчатися, має справжнє бажання служити тим, хто хоче вчитися, особливо дітям.

Учитель згадував, як його навесні 1933 року відправляли в поле і змушували читати селянам газети «Вісті ВУЦВК» чи «Комуніст» під час обідньої перерви:

Це мало їх просвітити, і тема завжди була політичною. Якою чудовою була радянська політична система, як нам пощастило мати такого лідера, як Йосип Сталін. І я їм читав. Я знаю, що це неправильно.

Вони ненавиділи мене, бо вважали, що я належу до тієї корумпованої політичної системи. Скажу вам чесно, я був голодний, тому що йшов до того місця два-три кілометри. Я бачу, як вони їдять відварену квасолю. Я хотів їсти, але мені ніколи не пропонували: «Може, ти хочеш». Ви розумієте? Я був голодний і читав цю радянську офіційну пропаганду, щоб переконати їх у тому трагічному житті⁷⁴⁷.

Учитель української мови та літератури Антін Лак свідчив, що під час голодомору щодня отримував пайку в 300 грамів хліба:

Будучи в Кременчуку, я щоденно проходив голівною вулицею по різних справах — чи то до крамниці, чи до знайомих, і я бачив тих селян, які приходили до міста, щоб дещо дістати. Це були обідрані, й дуже зморені життям люди, які вже майже не були здібні прохати в прохожих, щоб їм допомогли або щось дали. Вони, мов прив'язані, стояли коло дверей тих закритих їдалень для

всякого партійного активу та радянського, щоб може там, щоб хоч трохи дістати. Але, звичайно, їм там майже ніколи не вдавалося щось дістати, бо й той актив не мав дуже багато з чого поїсти. Все було дуже обмежене. Та й допомога селянам на очах урядовців була б розцінена як антирадянська діяльність...⁷⁴⁸

Свідок жодного разу не згадав, чи ділився він з кимось шматочком свого хліба. Він наголосив, що допомога голодуючим розцінювалась як «антирадянська діяльність» і каралася. Але оповідач пішов ще далі, виправдовуючи кривдників тим, що актив теж голодував. Компартійна еліта та службовці ГПУ, а також члени їх сімей, отримували достатні харчові пайки. Насправді вчитель отримував приблизно половину того, що отримував старший офіцер ГПУ, але спеціальна картка на споживчі товари за низькими цінами в спецрозподільниках збільшувала реальні доходи чекістів у дванадцять разів⁷⁴⁹.

Хоча більшовики вважалися войовничими атеїстами, третину Морального кодексу будівників комунізму вони запозичили з Біблії. Конституція РСФСР 1918 року, передаючи слова апостола Павла, проголошувала: «Хто не працює, той не їсть»⁷⁵⁰. Гірка іронія полягає в тому, що за часів ленінського воєнного комунізму та сталінської колективізації плоди праці хліборобів належали державі, тож землероби періодично голодували, тоді як нова советська еліта регулярно отримувала продовольчі пайки зі спецрозподільників. До 1931 року, після заборони приватної торгівлі, держава взяла на себе відповідальність за постачання хліба та інших продуктів харчування населенню в містах, створивши централізовану ієрархічну систему розподілу, засновану на сприйнятті державою внеску кожного громадянина в «побудову соціалізму». Для розподілу продовольчих пайків населення було поділено на чотири категорії:

1. «*Списки городов*». До «особливого та першого списку» потрапили Москва, Ленінград, столиці республік, головні промислові центри та промислові підприємства стратегічно важливих економічних регіонів, таких як Донбас, Урал, Східний Сибір...
2. *Професійні категорії*. До робітників промислових підприємств і залізниці ставилися краще, ніж до службовців, «білих комірців», тобто представників інтелігенції. ... Самозайняті особи ... стояли в кінці списку, тоді як чекісти та партійці вищого та середнього рангів були в спеціальному списку.

3. *Статус у родині.* Працюючі мали право на кращі пайки, ніж їхні діти та літні родичі.
4. *Тип робочого місця в «глобальному проекті індустріалізації країни».* Шахтарі та робітники важкої промисловості і металургійних заводів отримували кращі пайки, ніж люди, які працювали на підприємствах текстильної, харчової або легкої промисловості. Викладачі промислових училищ та інститутів харчувалися краще, ніж ... вчителі шкіл у сільській місцевості... Крім того, підприємствам дозволялося облаштовувати присадибні ділянки або «городи» для своїх робітників і службовців⁷⁵¹.

У цьому соціальному розшаруванні, яке, за словами Ніколаса Верта, відображало «нові, грубі та цинічні стосунки між державою та її підданими», дві категорії томилися на самому дні: (1) «спецпереселенці», більшість з яких були позбавлені майна та депортовані у віддалені регіони Крайньої Півночі, Уралу, Наримського краю (Західний Сибір) та Казахстану; і (2) в'язні концтаборів⁷⁵².

У новій піраміді розподілу продовольства вчителі стояли нижче партійних босів, апаратчиків ГПУ та міського пролетаріату. Вчителі міських шкіл і вищих навчальних закладів харчувалися краще; вчителі в сільській місцевості змушені були виживати за рахунок колгоспів чи приватних «городів». Це поставило під загрозу голодної смерті майже 100 000 учителів України разом із їхніми дітьми та родичами похилого віку⁷⁵³. Їхніх «городів» було недостатньо для утримання сім'ї, тому вони часто страждали від недоїдання та виснаження.

Колапс шкіл

Найбільш зворушливі свідчення про Голодомор залишила Олександра Радченко, вчителька з Харківщини. У своєму щоденнику тридцятишестирічна вчителька російської мови записувала не лише те, що бачила навколо, а й те, що думала про трагедію, що розгорталася на її очах. Так 10 лютого 1932 року Радченко, мати трьох малолітніх доньок, пише у своєму щоденнику: «Я так боюсь голода, боюсь за дітей». Як глибоко віруюча людина, перед обличчям несправедливості вона звертається до Всевишнього: «Боже, сохрани нас и помилуй. Не было бы так обидно, если бы неурожай был, а то отняли хлеб и создали искусственный голод»⁷⁵⁴.

Як учителька, Радченко отримувала продовольчий пайок, який забезпечував виживання її родини, але це не могло захистити її від того жаху, який

розгортався довкола. Радченко доводилося дивитися в очі учням у школі, і вона не могла не помітити, що їх ряди поменшали. Вона ризикувала благополуччям власних дочок, але продовжувала вести записи своїх спостережень у щоденнику. От 6 квітня 1932 року, за чотири місяці до збору врожаю, вона пише: «Мучит мысль о распухших от голода крестьянских детях, и злоба растет. Бедные, а для них же готовят социализм». Від голоду діти були виснажені й заражені паразитами, бо їм не було чого їсти, окрім коріння буряків. З гнівом вона відреагувала на статтю в газеті «Правда» про завершення побудови гідроелектростанції і греблі на Дніпрі. Вона поставила під сумнів доцільність «советских темпов» цього гіганта соціалістичного будівництва: «Зачем эти темпы на распухших от голода детях». А 20 листопада 1932 року Радченко описує, як її сусіда, діда 70 років, що працював на крільчатнику, «ограбили власти». Навіть через два роки після розкуркулення у діда, його шістдесятип'ятилітньої дружини й доньки-каліки відібрали все зерно і навіть овочі, яких мало б вистачити прогодуватися до лютого наступного року. В одну ніч він перетворився на жебрака, який не міг більше забезпечити свою родину⁷⁵⁵.

У записі від 9 січня 1933 року Радченко розповідає жахливу історію про викрадення дітей, канібалізм і продаж ковбаси з людського м'яса на ринку⁷⁵⁶. А 23 березня 1933 року, на межі нервового зриву від побаченого на шляху до села конаючого чоловіка та хлопчика, схожого на ходячого мерця, що блукав у пошуках їжі, Олександра Радченко пише:

Очевидно, выражение глаз такое же бывает у людей, когда они знают, что должны вот скоро-скоро умереть, и не хотят смерти. Но это был ребенок... «За что, дети?» Я плакала тихонько, чтобы не видел мой спутник. Мысль, что я не могу ничего сделать, что миллионы детей гибнут от голода, что это стихия, привела меня в полное отчаяние⁷⁵⁷.

Тієї весни вона регулярно повідомляє про смерті від голоду. «Умирают люди уже десятками, — пише Радченко 16 травня 1933 року. — Говорят, что на юге Украины целые деревни вымерли»⁷⁵⁸.

У 1945 році Радченко заарештували і після шести місяців допитів звинуватили в «антирадянській пропаганді»⁷⁵⁹. Вона сказала суддям: «Дневник я посвятила своим детям, чтоб они лет через 20 прочли и увидели, как страдал и стонал народ, какой был ужасный голод»⁷⁶⁰. Після десяти років виправно-трудоу таборів Радченко повернулася додому. У 1991 році їй було по-

смертно реабілітовано. Її родині довелося чекати правди ще десятиліття, коли вони нарешті змогли отримати доступ до щоденників, підшитих до її справи в Галузевому державному архіві СБУ⁷⁶¹.

Щоби залучити вчителів на свій бік, влада добре винагороджувала лояльних за співпрацю з режимом. З 1928 по 1932 рік зарплата вчителів початкової школи зростає вдвічі, не беручи до уваги періодичні премії, житло, соціальне забезпечення та пенсії⁷⁶². Під час голоду вчителі, лояльні до влади, були в списках на отримання продовольчих пайків для себе та своїх утриманців. Учителі сільських шкіл, хоч і перебували на нижніх щаблях розподілу продовольства, отримували борошно, хліб, олію⁷⁶³.

Водночас архівні документи свідчать, що навесні 1932 року вчителі сільських шкіл відчували гостру нестачу їжі. Секретар Одеського обласного бюро КП(б)У Майоров у травні 1932 року повідомив про нестачу продовольства в області й попередив владу, що це «негативно впливає на політичні настрої серед вчителів і призводить до випадків, коли вчителі залишають роботу». Він далі пише: «Є реальна загроза, що якщо забезпеченість залишиться на нинішньому рівні, окремі райони області розпочнуть новий навчальний рік із суттєвою нестачею вчителів. Треба зазначити, що залишають свої посади переважно молоді вчителі, навіть комсомольці». Пишучи російською, він скаржився, що в його області лише 500 вчителів отримали продовольчі пайки, тоді як «Київська область отримала 9 200, Вінницька — 7 600, Харківська — 2 400». Він просив забезпечити продуктами харчування 80 % учителів сільських шкіл Одеської області (9 600 вчителів і 9 600 їхніх утриманців) протягом двох місяців (червня і липня), щоби вони дожили до нового врожаю: 480 т борошна, 38,4 т зернових культур і 40,9 т цукру⁷⁶⁴.

А 17 березня 1932 року газета ВУЦВК «Вісті» поклала провину за «порушення» в постачанні вчителів і затримки у виплаті заробітної плати вчителям на один-два місяці на куркулів та «їхніх агентів, які постійно намагаються гальмувати культурно-освітню роботу»⁷⁶⁵. ВУЦВК постановив, щоби Наркомат постачання, Український кооперативний союз і Український колгоспний центр «в десятиденний термін організували постачання продуктів з колгоспів для вчителів». ВУЦВК також доручив Українському колгоспному центру, а також облвиконкомам і райвиконкомам перевірити виплату сільрадами заробітної плати вчителям. Десяти днів було замало для трьох бюрократичних установ, щоби виконати директиву, але надто багато для вчителів, щоби залишатися без хліба чи зарплати на його купівлю.

Скорочення централізованого постачання продуктів харчування змусило вчителів шукати порятунку деінде. Міхаїл Френкін свідчив членам Ко-

місії США, що у віці двадцяти одного року його командували в Довбуш Житомирської області викладати в робфаку, де він став свідком голоду. Він пам'ятав, як у 1931 році вчителі отримували кілька пудів вівса, що дозволяло їм ділитися з тими, хто потребував допомоги. У 1932 році, побачивши трупи в покинутих хатах, він утік у місто. Йому допоміг товариш, який влаштував його викладачем в інституті. Френкін свідчив: «Я бежал в Киев, потому, что в течение двух недель я ни кусочка хлеба не видел. Это нам пайки не давали»⁷⁶⁶. У перший день вересня 1933 року школи не дорахувалися 98 % учителів⁷⁶⁷. Тоді багато сільських шкіл України залишилися без учнів і вчителів.

Учителі навчали своїх учнів харчуватися сурогатами. Василь Баштаненко з Дніпропетровської області згадував, як його опухла від голоду вчителька Олена Микитівна водила своїх опухлих від голоду учнів у степ розкопувати нори в пошуках їжі, яку ховрахи припасли на зиму. Вчителька також водила своїх учнів збирати соєві боби, ділила зібране порівну між усіма, щоби діти могли віднести жменю додому, аби відварити. Взимку вчителька водила свій клас до глиняних копалень, щоби діти могли покуштувати глини. Голодним дітям вона видавалася солодке меду. Школярі руйнували гороб'ячі гнізда під солом'яними стріхами та полювали на всіляких птахів і дрібних тварин⁷⁶⁸. Баштаненко зобразив свою вчительку героїнею. Дійсно, щоб уникнути патрулів у полі, потрібна була неабияка сміливість. До школи діти переважно ходили в личаках, а частіше — босоніж. Лише діти сільських активістів чи офіцерів ГПУ могли дозволити собі носити хромові чоботи.

Марія Панченко з Полтавщини згадувала, що навесні колгоспи годували тих, хто працював у полі, але нічого не давали дітям, які почали їсти траву. Коли лід почав танути, діти збагатили свій раціон рибою та маленькими черепашками, виловленими в річках, запікаючи або підсмажуючи їх. Оповідачка зі своїм братиком також бігали до лісу збирати солодкі бруньки на дереві, гриби та різні бур'яни. Взимку школу закрили, але навесні 1933 року прислали вчительку. Всі діти, що лишилися живими, повинні були йти до школи. Оповідачка згадувала, як її однокласник приносив до школи кінське м'ясо. Його тато працював на салотопці, куди звозили дохлих коней. Коли померло багато людей, то влада брала школярів, щоби ті пололи бур'яни та буряки. «Та що ж ми можемо полоти, як ми на ногах ледве стоїмо? А з животами такими ще. Але як ми пололи, то нам давали»⁷⁶⁹.

Як була нагода, вчителі підготовували своїх учнів стравою під назвою «затірка». Василь Мірутенко з Чоповичненського району Житомирської області навів рецепт: трохи борошна ретельно розмішували у воді, солили й варили. Тільки-но цю затірку знімали з плити, кожній дитині розливали

Світлина 4.4. Школярі села Раковичі Радомисльського району Київської області (гарячий сніданок), 1934. Джерело: ЦДКФФАУ, од. обл. 2-3348.

по 200–300 грамів. Коли наставала весна, до затірки додавали трохи щавлю, картоплі з нового врожаю, тоді це можна було назвати борщем⁷⁷⁰. Інший учі-лілий Л. Пилипенко згадував, що сіль було важко дістати, оскільки в селах навмисне заборонили торгівлю. У борщі не було ні тваринного жиру, ні олії, бо їх неможливо було дістати за будь-яку ціну. Його колега Петрушевський полював на горобців, щоби вижити. Але гурманство тривало недовго — у нього конфіскували мисливську рушницю. Як і всім учителям, йому давали добавку до борщу у вигляді «ложки квасолі, звареної на воді». Школярі теж отримували ложку квасолі, крім дітей «ворогів народу»⁷⁷¹.

У 1932–1933 роках у сільських школах почали давати «гарячі сніданки»⁷⁷². На світлині, зробленій у 1934 році, через рік після того, як Голодомор досяг свого піку, зображено ситих школярів із села Раковичі Радомисльського району Київської області (світлина 4.4). Це були ті, хто вижили. Район втратив третину населення між 1932 і 1933 роками. У першій половині 1932 року з 3,5 млн дітей у сільських школах України лише 73 000 отримували такий «гарячий сніданок», який складався зі 100 г сурогату хліба й чашки чаю на день⁷⁷³. У сільських школах «гарячими сніданками» харчувалися 15–20 %

школярів і 40 % учителів. Зазвичай це були ті, у кого були наявні ознаки фізичного виснаження або недокрів'я⁷⁷⁴. Дві третини дітей недоїдали і були надто слабкими, аби ходити до школи пішки. Тоді в Україні майже 10 % дітей хворіли на недокрів'я і 5 % дітей — на туберкульоз⁷⁷⁵. Навіть якщо 15–20 % із 4,4 млн школярів республіки отримували ці «гарячі сніданки» безкоштовно⁷⁷⁶, хіба це все, що влада могла зробити для порятунку дітей, яких у пропагандистських лозунгах називали «наше щастя»?

Після того як мільйони дітей було заморено голодом, більшовики продовжували приховувати свій злочин. Гасло «Діти — наша радість» з'явилося на першій шпальті газети «За більшовицький наступ» від 10 вересня 1935 року. Так газета, яку видавав Мархлевський райком КП(б)У, вітала учнів і вчителів з першим днем навчання. Поряд з гаслом були розміщені портрети Леніна та «улюбленого вчителя» Сталіна, а також вислів емісара Москви і «друга дітей» в Україні Постишева: «Робота з дітьми — більшовицька гордість»⁷⁷⁷.

Очевидець тих подій учитель з містечка Іллінці Вінницької області Іван Козяр залишив яскраві спогади про «гарячі сніданки». Ще наприкінці 1932 року відвідування дітьми початкових шкіл містечка скоротилося на 12–15 %, а одразу ж на початку 1933 року відвідування зменшилось ще на 30–35 %. На піку голоду лише третина дітей могла прийти до школи, але вони не були в змозі вчитися. Це відбувалося на очах компартійної та місцевої влади, тим більше що директори шкіл щотижня подавали рапорти про стан справ. Компартія намагалась не бачити цього і не вживала жодних заходів для допомоги голодуючим дітям чи вчителям. Зрештою, коли відвідування шкіл сягнуло критичної межі, з Москви дали директиву всім директорам шкіл, у якій було сказано:

У зв'язку з тим, що відвідування шкіл дітьми катастрофічно знизилось, наказуємо директорам шкіл вжити таких заходів:

1. Організувати кінні підводи, котрі повинні привозити вранці дітей до школи, а ввечері відвозити їх додому.
2. Організувати сніданки для тих дітей, які вкрай цього потребують.

За невиконання директиви винні будуть піддані суду⁷⁷⁸.

Директори шкіл і вчителі, отримавши цю директиву, зраділи і сподівалися, що компартія пожаліла маленьких страждальців і мучеників, оскільки їхні батьки та вчителі більше не могли дивитися, як їхні діти масово помирають. Наступного дня всі директори шкіл поспішили до Іллінців, сподіваючись,

що райком розпорядився продати з державних фондів продукти харчування для голодуючих дітей у школах, бо у продажу абсолютно нічого не було, й торгівля була припинена. Директорів прийняв керівник райради комуніст Мельников, його дружина, завідувач відділу освіти Кочубей (теж комуніст) і секретар райкому комуніст Таращенко. Директори сказали, що відповідно до директиви ЦК і Наркомосу вони (директори) повинні давати сніданки голодуючим дітям у школах. Тому вони просять розпорядитися продати школам які-небудь продукти з державних фондів для врятування дітей від голодної смерті. На таке прохання компартійні очільники зробили великі очі і здивовані фізіономії, сказавши:

У нас теж є така директива, як у вас, але вона не говорить про те, щоб продавати харчі для шкіл, тому ми вам заявляємо і попереджаємо, що ніякого продажу чи роздачі харчів з державних фондів, ніяких продуктів для дітей і шкіл нема, ніякого продажу і торгівлі нема! Ви, директори шкіл, зобов'язані на місцях знайти, купити продукти або при допомозі влади конфіскувати продукти, якщо знаєте у кого або де вони є, щоб так зробити, — для харчування дітей⁷⁷⁹.

Директори шкіл на це відповіли: «Вам, місцевій владі і партії, добре відомо й видно, що купити харчів ніде, торгівля заборонена, навіть закrywся чорний ринок, всюди опухлі або вмираючі від голоду люди». Секретар райкому Таращенко перервав слова директорів криком: «Замолчать!!! И не говорить ни одного слова про голод. Слово “голод” заменяють словами “продовольственные трудности”». На тому й закінчився прийом директорів шкіл. З такою допомогою для голодуючих дітей у школах директори й поїхали з райцентру⁷⁸⁰.

На початку 1933/1934 навчального року вчитель зайшов до класу й помітив, що дітей зовсім мало. Він дуже любив дітей, викладав у них у 3-му й 4-му класах, тож очікував їх побачити і в 5-му класі. Привітавшись, учитель почав перевірку за класним журналом. Ідучи по списку, він викликав: «Вітковський». Декілька несміливих голосів відповіли: «Немає». Учитель підняв голову від журналу і запитав: «А де він?» Один з більш сміливих учнів відповів: «Він помер». Учитель поставив у списку позначку — хрестик. «Войтко Ольга» — викликав учитель знову. Декілька дівчаток відповіли: «Її немає». Учитель знову запитав: «Чому її нема?» Одна дівчинка крізь сльози сказала: «Вона померла». Учитель ще нижче нахилився над списком учнів і знову поставив хрестик. За списком минулого року повинно було бути тридцять вісім

Світлина 4.5. Василь Івчук, директор школи села Дударків Бориспільського району (другий ряд, другий ліворуч) з колегами та учнями 5-го класу, 1937. Джерело: Музей історії освіти Київської області, од. обл. 3191.

школярів. Закінчивши перевірку, вчитель підвів голову, окинув оком милих йому дітей. З його очей покотилися сльози й капнули на список, у якому стояло чотирнадцять хрестиків «на знак вічної жалоби». У 1931 році в усіх школах було ухвалено таке: коли закінчувався урок, діти повинні були всі встати і дружно сказати: «Спасибо товарищу Сталину за счастливое детство!» Коли пролунав дзвоник з уроку, вчитель поспіхом встав, схопив класний журнал і вибіг з класу, не чекаючи, поки учні встануть і скажуть ненависне «Спасибо товарищу Сталину за счастливое детство!»⁷⁸¹

Проте не всі директори шкіл почувалися безсилими в такому лихолітті. Василь Івчук, директор школи села Дударків Бориспільського району Київської області, організував у школі безкоштовні сніданки та обіди для всіх учнів (див. світліну 4.5). Івчук домовився з підсобним господарством Дарницького м'ясокомбінату, щоби діти виходили після уроків на польові роботи. Платою за виконану роботу для дітей була вечеря — миска супу. Виснаженим від недоїдання дітям він віддавав харчі додому, дуже нужденні отримували додатковий шматочок хліба. Смертності серед учнів майже не було, хоча село за офіційними даними втратило 153 особи, а за неофіційни-

ми — 400 осіб. У такий спосіб директор врятував усіх дітей свого села від голодної смерті. Тодішня влада не забула про його патріотичний вчинок. Через п'ять років після Голодомору за результатами бездоказового та упередженого слідства із застосуванням тортур патріотів було пред'явлено обвинувальний висновок. У звинуваченні стверджувалося, що Івчук був «учасником польської диверсійної шпигунської контрреволюційно-повстанської організації, яка ставила за мету відокремити Україну від колишнього СРСР та приєднати до Польщі». Івчука безпідставно було оголошено «ворогом народу», і 2 жовтня 1938 року він був розстріляний⁷⁸². Моральний вибір директора школи врятувати голодуючих дітей суперечив марксистсько-ленінському «гуманістичному» інтернаціоналізму.

Діти молодшого шкільного віку найбільше потерпали від припинення поставок харчів. Студенти коледжів та інститутів були в кращому становищі, тому що могли нелегально «добувати» їжу на колгоспному полі, де вони працювали або проходили практику. Навіть із цією лазівкою ситуація була такою жахливою, що 18 червня 1932 року комсомолец технікуму Григорій Ткаченко написав листа першому секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору. Ставлячи під сумнів мудрість аграрної політики Компартії, Ткаченко висловив стурбованість тим, що молоде покоління є «хворобливе, немічне і слабке, і його чисельність може скоротитися на 50 відсотків»⁷⁸³. Він був настільки впевнений, що отримає відповідь, бо навіть поряд з іменем написав свою адресу для листування.

У червні 1933 року, розуміючи, що з початком навчального року багато класів будуть недоукомплектовані, нарком освіти УСРР Володимир Затонський вніс до ЦК ВКП(б) пропозицію охопити шкільним переписом дітей, що їм на 1 вересня 1933 року буде 7 років, а не повних вісім. Він запропонував охопити школою дітей 1925 та 1926 року народження на початку 1933/1934 навчального року за рахунок бюджетних асигнувань на дошкільні групи. Однак керівники влади на місцях не прозвітували про виконання цієї директиви, і попри використання всіх наявних «резервів» і спроби зарахування до перших класів дошкільнят віком до восьми років, пробна явка виявила катастрофічні втрати дітей. Так, Вінницький облвиконком зазначив, що на 9 вересня 1933 року школи Новоушицького району «почали навчання з 45 %, Янушпільський — 56 %, Городокський — 50 %, Козятинський — 66 %»⁷⁸⁴. Висока смертність серед дітей і вчителів призвела до того, що 1 вересня 1933 року на Харківщині було закрито 28 шкіл⁷⁸⁵. Того року на перше вересня лише в Красноградському районі недорахувалися 62 % дітей у початкових школах (1–4 класи) та 58 % дітей у середніх школах (5–7 класи)⁷⁸⁶.

Світлина 4.6. «Голодні та бездоглядні діти, так звані безпритульні», Александр Вінербергер, 1933. Джерело: Ewald Ammende and Alexander Wienerberger, *Muss Russland hungern? Menschen- und Völkerschicksale in der Sowjetunion* (Wien: W. Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1935), Abb. 7. Надано ЦДКФФАУ, од. обл. 0-249172.

Також не з'явилися в школах понад 90 % учителів, особливо у Варвинському, Березнянському та Малодівицькому районах⁷⁸⁷.

Василь Баштаненко згадував, як опухлі від тривалого голоду діти змушені були ходити до школи, але вони навряд чи могли вчитися. З двадцяти п'яти його однокласників 70 % були опухлі від голоду⁷⁸⁸. Олесь Дергачов, який у 1933 році працював учителем історії в школі села Пшеничне Солонянського району Дніпропетровської області, згадував, як діти помирали просто на уроках. Був випадок, коли учень відповідав домашнє завдання, втратив свідомість і помер. Ще двоє учнів, не маючи сили терпіти голод, пішли по допомогу в медпункт у сусіднє село Новопокровці, та й померли біля його дверей⁷⁸⁹. Інші діти помирали на вулицях. Австрійський інженер Александр Вінербергер⁷⁹⁰, який працював у Харкові, сфотографував голодуючих дітей (див. світлину 4.6).

У травні 1933 року в селі Рудки Царичанського району сімнадцятирічний учитель Іван Бровко став свідком того, як десятилітня Марійка Хайло, важко зітхнувши, опустила голівку на парту, підперши щічки опухлими пальчиками, та так і заснула на віки-вічні. Голодні учні притихли, приголомшені тим, що скоїлось. І тільки з портрета, що висів над шкільною дошкою, усміхався Владімір Ілліч, у кепочці, з червоним бантиком на лацкані піджака і вітально під-

нятою рукою. А з протилежної стіни на учнів дивився Тарас Шевченко, погляд його був сумний, а в очах блищали сльози. Та ще чути було, як з репродуктора, що висів на стовпі біля школи, бадьорим потоком лилася пісня: «Живьом ми весело сьогодні, а завтра будет веселей!»... У той останній для Марійки день ніхто й не прийшов до школи, щоб забрати її додому й похоронити по-людському, по-християнському. Не прийшла мама, бо лежала одна-однісінька в хаті, голодна, опухла і без пам'яті. Не прийшла і молодша сестричка, бо вже місяць, як померла з голоду. Не прийшов і батько, бо вчора підбрали у дворі біля хати й відвезли на цвинтар, щоб укинути у спільну яму для померлих від голоду. Тож і відправили Марійку слідом за батьком у безіменну яму⁷⁹¹.

«Село завмерло — не чути було пісень, гавкання собак, кукурікання півнів та припинилися всякі весілля», — згадував Олександр Меркело з села Колодяжне Дворічанського району Харківської області⁷⁹². Меркело згадував, як школи майже опустіли, діти були виснажені, деякі — пухлі й неспроможні ходити до школи. З'явилася народна творчість, і діти співали: «І горілка в нас є, батько ще принесе, та це горе, що хліба нема». Свідок додав: «Треба сказати, що горілки й тютюну та цигарок у так званому СРСР ніколи не бракувало. А горілку ... гнали з зерна»⁷⁹³. Інший свідок, В. Савур з Київської області, згадував, що в сільських кооперативних крамницях горілка була в необмеженій кількості, оскільки в СРСР на неї була державна монополія, яка приносила виняткові доходи. «Тому навіть у ті голодні роки, коли вимирали маси людей, спиртзаводи працювали на повну потужність, перетворюючи зерно на лікер»⁷⁹⁴. Науковці вважають, що Сталін виправдовував збільшення виробництва та продажу горілки тим, що треба було знайти додаткові кошти для індустріалізації⁷⁹⁵. Горілка становила до 40 % загального обсягу продажів сільських крамниць і забезпечувала близько 20 % державних доходів⁷⁹⁶. Це призвело до зростання рівня алкогольної залежності, яка мала місце під час і після Голодомору. Багато хто продовжував пиячити, принаймні для того, щоб утікати від жахливої реальності.

Незалежно від етнічної належності, діти потерпали від голоду, більшість із них у сільських школах України. На початку 1934/1935 навчального року тенденція до зменшення охоплення школою дітей торкнулася всіх етнічних груп, крім однієї. Кількість зарахованих до школи дітей з російських родин зросла з 8,6 до 11 %⁷⁹⁷, що було викликано переселенням ветеранів Червоної армії та лоялістів з Росії в села, знелюднені внаслідок голоду. Буксирні бригади, які раніше були призначені для виконання планів хлібозаготівель, були направлені зустрічати нових поселенців. Часто місцеві вороже ставилися до прибульців, каламутили їхні криниці та підпалювали домівки, які спорожніли внаслідок голодної смерті попередніх господарів⁷⁹⁸.

Згортання українізації

У статті, опублікованій напередодні відзначення першої річниці запровадження обов'язкової освіти в ССРСР від 14 серпня 1931 року Міхаїл Калінін хвалився, що 98 % дітей віком від 8 до 10 років в Українській РСР охоплені початковою школою порівняно до 76 % попереднього року; більше випускників початкових шкіл перейшли до 5–7 класів (76 % проти 55 % роком раніше)⁷⁹⁹. Було залучено понад 15 500 нових учителів, зокрема мобілізовано 3 600 комсомольців для роботи в школах.

Станом на 1935 рік реальність кардинально змінилася. Про тривожну тенденцію повідомив начальник відділу господарського обліку України Олександр Асаткін. За підрахунками його статистиків, кількість початкових шкіл, учителів і учнів в Українській РСР впала нижче дореволюційного рівня (див. табл. 4.1). У 1924–1925 роках чисельність зменшилася внаслідок голоду 1921–1923 років, від якого в п'яти провінціях на південному сході України загинуло 3,8 млн невинних жертв⁸⁰⁰. Ще більше недорахувалися в 1934–1935 роках, після Голодомору-геноциду 1932–1933 років, який охопив усю

Таблиця 4.1. Початкові школи, вчителі та учні (1–4 класи) в Україні, 1914–1934

Роки	Школи	Вчителі	Учні
1914–15	18,386	33,646	1,424,701
1924–25	14,411	26,849	1,264,341
1925–26	16,155	32,636	1,463,099
1926–27	16,720	34,294	1,453,144
1927–28	17,108	36,665	1,530,026
1928–29	17,488	39,488	1,585,814
1929–30	17,944	42,966	1,776,155
1930–31	17,493	46,655	2,003,371
1931–32	15,475	43,017	1,795,478
1932–33	13,354	32,686	1,329,258
1933–34	12,949	32,146	1,162,354
1934–35	12,132	29,431	1,074,312

Джерело: Народне господарство УСРР (статистичний довідник), ред. Олександр Асаткін (Київ: Народне господарство та облік, 1935), табл. 1, 546–47.

Україну й забрав життя 7,1 млн невинно убієнних⁸⁰¹. Демографи ще мають вивчити й пояснити цю катастрофічну ситуацію в початкових школах України.

У дослідженні соціальної мобільності в советських школах Шейла Фіцпатрік стверджує, що досягнення «культурної революції» були визначними⁸⁰². Вона співає хвалу більшовикам за збільшення кількості шкіл, учителів і учнів, пояснюючи це досягнення соціальною мобільністю, спричиненою Жовтневою соціалістичною революцією 1917 року, водночас визнаючи, що наприкінці 1930-х років ця мобільність зійшла нанівець. Навмисно чи ні, маючи доступ лише до архівів у Смоленську та Москві, Фіцпатрік не помітила зворотної тенденції в підсоветській Україні. Відсутність статистичних даних про втрати серед учнів і вчителів обов'язкових на той час початкових шкіл свідчить про спробу тодішньої влади приховати злочин проти народу України.

Знехтувала Фіцпатрік і тим фактом, що припинення українізації почалося спершу за межами України. Керували всією акцією Сталін і Молотов. Вони надали своїм діям легітимності постановою від 15 грудня 1932 року про «негайне припинення українізації» на Північному Кавказі, у Центральному Чорнозем'ї, на Далекому Сході, у Казахстані, Середній Азії та інших районах і «запровадження російської мови в школах» в усіх районах компактного проживання українців в СРСР⁸⁰³. На Кубані, території Північного Кавказу, що була заселена переважно українськими козаками у XVIII та хліборобами-переселенцями з Полтавщини й Чернігівщини у XIX століттях, станицю Полтавську оточили військові загони ГПУ; усіх 30 000 мешканців — чоловіків, жінок, дітей — зігнали докуп з деякими власними речами й депортували на Сибір⁸⁰⁴. Наступного дня краснодарська обласна газета проголосила: «Українське націоналістично-петлюрівське гніздо на Кубані зліквідовано». Станицю перейменовано на Красноармейську на згадку про ветеранів Червоної армії, яких переселили в спустошені оселі. У школах Кубані припинили викладання української мови, вчителів депортували в трудові табори⁸⁰⁵.

Загальну картину розгрому Кубані змалював росіянин Вадим Денісов, співробітник центрального органу ГУГБ НКВД СРСР, який мав змогу дізнатися з першоджерел про деякі подробиці цієї справи, яка мала кодову назву «Кубанська операція 1932–1933 років». Він пише, що ця операція проводилася за оперативним двоетапним планом, розробленим ГПУ в Москві. Виконували цю операцію спеціальні загони з 8 000 добірних і добре озброєних чекістів внутрішніх військ та прикордонної оборони — всього 12 000 осіб. Спочатку, на оперативно-підготовчому етапі, всю людиність занесли в списки на ліквідацію та депортацію за чотирма категоріями:

- (1) Категорія А: активні учасники руху опору, які підлягали знищенню;
- (2) Категорія 1: пасивні учасники спротиву, яких треба було засуджувати до десятирічного або довшого ув'язнення в трудових таборах, отже, вони теж фактично призначалися на знищення;
- (3) Категорія 2: ті, хто не довели своєї відданості советському режимові — підлягали до короткотермінового ув'язнення до п'яти років і каторжних робіт у концтаборах з наступним після того примусовим поселенням за Полярним колом; великі працездатні родини спрямовували на адміністративне поселення у незалюднені й непомірно суворі райони Сибіру; і
- (4) Категорія 3: невелика частина тубільної людності, яка довела свою лояльність (відданість) до більшовицького режиму; вони не підлягали знищенню⁸⁰⁶.

Складання списків з розподілом людності на категорії робилося цілком довільно, без жодної перевірки й розслідування. Досить було усного доносу будь-якого довіреного комуніста.

Друга, виконавча, частина Кубанської операції мала такий вигляд. Після розподілу людності на зазначені чотири категорії розпочиналась операція придушення із залученням додаткових військових спецоперзагонів. Усі дороги, що вели із цього населеного пункту, перетинали загороджувальні патрулі. Насамперед заарештовували тих людей, що були вписані до категорії А. Їх відвозили ніби до в'язниці, але за кілька кілометрів у степу, примусивши викопати собі яму, розстрілювали. Акт про розстріл з додатком реєстру жертв надсилали до оперативної виїзної інспекції ГПУ. Коли з якихось причин розстріл на місці не був бажаний, людей відвозили до Ростова та Краснодару і знищували в льохах в'язниць. Далі тих, хто належав до категорії 1, відвозили до найближчих залізничних станцій, вантажили до задалегідь приготованих ешелонів і везли на північ до пересильних етапних пунктів для подальшого ув'язнення в примусових трудових таборах ГПУ, створених для розбудови промислових об'єктів Росії. Цілісність сімей не зберігалась. Дітей від 10 до 16 років приписували до одного з батьків. Дітей старших за 16 років часто вносили до етапних реєстрів окремо від батьків. Їх засуджували на мінімальний строк. Дітей молодших за 10 років тимчасово залишали під опіку тим родинам, що не підлягали депортації (категорія 3), а згодом розміщували їх

у дитячих будинках різних міст ССРСР. Усі ці злочини ніколи не були задокументовані та не залишили слідів в архівах. До виїзної оперативної інспекції надсилали лише один примірник акту про розстріл. Разом із спрямованими до таборів або на поселення ніяких справ, окрім реєстру ешелону, не надсилалося. Загалом під час Кубанської операції було заарештовано близько 2 млн осіб, причому близько одної чверті (500 000) — розстріляно, а решту (1,5 млн) — вивезено з Кубані за російське Полярне коло та на Сибір⁸⁰⁷. Кількість винищеної під час Кубанської операції української людності може здатися неймовірною, оскільки джерело, яке цитує Дмитро Соловей, може бути припущенням оперативного співробітника НКВД Денісова. Проте, в ретроспективі, Роберт Конквест припускає, що 1 із 7 млн українських жертв у 1932–1933 роках було винищено на території Північного Кавказу⁸⁰⁸.

Станиця Полтавська набула найбільшого розголосу як приклад і послужила прототипом для подальших спецоперацій⁸⁰⁹. Невдовзі мішенню став педагогічний технікум у станиці Уманській (яку незабаром перейменували на Ленінградську на честь дислокованого там кавалерійського полку). Іван Полежаєв записав у щоденнику від 18 лютого 1933 року, що прибув за призначенням на посаду директора технікуму, зустрів трьох викладачів та одинадцятьох випускників третього курсу з п'ятдесяти ще живих. Через два дні Полежаєва викликали до місцевого ГПУ й дали наказ вилучити всі підручники українською мовою та віднести їх до управління ГПУ. Поступово він усвідомив свою місію: згорнути українізацію в технікумі. Завдання йому здалося «непростим» і «неприємним»⁸¹⁰.

Після процесу СВУ 1930 року репресії торкнулися всіх навчальних закладів Української ССР. Згідно з советським статистичним довідником 1935 року, в Україні станом на перше вересня 1930/1931 навчального року було приблизно 46 655 учителів у початкових школах. А на початок 1934/1935 навчального року в цих школах залишилося лише 29 431 учитель (див. табл. 4.1). Тобто протягом п'яти років після процесу СВУ було усунено 17 224 (або третину) вчителів⁸¹¹. Їхню долю укладачі статистичного довідника так і не пояснили. Василь Марочко та Ѓотц Хіллїг дійшли подібного висновку: між 1929 і 1934 роками, від періоду «великих чисток» освітян в Україні, що збіглися з початком першої п'ятирічки, і до піку Голодомору, внаслідок репресій і розстрілів загинуло понад 30 % учителів⁸¹². Одразу після судового процесу в справі СВУ новий 1931/1932 навчальний рік розпочався з меншою кількістю вчителів (на 3 638 осіб менше). А лише за один 1932/1933 навчальний рік недорахувались аж 10 331 особи, в основному через арешти, а також через смертність від голодомору. Того ж року тільки

5 517 випускників з 66 педтехнікумів (2 256) і 39 педінститутів (3 261) обійняли половину вакантних посад⁸¹³.

Щоби подолати хронічну нестачу вчителів, студентів відправляли на село допомагати збирати врожай і викладати в школах. Ірина Медвідь була студенткою третього курсу Харківського університету, коли в 1932 році її разом з однокурсниками розподілили на педагогічну практику у Вовчанський район на Харківщині. Така ситуація стала наслідком арештів учителів в Україні. Ця молода студентка-вчителька залишила яскраві спогади про урок російської мови для голодних дітей в Україні. Її спогади було вперше надруковано в 1955 році в другому томі збірки свідчень колишніх в'язнів трудових таборів під заголовком «Чорні справи Кремля»:

Райвідділ освіти тоді відправив мене на «практику» в школу в селі Цюрупа, що знаходилося в старому маєтку генерала Брусилова.

Незважаючи на те, що школа була на державному утриманні, діти завжди були голодні. Добовий раціон складався з двох тонких скибочок глевкого хліба та забарвленої рідини замість чаю вранці, рідкого супу або більш густої рідини (з крупи) на обід, а потім знову рідкої страви на вечерю. Діти були мляві, апатичні, сонливі. Вони не звертали уваги і практично ні на що не реагували. Найбільше страждала малеча, бо старші крали в них все, що вони мали. У таких тяжких умовах неможливо було нічого вдіяти, і врешті весь наш юнацький запал згас серед голоду й безнадії.

Одного разу на уроці російської мови я пройшла всю програму: перевірила домашнє завдання, пояснила нове завдання важкою незрозумілою їм іноземною мовою, поставила кілька запитань. Односкладові відповіді займали дуже мало часу. Класну кімнату огорнула гнітюча тиша. Діти нерухомо сиділи в очікуванні дзвінка, не сміялися, не розмовляли і не ставили запитань. Я ламала голову, міркуючи, як розвіяти похмурість і пробудити вогник інтересу в дітях.

Тоді мій погляд упав на новий квітневий випуск «Учительського журналу». Я почала нервово перегортати

сторінки, доки мою увагу не привернула стаття, і я почала її читати вголос. Деякий час діти сиділи тихо, а потім почали підводити голови й відкривати очі від подиву, тоді підійшли й оточили мій стіл. Я продовжувала читати: «Закінчився урок і пролунав дзвоник. Сміючись і граючись, діти спустилися вниз до їдальні, де на них чекав обід, какао, білий хліб з маслом. А прислузі була додаткова робота замінити крихти хліба, які недбало розкидали дітлахи».

Діти, скупчені навколо мене, голодні й виснажені, раптом заговорили: «Де, де є та їжа?»

Стримуючи сльози, я відповіла: «У Москві»⁸¹⁴.

Крім як безсило ковтати сльози, який моральний вибір могла зробити ця молода студентка-вчителька? Як і Ірина, нові кадри були молодими, вірними ідеалам соціалізму, але недосвідченими. Головне те, що тяглість культури була перервана, коли на зміну дореволюційній інтелігенції прийшли молоді «червоні» кадри, виховані в умовах тоталітарної системи, яка вимагала суворого дотримання ідеологічної догми, а не критичного мислення⁸¹⁵. Вибір був очевидним: класова свідомість і комуністична мораль мали пріоритет над національною свідомістю і гуманістичною мораллю.

Варвара Діберт, яка працювала в школі у Києві в 1933 році, незважаючи на офіційну заборону брати квартирантів, надала притулок двом дітям свого приятеля (бо дружина пережила психічний зрив після його арешту). Варвара Діберт згадувала, що в школі, де вона працювала, всі вчителі отримували порцію каші. «Я ніколи тієї каші не взяла ложки. Я приносила зі собою, забирала й ділила між тими чотирма дітьми. Я ніколи не робила різниці між своїми, що своїм давалося. Ті жили так само приблизно, як і би вони були наші діти, але ми ніколи не робили ніякої різниці, щоб своїй дитині дати більше там чи щось смачніше, а тим не дати»⁸¹⁶. Її родина утримувала тих двох дітей протягом цілого року, поки їхня мати трошки прийшла до себе. Можливо, Діберт була набагато дорослішою і могла зробити моральний вибір допомогти постраждалим. Будучи донькою православного священника⁸¹⁷, вона мала ненадійне в очах влади соціальне походження, тому й виїхала на еміграцію. Вона була найстаршою серед свідків, які погодились дати інтерв'ю Комісії США з питань голоду в Україні щодо стану шкіл у 1920-х і 1930-х роках.

Соціальна солідарність була стратегією виживання. Більшовики, однак, карали будь-який прояв солідарності. Свідок Голодомору В. Гречко згадував, як у 1932 році вчителя покарали за допомогу голодуючим «ворогам народу»:

Вчитель неповної середньої школи Добрянки на Чернігівщині П. С-н зустрів біля свого будинку жінку з двома малолітніми дітьми. Жінка просила їсти. Учитель, який мав своїх дітей, забрав жебраків до себе додому і зготував їм їжу. Під час розмови за столом він довідався, що жінка з сусіднього району, а її чоловіка, куркуля, заарештовано і заслано. С-н вирішив допомогти і влаштувати жінку нічним сторожем до школи. Вона, звичайно, погодилася і подякувала. Проте, коли вчитель зайшов до директора школи, а голова парткому якраз був у кабінеті директора, то він несподівано наштотхнувся не лише на відмову, а й на сувору догану: «Невже Ви не розумієте, що допустили велику політичну помилку, — сказав голова парткому, — Ви продемонстрували перед своїми учнями, — а вони вже бачили, як ви годували жінку, — свій протест проти уряду і партії». Директор школи додав: «Якби я Вас послушав, то наші учні опинились би поряд з куркульським дітищем і виявили б до них співчуття. Хіба це допустимо з точки зору комуністичного виховання?» Відтак до особової справи вчителя було внесено запис про його «потурання ворожим елементам». А коли після відзначення двадцятип'ятиріччя педагогічної діяльності його висунули на посаду директора школи, районний комітет освіти відхилив його кандидатуру через «зв'язки з соціально чужими елементами»⁸¹⁸.

Учитель, який зробив моральний вибір надати допомогу голодній матері та її опухлим дітям, отримав догану за антисоветські та антипартійні настрої. Під гаслом пролетарської солідарності були зруйновані моральні основи українського суспільства⁸¹⁹.

Репресований щоденник Юрія Самбреса є ще одним свідченням дегуманізації і розпаду суспільної моралі. Свідок описує як з пів місяця, день за днем, спостерігав смерть одної бабусі під тином, буквально ілюструючи широковживаний фольклорний вислів «вмирати попідтинню...» як приклад гіркої долі й закинутості. Самброс втратив матір, яка згасла від голоду

в 1933 році. Він згадував, як у хвилини журби, сварок з батьком, чи під ударами життєвих нещасть, його мати, сентиментальна жінка, любила поплакатись і змалювати собі безрадісний кінець, — часто перед дітьми, вживаючи цей вислів, що доведеться їй на старості літ, як старчиси, помирати «десь попідтинню». Бабина голодна агонія «під тином» на Люботинським шляху моторошно притягала до себе увагу автора щоденника, бо була живою ілюстрацією до гіркого кінця обездоленої, самотньої, покинутої людини:

...Йдучи щоранку на дачний поїзд, я з півмісяця, день за днем, спостерігав смерть одної бабусі під тином... З опухлими від голоду ногами, втративши сили, вона лежала під тином на шляху, що проходив близько самої колії залізниці, повз садиб люботинського дачного присілку.

Серед бур'яну, густо вкритого придорожним пилом, з дерев'яною мискою у головах, поставленою чиєюсь сердобольною душею для милостині, страшною сухорлявістю рук, з кістками, щільно обтягнутими прозорою жовто-сірою шкірою, з лячними, набряклими, мов колоди, синіми ногами й роздутим, опухлим обличчям, на якому змужнілими плямами сиділи тупі, бездумні очі, — лежала вона день за днем, жахлива, мов привид...

Перші дні вона ще рухалась, щось шепотіла, коли хтось зупинявся коло неї, а чим далі, день за днем, замовкала все більше, лежачи вже без руху, лише мляво зводила очі праворуч... ліворуч..., чи надовго ставила свій погляд сторч, втоплюючи його в блакитну імлу гарячого літнього, байдужого неба. Нарешті — вмерла. Труп пролежав з добу, роздувся ще дужче й зрештою зник. Міліція кудись відтягла й закопала...⁸²⁰

Самброс міркував, що агонія жінки тяглась довше звичайного тому, що проходжі хоч трохи підгодовували її своїми пожертвами. Проте ніхто не міг врятувати її від смерті, бо всім бракувало їжі.

Пізніше Самброс зізнався на сторінках свого щоденника, що в облудний спосіб отримав доступ до їдальні для членів профспілки Сільськогосподарської академії. Він подружився з секретаркою, яка видавала йому картки на обіди, на які він міг харчуватися в їдальні для наукових співробітників без

пред'явлення спілкового квитка. Так «по-блату» обідав кілька місяців, поки не почалися перевірки прав на їдальню. Забувши сором'язливість і несміливість, Самброс пішов ва-банк, на нахабство і шахрайство. Через знайомого дістав талони в їдальню Будинку письменників і там кілька разів обідав у компанії знаних українських письменників. Самброс сподівався, що його поважна зовнішність була для метрадотеля доказом його прав на письменницьку їдальню. Почувався кепсько, йти на обід було для нього справжньою моральною мукою. Але годували там добре, а головне, культурно. Чисті скатертини, ресторанне столове приладдя, паперові серветки, вишколені офіціанти, меню, буфет із закусками й водкою — все це було контрастом на тлі опухлих від голоду жебраків під парканами⁸²¹. Самброс вижив, але йому довелося зректися своєї української ідентичності після того, як він переїхав до Росії в пошуках роботи⁸²².

Підсумовуючи наслідки «українізації», Валерій Смолій зауважив, що репресії проти української національно свідомої інтелігенції, зокрема вчителів, остаточно позбавили сили й запалу тих, хто з ентузіазмом долучився до її втілення в життя. Сигнал було почуто: «Наразі українська мова перестала бути основним засобом модернізації. Відтепер ті, хто сподівався завоювати повагу в суспільстві і отримати доступ до нової інформації, до сучасної наукової думки і знань, мусили користатися російською»⁸²³. Визнання КП(б)У в листопаді 1933 року «українського націоналізму» головною небезпекою для советської влади розглядається деякими науковцями як ознака кінця неблагонадійної політики українізації⁸²⁴.

На початку 1933 року, коли керівництво Наркомосу торкалось питання українізації шкіл, дедалі частіше про неї згадували в негативному аспекті, як про політику, що порушувала права етнічних росіян і вела до зростання українського націоналізму⁸²⁵. У 1933–1934 роках, коли «місцевий націоналізм» остаточно проголосили головною небезпекою для советського режиму, майже всіх співробітників Наркомату освіти України було репресовано⁸²⁶. У 1930 році з 45 представників української інтелігенції, засуджених на процесі в справі СВУ, не було жодного співробітника Наркомосу. Однак вже після закінчення процесу всіх заступників Скрипника та інших співробітників Наркомосу було репресовано⁸²⁷. У 1933 році на засіданні ЦК Скрипник звинуватив Постишева у зраді принципів інтернаціоналізму. Він повторив своє звинувачення і на засіданні Політбюро ЦК Компартії України. У червні та липні Постишев та інші партійці продовжили цькування Скрипника, і 6 липня 1933 року Скрипник знову виступив із самозахистом перед Політбюро. Вони вимагали його капітуляції. Натомість того ж дня він пустив собі кулю

в лоба⁸²⁸. За кілька днів, 10 липня 1933 року, «Правда», повідомляючи про смерть Скрипника, звинуватила його в сепаратизмі: «Під прапором боротьби за українську культуру буржуазно-націоналістичні петлюрівські елементи, добре забезпечені грошима іноземних спецслужб, намагалися відокремити Україну від Советського Союзу»⁸²⁹. Арешти тривали протягом 1933 і 1934 років⁸³⁰. Як слушно зазначають науковці, «судили не лише Скрипника, а всю українську інтелігенцію, інертну, залякану терором, не спроможну сказати правду про голод 1932–1933 років»⁸³¹.

У наступні роки кількість українських шкіл зменшилася, і советська влада «більше не вимагала систематичної українізації вищої освіти, натомість схвалюючи переважання російської мови»⁸³². У 1932/1933 навчальному році близько 42 % шкіл мали класи з російською мовою навчання; на наступний рік їх кількість зросла до 94 %⁸³³. Хоча деякі українські науковці наголошують, що говорити про русифікацію як «організовану державну політику» в 1933/1934 навчальному році зарано, вони наводять приклади, коли викладачі вищих навчальних закладів (особливо престижних закладів загальносоюзного рівня) використовували винятково російську мову в позакласній роботі⁸³⁴.

У грудні 1934 року було опубліковано чотири списки заборонених авторів, до яких увійшли праці українських істориків, соціологів, мовознавців, поетів, письменників та інших заарештованих. Влада постановила вилучити всі їхні книги з бібліотек, книгарень та навчальних закладів. Як слушно зауважили науковці, «винищення інтелектуального прошарку було здійснено шляхом винищення їхніх слів та ідей»⁸³⁵.

Голодомор у підсоветській Україні перетворився на знаряддя національної політики. Це кардинально відрізняло ситуацію в Україні від ситуації в Казахстані, де втрати від голоду також були дуже високими. Свідченням цього є постанова ЦК ВКП(б) і РНК ССРСР від 14 грудня 1932 року за підписом Сталіна і Молотова, яка вимагала «правильної українізації» в Україні та інших регіонах компактного проживання етнічних українців на всій території Советського Союзу. Постанова також вимагала вести боротьбу з «петлюрівцями» та іншими «контрреволюційними елементами», яких цього разу звинуватили в організації Голодомору⁸³⁶. Це не лише означало кінець неблагонадійної політики «українізації», а й знаменувало вирішальну фазу в ліквідації проукраїнського потенціалу, який не повинен був відродитися. Як зазначають науковці, найбільший тягар геноциду голодом ліг на українських

землеробів, які були політично найнебезпечнішими і, як могли, чинили опір колективізації. Проте з суто організаційних причин вони не могли розпочати наступ на місто й узагрозити існування режиму. Сталін використав голод і безпідставні звинувачення як зачіпку для організації репресій⁸³⁷. Політику русифікації було припинено лише в жовтні 1989 року, коли українську мову було проголошено державною мовою республіки, щоби закласти основу для проголошення державного суверенітету та незалежності України в 1991 році, а насправді відновлення незалежності, вперше проголошеної в 1918 році Українською Народною Республікою.

Посилання

- 653 “Japan’s Capacity to Modernize,” in John K. Fairbank, Edwin O. Reischauer, and Albert M. Craig, *East Asia: The Modern Transformation* (Boston: Houghton Mifflin Company, 1965), 188–91.
- 654 Навесні 1933 року, щоби відвернути увагу від відповідальності за штучно створений голод і приховати правду, ГПУ «викрило» «контрреволюційні» організації в головних сільсько-господарських інститутах України. Стратили провідних спеціалістів, провели чистки в лавах наркомату землеустрою в Україні аж до місцевих машинно-тракторних станцій (МТС). Див. Касьянов, «Українська інтелігенція в 1933 р.», 93–95.
- 655 Jacob Bunge, “Supersized Family Farms Transform U.S. Agriculture,” *Wall Street Journal*, October 24, 2017, A1.
- 656 Bunge, “Supersized Family Farms,” A10.
- 657 Після процесу СВУ, протягом трьох років, секретні служби сфабрикували цілу низку справ проти української інтелігенції, зокрема Українського національного центру (УНЦ), Української військової організації (УВО) та Об’єднання українських націоналістів (ОУН). Див. Shkandrij and Bertelsen, “The Soviet Regime’s National Operations in Ukraine, 1929–1934,” 417–47; Володимир Пристайко та Юрій Шаповал, *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)* (Київ: Критика, 1999); Яна Примаченко, «Справа “Об’єднання українських націоналістів”», *Цей день в історії*, 15 грудня 2017, <https://www.jnsm.com.ua/h/1215T/>.
- 658 Applebaum, *Red Famine*, 159–204, 222–61; Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 217–82; Snyder, *Bloodlands*, 40–47.
- 659 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 141.
- 660 Там само.
- 661 Марочко та ін., *Голодомор-геноцид*, 56–57.

- 662 Станом на жовтень 1931 року в Україні було примусово усуспільнено 72 % орних земель. Див.: *Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937 рр.*, ред. Іван Ганжа та ін., т. 2 (Київ: Наукова думка, 1965), 554–55.
- 663 Соловей, *Голгота України*, 175–76.
- 664 У своєму романі-спогаді Анатолій Дімаров описав, як проводилася колективізація в типовому українському селі після публікації статті Й. Сталіна «Рік великого перелому», опублікованої 7 листопада 1929 року, у річницю Жовтневої соціалістичної революції. Сталін оголосив радикальну зміну економічної політики шляхом скасування НЕПу. В підсоветській Україні суцільна колективізація мала бути завершена за один-два роки. Див. Anatolii Dimarov, “The Hungry Thirties (A Parable About Bread),” *In Stalin’s Shadow*, trans. Iurii Tkach (Melbourne: Bayda Books, 1989), 110–75, http://shron1.chtyvo.org.ua/Dimarov_Anatolii/In_Stalins_Shadow_anhl.pdf.
- 665 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 141.
- 666 Соловей, *Голгота України*, 177; Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 274–82, 306.
- 667 Ці слова Сергей Максимов вклав у уста російського патріота Белецького, одного з головних героїв роману «Деніс Бушуєв», опублікованого в 1948 році; цит. в Ро-і, «Чи однаково гнітить большевицький режим усі народи ССРСР?», *Українські вісті* (Ной-Ульм), вип. 6 (1949); цит. в Соловей, *Голгота України*, 177.
- 668 Навесні 1930 року для проведення суцільної колективізації було мобілізовано майже 8 421 комуніста та комсомольця з робітників промислових підприємств Москви, Ленінграда та інших міст ССРСР, з яких 6 435 було відправлено в українські села; решту добровольців відрядили на Північний Кавказ, Нижню Волгу і в Казахстан. Більшість із них (80 %) очолили сільради. Станом на кінець 1931 року в підсоветській Україні суцільною колективізацією було охоплено 85 % господарств. Див.: В. І. Марочко, «Двадцятип’ятитисячники», *Енциклопедія історії України*, ред. В. А. Смолій та ін., т. 2 (Київ: Наукова думка, 2004), 297, <http://resource.history.org.ua/item/0001740>. Більш детальний аналіз соціального походження, мотивації та менталітету двадцятип’ятитисячників див.: Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization* (Oxford: Oxford University Press, 1989).
- 669 Vasily Grossman, *Forever Flowing*, trans. Thomas P. Whitney (New York: Harper & Row, 1972).
- 670 Grossman, *Forever Flowing*, 141–42. Донька Гроссмана, Єкатеріна Короткова, підтвердила Дарії Маттінглі, що прототипом героїні роману Анни є Пелагея Семенова, яка народилася в Лихославську Тверської області, а після участі у хлібозаготівлях і розкуркуленні повернулася до Росії. Невідомо, як вона ставилася до того, що є призвідницею голодомору в Україні, і як пояснювала свою мотивацію. Див.: Маттінглі, «Жінки в колгоспах — велика сила», *Жінки та Голодомор-геноцид*, ред. Малько, 72–73.
- 671 Mattingly, “[Extra]ordinary Women,” 81.
- 672 Grossman, *Forever Flowing*, 143.
- 673 Номери журналу зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Авторка вдячна Яні Гринько з Національного музею Голодомору-геноциду в Києві за її сприяння в пошуку джерела.
- 674 В. Данилов, Р. Маннинг, А. Виола, ред., *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, 1927–1939*, т. 2 (Москва: РОССПЕН, 2000), 791.
- 675 *The War Against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside* eds. Lynne Viola, V. P. Danilov, N. A. Ivnitkii, and Denis Kozlov (New Haven: Yale University Press, 2005), 320.
- 676 Докладніше про повстання 1930 року див.: Applebaum, *Red Famine*, 139–58.
- 677 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3191, арк. 37.

- 678 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 95.
- 679 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3191, арк. 41.
- 680 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 11.
- 681 Там само.
- 682 Валерій Васильєв, «Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство», *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.)*, ред. В. Васильєв і Л. Віола (Вінниця: Логос, 1997), 233.
- 683 Bohdan Patryliak, “How Stalin Crushed the Euromaidan of 1930,” *Euromaidan Press*, December 1, 2014, <http://euromaidanpress.com/2014/12/01/punishment-for-two-maidans-putincrimea-and-stalinholodomor/>. Детальніше про повстання та їхніх ватажків дивіться у Володимира Тилішачка, *1930. У.С.Р.Р. Повстання: Науково-популярні нариси* (Київ: Смолоскип, 2016).
- 684 В. М. Даниленко, «Антирадянське повстання селян в Україні напередодні голодомору», у *Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали*, ред. В. М. Даниленко (Київ: Український письменник, 2009), 13–27.
- 685 А. Берелович, В. Данилов, ред., *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939: Документы и материалы*, т. 3 (Москва: РОССПЕН, 2003), кн. 1, 546, 533.
- 686 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 135.
- 687 L. Pylypenko, “The Starving Schoolteachers’ ‘Borsch,’” in *The Black Deeds of the Kremlin*, ed. Pidhainy, vol. 2, 578–79.
- 688 У своїх спогадах Петро Григоренко описав, як навесні 1920 року чекісти роззброювали українські села. Трійка заходила в село, брала заручників (списки відомих у громаді людей, зазвичай старійшин, були наготові) і погрожувала розстрілом, якщо до полудня наступного дня не буде задана вся зброя. За ніч під двері сільради підкидали мисливські рушниці, револьвери, кинджали. Заручників вбивали, якщо на чиємусь подвір’ї знаходили обріз або іншу зброю. Див. Спогади Петра Григоренка в перекладі англійською: Petro G. Grigorenko, *Memoirs*, trans. Thomas P. Whitney (New York: W. W. Norton, 1982), 17, 40. У 1926, 1928 та 1929 роках власники мисливських рушниць повинні були зареєструвати свою вогнепальну зброю. У серпні 1930-го ГПУ провело обшуки в будинках зареєстрованих власників і вилучило мисливські рушниці та набої до них.
- 689 Детальніше про тактики опору повстанських загонів на Поділлі, Чернігівщині та Полтавщині див.: Соловей, *Голгота України*, 137–39, 141.
- 690 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 27 (1951 р.), спр. 4, арк. 8.
- 691 Patryliak, “How Stalin Crushed the Euromaidan of 1930.”
- 692 *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД*, т. 3, кн. 1, 708, 710, 711.
- 693 Patryliak, “How Stalin Crushed the Euromaidan of 1930.”
- 694 Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York: Oxford University Press, 1996).
- 695 *The War Against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside* eds. Lynne Viola, V. P. Danilov, N. A. Ivnitckii, and Denis Kozlov (New Haven: Yale University Press, 2005), 321.
- 696 Stanton, “The Ten Stages of Genocide,” <https://www.genocidewatch.com/ten-stages-of-genocide>.
- 697 Підгайний, *Українська інтелігенція на Соловках*, 39–40.
- 698 *Трагедия советской деревни*, ред. Данилов, Меннинг, Виола, т. 3, *Конец 1930–1933*, 367.
- 699 Н. Івницький, «Голод 1932–1933: хто винуват? (по документам “Кремлевського архіва”)», у *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р.*, ред. С. Кульчицький (Київ: Інститут історії України НАН України, 1995), 40.

- 700 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 207–216; переклад англійською мовою “Resolution of the CC CP(b)U Politburo On Measures to Strengthen Grain Procurement (Excerpt), 18 November 1932,” in *Holodomor of 1932–33 in Ukraine: Documents and Materials*, ed. Ruslan Pyrih, trans. Stephen Bandera (Kyiv: Kyiv Mohyla Academy Publishing House, 2008), 55–60.
- 701 *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, упор. Р. Я. Пиріг (Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007), 392–93.
- 702 Там само, 93.
- 703 Mark Tauger, “Review of Anne Applebaum’s ‘Red Famine: Stalin’s War on Ukraine’,” *History News Network* (George Washington University’s Columbian College of Arts and Sciences), July 1, 2018; <http://historynewsnetwork.org/article/169438>.
- 704 Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: From Bukharin to the Modern Reformers* (Princeton: Princeton University Press, 1974), 176.
- 705 Mark B. Tauger, “The 1932 Harvest and the Famine of 1933,” *Slavic Review* 50, no. 1 (1991): 70–84. У своїй статті Марк Таугер зазначив, що за даними советських архівів урожай 1932 року був значно нижчим, ніж вказує офіційна статистика, що поглибило серйозну нестачу продовольства, яка вразила країну в 1931 році, і зробило «голод 1933 року ймовірним, якщо не неминучим». За його підрахунками загальний урожай зернових склав 50 млн тонн, що майже на 30 % нижче за офіційну цифру в 70 млн тонн. Свою тезу про те, що голод був насамперед результатом справжньої нестачі, Таугер обґрунтував винятково статистичною інформацією з советського видання *История крестьянства СССР*, т. 2, «Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства, 1927–1937» (Москва: Наука, 1986).
- 706 О. Білоусько та ін., ред., *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область* (Полтава: Оріяна, 2008), 944; цит. в Mattingly, “[Extra]ordinary Women,” 82.
- 707 У своїй доповіді, представленій на Другому міжнародному семінарі з лисенківства 22–23 червня 2012 року у Віденському університеті, Австрія, Таугер наполягав на тому, що посуха була головною причиною голоду в 1932–1933 роках, досить агресивно заперечуючи відповідальність Сталіна за злочин. Див. “Retrospective for Yale Agrarian Studies,” September 2014, <https://agrarianstudies.macmillan.yale.edu/sites/default/files/files/papers/TaugerAgrarianStudies.pdf>.
- 708 John Earl Haynes and Harvey Klehr, “Revising History,” *In Denial*, 11–57, esp. 17–18.
- 709 Document 24, “Letter to V. V. Kuraev, Ye. B. Bosh, A. E. Minkin, 11 August 1918,” in *The Unknown Lenin*, ed. Pipes, 50.
- 710 Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 років як геноцид*, 277; В. Марочко та О. Мовчан, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка* (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008), 166.
- 711 Георгій Папакін, «Чорна дошка»: *антиселянські репресії (1932–1933)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013); Георгій Папакін, «“Чорна дошка” Голодомору і людські втрати 1932–1933 років», у *Голодомор 1932–1933 років: Втрати української нації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 4 жовтня 2016 року*, ред. Олеся Стасюк та ін. (Київ: Видавець Олег Філюк, 2017), 160.
- 712 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 149.
- 713 Папакін, «“Чорна дошка” Голодомору...», 162.
- 714 *Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення*, кн. 1, упор. О. Веселова, О. Нікілев, ред. В. Смолій (Київ: «Калита», 2009), 200.
- 715 *Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення*, кн. 2, упор. О. Веселова, О. Нікілев, ред. В. Смолій (Київ: «Калита», 2009), 695.

- 716 “Case History LH57: Mikhail Frenkin, Baku,” in *Oral History Project*, vol. 2, 624.
- 717 Там само, 624.
- 718 Ю. Шаповал, «Голодомор і його зв'язок із репресіями в Україні у 1932–1934 роках», у *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р.* (Київ, 2013), 154.
- 719 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 25, спр. 3, арк. 73.
- 720 В. Нікольський, «Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.)», *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 2 (2001): 484.
- 721 Нікольський, «Репресивна діяльність органів ГПУ...», 480.
- 722 ГДА СБУ, ф. 42, спр. 9, арк. 83–86.
- 723 Валерій Васильєв, «Ціна голодного хліба», у *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр.*, ред. В. Васильєв та Ю. Шаповал (Київ: Генеза, 2001), 54–55.
- 724 Васильєв, «Ціна голодного хліба», 55.
- 725 *The Look of Silence*, documentary by Joshua Oppenheimer, 2015, <https://youtu.be/bp1xT302VeY>.
- 726 “Case History LH01: Maria Senyszyn, b. 1925 in the village Mykhailivka, Korosten' district, Zhytomyr region,” *Oral History Project*, vol. 1, 1.
- 727 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 1, 468.
- 728 Smeulers and Haveman, eds., *Supranational Criminology*, 237. See also Alette Smeulers, “Female perpetrators: ordinary and extra-ordinary women,” *International Criminal Law Review* 15, no. 2 (2015): 207–53.
- 729 Маттінгі, «Жінки в колгоспах — велика сила», 59, 65–66.
- 730 Kolakowski, “The Marxist Roots of Stalinism,” 164.
- 731 Ervin Staub, “The Roots of Evil: Social Conditions, Culture, Personality, and Basic Human Needs,” *Personality and Social Psychology Review* 3, no. 3 (1999): 183.
- 732 Stanley Milgram, “The Dilemma of Obedience,” *The Phi Delta Kappan* 55, no. 9 (1974): 604.
- 733 Касьянов, «Українська інтелігенція в 1933 р.» 98.
- 734 “Case History LH48: Anonymous female narrator, b. 1910, Kharkiv region,” *Oral History Project*, vol. 1, 570. Народна мудрість «Їж борщ з грибами, а язик тримай за зубами» з'явилася в Україні в 1930-х роках. Див. *Дожилася Україна ... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні*, упор. Ігор Бугаєвич (Київ: Український письменник, 1993), 23.
- 735 “Case History LH48,” *Oral History Project*, vol. 1, 567.
- 736 “A ‘Class’ Approach to Teachers and Students,” *Pravda*, October 27, 1929; цитується в Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2, 271–72.
- 737 «На захист учителів-активістів», *Народний учитель*, 13 листопада 1929, 2; цитується в Pauly, *Breaking the Tongue*, 279.
- 738 “Mobilizing Schools to Help Collectivization,” *Visti*, January 15, 1930; цитується в Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2, 381.
- 739 “Case History LH57: Mikhail Frenkin, Baku,” *Oral History Project*, vol. 2, 624.
- 740 Там само, 625. Френкін, єврей за національністю, провів десять років у виправно-трудовах таборах, а потім сім років на заслання, загалом сімнадцять років за сфабрикованими звинуваченнями за участь спочатку в Українській військовій організації (УВО) у 1931 році, потім у Польській

- військовій організації (POV) у 1933 році. Детальніше про ці операції ГПУ див.: Shkandrij and Bertelsen, “The Soviet Regime’s National Operations in Ukraine,” 417–47.
- 741 Державний архів Полтавської області (ДАПО), ф. П-251, оп. 1, спр. 4759, арк. 9зв., 21; ДАПО, ф. П-251, оп. 1, спр. 4775, арк. 3; цит. в Лук’яненко, «Незгодні», у кн. «Найближчі друзі партії», 497–99.
- 742 ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 2, спр. 1673 р., арк. 20, 21; цит. в Касьянов, «Українська інтелігенція в 1933 р.», 94.
- 743 ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 3, спр. 1689, арк. 15; цит.: там само.
- 744 “Case History SW47: Oleksander Merkelo,” in *Oral History Project*, vol. 2, 1038.
- 745 Там само, 1040.
- 746 У 1929 році кореспондент газети повідомляв про масові самогубства як показник пасивного опору вчителів у сільських місцевостях України. Див. Д. Роздайбіда, «Самогубства серед освітян України», *Народний учитель*, 25 вересня 1929; цит. в Даниленко та Кузьменко, «Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду», 151. Учителі, які «втекли від своїх особистих і професійних проблем, покінчивши життя самогубством», згадуються також у Holmes, *The Kremlin and the Schoolhouse*, 132–33. Про вразливість жінок, які працювали в сільських школах, див. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*, 161. Про самогубства серед учительок у Росії в 1930-х роках див. E. Thomas Ewing, “Personal Acts with Public Meanings: Suicides by Soviet Women Teachers in the Early Stalin Era,” *Gender & History* 14, no. 1 (2002): 117–37.
- 747 “Mr. Kononenko’s Statement before the Commission on the Ukraine Famine Hearing and Meeting, April 30, 1987,” Ukraine Famine [Hearing 04/30/1987], box 16921, Gary Bauer Files, Ronald Reagan Presidential Library and Museum.
- 748 Антін Лак почав працювати в середній школі міста Лисичанськ на Донбасі після завершення навчання у вищій школі. Попрацював один рік і повернувся на рідну Полтавщину, бо його призывали до армії. Завдяки тому, що він був один син у родині, йому дали пільгу, й він залишився в Кременчуку, де дістав учительську працю і став свідком голодомору. Див. “Case History SW3: Antin Lak, b. 1910, Poltava region,” in *Oral History Project*, vol. 2, 731.
- 749 Alexander Weissberg-Сybulski, *The Accused* (New York: Simon and Schuster, 1951), 189; цит. в Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 248.
- 750 Друге послання до солунян — це книга з Нового Заповіту Біблії, яку традиційно приписують апостолу Павлу. У третьому (і останньому) розділі «Застереження проти ледарів» у вірші 10 сказано: «Хто не працює, той не їсть» (2 Фес. 3:10). Ця істина була включена до статті 18 Конституції РСФСР 1918 року. Хоча Моральний кодекс будівників комунізму зник із програми Комуністичної партії в 1986 році, спеціальна система магазинів та інших привілеїв, як-от відпочинок на курортах і віезд за кордон, проіснувала до розпаду СРСР. Див. Станіслав Кульчицький «Комуністи і мораль», *Український тиждень*, вип. 50 (630), 12 грудня 2019, <https://tyzhden.ua/History/238597>.
- 751 Елена Осокина, *За фасадом «сталинського изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941* (Москва: РОССПЕН, 1998), 114–36.
- 752 Nicolas Werth, “Food Shortages, Hunger, and Famines in the USSR, 1928–33,” *East/West: Journal of Ukrainian Studies* III, no. 2 (2016): 43–44.
- 753 ЦДАВОУ, ф. 4134, оп. 1, спр. 180, арк. 7. Див. також Василь Марочко, «Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс», *Український історичний журнал*, вип. 5 (2017): 118.

- 754 «Щоденник учительки Олександри Радченко», ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75164-ФП, конверти 1–6; передруковано в «Репресовані» щоденники: Голодомор 1932–1933 років в Україні, ред. Ярослав Файзулін (Київ: Фенікс, 2018), 45.
- 755 «Щоденник учительки Олександри Радченко», 46, 48.
- 756 Там само, 48–49, 64.
- 757 Там само, 49, 67.
- 758 Там само, 71.
- 759 Сім із тринадцяти зошитів було конфісковано під час обшуку 7 липня 1945 року. Записи в щоденнику охоплюють період з 1926 по 1943 рік. Чотири з конфіскованих зошитів було знищено, а три, що вціліли, містили достатньо матеріалу, щоби засудити Радченко. У записі від 8 січня 1932 року вчителька описує святкування православного Різдва та хлібозаготівельну кампанію, але наприкінці місяця починає вести записи вже не українською, а російською мовою. Зазвичай мемуаристи використовують офіційну мову, а не рідну, щоби емоційно відсторонитися від подій.
- 760 Старша донька Еліда (1926 р. н.) змогла сховати шість зошитів під подушку, але, коли сіла з батьком перечитувати щоденник, жажнулася від одкровень матері. Донька спалила зошити, побоюючись, що її та інших членів родини можуть заарештувати. Див. Ірина Мусатова, «Десять років таборів за особисті нотатки про голодомор», *Дзеркало тижня*, 25 листопада 2006, вип. 45 (624), 20; передруковано в Мицик, *Український голокост*, т. 4, 373–76. Див. англійську версію у Volodymyr Viatrovich, «Oleksandra Radchenko: Persecuted for her Memory», Stichting Totalitaire Regimes en hun Slachtoffers, проєкт Платформи Європейської Пам'яті та Совісті; цит. в Applebaum, *Red Famine*, 329.
- 761 Володимир В'ятрович, «Олександра Радченко — репресована за пам'ять», *Історична правда*, 11 листопада 2013, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/22/139903>.
- 762 Кліцаков, *Педагогічні кадри України*, 246.
- 763 Ганна Діденко (1919 р. н.), с. Нараївка Гайсинського р-ну Вінницької обл., цит. в Мицик, *Український голокост*, т. 7, 15.
- 764 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 5258, арк. 39, 36; цит. в *Голодомор 1932–1933 років в Україні*, 181–82.
- 765 “Supply of Teachers Was Interrupted,” *Visti*, March 17, 1932; quoted in Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2, 336–37.
- 766 “Case History LH57: Mikhail Frenkin, b. 1910, Baku,” in *Oral History Project*, vol. 2, 619.
- 767 Марочко та Хіллаїг, *Репресовані педагоги України*, 255.
- 768 Василь Баштаненко, н. 1924 р. (інтерв'ю в 1995 році записала Вікторія Кулько, студентка філології Дніпропетровського державного університету), цит. в Мицик, *Український голокост*, т. 1, 137.
- 769 “Case History SW35: Mariia Panchenko, b. 1924 in the village of Kunivka, Kobeliaky district, Poltava region,” in *Oral History Project*, vol. 2, 927–29.
- 770 Vasyl Mirutenko, “Hot Breakfast at School,” in Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2, 574.
- 771 L. Pylypenko, “The Starving Schoolteachers’ ‘Borsch’,” in Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2, 578–79.
- 772 Даниленко й Кузьменко, «Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду», 152.
- 773 ЦДАГОУ, ф. 4134, оп. 1, спр. 291, арк. 84.
- 774 Марочко, «Статистика жертв Голодомору», 118.
- 775 ЦДАГОУ, ф. 4134, оп. 1, спр. 820, арк. 14.

- 776 Василь Марочко, «Гарячі сніданки», у *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні*, 85. Детальніше про «гарячі сніданки» в школах і дитбудинках див. *Ідло 33-го: Словник Голодомору* (Одеса: Вид-во «Юридична література», 2003), 31; див. також *33-й голод* під ред. Коваленко і Маняк, 292.
- 777 Володимир Сергійчук, «Голодні, босі і роздіті»: українські діти в 1932–1933 роках (Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2020), 58.
- 778 Іван Козяр, *Спогади* (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010), 153–89; передрук під назвою «Зі спогадів українського емігранта до Канади Івана Козяра (1904–1989 рр.)» у Мицик, *Український голокост*, 535–36.
- 779 Козяр, *Спогади*, 536.
- 780 Там само.
- 781 Там само, 537.
- 782 Г. Охріменко, «Директор школи рятував дітей від голодної смерті», *Українське слово*, 20–26 липня 2005; Ольга Рокицька, «Івчук Василь Якович, Герої України: подвиг людяності в нелюдський час», *Народна освіта* 1, вип. 10 (2010), https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/10/statti/rokicka.htm.
- 783 «Лист комсомольця Г. Ткаченка до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про економічні труднощі на селі та політичний настрій населення», ЦДАГОУ, ф. 1, ор. 20, спр. 5406, арк. 8–11; передруковано в *Голодомор 1932–1933 років в Україні*, 210–12.
- 784 Володимир Сергійчук, «Ушанувати всіх невинно убієнних», *Голос України*, 16 травня 2018, <http://www.golos.com.ua/article/302970>.
- 785 Василь Марочко, «Школи без дітей та вчителів», *Голодомор 1932–1933 рр.* (Київ, 2007), 50.
- 786 Марочко, «Школи без дітей та вчителів», 50.
- 787 Там само, 51.
- 788 Василь Баштаненко, нар. 1924 року (інтерв'ю записала в 1995 році студентка філологічного факультету Дніпропетровського державного університету Вікторія Кулько), *Український голокост*, ред. Мицик, т. 1, 137.
- 789 Олесь Дергачов, нар. 1902 року (інтерв'ю записав у 1993 році В. Бондаренко, студент історичного факультету Дніпропетровського державного університету), *Український голокост*, ред. Мицик, т. 1, 130–31.
- 790 Австрійський інженер Александр Вінербергер працював на фабриці в Харкові в 1933 році й зробив автентичні знімки Голодомору для свого «Червоного альбому» під назвою «Робітничий рай. ССРСР». Альбом є експонатом приватної колекції Самари Пірс, правнучки фотографа. Див. колекцію фотографій: “Holodomor in Kharkiv through the lens of Austrian engineer: photo gallery,” *Euromaidan Press*, January 10, 2021, <http://euromaidanpress.com/2021/01/10/1933-holodomor-in-kharkiv-through-the-lens-of-austrian-engineer-photo-gallery/>. Фотодокумент зберігається в архіві HREC Collection “Alexander Wienerberger: Beyond the Innitzer Album,” PD106, <http://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/3636214/data>.
- 791 Іван Бровко (1916 р.н.), Царичанський р-н; цит. в *Український голокост*, ред. Мицик, т. 1, 144–45.
- 792 “Case History SW47: Oleksander Merkelo,” in *Oral History Project*, vol. 2, 1037.
- 793 Там само, 1038.
- 794 V. Savur, “Saved by Whiskey,” in Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2, 577.

- 795 Andrea Graziosi, "The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR," in *Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*, eds. Andrii Makuch and Frank E. Sysyn (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015), 53.
- 796 Graziosi, "The Impact of Holodomor Studies," 54.
- 797 *Народне господарство УСРР (статистичний довідник)* під ред. Асаткіна, табл. 7, 553.
- 798 Володимир Петровський, «Рожеві окуляри і тверда дійсність», *Свобода*, вип. 119, 10 травня 1952; цит. в Соловей, *Голгота України*, 198.
- 799 «Рапорты Украины и РСФСР о выполнении плана всеобща ЦК ВКП(б) — тов. Сталину, ЦК КП(б)У — тов. Косиору», *Коммунистическое просвещение*, 15 (1931), 36–40.
- 800 *Голод 1921–1923 років в Україні*, ред. Кульчицький, 5.
- 801 В. І. Марочко, «О. М. Асаткін — вигаданий "фальсифікатор" перепису населення 1937 р.», *Український історичний журнал*, вип. 4 (2017): 147, 149. Асаткіна було заарештовано й розстріляно за нібито підривною діяльністю проти режиму шляхом «фальсифікації» перепису населення 1937 року, який продемонстрував катастрофічні демографічні втрати українців.
- 802 Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*.
- 803 Resolution of the CC AUCP(b) and USSR SNK "On ukrainization in DVK (Far-East Region), Kazakhstan, Central Asia, TsChO (Central Black Earth) and other areas of the USSR" of December 15, 1932; *GARF*, f. 5446, op. 18, d. 466, l. 177; цит. в *Holodomor of 1932–1933 in Ukraine*, ed. Pyrih, 68–69. Див. також Applebaum, *Red Famine*, 205–7.
- 804 Докладніше про ліквідацію станиці Полтавської див.: Федір Рогілес, «З нагоди 17-річчя знищення станиці Полтавської», *Вільна Кубань*, вип. 2, грудень 1949; цит. в Соловей, *Голгота України*, 165–66.
- 805 І. В. Коляска, *Освіта в радянській Україні*, переклад з англійської мови з доповненням і додатками (Toronto: Peter Martin Associates, Limited, 1970), 17. Спеціальне дослідження знищення українських шкіл і поселень на Північному Кавказі в 1932–1933 рр. див.: Олексій Курінний, «Голодомор 1932–1933 рр. на Північному Кавказі як геноцид українців», у *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016 р.) (Київ: Вид. Олег Філюк, 2017), 73–85.
- 806 Вадим Денисов, «Массовые акции КРУ и СПУ НКВД», *Народная Правда*, вип. 9–10 (сентябрь 1950), 29–30; цит. в Соловей, *Голгота України*, 167–68.
- 807 Денисов, «Массовые акции КРУ и СПУ НКВД», 29–30; цит. в Соловей, *Голгота України*, 168–70.
- 808 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 306.
- 809 Там само, 277–78.
- 810 «Дневники Івана Лазаревича Полежаева (30-е годы, станица Уманская)», *Родная Кубань*, вип. 3 (2002), 51–60; передрук.: *Український голокост*, ред. Мицик, т. 4, 258.
- 811 *Народне господарство УСРР (статистичний довідник)*, ред. Асаткін, таблиця 1, 546–47. Наталія Левчук з Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України люб'язно надала електронну копію цього статистичного довідника.
- 812 Марочко та Хілліг, *Репресовані педагоги України*, 255.
- 813 *Народне господарство УСРР (статистичний довідник)*, таблиця 37, 578–79; таблиця 38, 581–82. Підсоветська Україна мала два типи закладів для підготовки вчителів: три-чотирирічні педтехнікуми та чотири-п'ятирічні педінститути, які замінили університети. Станом на 1930 рік у 35 із 43 (81 %) педтехнікумів і 6 із 13 (46 %) педінститутів республіки викладання велося виключно

- українською мовою. Див. Степан Сірополко, *Народня освіта на советській Україні* (Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1934), 205.
- 814 Iryna Medvid, "Lecture on the Russian Language," in Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 2, 584–85.
- 815 О. В. Лук'яненко назвав учителів «найближчими друзями партії», тим підкреслюючи їхню ідеологічну спрямованість; однак були й незгодні, хто чинив опір системі, особливо серед студентів педінститутів і педтехнікумів. Такі випадки були поодинокі і незгідних звільняли або виключали з лав комсомолу чи партії. Див. Лук'яненко, «Найближчі друзі партії».
- 816 "Case History SW1: Varvara Dibert," in *Oral History Project*, vol. 2, 718.
- 817 Згідно зі статтею 65 Конституції 1918 року священники і священнослужителі були оголошені «слугами буржуазії» і позбавлені виборчих прав. Це значило, що вони не отримували продовольчих карток; їхні діти не мали можливості отримати подальшу освіту після закінчення початкової школи. Див. Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 201.
- 818 В. Гречко, *Коммунистическое воспитание в СССР* (Munich: Institute for the Study of the History and Culture of the USSR, 1951), 25.
- 819 Докладніше про деформацію національної культури в українських селах під час Голодомору див. Олеся Стасюк, «Деформація народної культури в роки геноциду», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 18 (2008): 349–61; Олеся Стасюк, *Геноцид українців: деформація народної культури* (Київ: Стилос, 2008).
- 820 Зі щоденника Юрія Самброса, ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-ФП, зошит 6, арк. 1015–16; передрук в *Репресовані щоденники*, 287–88.
- 821 Там само, 291–92.
- 822 Юрій Самброс, *Шаблі: мій шлях до комунізму* (Нью-Йорк: Сучасність, 1988).
- 823 Валерій Смолій, «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 183; цит. в Pauly, *Breaking the Tongue*, 344.
- 824 Pauly, *Breaking the Tongue*, 37.
- 825 Там само, 344.
- 826 У 1928 році в Наркомосі працювало 202 співробітники, з них 200 було репресовано під час масових арештів інтелігенції. Про це повідомлялося у виданні Наркомосу «На фронті культури» (Київ: Радянська школа, 1935), 15; цит. в Марочко та Хілліг, *Репресовані педагоги України*, 7, 10.
- 827 Докладніше про роботу Наркомосу під керівництвом Скрипника див. В. М. Даниленко і М. М. Кузьменко, *Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси* (Севастополь і Донецьк: Вебер, 2003) і М. Ю. Виговський, *Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції* (Київ: Генеза, 2005).
- 828 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 267–68.
- 829 "William Strang (Moscow) to Sir Simon on the Suicide of Mykola Skrupnyk, 10 July 1933," in Marco Carynnyk, Lubomyr Y. Luciuk, and Bohdan S. Kordan, eds., *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933* (Kingston: Limestone Press, 1988), 253–54.
- 830 Про процеси над «націоналістами» та вчителями з Галичини, яких запросив Скрипник для проведення українізації, див. Shkandrij and Bertelsen, "The Soviet Regime's National Operations in Ukraine," 423.
- 831 Марочко та Хілліг, *Репресовані педагоги України*, 9.
- 832 Pauly, *Breaking the Tongue*, 344.

- 833 Марочко та Хілліг, *Репресовані педагоги України*, 251.
- 834 Геннадій Єфіменко, *Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука)* (Київ: Інститут історії України, 2000), 36–50; також див. Pauly, *Breaking the Tongue*, 410.
- 835 Білокін, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР*, т. 2, 519–22; цит. в Applebaum, *Red Famine*, 220.
- 836 Iurii Shapoval, “Letters from Kharkiv: The Truth about the Holodomor through the Eyes of Italian Diplomats,” *The Day*, November, 20, 2007; <https://day.kyiv.ua/en/article/close/letters-kharkiv>.
- 837 Shapoval, “Letters from Kharkiv.”

Заперечення

Заперечення геноциду тривало впродовж вчиненого злочину і продовжується й досі. Якщо геноцид залишається невизнаним, «[це] є одним з найімовірніших показників подальших геноцидних дій», — попереджає Ґрегорі Стентон. За його словами, заперечення передбачає такі дії, які зазвичай вчиняють злочинці:

Вони залишають безіменні могили... намагаються знищити докази та залякати свідків. Вони заперечують скоєння будь-яких злочинів і часто звинувачують у тому, що сталося, жертв. Вони блокують розслідування злочинів і продовжують утримувати владу, поки не будуть скинуті силою, або не повтікають у вигнання. Там вони залишатимуться безкарними ... поки їх не заарештують і не судитимуть на спеціально створеному трибуналі⁸³⁸.

Прикладами заперечення геноцидів проти національних меншин є невизнання советською політичною верхівкою і співробітниками спецслужб характеру «штучного» голоду українців та казахів, а також винищення «малих» етнічних груп, як-от кримські татари або чеченці. Як і їхні советські попередники, російські еліти заперечують те, що Голодомор є геноцидом. У 2017 році, напередодні вшанування пам'яті жертв Голодомору, речниця МЗС Росії Марія Захарова повідомила міжнародному співтовариству, що позиція українського уряду, що голод 1932–1933 років у советській Україні був геноцидом, «суперечить історичним фактам» і що твердження про унікальність голоду в Україні є «політично вмотивованим»⁸³⁹. Крім того, Сталін, головний геноцидер⁸⁴⁰, знову має популярність у Росії, а систематичне заперечення геноциду, вчиненого Сталіним, стало нормою в Російській Федерації. Паула Черток, лінгвіст, юрист, письменниця та донька свідків Голокосту

з України, Білорусі та Польщі, вважає, що «ці заперечення набули явно неприємного характеру», оскільки українсько-російські відносини стрімко погіршилися після вторгнення Росії в Україну в 2014 році. Вона стверджує, що російські «державні ЗМІ намагаються використати заперечення Голодомору для посилення своєї кампанії проти України та Заходу», стверджуючи, що це лихо було вигадане українцями та «вчинене неонацистами, путчистами, які керують урядом у Києві»⁸⁴¹.

Боротьба України за визнання Голодомору геноцидом стикається з різким запереченням з боку Росії, яка захищає свій імідж⁸⁴². Заперечення включає низку тактик, які використовують російські пропагандисти: юридичне невизнання Голодомору геноцидом, тлумачення геноциду проти українського народу як «всесоюзний голод», приховування реальних демографічних втрат, криміналізація досліджень Голодомору та спотворення і замовчування правди про Голодомор.

Юридичне невизнання

У гібридній війні⁸⁴³ проти України Росія застосовує арсенал дипломатичних і правових інструментів⁸⁴⁴. Російські дипломати заперечують юридичне визначення Голодомору геноцидом. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року, в якому юридично визнала, що Сталін і його поплічники вчинили геноцид проти української національної групи, та криміналізувала заперечення Голодомору⁸⁴⁵. У 2007 році Україна розпочала кампанію за всесвітнє визнання Голодомору геноцидом в ООН та інших міжнародних організаціях. У відповідь на це у квітні 2008 року, коли на саміті НАТО в Бухаресті (Румунія) обговорювалося членство України, російська Держдума (нижня палата Федеральних зборів) опублікувала заяву, в якій зазначалося: «Нет никаких исторических свидетельств о том, что голод организовывался по этническому признаку»⁸⁴⁶. Раніше, в березні 2008 року, Валерій Лощінін, представник Росії в офісі ООН у Женеві, на сьомій сесії Ради ООН з прав людини закликав «не заниматься политическими спекуляциями на темы, связанные с общим, иногда трагическим, историческим прошлым, и не использовать для этого произвольное толкование норм международного права»⁸⁴⁷. Дипломат також зауважив, що Голодомор в Україні не повинен визнаватися геноцидом відповідно до Конвенції ООН про геноцид 1948 року.

Ті, хто заперечують, що Голодомор мав усі ознаки геноциду, зазначають, що підготовка тексту Конвенції ООН про геноцид велася в атмосфері «хо-

лодної війни», тому багато оригінальних ідей Рафаеля Лемкіна було «випотрошено», що перетворило її на «мертвонароджену»⁸⁴⁸. Крім того, вони стверджують, що оскільки цей термін було створено не до, а після Голодомору, Конвенція ООН 1948 року не повинна застосовуватися ретроактивно. Цей аргумент був спростований правознавцями. Заборона геноциду є нормою *jus cogens*⁸⁴⁹, на яку не поширюється загальне правило про відсутність зворотної сили. Крім того, згідно з Конвенцією ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 року (U.N. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity), термін давності не застосовується до злочинів проти людяності та злочину геноциду, як визначено в Конвенції ООН про геноцид, незалежно від дати їх вчинення, «навіть якщо такі дії не становлять порушення національного законодавства країни, в якій вони були вчинені»⁸⁵⁰. Конвенція про позовну давність (Convention on Statutory Limitations) усунула будь-які потенційні внутрішні перешкоди для судового переслідування осіб за акти геноциду як злочин проти людства.

Важливо те, що Конвенція ООН про геноцид відображає вплив геноцидера⁸⁵¹ Сталіна на цей процес. І Сталін, і його міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов попрацювали над проектом майбутньої Конвенції про геноцид із червоним олівцем у руках. Сталін викреслив слово «політичний» для позначення мотиву вчинення геноциду, а Молотов прибрав останній абзац про культурний геноцид. Вони також усунули «недоліки» в проекті тез, які вважали неприйнятними з советського погляду, викресливши такі словосполучення, як «примусові роботи» та «конфіскація майна»⁸⁵². Зрозуміло, що Сталін не міг обвинувачувати сам себе.

На жаль, концепція Лемкіна про советський геноцид проти українського народу залишалася поза увагою науковців до 2008 року, коли міжнародна спільнота відзначала шістдесяті річницю Конвенції ООН про геноцид і були опубліковані машинописні нотатки Лемкіна. Історик Роман Сербин вперше натрапив на джерело, на яке посилався французький учений Жан-Луї Панне⁸⁵³. Ставши прихильником концепції Лемкіна з її несподіваним і захопливим «відкриттям» у Нью-Йоркській публічній бібліотеці, Сербин дійшов висновку, що Голодомор відповідає всім критеріям, встановленим статтею II Конвенції ООН про геноцид, стверджуючи, що обидві категорії — як «національна», так і «етнічна» — характеризують українців⁸⁵⁴. Намір полягав у тому, щоби «частково знищити» національно свідомі еліти та значну частину найдинамічнішого прошарку українського суспільства — хліборобів, щоби перетворити українців на слухняних зрусифікованих «гвинтиків

великого державного механізму», як любив казати Сталін про советських громадян. Сербин поглибив розуміння концепції та окреслив дві паралельні стратегії Сталіна щодо створення унітарної держави з єдиним советським народом з одноманітною свідомістю:

Таким чином українці були б знищені як національна й етнічна група. Для досягнення цієї мети Сталін використав летальний засіб — штучно створений голод — аби виморити найчисленніший прошарок українських хліборобів, а також розстріли та депортації до Сибіру українців під надуманими звинуваченнями за участь в антисовєтській опозиції до режиму. Нелетальним засобом було «перевиховання» суспільства на лояльних громадян великоросійської держави, яку будував Сталін⁸⁵⁵.

Гібридна війна Путіна нагадує сталінську стратегію підкорити українців як летальними, так і нелетальними засобами.

Відповіддю України на виклик було розслідування порушень прав людини советським урядом. Тож 22 травня 2009 року Служба безпеки України (СБУ) порушила кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 «Геноцид» Кримінального кодексу України⁸⁵⁶. Розглянувши докази, 13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва визнав Сталіна та його прислужників винними у вчиненні геноциду «частини української національної групи» шляхом створення життєвих умов, розрахованих на її фізичне винищення⁸⁵⁷. Правознавці знайшли достатньо доказів, щоби притягнути винних до відповідальності, хоча й посмертно.

«Всесоюзний» голод

Російська риторика за фасадом «всесоюзного» голоду як трагедії «всього советского крест'янства»⁸⁵⁸ вказує на його економічні причини та відволікає увагу від національної (в Україні) та етнічної (українська меншина в РСФСР) групи, на яку було спрямовано геноцид. З метою встановити контроль над наративом, що було викликано визнанням Голодомору геноцидом, російський історик Віктор Кондрашин з Пензенського державного педагогічного університету за дорученням голови Федерального архівного агентства (Росархів) В. Козлова підготував інструкції для російських науковців щодо правильного тлумачення «голоду 1929–1934 років в ССРСР». Цю концеп-

цію було закріплено Указом № 47 Федерального архівного агентства⁸⁵⁹ від 17 жовтня 2007 року, згідно з якою голод треба тлумачити узагальненим поняттям «всесоюзний», як трагедію, спричинену примусовою колективізацією та індустріалізацією. Науковцям було наказано користуватися попередньо схваленою підбіркою документів, щоби в публікаціях про голод триматися в межах концептуальних рамок, аби приховати будь-які докази про правдивий стан справ в Україні⁸⁶⁰.

Ця колекція архівних матеріалів стала інструментом інформаційної війни з метою нав'язати науковцям російську політичну інтерпретацію голоду та експортувати її в Україну. Спершу, 17 січня 2007 року, голова Росархіву надіслав листа тодішній голові Держкомархіву України Ользі Гінзбург із інструкціями Кондрашина (з однією суттєвою відмінністю в даті: 1932–1933), свідомо вказуючи на необхідність видалити «український чинник» з історичного наративу⁸⁶¹. Наступного року Росархів спільно з фондом «Историческая память»⁸⁶² організували міжнародну конференцію «Голод в СССР 30-х годов: исторические и политические оценки» у Харкові напередодні Дня пам'яті жертв Голодомору 21 листопада 2008 року. За програмою і складом учасників вона була схожа на московську конференцію 17 листопада; єдина відмінність полягала в тому, що спочатку вона планувалася в Києві⁸⁶³. Серед учасників були Віктор Кондрашин і Ніколай Івнічкій, експерти з голоду в ССРСР, а також Марк Таугер, професор російської та советської історії в Університеті Західної Вірджинії (США)⁸⁶⁴, і Стівен Віткрофт, професор російської та советської історії в Університеті Мельбурна (Австралія), який використав надані йому документи з російських архівів для написання монографії «Роки голоду» (*The Years of Hunger*)⁸⁶⁵. Серед доповідачів також були експерти з Білорусі та Казахстану⁸⁶⁶. Проте політичний порядок денний українсько-російських відносин переважав над історичними дослідженнями. Серед доповідачів на пленарному засіданні були посол Росії в Україні Віктор Черномирдін та директор фонду «Историческая память» Александр Дюков. Організаторами конференції були віцемер Харкова та голова харківського осередку проросійської Партії регіонів⁸⁶⁷. Висновок про причини, характер і кількість жертв голоду 1929–1934 років в ССРСР було підготовлено заздалегідь і розповсюджено на компакт-дисках з документами, підібраними з російських архівів⁸⁶⁸. Російську позицію щодо голоду продублювали у відкритому листі до президентів Росії, України, Білорусі, Казахстану та Киргизстану. У листі тодішнього президента Віктора Ющенка звинувачували у використанні трагедії 1930-х років для легітимізації свого політичного курсу, спрямованого на «виключення України зі спільного культурно-історичного

та економічного простору унікальної східнослов'янської цивілізації»⁸⁶⁹. Конференція була розцінена українськими науковцями як провокація та образа національних почуттів; опонентам не дозволили взяти участь або викласти свої аргументи в будь-якому форматі, адже конференція була доступна лише за запрошеннями й відбувалася за закритими дверима в готелі подалі від центру міста. Конференція не мала резонансу в академічних колах України. Вона мала одну мету: ще більше посилити політичну поляризацію в суспільстві навколо теми Голодомору.

Коли промову Рафаеля Лемкіна «Советський геноцид в Україні» було опубліковано і Національний музей Голодомору-геноциду відкрив експозицію в Києві у 2008 році, Держдума РФ пішла в наступ, просуваючи контрнарратив: «нет никаких исторических свидетельств, что голод организовывался по этническому признаку». Його жертвами стали мільйони «представителей различных народов и национальностей, в основном проживающих в сельскохозяйственных районах», — ідеться в заяві Держдуми РФ⁸⁷⁰. Ця ідеологічна мотивація не підтверджується фактами. Масштаби та наслідки «всесоюзного» голоду відрізнялися настільки, що за переписами населення 1926 і 1939 років, проведеними до і після «всесоюзного голоду», кількість росіян у СРСР зросла на 28 %, тимчасом як чисельність українців зменшилася на 9,9 %⁸⁷¹.

Метою просування аргументу про «всесоюзний» голод є зняття відповідальності комуністів та їх вартових ГПУ за геноцид проти української національної групи. Для науковців, які виконували завдання партії, як-от шанований російськими колегами український історик Станіслав Кульчицький, аргумент про «всесоюзний» голод став історіографічним кредо. Кульчицький нібито переглянув свої погляди й запропонував концепцію «голоду посеред голоду», тобто Голодомору як унікального явища, яке тривало паралельно під час «всесоюзного» голоду⁸⁷². На що український історик Василь Марочко відповів риторичним запитанням: «Якщо був “всесоюзний” голод, то де був його епіцентр?»⁸⁷³.

Науковці, які обмежуються вивченням економічних причин голоду, ігнорують той факт, що «суцільну колективізацію» господарств в Україні було завершено восени 1931-го чи навесні 1932 року, набагато раніше, ніж у Росії. Вони відхиляють аргументи Джеймса Мейса, виконавчого директора Конгресової Комісії США, який зазначив, що голод спустошив республіку після збору врожаю восени 1932 року ще до зими — весни 1933 року. Той факт, що в 1934 році врожай був істотно меншим, ніж у 1932-му, але не призвів до голоду (оскільки квоти було знижено, а зерно було вивільнено з державних

запасів), означає, що в 1932 році голоду також можна було б уникнути, якби цього хотіла центральна влада в Москві⁸⁷⁴. Советські джерела, де міститься інформація щодо врожаїв зерна та державних заготівель, показують, що в 1932 році врожай був більшим, ніж у 1931 році, тому неврожай не був причиною голоду; причиною радше було надмірне вилучення зерна державою, яке постійно зростало від 1929 року⁸⁷⁵. У 1931-му клімат вплинув на низький урожай зернових, і советські історіографи вважали 1931 рік значно гіршим, ніж 1932 рік⁸⁷⁶. Улітку 1932 року Молотов, який прибув до тодішньої столиці Харкова як особистий емісар Сталіна, «конкретно назвав посуху 1931 року в басейні Волги, на Південному Уралі, в Західному Сибіру та Казахстані як одну з причин того, що Україна мусила виконати свої зобов'язання щодо здачі зерна для центральної влади»⁸⁷⁷.

Українське «золото» — зерно — було основним експортним товаром в СРСР, і його поставки на світовий ринок у мільйонах тонн зросли з 2,6 (1929) до 48,4 (1930) і до 51,8 (1932), але різко впали до 17,6 у 1933 році й далі понизилися до 8,4 у 1934 році⁸⁷⁸. На світовому ринку зерна Советський Союз зіткнувся зі складною ситуацією з обміном іноземної валюти через Велику депресію 1929–1933 років. Советський Союз хотів випередити Канаду як світового виробника зерна, але демпінг зерна ще більше знизив ринкові ціни. Було докладено мінімум зусиль для імпорту промислового обладнання та технологій у кредит головно через те, що дипломатичне визнання СРСР Сполученими Штатами Америки залежало від погашення старих боргів попередніх російських урядів у формі відсотка, що перевищував звичайну процентну ставку на кредит, наданий урядом США⁸⁷⁹.

В останні місяці 1932 року колгоспи, цілі села й навіть цілі райони України та Північного Кавказу були занесені на «чорні дошки» за невиконання планів «хлібозаготівлі». Занесення на «чорну дошку» означало вилучення всіх продуктів харчування, включно з городиною й садовиною, вирощених на присадибних ділянках, що зберігалися протягом шести місяців до нового врожаю. Найголовнішим продуктом для конфіскації було зерно. Це був драконівський захід, оскільки в зимові місяці 1932–1933 років зерна практично не залишилося після здачі державі всього врожаю. Однак, посилаючись на советську статистику, надану йому в Москві, Марк Таутер стверджує, що врожай 1932 року був меншим, ніж очікувалося⁸⁸⁰.

Урожай був непоганим, як згадували свідки і як вважають такі історики, як Роберт Конквест, Джеймс Мейс і Станіслав Кульчицький⁸⁸¹. Ним можна було би прогодувати населення в Україні. Джеймс Мейс у своїй доповіді Конгресу США навів «постсталінську» статистику, щоби показати, що цей урожай

був більшим, ніж у 1931 чи 1934 роках, і посилався на советську історіографію, в якій 1931 рік через посуху характеризують як гірший, ніж 1932-й. Мейс стверджував, що врожай 1932 року не спричинив би масового голоду і

навіть не був новиною, коли це сталося, тому що влітку 1932 року на Третій Всеукраїнській партійній конференції комуністи в Україні якомога чіткіше давали зрозуміти, що квоти, нав'язані їм Москвою, ніяк не можуть бути виконані⁸⁸².

На третій рік реквізицій власники господарств переконалися, що, як і в попередні два роки, держава конфіскує весь урожай. Хоча держава намагалася сприяти матеріальній зацікавленості у вступі до колгоспів шляхом переходу в січні 1933 року від необмежених поборів до податкових зобов'язань (з певними обмеженнями) колгоспів перед державою, одноосібники не бачили стимулів працювати на колгоспних полях і колективно продавати вирощені врожаї на ринку після виконання заздалегідь визначених зобов'язань. Вони воліли обробляти присадибні ділянки, щоби прогодувати себе і сім'ю. За це їх назвали «саботажниками». Кульчицький пояснює, що Сталін сам чудово розумів ситуацію і відмовився від необмежених реквізицій, але, проте, заявив партії, що завдає «нищівного удару» куркулям⁸⁸³.

«Ніщівний удар» був замаскований під спецоперацію по хлібозаготівлі озимих. Документально встановлено, що це була спланована операція ГПУ, яку було розпочато восени 1932-го і яка тривала навесні 1933 року. Перед ГПУ було поставлено завдання придушити збройне повстання з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої «Української незалежної республіки»⁸⁸⁴. Одночасно 16 лютого 1933 року ЦК Компартії видав указ про заборону реєстрації смертей від голоду в ЗАГСх і передав реєстрацію смертності до ГПУ. Сільрадам наказали не записувати причину смерті від голоду. Підрозділи ГПУ також контролювали переміщення населення та брали в блокаду села, у такий спосіб позбавляючи голодних втікачів можливості здобути продукти харчування, аби вижити.

Деякі науковці на Заході, разом з Таугером, продовжують стверджувати, що голод був неминучим і що у Сталіна не було іншого вибору, як виморити села голодом, аби нагодувати міста та продати якомога більше зерна за кордон і таким чином заплатити за грандіозні плани індустріалізації. Невже після збору врожаю восени 1932 року Сталіну вкрай потрібно було вивезти з сіл України все їстівне, щоби винищити голодом мільйони невинних людей? Чи дійсно він мусив звинуватити місцеві партійні осередки, куди проникли

«петлюрівці» та так звані «шкідники», у тому, що не вдалося зібрати уявне зерно? Невже у Сталіна не було альтернативи побудові соціалізму в конкуренції з експлуататорами капіталістами шляхом винищення найбільш заможної верстви хліборобів України?

Англійський економіст Алек Нове та його послідовники скептично ставляться до тверджень про геноцидний характер Голодомору. Нове, який не погодився з твердженням Роберта Конквеста про те, що «нищівний удар» Сталіна був спрямований проти українців, так узагальнив свою думку: «[Мотивом Сталіна] безперечно було завдати “нищівного удару” по селянах у районах із надлишками зерна, багато з яких були українцями, а не по українцях, багато з яких були селянами»⁸⁸⁵. Подібні афоризми, які обмежуються лише аграрним складником, створюють враження, що в Україні не було інтелігенції, а всі українці були «селянами». У 1930-х роках країни світу були переважно аграрними, з рівнем урбанізації в середньому 22 %⁸⁸⁶. Для порівняння, у 1930-х роках у США міське населення становило 56 % (відповідно до національно визначеної концепції), тоді як у ССРСР міське населення становило 19 %, що приблизно відповідало світовому рівню. Жодна інша країна світу, окрім Советського Союзу, не зазнала такої великої втрати населення в 1930-х роках, як це було зафіксовано в публікації ООН, але про втрати повідомлялося в сукупності по ССРСР без акценту на відсоток втрат населення України. На той час Казахстан був автономною республікою у складі РСФСР, і, як зазначають російські демографи, смертність від голоду в Казахстані в 1930-х роках спотворила статистичні тенденції в РСФСР⁸⁸⁷. Епіцентром голоду 1932–1933 років була Україна, а також Північний Кавказ та інші регіони РСФСР, включно з Казахстаном, де споконвіків проживали українські хлібороби.

Україна стала епіцентром Голодомору, оскільки була однією з найбільших республік із потужною традицією національно-визвольної боротьби, очолюваної патріотично налаштованою інтелігенцією, міцно вкоріненою серед землеробського населення. Тогочасним більшовицьким гаслом була боротьба з «буржуазним націоналізмом» як найбільшою загрозою⁸⁸⁸. Насамперед були згорнуті попередні здобутки українізації в районах Північного Кавказу, які прагнули возз'єднання з Україною, а також у прилеглих районах Центрального Чорнозем'я з більшістю українського населення. Паростки нової української ідентичності були викорчовані до останнього зародка, коли 14 грудня 1932 року українізацію було раптово припинено за межами України, а всіх керівників українських освітніх і культурних закладів за межами республіки в

етнічно українських поселеннях було заарештовано, розстріляно або заслано до концтаборів на півночі Росії та в Сибіру.

Суть справи в тому, що для досягнення своєї мети Сталін використовував як нелетальні, так і летальні засоби. До нелетальних засобів належало замовчування правди про голод, пропаганда в пресі та кампанії політичної грамотності, спрямовані на ідеологічний вплив на населення України. До летальних засобів належали спецоперації ГПУ з ліквідації національно свідомої інтелігенції⁸⁸⁹ та придушення повстань на селі, які загрожували поваленням советської влади⁸⁹⁰. Знищення національно свідомої інтелігенції спецопераціями ГПУ в 1920-х і 1930-х роках, «мозку» нації за концепцією Лемкіна, призвело до тисяч смертей і втрати тягlosti культурної спадщини в Україні. У 1929 році ГПУ заарештувало 30 000 невинних жертв серед інтелігенції, письменників, науковців і вчителів за нібито участь у фіктивній організації «Спілка визволення України» (СВУ), сфабрикованої ГПУ для залякування та упокорення решти населення. Навесні 1930 року сорок п'ять із них опинилися на лаві підсудних у Харківському оперному театрі⁸⁹¹.

Серед заарештованих були провідні українські історики. Сергій Єфремов, віцепрезидент наглядової ради Всеукраїнської академії наук і секретар історико-філологічного відділу, був звинувачений як лідер СВУ та засуджений до десяти років позбавлення волі на Соловках. Так само, як і Єфремов, секретар історичного відділу ВУАН Йосип Гермайзе (єврейського походження) напередодні показового суду був зацькований у пресі і, щойно суд закінчився, був засланий на каторгу в концтабір на Соловецьких островах у Білому морі. Професор Грушевський був відкликаний (тобто засланий) до Москви в 1931 році. У 1934 році він повернувся в Україну в труні (наслідок нескладної хірургічної операції)⁸⁹².

Тимчасом як на процесі СВУ в Харкові тривало судилище над вершками старої інтелігенції, живими символами боротьби України за незалежність, оперативники ГПУ готувалися до розправи з опонентами режиму на селі. Секретна постанова від 30 січня 1930 року «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» визначила методи винищення в три етапи. Першу категорію становили активні противники режиму, які підлягали негайному знищенню шляхом розстрілів або ув'язнень у концтаборах. Ті, хто був зарахований до другої категорії, мали бути депортовані з України у віддалені райони Крайньої Півночі та Сибіру без права повернення на батьківщину. Кларенс Меннінг, професор слов'янських мов Колумбійського університету, зазначив, що до кінця 1932 року 2,4 млн українців було примусово депортовано у віддалені куточки Росії⁸⁹³.

Тих, хто потрапили до третьої категорії, передбачалося переселити на гірші ділянки землі за межі колгоспів⁸⁹⁴. Тих, хто долучився до повстанців, автоматично позбавляли права власності на землю та громадянства.

Додатковими методами, які призводили до летальних наслідків, були спеціально розроблені Сталіним постанови з інструкціями для виконкомів про конкретні заходи щодо занесення колгоспів і одноосібників на «чорні дошки» (це передбачало низку заходів, як-от припинення торгівлі й кредиту та вилучення всіх продуктів із крамниць)⁸⁹⁵. За місяць об'єктами, занесеними на «чорні дошки», стали не лише колгоспи як одиниці «соціалістичного» господарювання чи сільради як адміністративно-господарські одиниці, а й цілі села. «Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що метою більшовицької політики все ж таки було не виконання плану хлібозаготівель (це використовувалося лише як привід), а створення для селян і всіх, хто жив у даному селі, умов, несумісних із життям», — зазначив Георгій Папакін⁸⁹⁶. Зрештою, станом на січень 1933 року всю Україну було таємно занесено на «чорну дошку»⁸⁹⁷. Одночасно з безжальною конфіскацією всього збіжжя та всього їстівного, влада перекрила кордони України та Кубані на Північному Кавказі, заборонивши в'їзд по продукти до регіонів Росії (Центральне Чорнозем'я, Нижня Волга та Москва), а також до Білорусії⁸⁹⁸. Переміщення населення контролювалося спеціальними військовими загонами та патрулями ГПУ⁸⁹⁹.

Станом на 1934 рік залишки Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) було знищено. Під час Великого терору було заарештовано та страчено чотирьох митрополитів УАПЦ. Крім того, 13 архієпископів і єпископів загинули в советських в'язницях, тоді як загалом 1 150 священників і близько 20 000 членів парафіяльних і районних церковних громад загинули в концтаборах⁹⁰⁰. Наприкінці 1932 року в Україні було закрито понад 1000 храмів. Між 1934 і 1936 роками близько 80 % церков, що вціліли в Україні, було зруйновано⁹⁰¹.

Винищення української інтелігенції в 1920-х і 1930-х роках разом з українським духовенством та землеробами було виявами того, що Лемкін пізніше назвав советським геноцидом⁹⁰². Демографічний склад українських сіл змінився, коли російських ветеранів і в'єтнамців із сім'ями заселили до знелюднених від голоду районів⁹⁰³. Спогади про жах пережитого голоду, смерть і депортації передавались на генетичному рівні поколінням нащадків жертв Голодомору. В путінській Росії наслідком реабілітації сталінізму є поєднання летальних і нелетальних засобів винищення українців, що надихає прихильників і вводить в оману критиків так званої гібридної війни «нового покоління»⁹⁰⁴.

Приховування втрат

У російській дезінформаційній війні найефективнішою тактикою заперечення геноциду є применшення масштабів людських втрат. Ще 31 травня 1933 року консул Королівства Італії у Харкові Серджіо Граденіго доповідав: «Голод чинить масове людовбивство серед населення в таких масштабах, що геть незрозуміло, як світ може залишатися байдужим до подібної катастрофи ... соромливо мовчить супроти цієї бійні, організованої радянським урядом...». І далі зазначає, що політика уряду «має на меті за кілька місяців ліквідувати українську проблему, пожертвувавши 10 чи 15 мільйонами душ»⁹⁰⁵. Місяцем пізніше, у своєму донесенні від 22 червня 1933 року, Граденіго вказує: «Представники уряду визнали, що людські втрати лише в Україні становлять 9 мільйонів душ. В університетському середовищі говорять про 40–50 % від усього населення України, і я вважаю цю цифру (15–16 млн) точнішою»⁹⁰⁶.

Через три роки після Голодомору, у 1936 році, американський психолог Вільям Гантт з Університету Джонса Гопкінса опублікував епідеміологічне дослідження з результатами Першої п'ятирічки в Британському медичному журналі *British Medical Journal*: 15 млн смертей на основі оцінок советських службовців комісаріату охорони здоров'я⁹⁰⁷. Доктор Гантт очолював медичний відділ Американської адміністрації допомоги під час голоду 1921–1922 років і неодноразово відвідував СРСР, зокрема влітку 1933 року. У листі до економіста Департаменту сільського господарства США Дани Далрімпа від 6 березня 1964 року доктор Гантт підтвердив, що «отримав максимальну цифру в п'ятнадцять мільйонів» померлих під час голоду 1932–1933 років приватно від советських службовців комісаріату охорони здоров'я та лікарів, підкреслюючи, що голод ускладнювався епідеміями⁹⁰⁸.

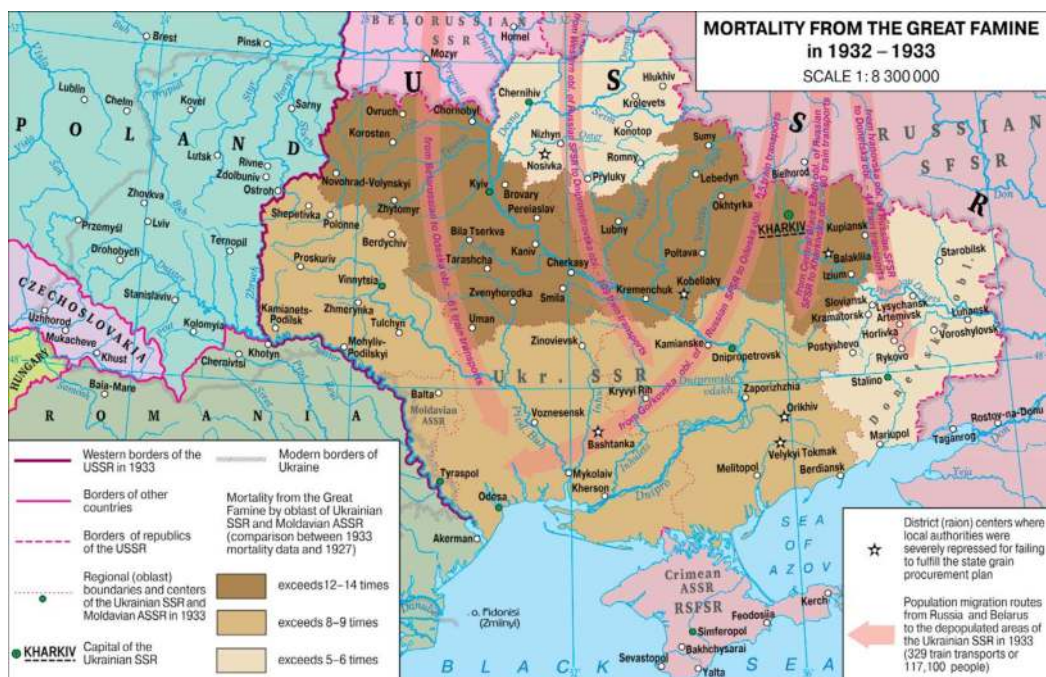
Як так трапилося, що з 1930-х по 1990-ті роки від 15 млн кількість жертв геноциду зменшилася до 3 млн? У березні 1988 року до Інституту історії АН УРСР, який перебував під контролем Компартії, надійшли матеріали з висновками Комісії Конгресу США щодо голоду в Україні. Советському історикові Станіславу Кульчицькому було доручено підготувати у відповідь памфлет «1933: трагедія голоду», розрахований на пропагандистів і широку громадськість. Заперечуючи геноцид, історик зазначив, що Комісія «тяжіє до ірраціонального уявлення про організований голод-геноцид, спрямований своїм вістрям проти українського народу як етносу»⁹⁰⁹. Використовуючи риторичну «холодної війни», Кульчицький відкинув висновки Комісії, заявивши, що «надзавдання», поставлене конгресменами, полягало в тому, щоби «по-

легшити американській громадськості краще зрозуміння радянської системи шляхом викриття ролі Рад в організації голоду» і тим спробувати закріпити у свідомості американців образ Советського Союзу як «імперії зла»⁹¹⁰. Історик за фахом, Кульчицький запропонував свою оцінку демографічних втрат після того, як у 1987 році було розсекречено перепис 1937 року. Його формула: 1,7 млн (різниця між 1933 та 1937 роками) плюс 1,8 млн (гіпотетичний природний приріст населення між 1933 та 1937) дорівнює 3,5 млн втрат⁹¹¹.

Через тридцять років, у 2018 році, у статті в газеті «День» Кульчицький заявив, що «демографія, на відміну від історії, де кожен має власну думку, є наукою точною»⁹¹². Історик визнав, що він був не першим, а другим після Стівена Віткрофта з Мельбурнського університету, хто отримав привілейований доступ до суворо засекреченої демографічної інформації у російському архіві в Москві під час свого візиту в 1990 році. Кульчицький також зазначив, що, використовуючи ті самі дані перепису, російський демограф-дисидент з Гарвардського університету Александр Бабьонішев, який писав під псевдо Сергей Максудов, оцінив втрати України в діапазоні від 4 до 4,8 млн осіб⁹¹³.

Російські науковці оцінюють втрати від Голодомору в Україні так: Єлена Осокіна⁹¹⁴ — 2,7 млн, Віктор Данілов та Ілля Зеленін⁹¹⁵ — 3,5 млн, Віктор Кондрашин⁹¹⁶ — 3,5 млн, Сергей Максудов⁹¹⁷ — 4,5 млн. Ці науковці використовують перепис 1926 року та репресований перепис 1937 року⁹¹⁸, ігноруючи той факт, що українці були серед жертв Голодомору за межами республіки, у районах компактного проживання українців на Північному Кавказі, в Центральному Чорнозем'ї, Поволжі і навіть Казахстані⁹¹⁹. За даними перепису 1926 року, в європейській частині РСФСР проживало 5,8 млн українців. З них 3,1 млн проживали на Північному Кавказі, де вони становили 37 % населення (менше 1 % у південних районах, до 62 % на Кубані в Краснодарському краї). Більше мільйона українців проживало на Вороніжщині (33 % населення)⁹²⁰, території, яку Скрипник планував приєднати до України шляхом перемовин з Москвою в 1920-х роках⁹²¹. Незважаючи на те, що сучасні демографи досліджують регіональні відмінності в демографічних втратах в Україні та Росії⁹²², досі не існує жодного систематичного дослідження, яке чітко дало би відповідь на запитання, яку частку жертв становили етнічні росіяни, українці, німці, татари та інші.

Демографи ігнорують джерела, опубліковані ще у 1930-ті роки в Україні, зокрема статистичні звіти наркоматів охорони здоров'я, освіти, звіти оперативників ГПУ, а також дослідження, проведені українськими демографами Арсенієм Хоменком⁹²³ і Михайлом Птухою⁹²⁴ в 1930-х роках. Понад вісімдесят років у сховищах Галузевого державного архіву Служби безпеки

Світлина 5.1. Смертність від Великого голоду 1932–1933 років в УССР. Створено ДНВП «Картографія», 2019.

України (ГДА СБУ) зберігались матеріали допитів головного демографа Олександра Асаткіна, які було оприлюднено десятками років пізніше⁹²⁵. Ще в 1935 році Асаткін висловлював занепокоєння піком смертності, який припав на 1933 рік⁹²⁶. У доповідній записці керівництву Компартії України він навів докази різкого падіння чисельності населення України між 1926 та 1934 роками. Тож 2 вересня 1937 року його стратили за нібито «фальсифікацію» перепису населення, оскільки його співробітники не виявили 35 млн осіб, як передбачалося, а натомість нарахували 27,9 млн, тобто «втратили» через недооблік 7,1 млн⁹²⁷. Крім того, у листопаді 1942 року український економіст і статистик Степан Сосновий опублікував статтю під промовистим заголовком «Правда про голод в Україні 1932–1933», у якій оцінив загальні втрати населення України з 1932 по 1938 рік у 7,5 млн, зокрема 4,8 млн смертей з 1932 (1,3 млн) до 1933 (3,5 млн) внаслідок штучно створеного голоду⁹²⁸. Його стаття була передрукована в «Українських вістях» у Німеччині 5 лютого 1950 року — так українська діаспора дізналася про кількість загиблих у підсоветській Україні. На мапі (світлина 5.1) чітко видно, що в північних лісових смугах смертність у 1933 році перевищила показник 1927 року в 12–14 разів, що вказує на навмисний характер голоду як знаряддя геноциду.

За кілька тижнів до офіційного відкриття Національного меморіалу жертвам Голодомору 7 листопада 2015 року у Вашингтоні, округ Колумбія, п'ятеро очільників українських наукових інституцій та асоціацій Північної Америки звернулися до голови Комітету США з питань інформування громадськості про Голодомор-геноцид проти українців Майкла Савківа-молодшого з проханням не використовувати цифру понад 7 млн жертв, відому в українській діаспорі, а використовувати натомість 3,9 млн як «консенсусну». Інакше, попередили вони, «це призведе до протестів у певних антиукраїнських колах, і буде негайно використано кремлівськими пропагандистами для дискредитації української науки за некомпетентність»⁹²⁹. Ця «консенсусна» цифра не включає ані дефіцит народжуваності, ані втрати етнічних українців на теренах Росії. Етнографічний склад населення України було змінено через переселення сімей російських та білоруських ветеранів-червоноармійців та вірнопадданих режиму в райони, знелюднені голодом (329 залізничних перевезень або майже 117 149 переселенців⁹³⁰, як показано на мапі 5.1). Ці переселенці не включають робітників, мобілізованих з-поза меж України для заміщення втрат робочої сили⁹³¹.

Підписанти листа відкинули понад 7 млн смертей як такі, що «отримані з порушенням базових методологічних принципів», оскільки ця цифра цитувалася в «журналістських репортажах 1930-х років». Вони також запропонували замінити «три мільйони дітей» більш точним «мільйон дітей у віці до десяти років». На підтвердження свого аргументу дають посилання на перші сальви атаки — статтю на вебсторінці *Sputnik International*, не усвідомлюючи, що її опублікувало провідне пропагандистське інформаційне агентство, яке фінансується російським урядом, з метою заперечити Голодомор як геноцид⁹³². Бажаючи створити вигляд неупередженості, група українських демографів на чолі з американським колегою намагаються закарбувати занижену кількість жертв геноциду в пам'яті нащадків. Уже в 1950-х роках багато визнаних науковців вважали 4,8 млн консервативною оцінкою, вказуючи на 8 млн як реальну кількість втрат в Україні⁹³³. Проте науковці XXI століття наполягають на тому, що альтернативи оцінкам «авторитетних демографів» в Україні та на Заході не існує⁹³⁴. Доречно навести текст цього листа повністю:

Текст листа Михайлу Савківу-молодшому, голові

Комітету США з питань інформування громадськості
про Голодомор-геноцид українців

1 вересня 2015 року

Шановний пане Савків!

Ми, президенти чи директори п'яти провідних українських академічних установ і асоціацій у Північній Америці, пишемо Вам і членам Комісії з Голодомору про дуже важливу справу.

Нам стало відомо, що на сайті Комітету Голодомору кількість жертв під час Голодомору українців становить 7–10 мільйонів. Будь ласка, зверніть увагу на те, що джерелом цієї оцінки є журналістські репортажі 1930-х років. Усі серйозні наукові підрахунки авторитетних демографів України та Заходу свідчать про 3–5 мільйонів жертв. Ці цифри визнають провідні історики від Андреа Граціозі до Тіма Снайдера та Станіслава Кульчицького. Цифра в 3,9 мільйона жертв Голодомору була покладена в основу рішення Апеляційного суду м. Києва в січні 2010 року у кримінальній справі за фактом вчинення Голодомору в останні тижні президентства Віктора Ющенка.

Проблемними є також дані сайту про динаміку Голодомору в Україні та кількість загиблих від голоду дітей. На сайті йдеться, що «на кінець 1933 року загинуло майже 25 % населення України, в тому числі три мільйони дітей». Враховуючи дані, надані групою українських та американських демографів, набагато точнішим було б таке твердження: «На кінець 1933 року загинуло близько 17 % населення України, в тому числі майже мільйон дітей віком до десяти років».

Ми наполегливо просимо Вас відповідно змінити цифри на сайті. Це життєво важливо з кількох причин:

- 1) Оцінка в 4 мільйони, як і дві інші цифри, базуються на надійному демографічному та статистичному аналізі. Таку науку не слід ігнорувати або легковажно ставитися до неї, оскільки вона базується на набагато переконливіших методологічних засадах, ніж журналістські оцінки.

- 2) Цифра 7–10 мільйонів викличе бурю протесту з боку негативно налаштованих неукраїнських кіл, типовим звинуваченням яких є те, що такі цифри мають на меті перевищити кількість загиблих під час Голокосту. Така критика лише відверне увагу від трагедії Голодомору.
- 3) Цифра 7–10 мільйонів зіграє прямо на руку кремлівським пропагандистам, які будуть стверджувати, що як невинувато завищена цифра, так і трактування української трагедії як геноциду. Забезпечувати Кремль такою пропагандистською амуніцією під час війни в Україні нам здається нерозумним. Перша атака вже розпочалась:

<http://sputniknews.com/politics/20150809/1025560345.html#ixzz3iXdnBIyY>

Ми цінуємо та вітаємо успіхи, досягнуті Вами та Вашими колегами у справі створення меморіалу жертвам Голодомору в США, і сподіваємося, що наші аргументи переконують Вас надати правильніші цифри на веб-сайті, а також на запланованій пам'ятній табличці на постаменті.

З повагою

Віталій Чернецький, президент
Американська асоціація українських студій

Джордж Грабович, президент
Наукове товариство імені Шевченка

Альберт Кіпа, президент
Українська академія мистецтв і наук у США

Володимир Кравченко, директор
Канадський інститут українських студій

Сергій Плохій, директор
Гарвардський український науково-дослідний інститут⁹³⁵

Серед жертв на «території Голодомору» були не лише заморені голодом у селах, а й репресовані службовці, які, втративши роботу, були позбавлені будь-яких засобів для виживання. Також жертвами були канібали, яких голод довів до психічних розладів і перетворив на дикунів; в'язні концтаборів ГПУ, що конали від непосильної праці на голодному пайку серед російської вічної мерзлоти; діти-сироти, які масово вимирали від недогляду та недоїдання, а їм безіменним цинічно записували причину смерті «українець»⁹³⁶. Місцеві відділи ЗАГС отримали вказівку не записувати голод як причину смерті, а зазначати якусь із затверджених хвороб⁹³⁷. Так, голова Держкомархіву України Геннадій Боряк знайшов документи з інструкціями та свідоцтво про смерть, у якому спочатку причиною смерті було вказано «з голоду», але пізніше її помітно перекреслено і вписано «не відомо»⁹³⁸. Лікарі, що були державними службовцями, вказували всілякі причини смерті, зокрема й «несподіване захворювання»⁹³⁹.

Учитель середньої школи в місті Кременчуку на Полтавщині Антін Лак, який діставав 300 грамів хліба на день, бачив, як щоранку й щовечора, а інколи й опівночі, вантажівки збирали по вулицях тіла заморених голодом селян і забирали їх до великого медичного комбінату на краю міста. Річ у тім, що цей комбінат мав великий шматок землі, де можна було закопувати трупи в широкі рови, куди їх вкидали й засипали вапном. Одного разу він зайшов відвідати свого приятеля, вчителя, який був хворий і лежав у тому комбінаті. Коли він підійшов до комбінату, до воріт якраз під'їхала вантажівка, наповнена трупами померлих селян, і тут же з воріт виїхав директор комбінату, лікар Олександр Ольшанецький. Він зупинився, і один з шоферів сказав: «Ми привезли померлих з голоду». Лікар відповів: «Голоду нема. Люди вмирають не з голоду, а від безбілкових опухів». Як комуніст, він вів офіційну лінію: не вживав слова «голод», а приховував правду від народу й називав смерть з голоду — смертю від ББО⁹⁴⁰. Професори М. Д. Стражеско, М. М. Губергріц, В. М. Коган-Ясний проводили клінічні експерименти з хворими на водянку під час голоду⁹⁴¹.

Дитяча смертність була катастрофічною. Українські історики оцінюють втрати серед дітей, використовуючи статистичні дані про наповнюваність початкових класів, бо початкова школа була обов'язковою. Кількість втрат протягом 1932–1933 років в Україні коливається від 1,7 млн⁹⁴² до понад 3 млн дітей дошкільного та шкільного віку⁹⁴³. Розбіжність у цифрах можна пояснити використанням різних комплектів статистичних даних. Така практика стала предметом жартів про «два комплекти» статистичних даних: один секретний для себе (совєтських керманічів) і фальшивий — для громадськості. Як згадував

американський дипломат, що прибув до Москви в 1934 році як співробітник щойно відкритого посольства США, суть жарту полягала в тому, що «советська система має два комплекти статистичних даних, і обидва хибні»⁹⁴⁴.

Науковці зазначають, що співробітники давали дітям імена (часто після смерті, коли заповнювали картки померлого), оскільки тих підкинули до сиротинців. Федір Турченко та Інна Шугальова, які досліджували запорізькі Книги реєстрації ЗАГСів, зустрічали імена відомих російських і навіть зарубіжних письменників: Ігор Маяковський, Аркадій Лондон, Анна Ахматова, Максим Горький, Карл Лібкнехт чи Бернард Шоу⁹⁴⁵. У Миколаївському державному архіві історика Володимиру Сергійчуку вдалося знайти кілька свідоцтв про смерть, виписаних у 1933 році, у яких були такі записи замість прізвища: «Невідомий»⁹⁴⁶. І це так називали дітей, які перебували на держзабезпеченні в дитбудинку імені Григорія Петровського. Лікарі в сільській місцевості уникали слова «голод», коли записували причину смерті дитини, адже це було занадто ризиковано: вони могли втратити роботу, ба навіть життя. Багато сиротинців не вели записи про смерть, або їх записи були неповними⁹⁴⁷. У деяких регіонах свідоцтва про смерть немовлят, які померли до досягнення одного року, взагалі не видавали⁹⁴⁸.

Зимом 1932–1933 свідоцтв про смерть більше не виписували. Змінювали не лише причини смерті й підробляли свідоцтва про смерть, але й самі записи в Книгах реєстрації ЗАГСів за ті роки були «зачищені». Значну частину документів щодо обліку захворювань та смертей у лікарнях та сільрадах знищували «за гарячими слідами». Яскравим свідченням того, як зловмисники приховували злочини проти українців, є виявлений в Одеському обласному архіві документ, датований 13 квітня 1934 року. Це копія інструкції, надісланої всім низовим ланкам виконкомів та інспекторам УНГО, про вилучення записів про смерть⁹⁴⁹. Унаслідок систематичних реорганізацій державних архівів, за словами Боряка, збереглися лише реєстри актів цивільного стану за 1932–1933 роки, що нараховують близько 3 млн смертей⁹⁵⁰, які охоплюють «максимум одну третину території, ураженої [Великим] голодом, а записи про смертність, безпосередньо пов'язані з [Великим] голодом, становлять не більше ніж 1,5 відсотка від загальної кількості записів про смертність відділів реєстрації актів цивільного стану»⁹⁵¹. Науковці вважають, що архівні документи цілеспрямовано знищувалися режимом протягом десятиліть⁹⁵². Таким чином, тоді знищення пам'яті було головним досягненням сталінського геноциду подібно до того, як нині це є головним методом путінської дезінформаційної війни в тому самому просторі битви за уми.

Заборона книжок

Поширюючи пропаганду в інформаційному просторі України, Росія захищає власний, замовчує правду про минуле, чим перешкоджає встановленню справедливості. Так, 1 грудня 2011 року Мещанській районний суд Москви вніс книги українського історика, голови Асоціації дослідників Голодомору, Василя Марочка до списку «екстремістської літератури» та наказав вилучити їх з фондів Української бібліотеки в Москві⁹⁵³. У грудні 2014 року міський суд окупованої Росією Феодосії в Криму звинуватив директора бібліотеки в зберіганні екстремістської літератури (ст. 20.20 Кодексу про адміністративні правопорушення РФ: «масове зберігання з метою розповсюдження екстремістських матеріалів») і призначив штраф у розмірі 2 000 рублів за зберігання книг Марочка про Голодомор у двох міських бібліотеках. Це наукові публікації, які вийшли друком протягом 2007–2014 років і базуються на аналізі документів із ГДА СБУ, центральних та обласних архівів. У російській правовій системі книги про Голодомор, який є злочином проти людства, заборонено та викреслено з історії та пам'яті⁹⁵⁴.

Дізнавшись про це рішення суду, Марочко провів паралелі з часами сталінізму у відкритому листі, опублікованому на сайті Інституту історії України НАНУ, зазначивши, що «[в] 1930-е годы книги запрещали целыми списками: просто репрессировали книги, иногда сжигали. Похоже, эта практика возвращается». У своїй статті «“Русский МирЪ” у Феодосії» Марочко порівняв спалення книг зі спаленням «братів-слов'ян» на полях битв: «Книги сжигают в оккупированных Крыму и Донбассе, а на полях сражений заживо горят “братья славяне” — вот вам последствия реанимации сталинизма, отрицания Голодомора, ревизии прошлого»⁹⁵⁵.

Росія заборонила наукові публікації про роль ГПУ, аби відволікти увагу від організації, яка скоїла злочин геноциду, але ніколи не була притягнута до відповідальності. Серед праць, які було внесено до списку «екстремістської літератури», є впливове дослідження історії каральних органів «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні». Його авторами є Юрій Шаповал, Володимир Пристайко та Вадим Золотарьов, і з моменту публікації в 1997 році на нього посилаються дослідники сталінізму та сталінського апарату насильства. Разом з книгами Марочка Московський суд у 2011 році заборонив це наукове видання з метою встановити контроль над офіційним історичним нарративом, який просуває Росія. Аналізуючи взаємозв'язок попередніх советських і сучасних російських методів контролю над написанням історії, Ольга Бертельсен за-

значила, що центральними в цій політиці пам'яті є антиукраїнська спрямованість, ідеологічна диверсія та культ чекістів⁹⁵⁶.

Заборону книжок супроводжував наступ на права української меншини в Росії. У 2011 році російська влада ліквідувала Асоціацію української культури, а в 2012 році — Союз українців. Ці дві організації представляли інтереси всіх українців у Російській Федерації. Наступною у 2018 році була закрита Бібліотека української літератури в Москві. А в липні 2019 року Генпрокуратура та Міністерство юстиції РФ визнали Світовий конгрес українців (СКУ) «небажаною» організацією та заборонили його діяльність у Росії⁹⁵⁷. У 2020 році регіональна структура українців «Сірий Клин» Омської області була ліквідована в квазісудовому порядку⁹⁵⁸. Антиукраїнська позиція російської політики пам'яті стала головною рисою «русского міра»⁹⁵⁹, який насаджує Путін.

Нинішній курс Кремля є антиукраїнським і досить агресивним, як це було в 1930-х роках. Тоді «нищівний удар» по українському націоналізму спершу припав на території українських станиць на Північному Кавказі (в листопаді 1932 року), а згодом вразив серцевину «національного духу» в самій Україні під прикриттям спецоперації з вилучення хліба⁹⁶⁰. Паралельно з посиленням так званих «хлібозаготівель» постанова від 15 грудня 1932 року за підписом Сталіна і Молотова вимагала провести «негайне припинення українізації» на Далекому Сході, в Казахстані, Середній Азії, Центральному Чорнозем'ї та інших районах і підготувати «запровадження навчання російською мовою» у всіх школах, де проживали етнічні українці на теренах ССРСР⁹⁶¹. Водночас советське керівництво запровадило внутрішню та міжнародну інформаційну блокаду щодо поширення інформації про голод в Україні⁹⁶².

Постанова про «блокаду» від 22 січня 1933 року⁹⁶³ створила «сталінське гетто»⁹⁶⁴, з якого не могли вибратися українці, як малі, так і старі. Провину за цей злочин переклали на самих жертв. У листопаді 1933 року «український націоналізм» було проголошено головною небезпекою для советської влади в республіці⁹⁶⁵. У січні 1934 року на XVII з'їзді ВКП(б) Постишев зловтішався: «Минулий [1933] рік був роком поразки націоналістичної контрреволюції»⁹⁶⁶. Не випадково промову Постишева щодо прориву на хлібозаготівельному фронті, яка перетворилася на звинувачення жертв як цапів відбувайлів, разом з промовою Косіора щодо національного питання було опубліковано в брошурі видавництвом International Publishers у Нью-Йорку в англійському перекладі. Це було зроблено з метою переконати не лише західних спостерігачів, але й українців за кордоном у перемозі політики більшовиків. Таким чином, советська дезінформація вбила відразу двох зайців: усередині країни

та за кордоном. Сьогодні російська дезінформація ведеться за тією ж логікою, націлюючись на внутрішню довіру до державних інституцій і міжнародне сприйняття України та її історії.

Замовчування правди

«Мовчання — це мозковий центр душі. Усі релігії шанують тишу»⁹⁶⁷. Тиша також може примусити замовкнути правду, якщо замовчування використовується як інструмент примусу можновладцями для приборкання безвладних⁹⁶⁸. Боячись втратити роботу, вчителі дотримувалися лінії партії про те, що голоду не було. Говорити про голод було заборонено і каралося законом⁹⁶⁹. Свідок зі Ставища, райцентру на Київщині з трьома церквами і 10 000 населення, згадував:

І в нас, так сказати було, що діти кажуть, що великий голод, то заперечували вчителі, наказували, що це не голод, а «рік труднощів», а не голод. Все позабирати — то рік труднощів!⁹⁷⁰

Цей анонімний свідок, якому на той час було лише одинадцять років, далі розповів в інтерв'ю члену Комісії Конгресу США, що в їхньому селі був дуже гарний парк із річкою. І скрізь у парках, на стовпах були радіорупори від пошти. І скрізь у тих парках можна було почути пісню російською:

Быстро, как птицы, одна за другой,
Песни летят над советской страной,
Весел напев городов и полей,
Жить стало лучше, жить стало веселей!

Оце під час тоді як люди вмирали — оце «жить стало лучше»! Це я ще зі школи пам'ятаю, як дітей вчили «Піонер-дозорець». Де це, в якій країні є, щоб за колосками там дивилися, щоб ніхто не вкрав. Так нам добре життя. Самі співали і «весел напев городов і полей». І щодня, і по 10 раз, ви могли слухати ту пісню скрізь. І кричать люди, і вмирають скрізь, а вони співають «жить стало лучше»⁹⁷¹.

Коли анонімного свідка запитали, про що він думав у той час, оповідач звернув увагу на навмисний характер голоду як інструменту примусу:

Що я міг думати? Я думав, де б щось з'їсти. Нічого не думав. Це українцям дали за те, що вони хотіли — як був Петлюра і так далше — хотіли відділитися від Росії. То це я думаю, що відплачується вся Україна і до сьогодні⁹⁷².

Учителі вселяли в мозок своїх учнів патріотичні гасла про Павліка Морозова, піонера-героя, який доніс на власного батька за переховування зерна⁹⁷³. Викладач сільськогосподарського технікуму в Молочанську, поселенні менонітів поблизу Мелітополя, згадує, що дітям забороняли вживати слово «голод», хоча їжі не вистачало навіть у містах, а в сусідньому селі взагалі нікого не залишилося в живих⁹⁷⁴. У романі «Тема для медитації» Леонід Кононович символічно засудив учителів, які брали участь у пропагандистських і хлібозаготівельних кампаніях, змальовуючи їх бюрократами у сфері освіти. Головний герой роману згадує, як вчителька прививала учневі «любов до советської влади», б'ючи лінійкою по руках та обзиваючи його «петлюрівським цуцням»⁹⁷⁵.

Учителі, як і всі советські службовці, що бачили навкруги смерть, не дозволяли собі бачити «смерть від голоду». Якось директор школи, росіянин Кавеев, за словами свідка, сказав своєму колезі, вчителю третього класу Кононенку, щоби той усе забув і мовчав. Чи приходять діти до школи, чи ні, а обов'язок учителя — вчити. «Не занурюйся глибше й не підступай ближче. Просто виконуй свій обов'язок і навчай. От і все»⁹⁷⁶.

Найдошкольніше те, що люди були змушені забути. «У 1934 році про голод старались не згадувати, ніби його й не було», — свідчив Василь Нечипоренко. Тоді в його рідному селі Білозір'я на Черкащині тривали арешти й пошуки «ворогів»:

Весь час знімали портрети «вождів» — Скрипника (чомусь посеред уроку), потім дійшла черга і до Косіора, навіть до «друга дітей» Постишева. Потихеньку познімали портрети Тараса Шевченка, але через якийсь час повісили знову⁹⁷⁷.

Страшно було для свідка Анастасії Іванівни із села Родниківка на Кіровоградщині, що люди після жахів пережитого голоду раптом забули про нього:

Коли хтось згадував про нього у присутності комсомольсько-партійних діячів, ті робили вигляд, що не чують, а необережній людині неприємності були гарантовані.

Через деякий час люди перестали говорити про голод навіть між собою⁹⁷⁸.

Советські керманічі не дозволяли навіть найменшого посилення на дійсність. Заборона правди про Голодомор тривала як всередині країни, так і у світі. Артур Кестлер, британський письменник угорського походження та автор антитоталітарної монографії «Йог і комісар», описав дві «смути мовчання» навколо голоду:

Зиму 1932–1933 років я провів переважно в Харкові, тодішній столиці України... Мандрівка сільською місцевістю була схожа на проганяння крізь стрій: станції були заповнені жебраками, з опухлими руками й ногами, жінки підносили до вікон вагонів жахливих немовлят із величезними дрижачими головами, кінцівками, схожими на палиці, роздутими загостреними животами. Буханець хліба можна було поміняти на вишиті рушники, вишиті сорочки та килими; іноземці могли переспати практично з будь-якою дівчиною, крім членкині партії, за пару туфель або панчіх. Під вікном мого готельного номера в Харкові весь день проходили похоронні процесії. У Харкові було пошкоджено електропостачання; у місті не було світла, і трамваї працювали лише годину чи кілька годин на добу, щоб доставити робітників на фабрики та назад. Також у місті не було ні палива, ні бензину, а зима була суворою навіть для України з температурою 30 градусів нижче нуля. Життя, здавалося, зупинилося, весь механізм був на межі краху.

... тоді в советській пресі, включно з газетами, які друкували в Україні, не дозволялося жодного натяку на реальний стан справ. Щоранку, читаючи харківську газету «Коммунист», я дізнавався про виконані та перевиконані плани, про змагання між заводськими ударними бригадами, нагородження орденами Червоного прапора... і так далі; на світлинах були або молоді люди, які завжди посміхаються або завжди несуть у руках транспаранти... Ні слова про голод, епідемії, вимирання цілих сіл; навіть те, що в Харкові не було електрики, жодного

разу не згадувалося в харківській газеті. Це давало відчуття сноподібної нереальності; газета ніби розповідала про якусь зовсім іншу країну, яка не мала дотичності до нашого повсякденного життя; і те саме стосується радіо.

Наслідком усього цього було те, що переважна більшість людей у Москві не мали уявлення про те, що відбувається в Харкові... Величезні простори країни були вкриті ковдрою мовчання, і ніхто поза вузьким колом посвячених у таємницю не міг створити повну картину ситуації.

Друга смуга мовчання ізолювала країну від контактів із зовнішнім світом. У Москві були зосереджені іноземні місії та кореспонденти газет... Виносити назовні новини, заборонені цензором, означало вигнання; ризик, на який як журналісти, так і їхні роботодавці йшли неохоче і лише тоді, коли на карту було поставлено життєво важливі питання. Але «життєво важливі питання» — це еластичний термін, і практичним результатом безперервного тиску стало те, що навіть сумніні газетярі виробили звичку йти на компроміс; вони не розповсюджували брехні, але *nolens volens* («добровільно відмовилися»), обмежилися «офіційним дурманом»... Сукупним ефектом усього цього стала картина, спотворена напівправдою та систематичними замовчуваннями. Це була основа, на якій могла будуватися пряма советська пропаганда⁹⁷⁹.

Інформаційна блокада була запроваджена після III Всеукраїнської партійної конференції в липні 1932 року, коли Сталін і Молотов заборонили будь-яку згадку про голод під страхом розстрілу за контрреволюційний злочин⁹⁸⁰. Проте історик Станіслав Кульчицький у 1988 році на сторінках «Українського історичного журналу» продовжував стверджувати, що голод «був ані організований, ані штучно створений, а був лише непередбачений результат сталінських економічних розрахунків, і що партія (очевидно, під керівництвом Сталіна) робила все можливе, щоб позбутися страждань населення»⁹⁸¹.

Замість того, щоби полегшити страждання голодуючих, керманічі постійно вишукували «ворогів народу»; періодично проводилися чистки. Фактично постишевська чистка 1933 року стала наступною після п'яти попередніх

чисток лав партії у 1920, 1921, 1924, 1925 та 1929–1930 роках, під час яких, як зазначають науковці, неросійські парторганізації постраждали більше, ніж парторганізації в російських регіонах⁹⁸².

У доповіді про підсумки першої п'ятирічки на Об'єднаному Пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) від 7 січня 1933 року Сталін заявив, що вороги стають дедалі незримими. Моторошно знайомою мовою (див. списки підозрюваних «контрреволюціонерів» у советській Україні в обіжнику ГПУ від 1924 року в розділі 3) Сталін заявив, що

оказались вышибленными из колеи последние остатки умирающих классов: частные промышленники и их челядь, частные торговцы и их приспешники, бывшие дворяне и попы, кулаки и подкулачники, бывшие белые офицеры и урядники, бывшие полицейские и жандармы, всякого рода буржуазные интеллигенты шовинистического толка и все прочие антисоветские элементы.

Будучи вышибленными из колеи и разбросавшись по лицу всего СССР, эти бывшие люди расползлись по нашим заводам и фабрикам, по нашим учреждениям и торговым организациям, по предприятиям железнодорожного и водного транспорта и главным образом — по колхозам и совхозам. Расползлись и укрылись они там, накинув маску «рабочих» и «крестьян», причем кое-кто из них пролез даже в партию.

С чем они пришли туда? Конечно, с чувством ненависти к Советской власти, с чувством лютой вражды к новым формам хозяйства, быта, культуры⁹⁸³.

Як і його попередник Ленін, Сталін закликав до «революційної пильності». Як зазначив історик Гіроакі Куромія з Університету Індіани в Блумінгтоні: «Було б абсурдом не боятися привидів тих, хто масово загинув під час колективізації, індустріалізації, розкуркулення та голоду»⁹⁸⁴. Відповіддю Сталіна на непопулярну економічну та культурну трансформацію життя був ще більший терор, але він приховувався під гаслом політичної пильності. Хвиля нападів на українських комуністів, інтелігенцію, хліборобів прокотилася в розпал голоду в 1933 році.

Метою чисток 1933 року було встановити «залізну пролетарську дисципліну» в лавах партії шляхом усунення «чужих» елементів. Хто прово-

див чистки і кого чистили? Спеціальні комісії приймали рішення. Їх членами були «політично грамотні» кадри, ідеологічні однодумці, які ніколи не були в опозиції та значилися членами компартії більше десяти років. Ці критерії виключали більшість українців⁹⁸⁵. Тому більшість українців і зазнали чисток. Із 104 458 нових членів і кандидатів у члени партії з 1931 року КП(б)У ви-чистила 37 %⁹⁸⁶, а з червня 1932 року по жовтень 1933 року приблизно три чверті працівників місцевих рад і парткомів було звільнено і замінено ново-прибулими, присланими за наказом Москви.

У Чернігівському обкомі слідчий виявив факти виплати премій очільникам райкому, розтрати коштів на пияцтво та розваги, незаконне перенаправлення харчових пайків, призначених анемічним хворим, які часом і шматка хліба не отримували, на так зване «самопостачання» співробітників облздороввідділу, облвиконкому, профспілки медпрацівників. Керівні шахраї в товаристві «Друг дітей» розікрали все можливе, а голова обласного правління Колотилова не утрималась від спокуси й хапнула собі особисто 1 669 карбованців. Райвідділ міліції потурав місцевим злочинцям і постачав їм патрони. Замість того, щоби наводити громадський порядок, місцева міліція вдавалася до грубого побиття заарештованих, що доходило до садизму: в селах роздягали селян, масово штрафували; скидали їх з хатніх дахів і підстрелювали або гвалтували жінок; відбирали на базарі продукти, не розбираючись, спекулянт це чи колгоспник, і роздавали міліціонерам у вигляді подарунків; утримували селян під замком, допоки вони не погодяться здати своїх корів чи коней державі; затримували видачу харчових пайків учителям більше як на місяць. Автор доповідної записки Ройзенман змушений був визнати: «Кожен партсекретар, начальники ГПУ і міліції вважають усе своїм, приїдуть до колгоспу і: “Дай грошей, дай хліба, нагодуй”, а привласнені ними продукти списують на організацію громадського харчування в колгоспах». Прокуратура і суд нікого не захищають. Тому «навколо — жахлива безгосподарність, банди переродженців, грабіжників і злодіїв». Якими ж були результати чистки? З керівного складу обкому, який нараховував у своїх лавах 179 членів і кандидатів у члени партії, 60 прізвищ опинилося у списку на чистку, на 16 «чистих» виявилось 44 «нечистих». Вичищені з лав партійці втратили роботу, квартири, продовольчі пайки, але невдовзі звільнилися з в'язниць через перевантаження камер. Із 17 000 рядових членів партії 4 536 втратили членство (27 %), ще 35 % було понижено з членів до кандидатів і з кандидатів до співчуваючих. Тобто, так чи інакше, постраждало значно більше половини. Але, як показав час, «негайного виправлення невинуватих» (ленінський вислів) не трапилося⁹⁸⁷.

Станом на 1934 рік, напередодні Великого терору, партія чистила лави, щоби позбутися тих, хто виконав чи не виконав її програму з належним ентузіазмом під час колективізації 1928–1929 років та «хлібозаготівель» 1932–1933 років. У багатьох випадках ті самі активісти брали участь в обох кампаніях. Як свідчать архівні документи, лише один обком на Чернігівщині вичистив понад 60 % з власних лав, зокрема й самого «інквізитора» Ройзенмана, щоби приховати злочин.

Іноземним кореспондентам було обмежено доступ до інформації ще в 1928 році, коли Наркомат закордонних справ у Москві оприлюднив обіжник № 984, в якому було відверто наказано чиновникам в Україні відмовляти іноземним гостям і журналістам у будь-якій інформації чи допомозі в організації поїздок у села. Того ж року ОГПУ видало Законодавчий акт про секретність, яким звужувало коло осіб, які потенційно могли би мати доступ до засекречених документів. Досліджуючи суть політики замовчування, Ольга Бертельсен зазначила, що це був інструмент ізоляції жертв і спосіб приховати підготовку до ескалації насильства в 1932–1933 роках⁹⁸⁸.

Захід продовжував мовчати, начебто нічого не помічаючи. Американські та британські журналісти, Луї Фішер з *Nation*, Юджин Лайонс з *United Press International*, Вільям Генрі Чемберлен з *Manchester Guardian* і Маргарет Бурк-Вайт з *Fortune*, писали статті для провідних часописів і журналів про проекти модернізації в советському робітничо-селянському раю, замовчуючи правду про вимирання народу від штучно створеного голоду неподалік від новобудов першої п'ятирічки, про які вони повідомляли своїм читачам⁹⁸⁹. Іронія полягає в тому, що на світліні, зробленій у 1932 році Джеймсом Аббе під час церемонії відкриття ДніпроГЕСу, на передньому плані видно неозброєним оком довгу чергу за хлібом у магазин, що був розташований поблизу греблі. Нік Купенські пояснив «сліпоту» західних журналістів крізь призму «сублімованого постмодерну»⁹⁹⁰: це був спосіб дистанціюватися, історично чи географічно, від жахливої реальності, яка не вписувалася в їхній модерністський наратив про індустріалізацію як прогрес.

У кампанії з дезінформації брали участь відомі західні інтелектуали, серед яких британський драматург і політичний активіст Джордж Бернард Шоу, прем'єр-міністр Франції Едуард Ерїо, французький письменник Ромен Роллан і американський письменник Теодор Драйзер⁹⁹¹. Вони подорожували по СРСР і не помічали, що їм показували інсценізацію щасливого життя на ретельно підібраних маршрутах. Після огляду «потьомкінських деревень» вони поверталися додому і звітували, що голоду в Україні не було. Ерїо залишився непохитним у намірі засвідчити успіхи советського плану колективізації⁹⁹².

На його думку не вплинули і геноцидні ознаки голоду, який призвів до мільйонів жертв.

Коли в липні 1933 року, на піку Голодомору, Джордж Бернард Шоу із газет дізнався про смерті від голоду й канібалізм, то в передмові до п'єси «На скелях» (прем'єра *On the Rocks* відбулася в листопаді 1933 року) написав, що він «...там не бачив людей, які б недоїдали; а діти були надивовиж кругленькі...»⁹⁹³. Соратники Шоу, Фабіанські соціалісти, лорд і леді (баронеса) Пассфілд, широко відомі як Беатріс і Сідні Вебб, подорожували Советським Союзом з кінця травня по кінець липня 1932 року й написали дуже впливову 1000-сторінкову книжку під заголовком «Советський комунізм: нова цивілізація» (*Soviet Communism: A New Civilization*, 1935). Англійський письменник Джордж Орвелл так охарактеризував британську інтелігенцію: «Масштабні події на кшталт голоду 1933 року в Україні, які потягли за собою смерть мільйонів людей, у дійсності не привернули увагу більшості англійських русофілів чи ідеологічних советофілів»⁹⁹⁴. Але, як зауважив Роберт Конквест, це була справа не лише русофілів, а «великої впливової частини західної думки»⁹⁹⁵. Конквест зауважував, що «скандал полягав не в тому, що вони виправдовували советські дії, а в тому, що відмовлялись чути про них, не були готові побачити очевидне»⁹⁹⁶.

Серед західних журналістів, які сприяли приховуванню правди про голодомор в Україні, був лауреат Пулітцерівської премії Волтер Дюранті. Дюранті, британець за походженням, став кореспондентом *New York Times* у Москві, точніше людиною Москви в *New York Times*, якого влучно характеризували як «одноногого англо-американського дідуса фейкових новин»⁹⁹⁷. Він привернув особисту увагу Сталіна і у своїх статтях не відступав від лінії партії. У статті від 14 вересня 1933 року він писав: «Але, наскільки автору стало відомо, нічого подібного до голоду не було»⁹⁹⁸. Дюранті, який применшував масштаби голоду у своїх повідомленнях, у приватних розмовах із співробітниками британського посольства казав, що він вважає цілком можливим, що від голоду загинуло щонайменше 10 млн осіб⁹⁹⁹.

Інформація щодо умов праці Дюранті в Москві є прихованою в секретних архівах Сталіна. Відомо, що 27 жовтня 1925 року на засіданні ЦК РКП(б) йшлося про можливу депортацію журналіста за межі ССРСР, але за два дні це питання переглянули й рішення скасували¹⁰⁰⁰. У 1932 році Дюранті отримав Пулітцерівську премію за репортажі про советську Росію¹⁰⁰¹. В одному зі своїх дописів із Москви від 31 березня 1933 року він процитував гротескне кліше, яке часто приписують вбивці Сталіну: «Не можна приготувати омлет, не розбивши яєць». Він знизав плечима на байдужість більшовицьких кер-

маничів до людських втрат, спричинених прагненням усупільнити сільське господарство, пояснюючи їх «витримку по-солдатськи» як «натхнення через фанатичні переконання»¹⁰⁰².

Найбільш проникливим спостерігачем подій того часу був Серджіо Граденіго, консул Королівства Італії в Харкові, який 31 травня 1933 року доповідав італійському послу в Москві про зв'язок між голодом і українським питанням, підкресливши роль міжнародної преси в потуранні байдужості до злочину:

Голод і далі шаленіє і нищить людей, і просто неможливо збагнути, як може світ залишатися настільки байдужим до подібної катастрофи і як міжнародна преса, яка так швидко виносить міжнародний осуд Німеччині за її так звані «жорстокі переслідування євреїв», соромливо мовчить супроти цієї бійні, організованої радянським урядом, у якій євреї відіграють важливу роль, хоча й не провідну.

Бо немає жодного сумніву: 1) що цей голод насамперед викликаний надуманою нестачею, покликаною «провчити селян», і 2) що серед жертв голоду немає жодного єврея; навпаки, товстіють і добре годуються під братнім крилом ГПУ.

«Етнографічний матеріал» має бути переінакшений, цинічно заявив один єврей, який є високопосадовцем місцевого ГПУ. Вже зараз можна передбачити остаточну долю цього «етнографічного матеріалу», який передбачено замінити¹⁰⁰³.

Хоча погляди Граденіго, мабуть, відображали зростання антисемітських настроїв у фашистській Італії та в усій Європі протягом 1930-х років, слід також зазначити, що переслідування євреїв за активну участь у більшовицьких репресивних органах не були фантазією. З перших років існування ЧК–ГПУ–НКВД в Україні значну кількість особового складу становили євреї¹⁰⁰⁴. Мендель Ошеревич, кореспондент *Forverts (Jewish Daily Forward)*, який відвідав свою сім'ю в Україні в 1932 році, розповідав у своїх спогадах про той жах, який наводило ГПУ по всіх куточках країни. Він звернув увагу на те, що перше слово на івриті, яке він почув, було вимовлено оперативником ГПУ. Його брат був співробітником ГПУ і брав участь у спецопераціях з вилучення хліба¹⁰⁰⁵. Такими фактами часто нехтують сучасні єврейські науковці, які пишуть

про Голодомор¹⁰⁰⁶. Нездатність «українізувати» ЧК, здається, була давньою «проблемою» партійної верхівки в 1920-х роках¹⁰⁰⁷. Наприкінці 1930-х років антисемітизм став офіційною державною політикою, коли репресії проти єврейських кадрів охопили лави партії та апарат ГПУ¹⁰⁰⁸.

Для валлійського журналіста Гарета Джонса, який скористався своїм зв'язком із Девідом Ллойд Джорджем, щоб отримати дипломатичну візу в Посольстві ССРСР у Великій Британії, голод існував насправді. Джонс перетнув кордон ССРСР у березні 1933 року і провів свій перший тиждень у Москві, беручи інтерв'ю у партійних чиновників, західних кореспондентів, іноземних консулів, советських письменників і пересічних громадян, які стояли в довгих чергах за хлібом. Його рукописні щоденники послужили основою для публікації двадцяти однієї статті в період від 31 березня до 20 квітня 1933 року в *Evening Standard*, *Daily Express*, *Western Mail* і *Financial News*¹⁰⁰⁹. Хоча в заголовках Джонс використовував слово «Росія» як загальний термін для позначення території голодомору, він точно посилається у своїх нотатках на райони в Україні.

Як гість німецького консульства, Джонс домігся дозволу відвідати тракторний завод у Харкові. І от 10 березня 1933 року він купив квиток на нічний потяг з Москви. Він мав за плечима рюкзак, наповнений хлібцями, маслом, сиром і шоколадом, купленими за іноземну валюту в магазині «Торгсін», з наміром самостійно здійснити подорож українськими селами. Джонс зійшов на станції, не доїхавши до Харкова, і пройшов 70 кілометрів пішки через більш ніж двадцять українських сіл. Він провів ніч у хаті голови сільради, а іншу ніч — у гостях у місцевої родини, щоби на власні очі побачити життєві умови. Джонс записав у щоденнику слова голодуючого українця: «У нас немає хліба», це означало, що їм не було чого їсти. Після повернення з ССРСР Джонс дав інтерв'ю 29 березня 1933 року в Берліні, і новина про голод швидко поширилася, розлютивши советських чиновників. Максим Літвінов вилаяв співробітників консульства за те, що видали візу Джонсу, а пресслужбу — за те, що не довели до його відома публікацію неприємних статей. У квітні 1933 року було запроваджено нові обмеження на свободу пересування іноземних кореспондентів у райони, охоплені голодом в Україні. Щоденники Джонса є прямим доказом впливу сталінської політики на життя українських міст і сіл¹⁰¹⁰. За те, що сказав правду, Гарет Джонс поплатився життям у 1935 році, у свій тридцять п'ятий день народження, начебто від рук «бандитів», але ймовірніше від рук советських агентів у Монголії¹⁰¹¹.

Попередницею Джонса була канадська журналістка єврейського походження Ріа Клайман, яка в 1932 році проїхала автомобілем тисячі кілометрів

через схід України повз Ростов і через Північний Кавказ, де вже чекало ОГПУ, аби заарештувати та депортувати її за низку матеріалів, які Кремль вважав образливими для советського режиму. Клайман мала два дні на пакування всіх своїх речей. У Москві її ненадовго відвідали британський журналіст Малкольм Магґерідж із дружиною Кеті, які нещодавно прибули до ССРСР. А 24 вересня 1932 року Ріа Клайман під примусом залишила країну¹⁰¹². Репортажі про арешт і депортацію «жінки-журналістки» з'явилися в багатьох європейських, американських і канадських газетах. Політбюро ЦК РКП(б) навіть видало офіційну постанову про її видворення з ССРСР, датовану 17 вересня 1932 року¹⁰¹³.

Клайман була першою, хто описав колонію в портовому містечку Кемь на Білому морі, що слугувало перевантажним пунктом до горезвісного табору на Соловках (закритого для іноземців) і використання політичних в'язнів і засланців як рабсили на будівництві Біломорканалу, які заперечував Молотов. Її репортажі з Кемі («Місто живих трупів», за висловом Клайман) так розлютили советських офіційних осіб, що вони змушені були опублікувати спростування під заголовком «Нова кампанія брехні проти країни соціалістичного будівництва» в англomовному виданні *International Press Correspondence* в Берліні з метою дискредитації авторки¹⁰¹⁴. Репортажі Ріа про те, як Україну та Північний Кавказ спустошив голод, були, як і сам голод, швидко забуті та зігноровані поколіннями «советологів», політичними аналітиками та знавцями російської історії¹⁰¹⁵.

Малкольм Магґерідж, московський кореспондент *Manchester Guardian* взимку та навесні 1932–1933 років, був одним із небагатьох журналістів, які не боялися говорити правду. В інтерв'ю канадському письменнику Марко Цариннику він згадував, як Л. Б. Голден, генеральний секретар фонду «Врятуймо дітей», що брав активну участь в організації допомоги голодуючим дітям у 1921–1922 роках у Росії та Україні, звернувся до британського МЗС у серпні 1933 року за порадою¹⁰¹⁶. З приватних листів йому надходили тривожні повідомлення про голод в Україні та на Північному Кавказі. Але перший секретар Посольства ССРСР запевнив його, що врожаю було «по вінця», і Голден запитав, чи варто було зробити публічну заяву від британського МЗС. Йому порадили нічого не робити. Магґерідж підсумував позицію британського уряду так: «Советський режим не визнавав голоду, і тому було погоджено, що нічого не слід говорити»¹⁰¹⁷. Замовчування тривало так довго, тому що це була «навмисна кампанія дезінформації, яку советський режим організував з метою приховати злочинні дії»¹⁰¹⁸. А тодішні лідери Великої

Британії та США «заплющили очі на вбивство»¹⁰¹⁹ і намагалися «умиротворити» советського диктатора¹⁰²⁰.

Аби заручитися міжнародною підтримкою, Союз українок у Галичині, яка тоді входила до складу Польщі, обрав одну зі своїх здібних і видатних членкинь, Мілену Рудницьку, до складу делегації, щоби донести правду про голод в Україні до відома Ліги Націй. Протягом 1932–1933 років, як заступниця голови Українського громадського комітету рятунку України у Львові, вона зустрічалася з політиками, науковцями та освітянами, щоби розповісти світові про масовий голод на українських землях у складі ССРСР та організувати масштабну допомогу голодуючим. Їй вдалося, за сприяння впливових українських політичних діячів за кордоном, переконати тодішнього президента Ліги Націй — прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Норвегії доктора Йогана-Людвіга Мовінкеля — винести питання допомоги голодуючим радянської України на обговорення Ради Ліги Націй. І от 29 вересня 1933 року в Женеві в палаці Вільсона відбулося засідання Ліги Націй за участі 14 країн, на якому Рудницька разом з іншими членами української делегації представили свідчення масового вимирання населення України та вимагали надання міжнародної допомоги. Після кількох годин обговорень представники країн-членів Ліги вирішили, що голод є внутрішньою проблемою ССРСР, який не був членом Ліги. Наслідком голосування щодо питання надання допомоги Україні став наступний розподіл голосів: за — 4 держави (Ірландія, Італія, Німеччина й Норвегія), проти — 10 країн. Тоді українську справу передали на розгляд Міжнародного комітету Червоного хреста. Президія МКЧХ звернулася до советського уряду з проханням дати згоду на організацію міжнародної допомоги для голодуючих в Україні. У грудні 1933 року з Москви надійшла відповідь за підписом президента Комітету Об'єднаних організацій Червоного Хреста і Червоного Півмісяця ССРСР Авеля Енукідзе, в якій підкреслювалося, що жодного голоду в Україні й на Північному Кавказі нема. Рудницька виступила ще на одній міжнародній конференції у Відні в грудні 1933 року, закликаючи міжнародну спільноту тиснути на сталінський режим, щоби той визнав кризу й дозволив надати допомогу. Заперечення тривало, інформація про природу та масштаби голоду замовчувалась¹⁰²¹.

Спілка українок Америки була однією з найактивніших громадських організацій, яка намагалася привернути увагу до масового голоду в Україні. У листопаді 1933 року голова СУА звернулася до Елеонори Рузвельт з проханням вплинути на ситуацію і посилити тиск на советський уряд, щоби дозволили безмитні гуманітарні поштові відправлення через мережу Торгсін¹⁰²². Пані Рузвельт відповіла, що, хоча вона й усвідомлює, «що потреба є нагальною, і

їй дуже шкода», але вона нічим не може допомогти¹⁰²³. Ця коротка цитата з листа пані Рузвельт зберігається в архівах централі США у Нью-Йорку. Голова організації Іванна Розанковська надала оригінал цього документа доктору Джеймсу Мейсу, директору Комісії США з питань голоду в Україні.

Елеонора Рузвельт, розмірковуючи про минуле життя на сімдесят п'ятий ювілей від дня народження, писала у своїй автобіографії:

Я думаю, що одна з причин, чому нам, як людям, так важко зрозуміти інші куточки світу, полягає в тому, що ми не можемо уявити себе на їх місці. У нас немає голоду. Але якби ми дійсно побачили, як люди вмирають від голоду, ми би цим дуже перейнялися¹⁰²⁴.

Проте дійсно масовий голод в Україні, штучно створений советським урядом, здавалося, вимагав від американських політиків подвійних стандартів закриття очей на універсальність людських страждань. Елеонора Рузвельт брала участь в обговоренні тексту конвенції про геноцид в ООН, виступаючи *vis-à-vis* советського представника Андрея Вишинського. Советам вдалося добитися звуження запропонованого Лемкіним розширеного тлумачення терміна геноциду. Ця політична тактика спрацювала, адже інші країни-члени ООН боялися, що взагалі нічого не буде досягнуто, якщо не йти на поступки Советам у цьому питанні.

США також опублікувала брошуру та надіслала її для коментарів до Советського Посольства 3 січня 1934 року. Через місяць отримали листа за підписом Б. Сквірського, радника посольства, який відповів, що заява про те, що советський уряд «навмисно вбиває людність України», є «повним абсурдом». Стверджуючи, що «українське населення збільшувалося на 2 % щорічно протягом останніх п'яти років», Сквірський відкинув докази США як фальшиві. Рівень смертності в Україні «був найнижчим серед усіх республік, що входили до складу Советського Союзу», — заявив він, «і був приблизно на 35 % нижчим, ніж довоєнний рівень смертності за часів царату»¹⁰²⁵. Советська влада заперечувала голод. Адміністрація Рузвельта прагнула тісніших зв'язків із советським урядом і розглядала голод як внутрішню проблему.

У контексті того часу джерела твердої валюти — зерно, ліс і золото — утримували Советський Союз як гравця у світовій політиці. Комінтерн і Компартия США продовжували виконувати директиви Сталіна та сприяти розбудові советського робітничо-селянського раю¹⁰²⁶.

Юджин Лайонс, член Ради директорів Американської єврейської ліги проти комунізму, у своїй статті «Американські євреї та кремлівські чистки»

в *The New Leader* у березні 1953 року так пояснював причини недостатньої обізнаності серед американських інтелектуальних еліт про факт, що мільйони було винищено штучно створеним голодом у 1930-х роках:

За останні тридцять років чимало євреїв, особливо серед освічених і заможних, стали на захист Советського Союзу та його діянь. Під впливом комуністичної пропаганди про расову рівність і заборону антисемітизму вони були налаштовані прикрити відбірні советські непристойності. У сьайві ліберальної праведності вони були схильні прийняти советчину «попри все»¹⁰²⁷.

Ще одну причину навів Джеймс Бернем у своїй рецензії на книгу Пітера Вірека «Ганьба і слава інтелігенції» (*Shame and Glory of the Intellectuals*) у березні 1953 року:

...у цьому була слава інтелігенції: що духом і тілом вона вистояла проти нацистського нападу. Але ганьба інтелігенції в тому, що вона, обдурена та спокушена, стояла не твердо, а рабськи перед комунізмом, не менш жорстоким близнюком нацизму. Вони відмовлялися визнавати концтабори, агресію і терор, а коли замість свастики майорів прапор «революції», виступали в ім'я «радикальних гасел»¹⁰²⁸.

Завдяки советській дезінформації правду про Голодомор вдалося приховати протягом понад пів століття. У країні було введено в дію кодекс секретності під час підготовки до ліквідації української інтелігенції, провідні лідери якої могли очолити опозицію режиму. Ліквідовано було також справжніх чи ймовірних прихильників інтелігенції, економічно самодостатніх власників господарств, які потенційно могли би перебрати кермо влади від уповноважених колоніального більшовицького режиму. На міжнародному рівні замовчування правди набуло форми контролю над доступом іноземних кореспондентів до «місця злочину». Організовувалися тури іноземних високопосадовців і соратників Комінтерну на будівельні майданчики соціалізму для демонстрації його досягнень і відволікання уваги від спустошених голодом українських сіл. З реабілітацією сталінізму в Росії, спадкоємниці ССРСР, заперечення на-

було форми інформаційної війни, метою якої є підірив внутрішньої довіри до державних інституцій і спотворення сприйняття України та її історії світовою громадськістю.

Сталін власне став редактором тексту Конвенції ООН про попередження злочину геноциду та покарання за нього, видаливши будь-які посилання на советські злочини проти людства, що могли би потягнути за собою кримінальні звинувачення. Однак текст Конвенції ООН про геноцид навіть у відредагованому варіанті став основою для юридичного визнання Голодомору геноцидом проти українців. Росія скористалася своїм правом вето в Раді Безпеки ООН, щоби заблокувати вимогу України про визнання Голодомору геноцидом цією міжнародною організацією. Коли заперечення більше не могло бути прийнятним після публікації звіту уряду США про комуністичну окупацію України, опублікованого в 1950-х роках, який пов'язував «колективізацію» з геноцидом, і звіту спеціальної комісії про штучно створений голод в Україні, опублікованого наприкінці 1980-х років, советські, а тепер і російські науковці спробували просунути концепцію «всесоюзного» голоду, щоби приховати антиукраїнський намір геноциду. Кількість жертв Голодомору коливається від 2 до 15 млн¹⁰²⁹. Хоча кількість жертв не є визначальною ознакою геноциду, спроби приховати правду та знищити докази були добре задокументовані. Дослідження Голодомору є кримінальним злочином у нео-сталінській Росії.

Посилання

- 838 Stanton, "The Ten Stages of Genocide," <https://www.genocidewatch.com/ten-stages-of-genocide>.
- 839 Ben Johnson, "Russia Still Denies the Holodomor Was 'Genocide'," *Acton Institute*, November 27, 2017, <https://www.acton.org/publications/transatlantic/2017/11/27/russia-still-denies-holodomor-was-genocide>.
- 840 Norman M. Naimark, *Stalin's Genocides* (Princeton: Princeton University Press, 2010).
- 841 Paula Chertok, "History, Identity and Holodomor Denial: Russia's Continued Assault on Ukraine," *Euromaidan Press*, November 7, 2015, <http://euromaidanpress.com/2015/11/07/history-identity-and-holodomor-denial-russia-s-continued-assault-on-ukraine/>.

- 842 Jurij Dobczansky, “Affirmation and Denial: Holodomor-related Resources Recently Acquired by the Library of Congress,” *Holodomor Studies* 1, no. 2 (2009): 153–62. Бібліотека Конгресу США 1 липня 2009 року запровадила дві нові тематичні рубрики: «Література про заперечення Голодомору» та «Заперечення Голодомору».
- 843 Hans Petter Midttun, “Hybrid War in Ukraine — Predictions for 2019 and Beyond,” *Euromaidan Press*, April 18, 2019, <http://euromaidanpress.com/2019/04/18/hybrid-war-in-ukraine-predictions-for-2019-and-beyond/>.
- 844 Війна в інформаційному просторі є частиною стратегії тотальної війни, яка охоплює використання економічних, політичних, дипломатичних, релігійних, правових, безпекових, кібернетичних і військових інструментів. Див. Janis Berzins, “Russia’s New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy” (report from the National Defense Academy of Latvia and the Center for Security and Strategic Research), *Informal Institute for National Security Thinkers and Practitioners Blog*, April 30, 2014, <http://maxoki161.blogspot.com/2014/04/russias-new-generation-warfare-in.html>.
- 845 Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» № 376-V (Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст. 504), *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, ред. В. Василенко та М. Антонович (Київ: Києво-Могилянська Академія, 2016), 226–28.
- 846 «Госдума не признала голодомор геноцидом украинского народа», *Русская линия* (Православное информационное агентство), 3 апреля 2008, <https://rusk.ru/st.php?idar=176280>.
- 847 «Представитель России назвал политическими спекуляциями попытки квалифицировать голод 30-х годов как геноцид», *Новости ООН*, 7 марта 2008, <https://news.un.org/ru/story/2008/03/1121751>.
- 848 Weiss-Wendt, *The Soviet Union and the Gutting of the U.N. Genocide Convention*, 280.
- 849 Bohdan A. Futey, “International Legal Responsibility for Genocide: Justice in the Courts,” (paper presented at a Conference on Famine-Holodomor, Kyiv, Ukraine, 25–26 September 2008), *Holodomor Education*, 2009, <http://www.holodomoreducation.org/index.php/id/178/lang/en>; *idem*, “Legal Recognition of the Holodomor as Genocide: International Covenants, Agreements, and Court Decisions (Implementing Lemkin’s Legacy),” (paper presented at the International Forum “Ukraine Remembers, the World Acknowledges!” on the 85th Anniversary of the Holodomor 1932–1933 — Genocide of the Ukrainian People, Kyiv, Ukraine, November 22, 2018).
- 850 Kateryna Bondar, “Legal Definition of Genocide: Examining the 1932–1933 Holodomor in Ukraine under the Genocide Convention,” in *The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a Crime of Genocide under International Law*, eds. V. Vasylenko and M. Antonovych (Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 2016), 99.
- 851 Naimark, *Stalin’s Genocides*, 133.
- 852 Weiss-Wendt, *The Soviet Union and the Gutting of the U.N. Genocide Convention*, 64–66, 70.
- 853 Panné, “Rafaël Lemkin ou le pouvoir d’un sans-pouvoir,” 7–66.
- 854 Serbyn, “*Holodomor*,” 30.
- 855 “Holodomor in the Context of Genocide: A Narrow vs Broad Definition of Genocide,” 1–2; підсумки результатів опитування розповсюдила Лана Бабій електронною поштою групі дослідників Голодомору 19 жовтня 2019 року.
- 856 «СБУ возбудила уголовное дело по факту совершения Геноцида (дополненная)», *УНІАН*, 25 травня 2009, <https://www.unian.net/politics/225116-sbu-vozbudila-ugolovnoe-delo-po-faktu-soversheniya-genotsida-dopolnennaya.html>.
- 857 «Постанова Апеляційного суду міста Києва щодо вчинення злочину геноциду Сталінім Й. В. (Джугашвілі), Молотовим В. М. (Скрябіним), Кагановичем Л. М., Постишевим П. П., Косіором

- С. В., Чубарем В. Я. та М. М. Хатаєвичем, 13 січня 2010 року», у *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду за міжнародним правом*, ред. Василенко і Антонович, 293.
- 858 Viktor Kondrashin, “Hunger in 1932–1933 — A Tragedy of the Peoples of the USSR,” *Holodomor Studies* 1, no. 2 (2009): 21.
- 859 Зміст наказу № 47 Федерального архівного агентства РФ від 17 жовтня 2007 року з інструкціями щодо використання збірки документів «Голод в ССРСР, 1929–1934» доступний за посиланням на вебсторінці Росархіву, 2008, <https://web-archiv.ru/archive/507>.
- 860 У 2007 році Віктору Кондрашину було доручено підготувати до друку тритомну збірку документів, відібраних із центральних та обласних архівів РФ, щоби голод в ССРСР був представлений як загальна трагедія всього советського селянства без акценту на Україну. У своїй доповіді на першому семінарі 19 липня 2010 року «Росія-Україна: проблеми інтерпретації та оцінки Голодомору 1932–33 років» Кондрашин визнав, що його українські колеги відмовилися брати участь у спільному проєкті. Див. стенограму виступу Кондрашина: «Голод 1932–33 гг. в научных исследованиях и исторической публицистике», *Уроки истории: XX век*, 4 октября 2010, <https://urokiistorii.ru/article/1185>.
- 861 Повний текст листа та сім сторінок «плану-проспекту» Кондрашина про зміст запропонованого тритомного збірника документів з російських архівів із рекомендаціями щодо висвітлення голоду 1930–1934 років в ССРСР див.: «Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину», у В. Кондрашин, *План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника «Голод в ССРСР, 1932–1933»*. Додаток до листа керівника Федерального архівного агентства Російської Федерації В. Козлова до Голови Держкомархіву України О. Гінзбург з пропозиціями про співпрацю. 17 січня 2007, з особистого архіву Геннадія Боряка, доступний на сайті Інституту історії України НАН України з 5 грудня 2017 за адресою <http://resource.history.org.ua/item/0013470>. Уперше лист оприлюднив Павло Солодько в статті «Як писати про Голодомор. Інструкція російським історикам», *Історична правда*, 26 листопада 2012, <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/>.
- 862 Фонд «Историческая память» був створений у 2008 році. Його головна мета — протидія «антиросійській» інтерпретації історії в сусідніх країнах, про що повідомляється на сайті <http://historyfoundation.ru>.
- 863 Tatiana Zhurzhenko, “‘Capital of Despair’: Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution,” *East European Politics and Societies* 25, no. 3 (2011): 631.
- 864 Науковий інтерес Марка Таугера — аграрна історія. Він є автором *Agriculture in World History* (Routledge Press, 2010) та *Голод, Голодомор, Геноцид?* (Київ: Довіра Прес, 2008).
- 865 Davies and Wheatcroft, *The Years of Hunger*.
- 866 Особисті нотатки про харківську конференцію, її програму та список учасників див. блог Юрія Шевцова: Международная научно-практическая конференция «Голод в ССРСР 30-х годов: исторические и политические оценки», Харьков, 21 ноября 2008, <http://yury-shevtsov.blogspot.com/2008/11/30-21112008.html>. Шевцов, директор незалежного Центру європейської інтеграції в Мінську і викладач міжнародних відносин у Білоруському державному університеті, був єдиним учасником конференції з Білорусі. Він є автором *New Ideology: Holodomor* (Moscow: Europe, 2009).
- 867 Партія регіонів — проросійська політична партія України, створена наприкінці 1997 року. У 2006–2014 роках вона стала найбільшою партією України. Станом на 2020 рік партія розпалася.
- 868 Zhurzhenko, “Capital of Despair,” 632. Компакт-диски із сотнею документів, відібраних із російських архівів, було розповсюджено на Харківській конференції у 2008 році. У 2009 році з’явився англomовний варіант. Дві версії відрізняються продуманим підбором документів для різних

- аудиторій. До компакт-диска англійською мовою входить передмова Кондрашина, в якій пояснюється необхідність підготовки пакету документів для протидії «масовій антиросійській пропагандистській кампанії нинішнього керівництва України, розгорнутій як на території України, так і за кордоном, особливо в країнах Європейського Союзу, США та Канаді, й побудованій навколо тези про нібито “геноцид голодомор” українців у 1932–1933 роках» (слайд 12). Див.: “Famine in the USSR, 1929–1934: New Documentary Evidence,” with Historical Essay by Viktor Kondrashyn; English translation of the documents by Nikita B. Katz; English translation of the Note from the Compilers by Alexandra Dolgova (Moscow: Federal Archival Service, 2009), Compact Disc, <http://resource.history.org.ua/item/0008508>. Зміст компакт-диска розміщено на сайті Інституту історії України НАН України від 19 березня 2013, http://history.org.ua/LiberUA/FamineInUSSR_2009/FamineInUSSR_2009.pdf. Ніхто з науковців не звернувся на нього серйозної уваги й не спробував проаналізувати, що додатково ілюструє успіх гуманітарної агресії Росії проти України, особливо підрив українського історичного нарративу.
- 869 Місцева газета «Харьковские известия» присвятила повідомленню про конференцію цілу сторінку. Див.: Валерій Тирнов, «О трагедии без спекуляции: Были геноцидом голод 30-х годов?» *Харьковские известия*, 25 листопада 2008; цит. в Zhurzhenko, 633.
- 870 «Госдума не признала голодомор геноцидом украинского народа», *Русская линия* (Православное информационное агентство), 3 апреля 2008, <https://rusk.ru/st.php?idar=176280>. «Александр Солженицын: Этот провокаторский вскрик зародился в затхлых шовинистических умах», *Русская линия* (Православное информационное агентство), 2 апреля 2008, <http://rusk.ru/newsdata.php?idar=176258>.
- 871 *International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine*, 2.
- 872 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 140.
- 873 Василь Марочко, «Пристрасті довкола Голодомору: реальні міфи», *Дзеркало тижня*, 24 березня 2018, https://dt.ua/HISTORY/pristrasti-dovkola-golodomoru-realni-mifi-272997_.html.
- 874 James Mace, “Research on Documents” (typewritten notes), Ukraine Famine Hearing, April 30, 1987, Box 16921, Gary Bauer Files, Ronald Reagan Presidential Library and Museum.
- 875 Mace, “Research on Documents,” 1.
- 876 Там само, 2.
- 877 James Mace, “Soviet Press Sources on the Famine,” in *Report to Congress*, 70.
- 878 “International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine, 10 March 1990,” in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 305.
- 879 Hugh D. Phillips, “Rapprochement and Estrangement: The United States in Soviet Foreign Policy in the 1930s,” in *Soviet–U.S. Relations, 1933–1942* (Moscow: Progress Publishers, 1989), 11–12.
- 880 Tauger, “The 1932 Harvest and the Famine of 1933,” 70–89.
- 881 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 142.
- 882 Letter to the Editor of *Ukraine Report* 2003, E. Morgan Williams, Ukraine Market Reform Group, Washington, D.C. by Prof. James Mace, Kyiv, Ukraine, June 2, 2003, Concerning the discussion on H-Russia List about Cheryl Madden’s “The Ukrainian Famine (Holodomor) of 1932–1933 and Aspects of Stalinism: A Detailed Annotated Bibliography-in-Progress in the English Language.” Лист було опубліковано за посиланням <http://www.artukraine.com/famineart/mace16.htm>. Копія листа зберігається у приватному архіві Шеріл Медден (Cheryl Madden).
- 883 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 142.
- 884 Шаповал, «Голодомор і його зв’язок із репресіями в Україні», 156.
- 885 Nove, *An Economic History of the USSR*, 180.

- 886 U.N. Department of Economic and Social Affairs, *Growth of the World's Urban and Rural Population, 1920–2000*, Population Studies No. 44 (New York: United Nations, 1969), 49.
- 887 Валентина Жиромская, *Основные тенденции демографического развития России в XX веке* (Москва: Кучково поле, 2012), 109, <https://www.labirint.ru/books/387399/>.
- 888 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 148.
- 889 Докладніше про репресії проти української інтелігенції в 1930-х роках та її фізичне знищення див. Bertelsen and Shkandrij, “The Secret Police and the Campaign against Galicians in Soviet Ukraine,” 37–62; Shkandrij and Bertelsen, “The Soviet Regime’s National Operations in Ukraine,” 417–47. Дослідження репресій проти української інтелігенції в Україні почалися після відновлення незалежності, див.: Н. М. Литвин, «Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми)» (докт. дисертація Київ, 2006); О. С. Рубльов, *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2004); а також О. С. Рубльов і Ю. А. Черченко, *Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції* (Київ: Наукова думка, 1994).
- 890 У 1930 році ГПУ зареєструвало 4 098 повстань в Українській ССР, що було значно більше, ніж у трьох інших регіонах Центрального Чорнозем’я (1 373), Північного Кавказу (1 061) і Нижнього Поволжя (1 003). Див. *The War Against the Peasantry*, ed. Viola et al., 320.
- 891 Пристайко і Шаповал, *Справа «Спілки визволення України»*, 44, 413.
- 892 Професор Єфремов був закатований у російській в’язниці в 1939 році, за три місяці до закінчення терміну ув’язнення. Після звільнення в 1934 році, Гермайзе був повторно заарештований у 1937-му й помер у концтаборі після того, як йому продовжили термін ув’язнення ще на десять років. Див. Pauly, *Breaking the Tongue*, 351, 356.
- 893 Clarence A. Manning, *Ukraine Under the Soviets* (New York: Bookman Associates, 1953), 95; quoted in *The Soviet Empire: Prison House of Nations and Races; A Study in Genocide, Discrimination, and Abuse of Power*, prepared by Joseph G. Whelan, analyst in Eastern European affairs, at the request of the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and Other Internal Security Laws of the Committee on the Judiciary, U.S. Senate, 85th Cong., 2nd Sess., Document No. 122 (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1958), 15, 19, <https://catalog.hathitrust.org/Record/008514963>.
- 894 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 32.
- 895 Resolution of the CC CP(B)U Politburo “On Measures to Strengthen Grain Procurement,” 18 November 1932, in *Holodomor of 1932–33 in Ukraine*, ed. Pyrih, 55–60.
- 896 Папакін, «“Чорна дошка” Голодомору», 160.
- 897 Kulchytsky, *The Famine of 1932–1933 in Ukraine*, 149.
- 898 Roman Serbyn, “The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in Light of the U.N. Convention of 1948,” *The Ukrainian Quarterly* 62, no. 2 (2006): 187.
- 899 Папакін, «“Чорна дошка” Голодомору», 162.
- 900 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 211–12.
- 901 Там само, 212.
- 902 Lemkin, *Soviet Genocide in the Ukraine*.
- 903 Аналіз архівних документів про переселення російських сімей у села на південному сході України, знелюднені внаслідок голоду 1932–1933 років, див. Володимир Сергійчук, «Доприселення у вимерлі українські села», *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства* (Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2018), 186–206. Ці поселенці отримували продовольство та сільськогосподар-

- ський інвентар. Набирали вчителів російської мови, що посилювало асиміляцію в школах. Про переселення 500 000 червоноармійців із центральної Росії на Кубань на Північному Кавказі див.: П. Полян, *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР* (Москва: О. Г. И. — Мемориал, 2001), 78.
- 904 Nicholas Fedyk, "Russian 'New Generation' Warfare — Theory, Practice, and Lessons for U.S. Strategists," *Small Wars Journal*, August 25, 2016, <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/russian-“new-generation”-warfare-theory-practice-and-lessons-for-us-strategists>.
- 905 Mace, *Report to Congress*, 424. Переклад українською див.: *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки* (Харків: Фоліо, 2007), 158–59.
- 906 Там само, 434. Переклад українською див.: *Листи з Харкова*, 173–74.
- 907 Gantt, "A Medical Review," 19–22.
- 908 Jaroslaw Sawka, "American Psychiatrist: Fifteen Million Dies in Thirties' Famine," *Ukrainian Quarterly* 38, no. 1 (Spring 1982): 65.
- 909 С. В. Кульчицький, 1933: *трагедія голоду*, Серія 1 «Теорія і практика КІПРС. Історія», № 6 (Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1989), 3.
- 910 Кульчицький, 1933, 3.
- 911 Там само, 47.
- 912 Станіслав Кульчицький «Мільйони загиблих: скільки саме?», *День*, 13 квітня 2018, <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/milyony-zagyblyh-skilky-same>.
- 913 Кульчицький, «Мільйони загиблих».
- 914 Е. А. Осокина, «Жертвы голода 1933 г.: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР)», *История СССР*, вып. 5 (1991): 18–26; доступ *Web Archive*, 29 вересня 2007, <https://web.archive.org/web/20070929204317/http://www.auditorium.ru/books/4522/ch2.pdf>.
- 915 В. П. Данилов, И. Е. Зеленин, «Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии», *Отечественная история*, вып. 5 (2004): 97–111.
- 916 В. В. Кондрашин, «Голод 1932–1933 гг. — общая трагедия народов СССР: национально-региональный аспект», в *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции, Киев, 10–12 октября 2013 г.*, ред. Н. Волянчик (Москва: РОССПЕН, 2014), 195.
- 917 Сергей Максудов (Александр Бабенышев), «Были голод 1932–33 годов на Украине геноцидом?», *Блог Сергея Максудова*, 16 сентября 2016, <http://www.maksudovsergei.com/>.
- 918 Советський перепис 1937 року був першим переписом населення після Голодомору. Виявилось, що загальна чисельність населення України стала нижчою, ніж у 1926 році. Уряд оголосив перепис «дефективним», а демографів, які його проводили, заарештували і розстріляли. Частина документації було знищено, а результати засекречено. Через пів століття, в 1987 році, результати перепису було оприлюднено. Див. Ф. Д. Лившиц, «Перепись населения 1937 года», *Демографические процессы в СССР*, ред. А. Г. Волков (Москва: Наука, 1990), 174–207, а також А. Г. Волков, «Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда», *Перепись населения СССР 1937 года: история и материалы*, вып. 3–5 (II) (Москва: Информцентр Госкомстата СССР, 1990), 6–63.
- 919 Див. дослідження долі українців Північного Кавказу як жертв геноциду у статті Олексія Курінного «Українська спільнота Північного Кавказу як об'єкт Голодомору 1932–1933 років», у *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, ред. Володимир Василенко та Мирослава Антонович (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016), 161–72. Див. дослідження мовного геноциду (лінгвіциду) українців на Кубані

- на Північному Кавказі, у Центральному Чорнозем'ї, Нижньому Поволжі та Казахстані в книзі Сергійчука *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*, 214–61.
- 920 Тиміш Олесевиц, *Статистичні таблиці українського населення ССРР за переписом 17 грудня 1926 року* (Варшава: Український науковий інститут, 1930); цит. в Bohdan S. Kordan, “A Note on the Political Geography of the Great Famine of 1932–1933,” in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 29.
- 921 КП(б)У прийняла запропоновану Миколою Скрипником постанову від 21 травня 1927 року про приєднання до України територій, населених етнічними українцями в сусідніх з нею областях Росії, на принципі самовизначення. Див. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*, ред. В. М. Литвин (Київ: Ніка-Центр, 2008), 525.
- 922 Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Alla Kovbasiuk, and Natalia Kulyk, “Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia,” *Nationalities Papers* (2020): 1–21, doi:10.1017/nps.2019.55.
- 923 Арсеній Хоменко, «Людність УСРР у перспективному обчисленні», *Профілактична медицина*, вип. 11–12 (1932): 47; цит. в Марочко, «Статистика жертв Голодомору», 129.
- 924 Марочко, «Статистика жертв Голодомору», 130.
- 925 ГДА СБУ, ф. 6, спр. 43187-ФП, т. 1, арк. 19, 91–92.
- 926 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6762, арк. 56; цит.: Марочко, «Статистика жертв Голодомору», 129.
- 927 Марочко, «О. М. Асаткін — вигаданий “фальсифікатор” перепису населення 1937 р.», 147, 149.
- 928 Олександр Салтан, «Степан Сосновий — перший український дослідник Голодомору», лекція на вебінарі Харківського історико-філологічного товариства, 19 листопада 2020, *HistorySumy, Inc. (Сумський історичний портал)*, 15 січня 2021, відео, 2:32–37:40, <http://history.sumy.ua/sources/media-documents/9304-pershyy-doslidnyk-holodomoru.html>.
- 929 Див. лист, надісланий електронною поштою 1 вересня 2015 року, щодо: «Меморіал Голодомору» на ім'я Майкла Савківа-молодшого, Голови Комітету США з питань інформування громадськості про Голодомор-геноцид Українського конгресового комітету Америки, підписаний Віталієм Чернецьким, Американська асоціація українських студій; Георгієм Грабовичем, Наукове товариство ім. Шевченка; Альбертом Кіпою, Українська академія мистецтв і наук у США; Володимиром Кравченком, Канадський інститут українських студій; Сергієм Плохієм, Гарвардський український дослідницький інститут; цит. в Serhiychuk, “How Millions of Deaths Were Not Included in the Statistics,” *Genocide-Holodomor of Ukrainians*, 112.
- 930 Полян, *Не по своей воле...*, 78; цит. в Курінний, «Українська спільнота Північного Кавказу...», 165.
- 931 Serhiychuk, “To Honor All Innocent Victims of the Holodomor,” 130–33.
- 932 Victoria A. Malko, “Russian (Dis)Information Warfare vis-à-vis the Holodomor-Genocide,” in *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, ed. Olga Bertelsen (Stuttgart and New York: *ibidem*-Verlag and Columbia University Press, 2021), 215–62.
- 933 *Communist Takeover and Occupation of Ukraine*, 20; див. також Manning, *Ukraine Under the Soviets*, 101.
- 934 Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, and Alla Kovbasiuk, “Demography of a Man-made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine, 1932–1933,” *Canadian Studies in Population* 42, no. 1–2 (2015): 53–80.
- 935 Повний текст колективного листа від 1 вересня 2015 року на ім'я Савківа-молодшого надруковано в Malko, “Russian (Dis)Information,” 236–38.
- 936 Василь Марочко, *Територія Голодомору 1932–1933 рр.* (Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2014); Марочко, «Статистика жертв Голодомору», 112–32; Володимир Сергійчук, «Історико-пра-

- вові аспекти підрахунку втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років», *Четверта хвиля*, 2 липня 2020, <http://4hvylya.com/povnyu-usim/7737.html>; Соловей, «Скільки знищено на Україні людей», *Голгота України*, 201–16.
- 937 Hennadii Boriak, *Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine* (Cambridge: Harvard University Ukrainian Studies Fund, 2009), 3.
- 938 ДАКО, ф. 5634, оп. 1, спр. 969, арк. 86; цит. в Boriak, *Sources*, 22.
- 939 Вадим Коган і Раїса Нагорна-Персидська, «Медичні аспекти голоду 1932–1933 рр. в Україні», у *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали*, ред. С. Кульчицький (Київ: Інститут історії України НАН України, 1995), 111.
- 940 “Case History SW3: Antin Lak, b. 1910 in the Poltava region,” in *Oral History Project*, vol. 2, 730–31.
- 941 ДАХО, ф. 1962, оп. 1, спр. 270, арк. 3, 5–6, 9, 15; цит. в Коган і Нагорна-Персидська, «Медичні аспекти голоду 1932–1933 рр. в Україні», 111–13.
- 942 Марочко, «Школи без дітей та вчителів», 53.
- 943 Сергійчук, «Шкільна статистика», 5; Сергійчук, «Голодні, босі і роздіті», 92.
- 944 Charles E. Bohlen, *Witness to History, 1929–1969* (New York: W. W. Norton & Company, 1973), 35.
- 945 Федір Турченко та Інна Шугальова, «Дитяча смертність у роки Голодомору 1932–1933 років у Запоріжжі», у *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 4 жовтня 2016 р.*, ред. Олесь Стасюк та ін. (Київ: Вид. О. Філюк, 2017), 113.
- 946 Копію свідоцтва про смерть 8-річного Вані на прізвище Невідомий від 13 червня 1933 року з зазначеною причиною смерті — пронос (ДАМО, од. обл. Р1010030) — надав авторці професор Володимир Сергійчук.
- 947 Інна Шугальова, «Стратегія виживання дітей-дитбудинківців у роки Голодомору 1932–1933 в Радянській Україні», у *Матеріали міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття», 16 травня 2018 р.* (Київ: Вид-во «Коло», 2018), 360.
- 948 Volodymyr Serhiychuk, *Genocide-Holodomor of Ukrainians, 1932–1933* (Vyshgorod: PP Serhiychuk M. I., 2020), 175.
- 949 Цілкою таємний обіжник, датований квітнем 1934 року, з інструкціями про вилучення книг записів про смерть за 1932–1933 роки з місцевих архівів ЗАГС Одеської області на секретне зберігання в райвиконкомах зберігається в ДАОО, ф. Р-2009, оп. 1, спр. 4, арк. 91–92; цит. в Boriak, *Sources*, 28–35.
- 950 Hennadii Boriak, “Population Losses in the Holodomor and the Destruction of Related Archives: New Archival Evidence,” in *After the Holodomor: The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine*, eds. Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, and Halyna Hryn (Cambridge: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 2013), 204; originally published in *Harvard Ukrainian Studies* 30, nos. 1–4 (2008): 199–215, http://history.org.ua/LiberUA/BoriakPopulationLosses_2008/BoriakPopulationLosses_2008.pdf.
- 951 Boriak, *Sources*, 21.
- 952 Нільс Ерік Розенфельдт стверджує, що було три хвилі чисток архівних документів: у 1929–1930, 1937–1938 роках і влітку 1941 року напередодні німецького вторгнення в СРСР. Див.: Niels Erik Rosenfeldt, *The “Special” World: Stalin’s Power Apparatus and the Soviet System’s Secret Structures of Communication*, trans. Sally Laird and John Kendal (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2009), 1: 88–93. Боряк стверджує, що після повернення архівів з евакуації в 1945 році інвентаризації, проведені в 1949, 1955, 1957, 1962, 1965 та 1968 роках, призвели до навмисного знищення тисяч

- документів за період 1928–1935 років. За словами Боряка, «сталінський режим залишив лише половину сукупних архівних документів про Голодомор, створених на всіх рівнях влади». Див.: Boriak, “Population Losses in the Holodomor,” 207–12.
- 953 Василь Марочко, «“Русский МирЪ” у Феодосії: заборона слова про Голодомор», *Історична правда*, 28 січня 2015, <http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/01/28/146975/>. Про спалення україномовних книжок на подвір'ях міських бібліотек на Кубані на Північному Кавказі навесні та влітку 1933 року див.: Ярослав Савка, «Російщення Кубані — південно-східнього бастиону України», *Російщення України: Науково-популярний збірник*, ред. Леонід Полтава (Нью-Йорк: Видання українського конгресового комітету Америки, 1984), 218, https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Rosiischennia_Ukrainy_naukovo-populiarnyi_zbirnyk.pdf.
- 954 Перелік матеріалів, визнаних «екстремістськими», опубліковано на сайті Міністерства юстиції РФ. Він розширився з 14 назв у 2007 році до 1 271 назви в 2012 році. Див. «В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму», *Історична правда*, 27 червня 2012, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/27/89363/>.
- 955 Марочко, «“Русский МирЪ” у Феодосії».
- 956 Olga Bertelsen, “A Trial in Absentia: Purifying National Historical Narratives in Russia,” *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, no. 3 (2016): 57–87.
- 957 UWC, “UWC Defends Itself against Ban in Russian Federation,” *Ukrainian Weekly*, April 26, 2020, 1, 5.
- 958 Askold S. Lozynskyj, “A New Proposal for the Government of Ukraine,” *Ukrainian Weekly*, January 31, 2021, 6.
- 959 За словами Тараса Кузьо, путінська суміш царського та советсько-російського націоналізму породила доктрину «русского мира». Видимою ознакою цього є заснований у 2007 році фонд «Русский мир» (Russian World Foundation). Див.: Taras Kuzio, “Putin Forever: Ukraine Faces the Prospect of Endless Imperial Aggression,” *Atlantic Council*, February 13, 2020, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/putin-forever-ukraine-faces-the-prospect-of-endless-imperial-aggression/>.
- 960 Курінний, «Голодомор 1932–1933 рр. на Північному Кавказі», 73–85.
- 961 Див. December 15, 1932, resolution of the CC AUCP(B) and SNK USSR “On Ukrainization in DVK, Kazakhstan, Central Asia, TsChO and Other Areas of the USSR”; цит. в *Holodomor of 1932–33 in Ukraine*, ed. Pyrih, 68–69.
- 962 Arthur Koestler, “Soviet Myth and Reality,” in *The Yogi and the Commissar and Other Essays* (New York: Macmillan, 1945), 137–39.
- 963 Слід віддати належне Ніколаю Івніцкому з Інституту російської історії АН РФ, який першим представив детальний аналіз цього документа з російських архівів на міжнародній конференції 1993 року з нагоди 60-х роковин голоду. Див. Івницький, «Голод 1932–1933 гг.», 43.
- 964 Марочко, *Територія Голодомору*, 11.
- 965 P. P. Postyshev, “The Results of the Agricultural Year 1933 and the Immediate Tasks of the Communist Party of the Ukraine” (Speech delivered at the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, November 19, 1933), in *Soviet Ukraine Today* (New York: International Publishers, 1934), 95. Текст промови в перекладі англійською зберігається в архіві бібліотеки та музею Джеймса Мейса Національного університету «Києво-Могилянська академія», од. зб. 819.
- 966 Pavel Postyshev, “Speech delivered at the Seventeenth Congress of the AUCP(B), 27 January 1934” (excerpts translated by Bohdan Klid), in *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*, eds. Bohdan Klid and Alexander J. Motyl (Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2012), 268.

- 967 Pete McBride, “The Last Quiet Places: To The End of the Earth in Search of the Healing Power of Silence,” *Smithsonian*, October 2020, 51–61.
- 968 Про стратегічне використання замовчування як інструменту маргіналізації опозиції та приховування злочинів масового насильства див.: Olga Bertelsen, “Starvation and Violence amid the Soviet Politics of Silence: 1928–1929,” *Genocide Studies International* 11, no. 1 (2017): 38–67.
- 969 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 329.
- 970 “Case History SW34: Anonymous male narrator, b. 1922, Kiev region,” in *Oral History Project*, vol. 2, 923.
- 971 Там само, 925.
- 972 Там само, 926.
- 973 Павлік Морозов, якому на той час було 14 років, доніс на свого батька, колишнього голову сільради в селі Герасимівка. Після суду і вироку над батьком Морозов був убитий односельцями, серед яких був і його дядько. Морозова вважали героєм-мучеником. У його рідному селі відкрили музей з меморіальною табличкою: «У цій хаті відбувався суд, на якому Павлик викрив свого батька, підсобника куркулів». У 1965 році село додатково прикрасилося його пам’ятником. Його ім’я занесено в піонерську «Книгу пошани». Див.: Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 295.
- 974 Pidhainy, *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. 1, 262; quoted in Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 259.
- 975 Леонід Кононович, *Тема для медитації* (Львів: Кальварія, 2006).
- 976 “Statement by Mr. Kononenko before the Commission on the Ukraine Famine Hearing and Meeting, April 30, 1987” (typewritten transcript), 43, Ukraine Famine [Hearing 04/30/1987], Box 16921, Gary Bauer Files, Ronald Reagan Presidential Library and Museum.
- 977 Василь Павлович Нечипоренко, н. 1923 р. в с. Білозір’я Черкаського р-ну Київської обл., *Український голокост*, ред. Мицик, т. 3, 169.
- 978 Анастасія Іванівна Н. (1923 р.н.) із села Родниківка на Кіровоградщині, *Український голокост*, ред. Мицик, т. 4, 141.
- 979 Koestler, “Soviet Myth and Reality,” 137–39.
- 980 З листа Джеймса Мейса до Володимира Маняка, редактора книг пам’яті, датованого 13 січня 1989 року; цит. в *Український голокост*, ред. Мицик, т. 5, 294.
- 981 У приватному листуванні з Володимиром Маняком Джеймс Мейс зазначив, що нещирі аргументи Кульчицького критикували навіть українські науковці. Див. лист Мейса, датований 13 січня 1989 року; цит. в *Український голокост*, ред. Мицик, т. 5, 293.
- 982 T. H. Rigby, *Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967* (Princeton: Princeton University Press, 1968), 181; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 169.
- 983 И. В. Сталин, *Сочинения*, т. 13 (Москва, 1951), 207; Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 184–85.
- 984 Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas*, 185.
- 985 Г. Аронштам, «К чистке национальных парторганизаций», *Революция и национальности*, вып. 5–6 (1933): 18; цит. в Liber, *Soviet Nationality Policy*, 169.
- 986 «Доповідь тов. Сухомліна», КП(б)У, XII з’їзд, 230; цит. в Liber, *Soviet Nationality Policy*, 169.
- 987 Володимир Шкварчук, «Рік 1934: Похвальне слово тов. Ройзенману, або масова чистка Чернігівської облпарторганізації», у *На казарменному становищі (нарис з історії Чернігівщини довоєнних років)* (Чернігів: Чернігівські обереги, 2002), 9–19.
- 988 Bertelsen, “Starvation and Violence,” 39.

- 989 Nick Kupensky, “Blindness, Hypnosis, Addiction, Fetish: The Language of Holodomor Denial” (paper presented at the Danyliw Seminar on Contemporary Ukraine, University of Ottawa, November 9, 2018).
- 990 Christine Battersby, *The Sublime, Terror, and Human Difference* (London: Routledge, 2007), 43.
- 991 Michael David-Fox, *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941* (New York: Oxford University Press, 2012).
- 992 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 6204, арк. 111–12; цит. в Serhiychuk, *Genocide-Holodomor*, 92. Див. також Snyder, “The Soviet Famines,” in *Bloodlands*, 57–58.
- 993 Б. Цюпин, «Заплющуючи очі: Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомом», *Тиждень*, 24 листопада 2012, <http://tyzhden.ua/History/65731>.
- 994 George Orwell, “Notes on Nationalism,” in *The Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell*, vol. 3 (New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1968), 370.
- 995 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 321.
- 996 Там само.
- 997 Kyle Smith, “Stalin, Famine, and the *New York Times*: Mr. Jones tells the truth about Moscow’s man at the Paper of Record,” *National Review*, July 2, 2020, <https://www.nationalreview.com/2020/07/movie-review-mr-jones-tells-truth-about-new-york-times-communism/>.
- 998 Walter Duranty, “Abundance Found in North Caucasus,” in *New York Times*, September 14, 1933, 14, in James William Crowl, “Angels in Stalin’s Paradise: Western Reporters in Soviet Russia, A Case Study of Louis Fischer and Walter Duranty” (doctoral diss., University of Virginia, 1978), 162–67.
- 999 Mace, “Research on Documents” (typewritten notes).
- 1000 Serhiychuk, *Genocide-Holodomor*, 93.
- 1001 Докладніше про кампанію з відкликання Пулітцерівської премії Дюранті див.: *Not Worthy: Walter Duranty’s Pulitzer Prize and the New York Times*, ed. Lubomyr Luciuk (Kingston: Kashtan Press, 2004).
- 1002 Уривки зі статей Дюранті “Russians Hungry, But Not Starving,” March 31, 1933; “Stalin’s Mark Is Party Discipline,” June 27, 1931; “Stalinism Dominates Russia of Today,” June 14, 1931; “Red Army Is Held No Menace to Peace,” June 25, 1931; “Stalinism Solving Minorities Problem,” June 26, 1931; “Stalin’s Russia Is an Echo of Iron Ivan’s,” December 20, 1931 див.: Jacques Steinberg, “Word for Word/Soft Touch; From Our Men in Moscow, In Praise of the Stalinist Future,” *New York Times*, October 26, 2003, <https://www.nytimes.com/2003/10/26/weekinreview/word-for-word-soft-touch-our-man-moscow-praise-stalinist-future.html?searchResultPosition=2>.
- 1003 Report by the Kharkiv Consulate Royal Consul, Sergio Gradenigo, May 31, 1933, “Re: The Famine and the Ukrainian Question,” in *Report to Congress*, 424–25, 427; original text in *Lettere da Kharkov*, ed. Graziosi, 168–74; quoted in *The Holodomor Reader*, eds. Klid and Motyl, 280.
- 1004 Юрій Шаповал і Вадим Золотарьов підрахували, що серед 68 керівників українських спецслужб у 1929–1931 роках 26 були євреями (38%), а в 1932–1933 роках серед 75 керівників-чекістів ГПУ України — 50 були євреями (66,6%). За переписом 1926 року євреї становили лише 6,5% населення України. Віддана служба в лавах ГПУ не захистила їх від сталінського терору, більшість із них було репресовано наприкінці 1930-х років. Див. Юрій Шаповал і Вадим Золотарьов, «Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.», *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 34 (2010): 53–93, ос. 56, 58.
- 1005 Mendel Osherowitch, *How People Live in Soviet Russia: Impressions from a Journey*, ed. Lubomyr Y. Luciuk and trans. Sharon Power (Toronto: University of Toronto Chair of Ukrainian Studies and The Kashtan Press, 2020), 187–96.

- 1006 Victoria Khiterer, “The Holodomor and Jews in Kyiv and Ukraine: An Introduction and Observations on a Neglected Topic,” *Nationalities Papers* 48, no. 3: Special Issue on the Soviet Famines of 1930–1933 (May 2020): 460–75.
- 1007 Дзержинський, засновник і голова ЧК, скаржився Леніну в 1920 році, що «великою перешкодою в нашій роботі є відсутність чекістів-українців» (*В. І. Ленін и ВЧК: Сборник документов, 1917–1922 годы*, Москва, 2001, 200); цит. в Myroslav Shkandrij, “Ukrainianization, Terror and Famine: Coverage in Lviv’s *Dilo* and the Nationalist Press of the 1930s,” *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 40, no. 3 (2012): 451.
- 1008 Людмила Гриневич, «Єврейське національно-культурне відродження 1920-х — 1930-х рр. в УСРР у “прокрустовому ложі” більшовицької ідеології», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 12 (2004): 232.
- 1009 Ray Gamache, *Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor* (Cardiff: Welsh Academic Press, 2013). Повний список статей Гарета Джонса з 1930 по 1935 див.: garethjones.org.
- 1010 Gareth Jones, “*Tell Them We Are Starving*”: *The 1933 Diaries of Gareth Jones*, with an introduction by Ray Gamache, ed. Lubomyr Luciuk (Kingston: Kashtan Press, 2015), ii–xv. Щоденники містять уривки валлійською, українською, російською та німецькою мовами. Кишенькові щоденники зберегла Енні Гвен Джонс (Annie Gwen Jones), мати Гарета. Оригінали щоденників зберігаються в Національній бібліотеці Уельсу в Аберіствіті (National Library of Wales in Aberystwyth). Колекцію масштабованих кольорових сторінок щоденника можна знайти в інтернеті за посиланням www.garethjones.org/diaries.
- 1011 Див. книгу, написану племінницею Гарета, Маргарет Сіріол Коллі (Margaret Siriol Colley) та її двоюрідним племінником Найджелом Лінсаном Коллі (Nigel Linsan Colley), *Gareth Jones: A Manchukuo Incident* (Nottinghamshire: Nigel Linsan Colley, 2001).
- 1012 Ярс Балан, «Ріа Клайман: забутий канадський свідок голоду 1932 року», *Жінки та Голодомор-геноцид*, ред. Малько, 121.
- 1013 Балан, «Ріа Клайман», 96, 98–99.
- 1014 L. Moskwin (Moscow), “New Campaign of Lies Against the Land of Socialist Construction,” *International Press Correspondence*, September 29, 1932, 907. Ярс Балан, директор Канадського інституту українських студій, звернув мою увагу на цю статтю.
- 1015 Балан, «Ріа Клайман», 124.
- 1016 “L. B. Golden, General Secretary of the Save the Children Fund, to Sir Robert Vansittart, 24 August 1933, and the Foreign Office to Edward Coote, 7 September, 1933,” in *The Foreign Office and the Famine*, eds. Carynnyk, Luciuk, and Kordan, 287–89.
- 1017 Marco Carynnyk, “Malcolm Muggeridge on Stalin’s Famine: ‘Deliberate’ and ‘Diabolical’ Starvation,” in *The Great Famine in Ukraine: The Unknown Holocaust*, eds. Roma Hadzewycz, George B. Zarycky, and Marta Kolomayets (Jersey City: Svoboda Press for Ukrainian National Association, 1983), 50. Originally published in *New Perspectives* (Toronto), February 19, 1983, 4–5.
- 1018 Marco Carynnyk, “Blind Eye to Murder: Britain, the United States and the Ukrainian Famine of 1933,” in *Famine in Ukraine, 1932–1933*, eds. Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), 110; available at <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16737/file.pdf>.
- 1019 Carynnyk, “Blind Eye to Murder,” in *Famine in Ukraine*, eds. Serbyn and Krawchenko, 109.
- 1020 Hiroaki Kuromiya, “Democracies and the Holodomor,” *Clio World*, no. 1 (2020): 28–35.
- 1021 Леся Онишко, «Мілена Рудницька: штрихи до портрету», *Наше слово*, 23 грудня 2012, <https://nasze-slowo.pl/milena-rudnitska-shtrihi-do-portretu/>. У 1958 році Рудницька у своїй книзі «Боротьба за правду про Великий Голод» з боєм у душі писала, що масовий голод був наслідком

зорганізованого Кремлем винищення українців з метою зламати опір більшовицькій політиці та приборкати непокірливий люд.

- 1022 Василь Марочко, «Торгсін»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933), *Український історичний журнал*, вип. 3 (2003): 90–91, 100; Марочко, «Обмін побутового золота на хліб в Україні в період Голодомору 1932–1933 років», *Український історик*, вип. 3–4 (2008): 195–96; Марочко, «Торгсін», *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні*, 431–32.
- 1023 Dr. Lubow Margolena Hansen to Dr. Nellie Pelecovich, January 30, 1934, 2–3; Archives of the Ukrainian National Women's League of America, New York, New York; quoted in *Report to Congress*, 167.
- 1024 Eleanor Roosevelt, *The Autobiography of Eleanor Roosevelt* (New York: Harper, 1961), 413.
- 1025 *Famine in Ukraine* (New York: United Ukrainian Organizations, 1934), 6–7; in *Report to Congress*, 176–77.
- 1026 Haynes and Klehr, *In Denial*.
- 1027 Eugene Lyons, "American Jews and the Kremlin Purges," *The New Leader* 36, no. 9 (March 2, 1953): 14–15; quoted in Dmytro Soloviy, "The Golgotha of Ukraine," *Svoboda — Ukrainian Weekly*, June 2, 1953, 2.
- 1028 James Burnham's review of *Shame and Glory of the Intellectuals* by Peter Viereck, *The New York Times Book Review*, March 15, 1953; quoted in Soloviy, "The Golgotha of Ukraine," 2.
- 1029 Gantt, "A Medical Review," 20; див. також Василенко, «Методологія правової оцінки Голодомору...», *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, ред. Василенко і Антонович, 54.

Висновки

В Україні боротьба за міжнародне визнання Голодомору геноцидом є національним питанням, символом того, що чеський письменник Мілан Кундера, який пережив советську окупацію, назвав «боротьбою пам'яті проти забуття»¹⁰³⁰. У 1930-х роках сталінська політика українізації, замаскована під гаслом модернізації та синхронізована з індустріалізацією та колективізацією, призвела до зміни української національної ідентичності¹⁰³¹. За словами Віктора Рудя, нащадка жертв Голодомору,

за кількістю жертв і за руйнуванням психології і самосвідомості нації, з точки зору балансування над прірвою знищення нації, з точки зору його наслідків, які тягнуться та є наявними вісімдесят років опісля, Голодомор не має аналогів в історії людства.

Рудь також стверджує, що Голодомор не став каталізатором заснування Української держави, а скоріше «поховав ідею української незалежності на покоління», попереджаючи, що його відгомін відчувається в Україні сьогодні «настільки, що, хоча Україна сьогодні номінально незалежна, вона принципово не є українською державою»¹⁰³². У цьому розділі йдеться про юридичну відповідальність, а також економічні, соціальні та психологічні наслідки Голодомору-геноциду. Досліджується репрезентація Голодомору в історії та колективній пам'яті.

Юридична відповідальність

Голодомор у широкому розумінні — це геноцид проти українців, тоді як голод 1932–1933 років є кульмінаційною стадією Голодомору і дією, яка сама собою є злочином геноциду¹⁰³³. Юристи стверджують, що згідно зі ст. II Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, серед геноцидних дій, вчинених під час Голодомору, виявлено всі перераховані дії, оскільки:

- a) людей, які чинили опір, убивали;
- b) величезної фізичної й розумової шкоди було завдано всім жертвам Голодомору (і тим, хто помер, і тим, хто вижив);
- c) було штучно створено умови життя, розраховані на знищення українців;
- d) усі ці заходи перешкоджали дітонародженню в українській національній групі;
- e) Голодомор спричинив передачу дітей від їхніх батьків в інші національні групи¹⁰³⁴.

За словами Мирослави Антонович, перелік геноцидних дій у ст. II Конвенції ООН про геноцид є вичерпним: пункти від a) до c) перераховують акти фізичного геноциду; пункт d) уміщує поняття біологічного геноциду; пункт e) окреслює акт культурного геноциду. Отже, у Голодоморі були акти і фізичного, і біологічного, і культурного геноциду¹⁰³⁵.

Конвенція ООН про геноцид забороняє «навмисне створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення» та передбачає відповідальність для трьох категорій: «конституційно відповідальних керівників, державних службовців або приватних осіб». Конвенцію ратифікували ССРСР (тепер РФ) і Українська ССР 3 травня і 15 листопада 1954 року. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності, прийнята ООН 26 листопада 1968 року, розширює сферу кримінального переслідування за геноцид згідно з Конвенцією ООН про геноцид шляхом усунення будь-яких внутрішніх перешкод для такого кримінального переслідування. ССРСР (тепер РФ) ратифікувала угоду 22 квітня, а Українська ССР — 19 червня 1969 року. Конвенція про позовну давність, що впливає зі статусу імперативної норми *jus cogens* стосовно заборони геноциду, спростовує аргумент про те, що акти геноциду, вчинені до ратифікації Конвенції ООН про геноцид, не підлягають судово-

му переслідуванню. Заборона геноциду тепер універсально розглядається як *jus cogens* (імперативна норма превентивного характеру), а обов'язок карати геноцид — як зобов'язання *erga omnes* перед міжнародною спільнотою загалом¹⁰³⁶.

Юристи тлумачать геноцид як системну злочинність, криміналісти кваліфікують злочини проти людяності як державні, організаційні чи політичні¹⁰³⁷. Злочини проти людяності зазвичай вчиняють у контексті масового насильства, від імені держави, членів певних урядових організацій і військових підрозділів. Згідно з Ервіном Стаубом, учасники призвичаюються до «постійного нищення» (*continuum of destructiveness*) однієї конкретної групи, зазвичай інтелігенції, привілейованих меншин або представників старого режиму, як наслідок впливу ідеології¹⁰³⁸. Від імені держави Компартія та її уповноважені в місцевих осередках в Україні за підтримки ГПУ розгорнули політику, що призвела до соціальної інженерії, тобто зміни суспільства шляхом винищення.

На думку німецького соціолога Макса Вебера, таке поняття, як клас, є недостатнім для розуміння складної системи стратифікації в сучасному суспільстві¹⁰³⁹. Вебер, дотримуючись тлумачення класу як економічного терміна, зауважив, що соціальна нерівність також є наслідком відмінності в статусі. Статус — це ієрархія ранжування осіб залежно від соціального престижу, що призводить до відмінностей у доступі до влади та до розподілу дефіцитних товарів. Більшовики запровадили таку систему в 1921 році¹⁰⁴⁰. Вебер звернув увагу на те, що Маркс, можливо, переплутав клас і статус, бо вони однаково пояснюють, що професія людини є джерелом достатку. Відмінності в статусі вимагають прийнятних у суспільстві моделей шанобливого ставлення або уникнення конфліктів між низами та верхами. Більшовики зрозуміли, що найважливішою мінливою величиною є рішучість тих, хто має найбільшу можливість використати владу для забезпечення власних інтересів. Шляхом «диктатури пролетаріату» вони поставили себе в авангард, витіснивши духовенство та інтелігенцію, і змусили ці прошарки суспільства визнати статусні права советських комісарів і чекістів, і шанобливо ставитися до представників влади заради забезпечення своїх інтересів та отримання бажаних ресурсів. Як і передбачив Вебер, комунізм неминуче призвів до ще більш згубного рівня соціального контролю та бюрократизації, ніж капіталістична система.

«Ми довго, понад чверть століття після XX з'їзду партії, міркували, звідки взялася безмежна жорстокість Сталіна до своїх співвітчизників. Нам навіть на думку не спадало, що батьком внутрішнього, нещадного і тотального терору був Ленін», — писав советський історик Дмитрій Волкогонов¹⁰⁴¹.

Так само, у мемуарах Васілія Гроссмана, «істинно віруючі» в комунізм не вірили в Бога. В їхніх серцях палала інша віра — «віра в безжально мстиву розплату великого Сталіна». Вони цінували й поважали «могутню силу та її великих вождів Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна»¹⁰⁴². Як солдати Сталіна, злочинці виконували його накази. Гроссман так описав той капітал, який накопичували ці «істинно віруючі», — «довіра партії, дорожча за золото чи землю»¹⁰⁴³. Порівнюючи двох советських вождів, Гроссман зазначив:

Здавалося б, Сталін побудував державу, яку Ленін за-
снував, в його образі і подобії. Але суть, звичайно, не в
цьому — його образ насправді і був подобою держави, і
саме тому він став її господарем...

У Сталіні, в азіатському деспоті й європейському марк-
систі, поєднаних у його особистості й норові, природа
советського державного устрою була виражена точно й
неповторно.

Гроссман звернув увагу на те, що деспотична советська система перевдягала-
ся в західні шати. Усі ті революційні категорії, які Ленін вважав тимчасовими,
як-от диктатура, терор і відмова від буржуазних свобод, Сталін перетворив
на постійну основу советського буття. Вимальовуючи портрет Сталіна як
жандарма, Гроссман поставив такий діагноз:

У його неймовірній лютості та жорстокості, у його не-
ймовірній нещирості та віроломстві, у його таланті грати
лицеміра, у його плеканому обуренні та його мстивості,
у його грубості, брутальності, гуморі — помітний азіат-
ський тиран.

У своєму знанні революційних ідей і текстів, у своєму
використанні термінології прогресивного Заходу... у
своїх цитатах із Гоголя та Щедрина, у своєму майстерно-
му володінні найделікатнішими та конспірологічними
прийомами, у своїй аморальності, він втілював... людину,
для якої будь-які засоби виправдовувалися цілями...

У його вірі в адміністративні документи та владу полі-
ції як рушійну силу життя, у його таємній прихисті до
мундирів і медалей, у його безприкладній зневазі до
людської гідності, у його обожнюванні системи, засно-

ваної на жорсткій і автократичній бюрократії, у його готовності убити людину, дотримуючись святої букви закону, а одразу після цього порушити закон із жахливою та примхливою жорстокістю — у всіх цих аспектах він втілював поліцейського боса, дух жандарма.

У поєднанні цих трьох Сталінів полягала особистість Сталіна¹⁰⁴⁴.

Принципом, покладеним в основу держави, яку збудував Сталін, була відсутність свободи. У державі, де немає свободи людини, не може бути і свободи нації. Там, де немає свободи в інтимних чи антагоністичних стосунках, немає і почуття громади. «Мертва свобода, — пише Гроссман, — стала головною дійовою особою гігантської сценічної вистави, неймовірного масштабу у неймовірному ляльковому спектаклі. Держава, у якій не було свободи, створила сцену з парламентом, виборами, профспілками і цілим суспільством і суспільним життям»¹⁰⁴⁵. Хто насправді приймав рішення? Рішення приймав Сталін. Другорядні питання вирішували наближені Сталіна, але вони завжди вирішувалися в його дусі. «Дух Сталіна і дух держави були одним і тим самим»¹⁰⁴⁶. Держава без свободи завжди діяла в ім'я свободи і демократії. Помилковою є думка, що події колективізації були «безглуздим проявом безконтрольної, необмеженої влади в руках жорстокої людини». Насправді держава вимагала крові, пролитої в 1930-х роках:

Як полюбляв висловитися Сталін, кров було пролито недаремно: вона залишила свій слід. Без цього держава б не вижила. Адже несвобода пролила ту кров, щоби знищити свободу. Це була стара, стара необхідність. Це почалося ще за Леніна¹⁰⁴⁷.

Польський філософ Лешек Колаковський так само простежив витoki сталінського тоталітаризму від Леніна, визначаючи етапи його зростання та дозрівання перед досягненням апогею¹⁰⁴⁸.

До списку лідерів, які використовували насильство як інструмент, щоб утриматися при владі, датська кримінологиня Алетт Сьмолерс занесла «жорстокого диктатора» Іосіфа Сталіна, а також «харизматичного, майже святого, але абсолютно згубного» Адольфа Гітлера, «строного авторитарного» Августо Піночета та «жадібного до влади кар'єриста» Слободана Мілошевича¹⁰⁴⁹. Ці злочинці зазвичай чоловіки, дуже авторитарні, маніпулятивні, марнославні, зарозумілі, суворі, жорстокі та безжалні, і їх називають «натхненниками

злочинів»¹⁰⁵⁰. Натхненник злочинів стоїть окремо в кримінальній типології, оскільки він ніколи не підкорятиметься жодній владі, бо вважає себе найвищим авторитетом. Вожді з рисами «натхненників злочинів» планують і видають злочинні накази, а потім підбурюють маси.

«Паперовий слід» статутів, постанов і таємних обіжників надає чимало доказів дій советського уряду, навіть якщо їхній намір, можливо, не є відкрито сформульованим. Професор Чировський пояснив у виступі перед Міжнародною комісією з розслідування Голоду 1932–1933 років в Україні: «У самих постановах дуже мало говориться про причини, лише накреслено контури політики. Але перед тим, як постанови були зачитані, проголошені та доведені до загального відома, були проведені збори та виголошені промови, щоб пояснити причини»¹⁰⁵¹. З кількох десятків постанов, які, як було встановлено, спричинили геноцидний голод, закон від 7 серпня 1932 року про захист соціалістичної власності, декрет про спекуляцію від 22 серпня 1932 року та декрет про введення паспортів від 27 грудня 1932 року є найважливішими. Ці три постанови підписали члени Політбюро. Постанову про занесення на «чорні дошки» від 6 грудня 1932 року підписали голова РНК УССР Влас Чубар і секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, які також були членами Політбюро. Декрети Постишева за самим характером їх виконання покладають на Постишева відповідальність, хоча й немає доказів, хто їх підписав. Він також був членом Політбюро¹⁰⁵².

Історики, які досліджували советську національну політику в Українській ССР у період з 1923 по 1934 рік, — Роберт Конквест, Джеймс Мейс та Джордж Лібер серед інших — дійшли висновку:

В Україні ця люта війна проти селян [самостійників і колгоспників] стала війною проти українців. Тут центр проводив безжалісне вилучення зерна, поки не почався голод, і тримав ці квоти незмінними, поки мільйони вмирали від голоду. Попереджений про ці трагічні наслідки партійним керівництвом України, центр не дозволив видачу зерна зі складів. Натомість у цей період центр розгорнув гучну кампанію проти українського націоналізму¹⁰⁵³.

Навіть науковці, які заперечують те, що голод в Україні був геноцидом, зазначають, що «український націоналізм був підданий нападам, адже він сприймався як загроза сталінській політиці закупівель зерна»¹⁰⁵⁴.

Державна політика була спрямована проти українців як національної групи в усьому ССРСР. Сталін стверджував, що КП(б)У ставить місцеві потреби України вище за потреби першої п'ятирічки та побудову соціалізму в ССРСР. Сталін командировав Постишева в Україну, оскільки він працював там з 1923 по 1930 рік і був членом Політбюро КП(б)У з 1926 по 1930 рік. Постишева призначили першим секретарем Харківського парткомітету для посилення конфіскацій хліба, тим самим загострюючи спустошливий голод. Маючи нові повноваження, він взявся за виконання двох постанов ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 року і 24 січня 1933 року. Перша постанова звинуватила керівництво КП(б)У в потуранні «націоналістичному ухилу», тоді як друга постанова звинуватила українських марксистів-ленінців у невиконанні хлібозаготівельних норм. Формулювання цих постанов відображено в промові Постишева від 24 листопада 1933 року, в якій він проголосив, що «будь-яка спроба гармонізувати пролетарський інтернаціоналізм з націоналізмом повинна зробити його зняряддям націоналістичної контрреволюції, і тому в майбутньому з нею необхідно найрішучіше боротися». Він додав, що реорганізація форм і методів більшовицького керівництва в розбудові української культури має означати «енергійну і послідовну боротьбу за знищення націоналістичних упереджень». У Евальда Амменде, який спостерігав за виступами Постишева і читав передовиці в «Правді», виникло запитання:

У чому сенс програми Москви, викладеної Постишевим?
 Це означає, що Москва остаточно прийняла новий курс щодо національностей і відмовилася від «гнилого компромісу» першого періоду російського націоналізму. Нова програма означає війну до ножа з усіма національними рухами¹⁰⁵⁵.

Радикальна зміна советської політики національностей відбулася на XVI з'їзді партії в 1930 році. До того часу офіційна політика партії наголошувала, що імперський російський націоналізм є головною загрозою державі советів. Політика українізації, задумана як поступка українським більшовикам, була розпочата ВКП(б) на XII з'їзді 1923 року з благословення Леніна, який застерігав, що великоросійський шовінізм має «глибоке коріння в минулому». Між цими двома з'їздами партія трактувала місцевий націоналізм як зрозумілу реакцію на російський шовінізм. Потім, у листопаді 1933 року, український «націоналістичний ухил» було оголошено найбільшою загрозою для єдності советської імперії. На початку січня 1933 року в Україну з Москви було направлено майже 15 000 функціонерів різного рангу на по-

сади голів і секретарів колгоспів, секретарів райкомів і голів райвиконкомів. З приходом цього контингенту, а також призначенням Всеволода Балицького до керма ГПУ в Україні та обранням Постишева першим секретарем Харківського обкому і секретарем ЦК КП(б)У, «поглинання України центральним урядом було завершено»¹⁰⁵⁶.

Згідно з новою політикою, Постишев і Косіор на пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1933 року оголосили, що «Українська ССР вже не була відставою російською колонією, а високо індустріальною соціалістичною державою. Тому українці вже не були знедоленою національністю. Отже, подальші зусилля щодо проведення старої політики українізації були непотрібними». Хоча російський шовінізм був на підйомі, найбільшою загрозою справі комунізму в Україні на той момент вважався український націоналізм¹⁰⁵⁷. Розпочалося застосування насильства проти «українських націоналістів» у безпрецедентних масштабах. У січні 1933 року, менш ніж через десять місяців після прибуття, Постишев повідомив про звільнення з посад понад 200 «націоналістичних елементів» з Наркомосу України, понад 300 наукових і редакційних працівників, 200 керівників відділів і секцій восьми центральних організацій і майже 1 000 — з кооперативних і хлібозаготівельних установ¹⁰⁵⁸. Людей арештовували, а після звільнення з посад розстрілювали або відправляли на заслання у віддалені куточки великої «матері»-Росії.

На думку Джейкоба Сундберга, президента Міжнародної слідчої комісії, укази Постишева слід розглядати сукупно:

Вони чітко пов'язують голод і різку зміну у національній політиці, і, на мій погляд, останній елемент переважає, тому зміна політики не є побічною щодо хлібозаготівель, а радше навпаки. Голод, спричинений хлібозаготівлями, сприяв здійсненню національної політики¹⁰⁵⁹.

Про те, як Постишев ставився до свого мандата, можна зрозуміти з його власних слів, наведених у харківському часописі «Червоний шлях» у 1934 році: «1933 рік був роком, коли партія провела “геркулесову працю” з ліквідації націоналістичних елементів в Україні»¹⁰⁶⁰. Джеймс Мейс так підсумував дії Постишева в Україні:

Його прибирання в хаті було надзвичайно ретельним. До 15 жовтня в тих регіонах, де була завершена партійна чистка 1933 року, з перевірених 120 000 членів і кандидатів в члени КП(б)У було вичищено 27 500 як ворожі,

хитливі, безпутні елементи. Постишев також оприлюднив пізніше, у листопаді 1933 року, що він привіз тисячі нових призначенців у райкоми України¹⁰⁶¹.

Учителі в сільських школах становили дві третини (51 196) із 75 380 учителів республіки, які отримували заробітну плату станом на 1928/1929 навчальний рік¹⁰⁶², переломний момент переходу від НЕПу до тотального державного контролю, і їхнім завданням було здійснити «соціалістичну трансформацію» суспільства. Дарія Маттінгі стверджує, що вчителі керувалися різноманітними мотивами. На відміну від професіоналів ГПУ, міліції та армії, які були треновані застосовувати насильство для виконання наказів, вчителі, завербовані на допомогу владі, не залучалися до вбивств. Серед учителів були опортуністи (визискувачі), які використовували нагоду для збагачення, зведення поррахунків з сусідами або просування кар'єрними щаблями через активну участь у колективізації, хлібозаготівлях чи пропагандистських кампаніях. Фанатики (близько 5 % від загальної кількості призвідців) керувалися ідеологією, вважаючи, що мета виправдовує засоби. Молоді вчительки могли бути «вимушеними учасницями»; вони брали участь через своє уразливе, непевне становище, під примусом або погрозами, або через агресивну індоктринацію.

Більшість призвідців були конформістами, які брали активну участь у хлібозаготівлях, про що свідчать архівні документи. У лютому 1933 року вчитель-активіст Канівського району Київської області замикав селян у темній кімнаті або обливав їм голови холодною водою, щоби змусити жертв підкоритися¹⁰⁶³. Член Спілки войовничих безвірників М. К. Сергіїв повідомляв, що вчителі допомагали владі, випитуючи у своїх учнів про приховане вдома зерно. Зазвичай такі питання ставили під час контрольних робіт¹⁰⁶⁴. Делегати під час конференцій звітували про виявлені запаси зерна, «приховані» куркулями або колегами-вчителями, які нібито їм «допомагали»¹⁰⁶⁵. Учителів, які виступали проти хлібозаготівель на Чернігівщині в березні 1933 року, виключили з лав учительської спілки й запроторили до в'язниць ГПУ за звинуваченням у «контрреволюційній пропаганді» за перерозподіл хліба селянам і допомогу куркулям у «переховуванні» зерна¹⁰⁶⁶. Як зазначив Касьянов, станом на 1933 рік суспільство було налаштовано на застосування насильства проти інтелігенції, яка чинила опір тоталітарній системі¹⁰⁶⁷. Вчителі, які пережили чистки, навчилися виконувати вимоги правлячої еліти¹⁰⁶⁸. Незалежно від ролі, їх доля була досить мінливою, оскільки злочинці могли стати жертвами. Зрештою, як зазначив Джеймс Мейс у своїй докторській

дисертації: «Українська національна інтелігенція, комуністична і некомуністична, була практично знищена»¹⁰⁶⁹.

Економічні наслідки

Науковці, які стверджують, що голод 1932–1933 років був ціною, яку українці сплатили за спішну індустріалізацію, не помічають супротивних наслідків індустріалізації для Української ССР. Економісти встановили, що внаслідок першої п'ятирічки республіка, яка в 1927 році прямо чи опосередковано контролювала 81 % своєї промисловості, станом на 1932 рік контролювала лише 38 % промисловості¹⁰⁷⁰. Московські керманічі позбавили республіку її «економічного капіталу», чим підточили прагнення України до здобуття державної незалежності. Індустріалізація вимагала освічених і досвідчених робітників і керівників, а це означало, що звільняти працівника за невміння володіти українською було економічно не вигідно. Економічна централізація вимагала, щоби кадри, технічні та політичні, були мобільними та взаємозамінними на всіх просторах ССР. Зважаючи на цю потребу, у багатонаціональній державі доводилося деакцентувати мовні відмінності. Мовні реформи посилювали розходження української мови з російською і, на думку марксистів, були «буржуазно-націоналістичними» та «контрреволюційними». Одна спільна мова, російська, була мовою советської пролетарської революції¹⁰⁷¹.

Науковці також стверджують, що Сталін зіткнувся з кризою перенаселення, оскільки в українських провінціях після звільнення кріпосних селян і перерозподілу землі наприкінці XIX століття залишилося 8 млн хліборобів, які потребували заробітної плати або землі для існування¹⁰⁷². Міграція цих українських хліборобів до Сибіру та Казахстану частково вирішила проблему в XIX столітті. Однак у 1920-х роках заселення Сибіру та Казахстану українськими хліборобами стало вимушеним. Постановою ЦВК ССР від 30 липня 1926 року про переселення було визначено такі території — Далекий Схід, Сибір, Сахалін, Мурманськ, а також вільні землі Північного Кавказу, Нижньої Волги та Південного Уралу — як місця поселення для українських аграріїв. Таке вирішення проблеми «перенаселення» України за чотири роки, від 1924 до 1928-го, змусило майже 142 000 українських хліборобів (24 % внутрішньої міграції) переселитися в зернові райони Росії¹⁰⁷³. Вони теж були жертвами Голодомору, хоча демографи не зараховують їх до українських втрат.

Історично міграція до міст з українських губерній зростала швидко й нагадувала ту саму траєкторію, що і в російських губерніях: від 1811 до

1910 року населення в українських містах зросло на 600 %¹⁰⁷⁴, а в російських — на 800 %¹⁰⁷⁵. Протягом 1930-х років майже 2,9 млн українців було депортовано або заслано до Росії, де їхня каторжна праця сприяла індустріальному прогресу, тоді як вони перебивались на голодній дієті в концтаборах і спецпоселеннях, обслуговуючи советські промислові новобудови¹⁰⁷⁶.

Індустріалізація та урбанізація, як зазначив Джордж Лібер, «затримали появу українського націоналізму серед мас»¹⁰⁷⁷. Міграція до міст призвела до переорієнтації почуття ідентичності українців: вони розірвали зв'язки як із селом, так і з рідною мовою. Посилена міграція російськомовного населення в міста України змінила баланс сил у містах і промислових сферах, оскільки вони стали, за словами Миколи Порша, «культурними агентами денаціоналізації»¹⁰⁷⁸. Тому спроби ГПУ переслідувати українську інтелігенцію як очільників українського націоналістичного руху видаються безпідставними. Не було масового руху, а була неорганізована політична опозиція советській політиці 1930-х років.

Колективізація сільського господарства досягла протилежного результату від того, якого вона мала досягти; це була не змичка, а розрив зв'язку між містом і селом. Двозначна політика коренізації, «укорінення» советської влади в неросійських губерніях під проводом пролетаріату, втратила актуальність, коли держава ініціювала ліквідацію самостійників, носіїв національних традицій, і змусила їх працювати в колгоспах. З часом переселенці на промислових будівельних майданчиках розірвали зв'язки зі своїми селами та піддалися тиску русифікації в містах і спецпоселеннях у Росії. Місцеві українські марксист-ленінці, які стали на захист інтересів власного народу, перестали бути беззаперечними агентами Кремля, а тому перетворилися на «класових ворогів», які мали бути знищені. Від нових кадрів не вимагали знання рідної мови. С. Д. Діманштейн пояснював цю ідеологічну гегемонію центру так:

Нам не потрібен «нерусській вообщє», нам не потрібен чужий класовий елемент будь-якої національності. Нам потрібен нерусській пролетарій, колгоспник, борець за соціалізм, борець за робітничий клас. Нам потрібен нерусській, вихований на інтернаціональних завданнях пролетарської революції¹⁰⁷⁹.

Науковці зазначають, що підпорядкування партійному керівництву Москви мало бути відновлене в Україні. Засобами досягнення цієї мети були періодичні чистки, примус і масове насильство¹⁰⁸⁰.

Головні завдання планової економіки були тісно пов'язані з репресіями. У 1930–1932 роках Політбюро ЦК КП(б)У надало ЦК ВКП(б) списки з кількістю розкуркулених, які підлягали виселенню. У Москві ці цифри відповідали даним про «обсяги» трудових резервів, необхідних для новобудов комунізму на Крайній Півночі Росії та в Сибіру. Таким чином, репресії були засобом мобілізації дешевої робочої сили, переважно примусової, що маскувалося різними кампаніями проти духовенства, «індусів» (індивідуальних власників) і «шкідників»¹⁰⁸¹. Комуністичні керманічі свідомо позбавляли волі невинних людей, тобто чинили злочини проти людяності (ст. 174 КК України, умисне притягнення невинного до кримінальної відповідальності)¹⁰⁸². Пітер Кардаш вказує на те, що знищення людей на підставі їхнього матеріального статусу є злочином проти людяності відповідно до пункту b) ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу (International Military Tribunal)¹⁰⁸³. Розстріли «антисоветських елементів» були розстрілами людей за їхні антикомуністичні переконання. Вони становлять злочин проти людяності згідно зі ст. 6 пункт c) Статуту ІМТ¹⁰⁸⁴. Дійсно, тиражі советських газет, плакатів і книжок оплачувалися життями українців, засланих на каторгу на російську Крайню Північ для розвитку лісопромислового комплексу. Під тиском доказів, підтверджених як документами, підписаними самими злочинцями, так і свідченнями тих, хто вижив, Джеймс Мейс зазначив, що «вже не постає питання щодо того, скільки мільйонів загинуло. Натомість доводиться запитувати: Як стільки людей могли вижити, коли було зроблено буквально все, щоби заморити їх голодною смертю? Спогади одного свідка є особистими, але в сукупності колективні спогади про травматизацію не можуть не зворушити навіть найбільш «висококласних» істориків»¹⁰⁸⁵.

Соціальні наслідки

Депеші іноземних дипломатів та усні історії тих, хто пережив Голодомор, свідчать про карколомні зміни національної ідентичності та соціальних ролей в українському суспільстві внаслідок історичної травми. У 1933 році іноземні дипломати відкрито визнавали, що більшовицька політика в Україні частково продиктована необхідністю «денаціоналізації тих регіонів, у яких прокинулася українська чи німецька самосвідомість, що несе небезпеку політичних ускладнень у майбутньому, і де імперії, задля єдності, краще мати переважно російське населення». Так, у розпал голодомору 31 травня 1933 року в аналітичному звіті «Голод і українське питання» консул Королівства Італії в Харкові Серджіо Граденіго констатував:

Це лихо, що забирає мільйони життів, нищить у зародку цілу націю і справді стосується лише України, Кубані та Середньої Волги. В інших місцях це відчувається значно менше або зовсім не відчувається...

На закінчення: теперішня катастрофа спричинила колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, у дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії¹⁰⁸⁶.

Після самогубства Миколи Скрипника консул Граденіго 19 липня 1933 року надіслав до посольства Італії в Москві конфіденційний звіт, у якому описав подробиці смерті Скрипника та попередив про геноцидні можливості режиму:

Помираючого доправили до університетської клініки, де він прийшов до тями під час переливання крові. Він сказав Постишеву, який приїхав його провідати, що справжня небезпека для комунізму полягає в російському імперіалізмі, який перебуває на підйомі...

Зараз усіма темпами йде реформа українського правопису (його позбавили кличного відмінка, якого в російській, на відміну від української, немає). У державних установах знову використовується російська мова, як у листуванні, так і в усному спілкуванні між службовцями...

[Ми] можемо лише зробити висновок, що український народ ось-ось увійде в затемнення, яке цілком може обернутися ніччю без кінця, адже російський імперіалізм, з його теперішньою ніжною милістю (тобто ніжною комуністичною милістю), здатний стерти націю — ба навіть цивілізацію — прямо з лиця землі, якщо ми не будемо дуже обережні¹⁰⁸⁷.

Намір Москви «вирішити українську проблему раз і назавжди» був зрозумілий іноземним спостерігачам уже досить довгий час. Генеральний консул Королівства Італії в Одесі в конфіденційному листі до італійського посла в Москві від 19 лютого 1934 року писав:

Переслідування української інтелігенції, звинуваченої в симпатіях до колег і братів у Галичині та Польщі; самогубство українського наркома народної освіти Скрипника; ув'язнення багатьох німців, звинувачених у симпатіях до українців; вилучення у селян хлібних запасів, що перетворило Україну за весну минулого року на місце нечуваного голоду, який, за достовірними даними, послав на смерть 7 мільйонів; усе це передвіщає намір московського уряду використати всі наявні в його розпорядженні засоби, щоб знищити рештки українського націоналізму. . .

Колись Україна була провідним центром народонаселення, наділеним певним ступенем етнічної, мовної та історичної єдності, який чинив опір московській програмі централізації. Зараз можна сказати, що цю перешкоду подолано¹⁰⁸⁸.

Через три роки, у травні 1936 року, співробітник Консульства Німеччини в Україні на основі особистих вражень підготував звіт про наслідки створення нової «української советської культури», зазначаючи:

Українська Україна була знищена. Від понад 30 мільйонів її населення, за приблизними підрахунками, *п'ята частина*, тобто близько 6 мільйонів людей, померли голодною смертю в 1932–1933 роках. Нині народ настільки слабкий, що не може встояти перед останніми ударами московського централізму: відміною обов'язкового іспиту з української мови для чиновників і службовців, «реорганізацією» Всеукраїнської академії наук, «чисткою» вищої школи, знищенням мільйонів книжок та інших друкованих свідчень допостишевської доби. . .

Яким є нинішнє становище України, після того, як ставленик Сталіна вже два з половиною роки займається «розвитком української советської культури»? Наведу тут кілька прикладів.

. . .

Мені трапилася нагода відвідати високопоставленого чиновника зовнішньополітичного відомства України. Він не

розмовляє українською. Від нього я довідався, що в народних комісаріатах України розмовляють російською мовою.

У містах чути лише російську мову. Якщо хтось розмовляє українською, це вважають, що він малоосвічений і прибув із сільської місцевості.

Ні в Києві, ні в Сталіно, ні в Харкові я не зміг дістати російсько-український чи українсько-російський словник. «Нічого подібного» більше немає. Такою була відповідь.

Українська преса непопулярна... Української літератури немає. Немає також жодної української книжки, яка б не була перекладом з російської мови. Українських історичних книжок також більше немає¹⁰⁸⁹.

Представник німецького консульства, повернувшись після кількатижневої поїздки Україною, повідомив про особисті враження таке:

Я відвідував у різних містах школи. Враження скрізь були однаковими. Майже всюди у школах є поділ на паралельні класи: клас «А» — з російською мовою навчання, клас «Б» — з українською мовою навчання. Батьки мають можливість вибрати мову навчання для своїх дітей. Суто українських шкіл дуже мало, українці досить часто віддають своїх дітей до російських шкіл. У класах з російською мовою навчання 5 годин щотижня приділяють вивченню російської, на заняття з української мови припадає 3 години на тиждень. В українських класах, навпаки, щотижневе вивчення української мови займає 5 годин, російської — 3 години.

Така паралельна система від самого початку була розрахована на те, щоб діти у повсякденному спілкуванні надавали перевагу російській. Крім того, в українських класах викладають переважно вчителі-росіяни, а в російських — часто українці. Так було в 6 з 8 шкіл, які я відвідав. Учні в українських класах пишуть здебільшого дуже безграмотно. Досить рідко учні добре знають українську орфографію і можуть правильно писати українською...

Проте той факт, що й сьогодні велика частина українського населення, навіть міського, всупереч очевидним утискам української, обирає цю мову для навчання своїх дітей, є свідченням того, як глибоко закорінене в народі усвідомлення мовної та культурної своєрідності. Викладання в університетах Києва та Харкова майже виключно, а у вишах Сталіно виключно відбувається російською мовою¹⁰⁹⁰.

У звіті про політичну ситуацію в Україні в 1933 році співробітник німецького консульства в частині «Українське питання» висловив таку думку про настрої населення:

Прикметною для настроїв населення є досить поширена думка, що советський уряд навмисне посилював голод, щоб примусити українців впасти навколішки. Від окремих комуністів часто можна було почути цинічне зауваження: «Ми не боїмося голодних, для нас небезпечні ситі!». Якщо такі погляди й розходилися з лінією партійного керівництва, все ж таки вони посилювали переконаність у використанні голоду з політичною метою. У Москві дізналися про напруження ситуації, яку ще більше загострили своїми безпідставними заявами про німецькі та польські прагнення щодо відокремлення України¹⁰⁹¹.

Звіт було датовано 15 січня 1934 року, і з приходом Гітлера до влади перспектива визволення України видавалася політично небезпечною для советського керівництва. Оцінюючи роль повіреного Сталіна, відрядженого до Харкова з необмеженими повноваженнями усунути небезпеку «сепаратистських» тенденцій в Україні, співробітник німецького консульства зазначив у своєму звіті, що Постишев «створив передумови для наступу на українському фронті»¹⁰⁹². Далі у звіті йде мова про те, як розгортався напад на українську націю:

Сигналом стало відсторонення з посади комісара освіти Скрипника, відомого представника суто українського комуністичного напрямку. Слідом за ним звільнили найвищих посадовців Харківського центрального управління, також провідних діячів провінції.

У службовому окрузі професори Академії наук і Київського університету, керівництво Інституту мовознавства та Київської кіношколи, директори шкіл, численні працівники «освітнянського фронту» та чиновники втратили свої робочі місця і частково свободу. Їх усіх звинуватили в культивуванні українського шовінізму — чи то в мові, науці, літературі, чи то в системі управління, який грає на руку контрреволюції. Викрито таємні організації, нібито пов'язані з «німецьким і польським фашизмом», при цьому ГПУ знову довело свій хист до вигадування шпигунських інтриг...

До викриття таких організацій треба ставитися скептично. Насамперед вони слугували засобом залякування, спрямованим проти *кожного* українського прагнення, і демонстрації загалу посиленої пильності ГПУ. Новий етап боротьби з українством розпочався з відомими листопадовими рішеннями найвищих харківських партійних установ. Якщо поряд з «українським шовінізмом» було згадано «великоросійський шовінізм», то це слід оцінювати лише як теоретичну поступку українським масам. Насправді ж головним принципом советської політики в Україні нині є щораз потужніший «великоросійсько-комуністичний шовінізм»¹⁰⁹³.

Ці особисті спостереження представника німецького консульства підтверджуються єврейським журналістом Менделем Ошеровичем, який на початку 1932 року приїхав в Україну, на батьківщину, щоби відвідати свою родину та написати серію статей під назвою «Як живуть люди в Советській Росії»¹⁰⁹⁴. Один розділ у його подорожніх нотатках присвячено ГПУ і тому жаху, який ця організація наводила по всьому СРСР. Без «найміцнішої опори» — ГПУ та численних явних і таємних агентів — режим Сталіна впав би. Ошерович міркував, що потрібен був би письменник із талантом Достоевського, щоби пробудити у читача острах та дати світові зрозуміти, скільки жаху вселяло в населення ГПУ. Рідний брат Ошеровича служив у ГПУ.

У червні 1934 року столицю було переведено до Києва, історичного центру України з часів середньовіччя. За советів столицею України був Харків, промисловий центр, де більшовики закріпилися під час першої спроби захопити Україну. Переміщення столиці ознаменувало перемогу над українським

націоналізмом, про що журналіст Бостонського часопису *Christian Science Monitor* повідомив у статті під заголовком «Сепаратизм в Україні придушено». У репортажі автор зазначив: «Символом перемоги над націоналістичними елементами в Україні» є опис завтрашнього офіційного перенесення української столиці з Харкова до Києва в «Известиях», урядовій газеті»¹⁰⁹⁵. Перенесення столиці з Харкова до Києва в 1934 році не призвело до залюднення українцями зросійщених промислових центрів. Київ не виявив тенденцій соціального розвитку, подібних до тих, які демонстрували інші промислові столиці, як-от Будапешт, Прага чи Варшава. Натомість це була перемога советської влади над «націоналістичною контрреволюцією»¹⁰⁹⁶.

Змінилася не лише національна ідентичність, а й соціальні ролі в родинях. Феміністки визначили фактори, які пояснюють гендерні відмінності в тому, як чоловіки та жінки пережили Голодомор. У патріархальному українському суспільстві більшість жертв були власниками домогосподарств. За відсутності чоловіків, арештованих і засланих на каторгу на російську Крайню Північ і в Сибір, жінкам доводилося брати на себе обов'язки захищати як себе, так і свою сім'ю. Держава зрештою взяла на себе роль «батька», тим самим зруйнувавши традиційну соціальну структуру та змінивши гендерні ролі в українській родині¹⁰⁹⁷.

Санкціоноване державою насильство не тільки завдало шкоди репродуктивному здоров'ю жінок, а й підірвало їхню роль як матерів¹⁰⁹⁸. Фізіологічні чинники зумовлювали нижчу смертність серед жінок, що спостерігалося під час голоду в Ірландії¹⁰⁹⁹. Проте не було ніякого фізіологічного захисту для тих жінок, які, всупереч своєму біологічному інстинкту та суспільно культивованому іміджу жертвовних матерів, вбивали і їли власних дітей у безумстві канібалізму¹¹⁰⁰. Хоча такі випадки були зареєстровані в усіх регіонах, охоплених голодом, вони були рідкісними (менше третини від 1 % населення). Багато матерів, знесилені муками голоду, були вимушені підкинути своїх дітей до сиротинців¹¹⁰¹ у відчайдушній надії, здебільшого марній, що держава попіклується про них краще¹¹⁰².

Психологічні наслідки

Історики, які досліджують події 1920–1930-х років, вважають цей період переламним у житті українського суспільства через його вплив на «соціальну психологію, менталітет і культуру»¹¹⁰³. У пункті b) ст. II Конвенції ООН про геноцид зазначено, що заподіяння тяжких тілесних або психічних ушкоджень є одним із елементів злочину геноциду¹¹⁰⁴. Сотні представників української

інтелігенції і тисячі її кращих хліборобів зазнали знущань у таборах ГПУ та спецпоселеннях. Серед «трудової армії», яка проклала Біломорканал, було приблизно 60 000 так званих «контрреволюціонерів»¹¹⁰⁵.

У 1930–1932 роках внутрішнє розслідування спеціальної комісії ОГПУ виявило дюжину сумнозвісних охоронців табору, які зловживали владою на будові Біломорканалу. Охоронці систематично катували, принижували та вбивали в'язнів, щоби приховати адміністративні злочини¹¹⁰⁶. Окрім побиттів, хабарництва та пияцтва серед охоронців були поширені згвалтування жінок та проституція, крадіжки харчових пайків у в'язнів. Щойно прибулих до пересильного пункту Кемі ув'язнених зустрічала охорона, цілодобово супроводжувала побоями та відбірною російською лайкою, щоби каторжани усвідомили, що «влада тут не советська, а соловецька» і що немає прокурора, якому можна подати скаргу. Ув'язнених садовили голими «на каміння» або тримали в неопалюваних камерах. Влітку їх виставляли оголеними на комарів або примушували сидіти на вузькій жердині, нерухомо, згорбившись. За незначне порушення правил каторжан били практично всі, від наглядачів до конвоїрів і охоронців. Також їх могли замкнути у «вагони» (неопалювані ізолятори), щоби вони замерзли, або заштовхнути в куб заввишки один метр зі стінами, всередині вкритими гострими дерев'яними друзками, щоби приречені сконали від втрати розуму. Коли каторжани були на лісозаготовлях, їх зазвичай залишали в лісі замерзати. Лютували удавані страсти. Фіктивні «відпустки» видавали за невиконання завдання, примушуючи винного тягнути колоду з запискою «відпустка» всю дорогу з лісу за кілька кілометрів назад до табору. Каторжан змушували переносити воду з ополонки в ополонку, розгрібати сніг з одного боку дороги на інший, вголос повторювати «чайка один», «чайка два» дві тисячі разів. Беззаконня було повне¹¹⁰⁷.

Керівництво табору робило вигляд, що не бачить цих зловживань. Насильство було встановлено на всіх щаблях, тож переслідування дюжини найбільш горезвісних охоронців не вплинуло на систему. Серед охоронців були колишні офіцери Білої та Червоної армій, колишні советські чиновники і навіть колишні оперативники ГПУ. Після слідства дванадцятьох охоронців було засуджено, з них трьох — розстріляно, а решту — ув'язнено на термін від трьох до восьми років у концтаборах ГПУ¹¹⁰⁸. Як свідчив один горезвісний охоронець:

Вся ця система побиттів і катувань в'язнів була саме системою, а не поодинокими випадками. Цивільна адміністрація це добре знала і потунала, не вживаючи

жодних заходів, щоб це припинити... Таким чином, усі, хто застосовував побиття, знали, що це дозволено, а начальство це схвалювало¹¹⁰⁹.

Теза про те, що метою виправно-трудова таборів було перекувати злочинців на корисних членів суспільства, не витримує критики, оскільки більшість цих «злочинців» не вчинили жодного злочину і не потребували «виправлення»¹¹¹⁰.

Феномен тяжких психологічних наслідків, на думку Роберта Конквеста, можна пояснити страхом і браком довіри¹¹¹¹. Хіба могло бути інакше в суспільстві зі спотвореним моральним кодексом? ГПУ проникло в усі сфери життя тисячами таємних агентів (сексотів), які підслуховували розмови та доносили на сусідів. В атмосфері тотального терору й підозрілості, свідомо стимульованих правлячим режимом, доноси сприймалися як акт громадянського обов'язку¹¹¹². Олеся Стасюк переконливо довела, що геноцид призвів до руйнації моральних засад суспільства. Повага до старших, людяність, доброта, честь, гідність, милосердя не схвалювалися, а доноси вважалися проявами патріотизму та «класової пильності»¹¹¹³. Масові доноси впливали на психологічне самопочуття людей, призводили до депресії, люті, дратівливості та приреченості, оскільки сімейні стосунки руйнувалися, коли діти викривали власних батьків, а чоловіки викривали дружин або навпаки за винагороду в 10–15 % конфіскованих продуктів¹¹¹⁴. ГПУ не вело обліку порушень закону, тож не залишилося й сліду про повне беззаконня¹¹¹⁵. Свавільні розстріли трійкою — представником партії, ГПУ та місцевим люмпен-активістом — без суду та слідства призвели до подальшого погіршення почуття справедливості¹¹¹⁶.

Одним із приголомшливих проявів дегуманізації під час Голодомору був канібалізм. Дослідники виявили в архівах близько тисячі справ засуджених за канібалізм, і це є унікальним звинуваченням комуністичного режиму¹¹¹⁷. Фотографії, які задокументували ці випадки, збереглися в Державному архіві МВС України, але, як зазначив Геннадій Боряк, «суспільство сьогодні ще не готове сприйняти ці жахливі фото та текстові свідчення»¹¹¹⁸. Досліджуючи ці випадки крайньої деградації, Ольга Бертельсен пояснила, що розумова діяльність і когнітивні процеси жертв стали повністю підпорядковані одній нав'язливій думці: де взяти їжу. Через тривале голодування та невпевненість у тому, коли й де знайти їжу, «потік інших думок та ідей був порушений, що сприяло інтелектуальній і моральній деградації»¹¹¹⁹. Коли людину насильно позбавлено їжі, мозок функціонує в режимі примітивного сприйняття та об-

межених інтелектуальних прагнень¹¹²⁰. Унаслідок цього слабшає пам'ять, але спогади, пов'язані з їжею чи діяльністю, пов'язаною з їжею, загострюються та залишаються яскравими до смерті голодуючої людини¹¹²¹. Ті, хто пережили Голодомор, згадували, що люди перестали займатися звичайними повсякденними справами, як-от дотриманням належної гігієни, приготуванням їжі, здійсненням шлюбних обрядів та підтримуванням статевих стосунків.

Голодні люди чинили жахливі злочини, щоби вижити, і в цьому процесі зреклися ідеалів свободи як на індивідуальному, так і на колективному рівнях¹¹²². На думку філософа Миколи Бердяєва, «свобода — це завжди важко; рабство — завжди легко», а побічним продуктом поневоленого менталітету «занепалих» є насильство¹¹²³. Науковці пояснюють, що позбавлення їжі й загроза смерті паралізують жагу свободи та інтелектуальної діяльності. Боротьба за свободу стає фізично і морально неможливою для жертв. Рабство здається їм більш привабливим варіантом, ніж смерть. У випадку страждених, зморених голодом людей, їхня схильність до відхилень у поведінці була зумовлена фізіологічними та біохімічними процесами, що відбувались в організмі виголоджених. Основи суспільства в Україні зазнали трансформації: соціальні зв'язки в сім'ї були послаблені або розірвані, «альтруїзм, гуманізм і самопожертва, типові людські якості, притаманні людям за часів, вільних від катаклізмів, випарувалися і були замінені крайнім егоцентризмом і тваринною поведінкою»¹¹²⁴.

Історикиня та лікарка за фахом Ольга Бертельсен дійшла висновку, що Голодомор 1932–1933 років мав особливо катастрофічні наслідки для поведінки та ментальності жінок. До відповідальності за канібалізм було притягнуто більше жінок, ніж чоловіків. Психіатри вважають, що канібалізм є симптомом психічного розладу та ілюзією, яка підтримується, незважаючи на те, що така поведінка суперечить соціально прийнятним нормам. Жінки вдалися до злочину, адже не могли втекти від «подвійного зв'язку»¹¹²⁵ зі світом, тобто безвихідної ситуації, яка загрожувала їхньому виживанню і за яку їх могли покарати. Жінки відсторонилися від реальності, оскільки вони — це, так би мовити, не вони в їхній свідомості. Жінки перетворювали печі та городи на місця поховання «непридатних» частин людських голів і кісток чи то власної дитини, чи чоловіка, чи перехожого. Більшовицькі поплічники та «дияволи у блакитній формі» (ГПУ) створили умови, несумісні з життям, завдаючи душевних страждань жертвам-злочинницям.

Хоча випадки канібалізму не спостерігались за межами сіл України, вчителі були поінформовані про це явище і попереджали своїх дітей бути пильними та залишатися вдома, щоби не ризикувати бути викраденими дорогою до

школи¹¹²⁶. Геттоїзація в межах закритих українських кордонів утаїла злочин, загострюючи голод і гріхи людей. Бертельсен вважає, що архівні документи, усна історія та письмові свідчення про людські страждання в 1932–1933 роках визначають місце України на «мапі моральної географії»¹¹²⁷ в епіцентрі дискурсу про глибину індивідуальної та колективної моральної деградації, заподіяної советським режимом.

Історичну травму Голодомору науковці аналізують через психологічну призму індивідуальної, колективної та культурної травми. Історик Віталій Огієнко зазначає, що сцени агонії та смерті, які тривалий час оточували жертв у їхніх домівках, на вулицях чи в школах, призводили до стресу, депресії, дисфункції та патологічної поведінки. Використовуючи методологію, запропоновану психологами, які вивчають посттравматичний стресовий розлад, Огієнко визначив індивідуальні та колективні особливості поведінки тих, хто пережив Голодомор: апатія призводила до оціпеніння живих, у них виробився захисний механізм, щоби дистанціюватися від болючої реальності; страх поступився місцем безпорадності; жорстокість оточуючих оберталась недовірою та рабською пасивністю; змирення з неминучістю смерті позбавляло жертв жаги до життя; зниження чутливості більше не турбувало очевидців, які проходили повз скелети, звалені на узбіччях доріг чи поблизу залізничних станцій; припинилися ритуали поховання і порушився процес скорботи за померлими¹¹²⁸.

Дослідники довгострокових соціально-психологічних наслідків Голодомору дійшли висновку, що інструменти соціального контролю, які застосовували більшовики, включали не лише концентраційні табори та в'язниці для зламу волі опонентів режиму, але й пропагандистські кампанії з метою промивання мізків та підняття ентузіазму серед прихильників. Ідеологію використовували для монополізації колективної свідомості. Політика «батога і пряника» винагороджувала ентузіастів продуктовими пайками, квартирами та просуванням по службі, а незгідних «винагороджувала» голодними пайками, нарами у в'язницях і, зрештою, розстрілами за вироком трійки. Науковці описують такі синдроми та симптоми психологічних розладів:

- голодний психоз;
- запобігання перед владою;
- недовіра (до сусідів і світу загалом);
- деградація (моральна і фізична);
- беззаконня (криміналізація суспільства);
- навчена безпорадність (замовчування);

- нехіть до праці та втрата майстерності (підприємництва);
- страх дії, страх влади та страх змін — фатум;
- страх смерті — «синдром уцілілого»;
- страх покарання — конформність та подвійні стандарти;
- страх відбутися — алкоголь, наркотики, втеча у «віртуальний світ»;
- ідентифікація з агресором (Стокгольмський синдром);
- комплекс совковості (нездатність мислити самостійно).

Стокгольмський синдром є однією з довготривалих характеристик хронічної колективної травми. Ірина Рева знайшла докази існування психологічних проявів синдрому ідентифікації з агресором у нащадків Голодомору¹¹²⁹. Наслідком цього стала удавана лояльність до советської, а не національної, ідентичності і уникання спілкування українською. Безпорадні та запобігливі жертви Голодомору в Україні мусили ототожнитися зі своїми катами, тобто сприймати дійсність «очима агресора»¹¹³⁰. Ті, хто вижив після відбуття строків у виправно-трудовах таборах ГПУ, згадували, як адміністрація влаштувала ритуал видачі хліба, щоб упокорити своїх жертв. Огієнко зазначив, що такий спосіб підтримування дисципліни застосовувався і в колгоспах, коли працівникам розподіляли харчі в обмін на лояльність до режиму, але залишали безробітних, немічних і молодь без засобів до виживання¹¹³¹. У своїх спогадах «Скажи про щасливе життя...» Анастасія Лисивець, яка в часи Голодомору навчалася в школі, яскраво описала, як влада використовувала їжу як засіб упокорення незгодних і винагороди за сумніння¹¹³². Можливо, як стверджують деякі науковці, головною метою репресивного режиму було створення нової советської ідентичності під страхом повторної травматизації. А можливо, мета була більш буденною: режим мав велику армію партійців і оперативників ГПУ разом з утриманцями, які нічого не виробляли, але теж боролися за виживання¹¹³³. Розслідування розподілу продовольчих пайків для привілейованої советської верхівки та вартості їхнього відпочинку на різних курортах досі оповито таємницею, і досі справи з цією інформацією, які зберігаються в колишньому партійному архіві, не видають до читального залу на руки дослідникам. Повне одужання від стокгольмського синдрому, який глибоко вразив українську психіку, може зайняти кілька поколінь.

Зазвичай потрібно більше двох поколінь — Маколі (Macauley) вважає, що п'ять — щоби стерти пам'ять про минулі часи¹¹³⁴. Наслідки історичних травм, як-от воєн, геноцидів та голоду, передаються епігенетично та мають нейробиологічний вплив на психічне здоров'я тих, хто вижив, та їхніх нащадків¹¹³⁵. Додатковий механізм передачі травми, соціокультурний, має

психологічні наслідки: зміна світогляду, установок, поведінки¹¹³⁶. Українські психологи Вікторія Горбунова та Віталій Климчук дослідили соціокультурну передачу посттравматичного стресового розладу серед другого, третього та четвертого поколінь нащадків, пов'язаних з тим, що їхні предки пережили події Голодомору (721 особа). Дослідники виявили тісний зв'язок між замовчуванням травматичних подій, які сталися під час Голодомору, та масштабом страждань, які родини респондентів зазнали під час Голодомору. Вони також виявили негативні особисті установки щодо Голодомору: уникання самої теми Голодомору та знецінення подій того часу в сім'ях, особливо серед осіб, які мало обізнані про травматичні події, що відбувалися під час Голодомору. Серед найпоширеніших родинних стратегій та переконань, які відповідають травмо-релевантним темам, є такі як годування дітей, заготівля продуктів та запасів, недовіра до влади та переважання важливості потреб власної сім'ї над потребами громади. Дослідники дійшли висновку, що «правдиве травмо-фокусоване оповідання історій (у родинях і громадах, які мають спільні травматичні події) може зменшувати психологічні наслідки трансгенераційної травми»¹¹³⁷.

Історія і пам'ять

Історію не викладали як окремих предмет у советських школах у 1920-ті роки¹¹³⁸. Після десятиліття більшовицького панування в Україні, у 1931 році ЦК видав постанову «Про початкову і середню школу», в якій історію зарахували до основних предметів, що потребують систематичного вивчення. Фіцпатрік зауважила, що автори резолюції просто перерахували «базові предмети», які самі вивчали в школі, а не висували якісь політичні чи ідеологічні вимоги¹¹³⁹. У постанові ЦК від 1932 року зазначалося, що програми з історії не написані, а підхід до викладання суспільствознавства має бути більш історичним. У 1933 році іншою постановою ЦК було скасовано «журнали-підручники» і вказано на необхідність підготувати звичайні підручники з усіх основних предметів. Через рік, 15 травня 1934 року, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР спільно видали постанову «Про викладання громадянської історії в школі»¹¹⁴⁰. У доданій резолюції ЦК рекомендував «хронологічну послідовність у викладі історичних подій, міцно закріплюючи у свідомості учнів знання про важливі історичні події, історичних осіб і дати». Резолюція піддала критиці «абстрактні соціологічні схеми» та «абстрактне визначення суспільно-економічних формацій»¹¹⁴¹. Джеймс Мейс так прокоментував викладання історії в постгеноцидній Україні:

У листопаді 1934 року було опубліковано постанову про викладання історії. Ця постанова засудила те, що досі було офіційним тлумаченням російської історії, що «царська Росія була імперією, яка гнобила свої колонії, і була проголошена нова ідеологія советського патріотизму, яка реабілітувала російську імперську історію»¹¹⁴².

Наприкінці літа 1935 року постанова за підписами Молотова і Сталіна передала керівництво школами в республіках під контроль влади в Москві. Постанова вимагала стандартизації навчальних програм та підручників в усьому ССРСР, а з січня 1936 року всі діти мали вдягти шкільну форму, однакову в усіх куточках ССРСР¹¹⁴³.

Ця казенність зберігалася протягом десятиліть. Елеонора Рузвельт зізналася в автобіографії, що другий візит до советської Росії наприкінці 1950-х років викликав у неї занепокоєння та тривогу у зв'язку зі спостереженнями за вихованням советських дітей. Вона занотувала, що советську молодь виховують як «дисциплінованих, піддатливих громадян, готових підкорятися будь-яким наказам і нездатних до спротиву». Двома сторінками далі вона додала: «У них мало або зовсім немає прагнення до свободи». Це було видатним досягненням советської системи освіти, засвідченим сторонньою людиною:

Їхню підготовку та тренування було ретельно продумано, щоб запобігти відхиленням будь-якого роду, на будь-якому рівні, від народження до смерті... Це широкомасштабне тренування умовних рефлексів у людей є чимось настільки новим у світі, що ми не можемо це збагнути¹¹⁴⁴.

Це масштабне зомбування створило новий тип історика з комплексом «совковості» (архетип *Homo Sovieticus* — продукт советської тоталітарної системи). На думку професора Калакури, найбільш характерними симптомами «синдрому комунізації» історії та істориків є покірність та орієнтація на директиви зверху, ідеологічна зацикленість і зашореність, ортодоксальність і догматичне мислення, русоцентризм, цитатно-ілюстративне історіописання, довільне ставлення до джерел, відсутність власної позиції, неприйняття плюралізму поглядів, прислужництво владі чи окремим політичним партіям, висвітлення історії України в контексті історії ССРСР і в повному відриві від світового історичного процесу. За типологією були «советські історики» — завязані догматики, ортодокси (так звані «доктори фальсифікаційних наук»);

конформісти і нонконформісти, націонал-комуністи, замасковані опозиціонери і, звісно, дисиденти. Комунізація української історичної науки розпочалася не в 1933 році, а з більшовицької окупації України в 1919 році. Український історик Ярослав Калакура визнав, що теорія «вulgарного марксизму» та задушливий «історичний матеріалізм» стали інструментами боротьби за соціалізм; вони обмежували українських істориків та викладачів історії. Принципом об'єктивності слугувала «партійність», а не історична правда. Це призвело до спотворення ролі істориків як науковців, що вивчають суспільство на базі першоджерел для реконструкції подій минулого та критичного осмислення нарративних конструкцій реальності. Це перетворило їх на «бійців ідеологічного фронту», або слуг партії, які ретельно обслуговували владу, оспівуючи і виправдовуючи її політику. Ця система історіописання має характерні риси:

- (1) визначення єдиної методології, схваленої однією політичною партією;
- (2) замовна тематика досліджень;
- (3) сувора цензура й рецензування (закрите і публічне) робіт на етапах рукопису, верстки та публікації;
- (4) централізована система підготовки істориків за єдиними навчальними програмами;
- (5) відбір кадрів на основі політичних, а не академічних заслуг; і
- (6) привілеї для керівників історичних факультетів чи інститутів, еквівалентні привілеям, якими користується партійна номенклатура¹¹⁴⁵.

Хоча советській владі вдалося видалити Голодомор із суспільної пам'яті в роки існування режиму, спогади збереглися в родинях в Україні та за її межами в діаспорі. Серед організацій української діаспори в США провідну роль у захисті прав людини та встановленні історичної правди про Голодомор 1932–1933 років відіграла організація «Американці за права людини в Україні», тоді як советська влада жорстоко карала за будь-яку згадку про цю тему¹¹⁴⁶. Ця організація виступила з кількома законодавчими ініціативами, щоби привернути увагу міжнародної спільноти до переслідування та ув'язнення українських правозахисників. Також, з метою встановити історичну правду через 50 років після скоєного злочину, організація заснувала Комісію Конгресу США щодо голоду в Україні. Відповідний законопроект був поданий у 1984 році¹¹⁴⁷. Публічний закон 99–180 уповноважив Комісію зібрати

доступну інформацію про голод, штучно створений советською владою, проаналізувати його причини та наслідки для українського народу, вивчити реакцію вільного світу на це звірство, а також сприяти кращому розумінню советської системи управління для впровадження реалістичного підходу до відносин з ССРСР¹¹⁴⁸. У 1986 році перший звіт Комісії вийшов друком у США. Після того як звіт Комісії потрапив на очі першому секретарю Компартії України Володимиру Щербицькому, він у своїй промові на партійних зборах у 1987 році з нагоди 70-ї річниці встановлення советської влади в Україні визнав факт голоду¹¹⁴⁹. Науковці вважають це одним із найбільших досягнень організації, оскільки вона вплинула на советську політику та наблизила Україну до її остаточної незалежності. Більше двохсот очевидців дали свідчення під час інтерв'ю з членами Комісії Конгресу США. Комісія опублікувала повний звіт у квітні 1988 року, а потім три томи свідчень очевидців — у 1990 році. Заборонені спогади почали спонтанно виринати в пам'яті, розбурхані пером письменників та усними свідченнями тих, хто вижив, і їхніх нащадків після відновлення незалежності в Україні¹¹⁵⁰.

Усі окремі свідчення вплетені в канву історії про ці травматичні події минулого. Пережита історична травма залишила відбиток у колективній пам'яті українців¹¹⁵¹. Психологічний відгомін, що передається з покоління в покоління через вимушене замовчування, потребує подальшого вивчення. Іншим напрямком для подальшого вивчення є малодосліджене питання навмисної нестачі продуктів харчування для вчителів сільських шкіл. Щоденники та спогади вчителів та про вчителів, освітні періодичні видання, листи та літературні твори про школи періоду 1930-х років потребують подальшого вивчення, щоб поглибити наше розуміння історії. Статистичні дані Наркомосу про наповнюваність початкових класів потребують систематичного аналізу демографами як альтернативного підходу до оцінки масштабів втрат від Голодомору в Україні. Аналіз згортання політики українізації за межами України в районах, заселених українцями в Росії, міг би розвіяти міф про «всесоюзний» голод і пролити світло на викорінення мови та культури як визначальну характеристику геноциду проти українців.

На постаменті Національного меморіалу пам'яті жертв геноциду проти українців, відкритого 7 листопада 2015 року у Вашингтоні, округ Колумбія, викарбувано «Голодомор 1932–1933»¹¹⁵². Як зворушливо зазначив Джеймс Мейс, виконавчий директор Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду, «це унікальний термін, який походить із глибин свідомості самої нації-жертви»¹¹⁵³. Бронзова прямокутна скульптура містить зображення пшеничного поля; стебла поступово зникають від високого ре-

льєфу ліворуч до відсутності рельєфу праворуч, ніби вся пшениця зникла. Це символ геноциду шляхом знищення голодом, штучно створеним правлячою верхівкою комуністичної партії за підтримки збройних загонів ГПУ. Символічно, що в 1969 році архітекторка-проектувальниця Національного меморіалу Голодомору Лариса Курилас була ученицею 7-го класу Школи українознавства імені Тараса Шевченка у Вашингтоні, округ Колумбія, а її вчителькою була Варвара Діберт, найстарша з очевидців, які давали свідчення членам Комісії Конгресу США двома десятками років пізніше¹¹⁵⁴.

Напередодні церемонії відкриття, яке супроводжувалось традиційним перерізанням стрічки, у серпні 2015 року російське інформаційне агентство «Спутнік» розпочало кампанію з дезінформації¹¹⁵⁵, заперечуючи Голодомор як «фальшивку», створену «неонацистами» в Україні за фінансової підтримки Заходу¹¹⁵⁶. Після Революції Гідності 2013–2014 років, яка повалила проросійський корумпований уряд Віктора Януковича, Голодомор став найголовнішою з вирішальних дискурсивних тем як для українців, так і для росіян, хоча й з різних причин.

Путінська війна з історією стала частиною його гібридної війни проти України. Хоча формулювання можуть бути неточними і далеко не універсальними, Ганс Петтер Мідтун, аташе з питань оборони Норвегії в Україні (2014–2018), запропонував своє тлумачення російської гібридної війни як паралельного та синхронізованого використання як військових, так і не-військових засобів у спробі послабити й підкорити Україну зсередини¹¹⁵⁷. Війна в інформаційному просторі стала частиною узгодженої стратегії тотальної війни, що охоплює використання економічних, політичних, дипломатичних, релігійних, правових, безпекових, кібернетичних і військових інструментів¹¹⁵⁸.

В Україні, «постгеноцидному суспільстві»¹¹⁵⁹, путінська інтерпретація історії роз'ятрює травматичну пам'ять про сталінський голодомор 1932–1933 років, унаслідок якого було відновлено версію історії про «єдиний древнеруский народ», що поставило під загрозу виживання національного історичного нарративу України. Упродовж п'ятнадцяти років, аж до початку 1930-х років, тлумачення української історії Михайлом Грушевським та інші виклади історії Росії та Київської Русі «існували паралельно» з марксистським історичним нарративом¹¹⁶⁰. Хоча такі історики, як Матвій Любавський, вибрали державницький підхід до всеросійської історії, «надаючи більшого значення історії південно-західної Русі», вони не зайшли так далеко, як Грушевський, який повністю відокремив українську історію від російської¹¹⁶¹. Він вважав, що росіяни, українці та білоруси «заслужують на власну іс-

торію»¹¹⁶². Але після того, як Сталін зміцнив свою владу та підкорив Україну, інтерпретація Грушевського була маргіналізована та замінена каноном, нав'язаним Москвою. Советській дезінформації вдалося приховати від Заходу правду про Голодомор 1932–1933 років¹¹⁶³ і переписати історію Грушевського, наголошуючи на дружбі «братніх народів» українців та росіян, які разом боролися з «ворогами» советської влади. Українські вчителі, котрі прийняли історіографію Грушевського і для котрих вірші барда і пророка Тараса Шевченка були прикладом національно-визвольної боротьби, жорстко переслідувались. Одним із таких учителів, серед багатьох, був Пастушко з Артемівська, якого засудили та звільнили з роботи як «послідовника “українських фашистів” (!?) Грушевського, Єфремова та Гермайзе»¹¹⁶⁴.

В останню суботу листопада 2018 року під час церемонії вшанування вісімдесяти п'ятих роковин пам'яті жертв Голодомору-геноциду тодішній Президент України Петро Порошенко поклав історичну відповідальність за Голодомор на Російську Федерацію як правонаступницю колишнього ССРСР¹¹⁶⁵. Він оголосив, що запропонував внести зміни до Конституції, щоби зробити постійним новий напрямок у зовнішній політиці України, підтверджуючи, що Україна буде повністю інтегрована в НАТО та Європейський Союз: «І більше не буде ні Голодомору, ні Великого терору, ні русифікації»¹¹⁶⁶. У відповідь на це наступного дня, у неділю, 25 листопада 2018 року, президент Путін віддав наказ атакувати українські судна в Чорному морі¹¹⁶⁷. Ці дії не лише були актом війни, а й порушили закони мореплавства, закріплені в міжнародному праві. Порошенко звернувся до партнерів України, підписантів Будапештського меморандуму, та країн ЄС з проханням захистити Україну¹¹⁶⁸. На пресконференції, відповідаючи на запитання щодо зобов'язань Росії захищати суверенітет України згідно з Будапештським меморандумом, міністр закордонних справ Росії Сергей Лавров змінив тему та заявив, що уряд України є нелегітимним. Лавров дійшов до того, що назвав українців, які вийшли на барикади Євромайдану у 2013–2014 роках з метою зберегти свободу та гідність перед загрозою з боку корумпованого проросійського режиму Януковича, «радикальними націоналістами» та «неонацистами»¹¹⁶⁹.

Щойно Росія знову знайшла в собі геополітичну самовпевненість, втрачену після розпаду Советського Союзу, така поведінка почастішала. Путін, котрого хворий президент Росії Борис Єльцин призначив прем'єр-міністром у серпні 1999 року, прийшов до влади, розв'язавши другу війну в Чечні. Вона стала прелюдією до агресивної поведінки Росії в «ближньому зарубіжжі»¹¹⁷⁰. Росія атакувала Грузію в серпні 2008 року за димовою завісою Олімпіади в Пекіні, а в березні 2014 року анексувала Крим на півдні України за димовою

завісою Олімпіади в Сочі. У квітні 2014 року Росія окупувала Донецьку та Луганську області на сході України. Угоди про припинення вогню постійно порушувалися, внаслідок чого загинуло понад 13 000 українських військових і волонтерів, а понад 2 млн людей стали внутрішньо переміщеними особами, тоді як аеропорти, школи, лікарні та дороги були розтрощені вщент¹¹⁷¹.

Поряд з війною за територію, війна за історію стала важливою рисою правління Путіна, будучи символом спроби Росії відновити свій регіональний і глобальний вплив. У лютому 2020 року президент Путін дав інтерв'ю російському держінформагентству ТАСС, у якому поділився своїми поглядами на історію України¹¹⁷². Це інтерв'ю пролило світло на його тлумачення історії російсько-українських відносин, засноване на ідеї про те, що росіяни та українці — «єдиний народ», мають спільну мову та культуру, але штучно розділені. Тяглість такого тлумачення історії та процес, за допомогою якого російські націоналісти спотворюють українську історію, наголошуючи на «воз'єднанні України з Росією», добре вивчені дослідниками¹¹⁷³. Науковці зауважують, що новий цикл мілітаризації¹¹⁷⁴ в Росії, в традиції Петра Великого та Іосіфа Сталіна, міг підштовхнути Владіміра (не дуже вже й) Великого¹¹⁷⁵ до світового лідерства та регіонального домінування, котре підтримує советське історіописання, прославляючи велич і винятковість росіян, їхньої мови та культури під новою обгорткою — «руській мір»¹¹⁷⁶. Звісно, існування і суперництво різних історіографій можливі й бажані. Проте, як зазначив народний депутат від «Європейської солідарності» Олексій Гончаренко,

Коли історія стає зброєю ворога як складова агресії проти країни, не залишається місця для двозначності. Чим швидше ми визнаємо роль історії в тотальній гібридній війні Росії проти України, тим ефективніше ми зможемо відповісти на кинуті виклики¹¹⁷⁷.

Викликом для України є щоденна глобальна порція російської дезінформації та відвертої брехні, яка має на меті підірвати життєздатність політичної влади в Україні та використати напругу в середині країни для знищення громадянського суспільства. В Україні етнічний націоналізм не є достатньо потужним, а от громадянське суспільство дедалі швидше консолідується¹¹⁷⁸. Небезпека полягає в тому, що в умовах кризи, спричиненої пандемією нового коронавірусу, яка може ще більше посилити економічну кризу, проросійські сили в Україні можуть розпочати переслідування дослідників Голодомору як геноциду та гоніння на учасників Революції Гідності, водночас намагаючись заглушити голоси протесту¹¹⁷⁹. Якщо нинішня українська влада не зможе

поширити національне історіописання, чужа та ворожа сила спробує заповнити порожнечу нарративом, нав'язаним ззовні. «Поразка у війні за історію автоматично означатиме втрату національної ідентичності. Зрештою, це призведе до втрати самої країни», — попереджає Олексій Гончаренко¹¹⁸⁰.

Коли Державна Дума Росії ухвалила постанову про невизнання Голодомору геноцидом, Александр Солженіцин, автор монографії «Архіпелаг ГУЛАГ»¹¹⁸¹ і лауреат Нобелівської премії в галузі літератури, підтримав офіційну позицію Росії, відкинувши думку про те, що голод 1932–1933 років в Україні був геноцидом, називаючи його «небилицею»¹¹⁸². Ідеологічно близький до Солженіцина та керований своїм баченням Росії як унікальної «держави-цивілізації», Путін відкрито пишається своїм чекістським минулим, відновлюючи старі советські кагебістські традиції, методи та цінності¹¹⁸³. Після анексії Криму Росією у 2014 році є ознаки того, що «новий ГУЛАГ зароджується в Росії повільно і підступно»¹¹⁸⁴. За словами Роберта Конквеста,

[п]оки цей жахливий епізод історії не буде виставлено напоказ і засуджено послідовниками Сталіна, він залишатиметься доводом підоснови, на якій вони зробили свою кар'єру, і системи загалом. Поки вони всенародно не очистяться від цієї провини, поки не порвуть з цим жахливим минулим, вони залишатимуться не лише його спадкоємцями, а й спілниками¹¹⁸⁵.

На жаль, каяття у злочинах своїх попередників, до якого закликав Міністр юстиції України Сергій Головатий у передмові до книги «ЧК в Україні», суперечить принципам наступників чекістів, які вважають його непотрібним і шкідливим, оскільки це може заплямувати їхню репутацію¹¹⁸⁶.

Путін намагається змінити світовий порядок, нав'язуючи власний стратегічний нарратив¹¹⁸⁷. Цю нову парадигму політолог Лілія Шевцова назвала «політичною шизофренією» або «тріадою Кремля»: «Бути із Заходом; бути всередині Заходу; і бути проти Заходу». Таким чином Москва проводить «типову пост-постмодерну політику, що складається з несумісних елементів і розмитих меж між принципами і нормами, війною і миром, правдою і неправдою, реальністю і імітацією, союзником і ворогом, законом і беззаконням, внутрішнім і зовнішнім конфліктом»¹¹⁸⁸. Російський політичний режим бореться за своє виживання, використовуючи насичену обманом гібридну війну, але нічого не може запропонувати, окрім «глобального порядку по-русски».

Неосталініст В. Путін намагається «повернути Росію в центр глобальної політики, кинувши виклик першості, якою користуються Сполучені Штати»¹¹⁸⁹. Як зауважив колишній посол США в НАТО (2009–2013) Іво Даалдер, «путінська Росія кинула систематичний виклик Заходу». Унаслідок Першої світової війни США стали провідною індустріальною державою. Друга світова війна вивела США з Великої депресії, і внаслідок цього країна розширила економічну та військову потужність. Чи виграють США «другу холодну війну» з Росією, говорити зарано¹¹⁹⁰.

Реваншистська спроба Путіна відновити російську сферу впливу в «ближньому закордонні» і навіть поставити ультиматум НАТО не стала несподіванкою для одних і шоком для інших спостерігачів. Відчувши «запізнілий успіх» своїх «активних заходів»¹¹⁹¹ з підризу США зсередини, після штурму Капітолія 6 січня 2021 року¹¹⁹², Путін підтягнув свої війська до кордонів України. Втеча американців з Афганістану в серпні 2021 року¹¹⁹³ дала сигнал Путіну розпочати «спецоперацію» в Україні.

Ще до початку повномасштабного вторгнення Путіна в Україну в лютому 2022 року адміністрація Джо Байдена розробила стратегію стримування Росії. Ця стратегія передбачала введення економічних санкцій проти Росії, дипломатичну ізоляцію Росії, надання військової та економічної підтримки Україні та зміцнення оборони НАТО¹¹⁹⁴. Через три тижні після падіння перших російських ракет на міста і села по всій території України Конгрес США виділив 13 млрд доларів надзвичайної допомоги Києву. Всього Конгрес США виділив 113 млрд доларів допомоги Україні в чотирьох траншах, з них приблизно 60 %, або 67 млрд, призначено для військової допомоги¹¹⁹⁵.

У вересні 2022 року збройні сили України досягли значних успіхів у протистоянні з російською армією в Харкові. У Херсоні російські командувачі видали наказ відступити від західного берега Дніпра, аби зберегти кадри та військову техніку. Однак на 18-му місяці війни законодавці засумнівались, чи зможуть США продовжити рівень фінансування, коли Білий дім заявив, що США підтримуватимуть Україну «стільки, скільки це буде потрібно», що означатиме озброєння та фінансування військових зусиль України в протистоянні з Росією до досягнення Києвом повної воєнної перемоги. Розвідувальні служби США також висловили сумніви щодо можливості прориву через три лінії російських оборонних укріплень під час контрнаступу, запланованого на літо 2023 року¹¹⁹⁶.

До 24 серпня 2023 року, Дня Незалежності України, адміністрація Байдена виконала два завдання: надала підтримку Україні у спротиві агресії Росії та забезпечила невторгання НАТО в конфлікт із ядерною державою — Росією.

єю. Американська політика мінімалізму, що полягає в постачанні обмеженої кількості зброї, призвела до затяжного 10-тижневого контрастному ЗСУ на трьох ділянках 1000-кілометрової лінії фронту. Однак бажана мета повного відступу російських військ, яку Україна переслідувала протягом понад півтора року, залишається недосяжною. Деякі експерти й аналітики пропонують змінити наявну політику США на політику нейтралітету, щоб Україна могла утримати території, які вона контролює¹¹⁹⁷.

А 19 жовтня 2023 року, на тлі внутрішньополітичної кризи, потенційного фінансового колапсу та порожнього крісла спікера Палати Представників, що паралізувало роботу законодавців, Президент Байден спробував об'єднати американський народ на захист демократії. Він виголосив потужну промову з Овального кабінету, в якій акцентував, що агресія Путіна проти України та атака ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня — це екзистенційні виклики глобальному порядку і США. У своїй промові Байден запропонував виділити 100 млрд доларів на «арсенал демократії», запозичивши вислів у Президента Франкліна Рузвельта¹¹⁹⁸.

«Ми стоїмо перед переламним моментом в історії», — сказав президент Байден. Він також нагадав американцям, що обминути конфлікти в Україні та Ізраїлі зрештою коштуватиме всім значно дорожче. Це надасть впевненості іншим агресорам. Це створить загрозу національній безпеці. Це підірве довіру до Америки. Україна та Ізраїль, зазначив Байден, є демократіями, які потерпають від нападу агресорів, які прагнуть їх знищити. Зупинити цих агресорів є співзвучним американським цінностям¹¹⁹⁹. Формулюючи аргумент з перспективи відповідальності США, Президент Байден заявив, що «лідерство Америки – це те, що тримає світ вкупі». Коментатори називають його виступ прикладом «застосування великої стратегії США від Трумена до Рейгана»¹²⁰⁰. Критики зазначають, що Байден так і не визначив чітких цілей, яких США прагнуть досягти, підтримуючи Україну¹²⁰¹.

Станом на листопад 2023 року США фактично надали Україні 20,2 млрд доларів військової допомоги, яка прибула на територію України протягом перших 18 місяців війни (за останні два місяці рівень знизився до 200 млн доларів на місяць, тобто скорочення на 80 %). Росія витрачає 15 млрд доларів на місяць на війну, тимчасом як Україна витрачає 3 млрд доларів плюс 1 млрд доларів допомоги США та ще 1 млрд – від європейських партнерів. Таке співвідношення втричі перевищує можливості України. Для порівняння, під час Другої світової війни США надавали Великій Британії військову допомогу в розмірі 40 млрд доларів на місяць, що в 40 разів більше, ніж у випадку з Україною, але Велика Британія була сильнішою і могла про-

тистояти нацистській агресії. В інтерв'ю з Джейсоном Смартом колишній радник Путіна з економічної політики Андрій Ілларіонов підсумував, що якщо США з партнерами не посилять військову допомогу, вони налаштують Україну на знищення агресором. Путін рухатиметься, поки його не зупинять. Наступними будуть Молдова та країни Балтії¹²⁰².

Тези Леніна щодо політики РКП(б) в Україні в 1920-х (план геноциду)¹²⁰³ були реалізовані Сталіним у 1930-х і вибухнули через дев'яносто років без маскування у своїй грубій спробі знищити українську націю. Намір відкрито транслюється в державних ЗМІ¹²⁰⁴ та на російському державному телебаченні. «Ми вб'ємо [вас] стільки, скільки буде потрібно: 1 мільйон, 5 мільйонів або знищимо вас усіх», — сказав Павел Губарев, російський ставленик у так званій Донецькій Народній Республіці, у відео, опублікованому в мережі у жовтні 2022 року та адресованому українцям¹²⁰⁵.

Український парламент ухвалив постанову від 14 квітня 2022 року, якою визнав геноцидом дії російського вищого керівництва та особового складу військ і силових структур¹²⁰⁶. Кількома днями раніше президент США Джо Байден назвав дії президента Росії Путіна в Україні геноцидом¹²⁰⁷. Тимчасом у Конгресі подано на розгляд дві резолюції, які визнають дії Росії в Україні геноцидом¹²⁰⁸. Дії, вчинені путінським неосталінським режимом в Україні з лютого 2022 року, підпадають під визначення геноциду згідно зі ст. II Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. Російські війська беруть безпосередню участь у:

- вбивстві невинних чоловіків, жінок і дітей ракетними ударами, обстрілами, страті занесених у списки для подальшої ліквідації українських політиків, активістів, журналістів, ветеранів, капеланів, юристів, письменників;
- заподіянні серйозних фізичних і психічних ушкоджень за допомогою численних систематичних тактик, включно із широкомасштабними тортурами в катівнях, фільтраційних таборах і в'язницях, створених і фінансованих з цією метою; згвалтуванням та сексуальним насильством щодо жінок, чоловіків та дітей віком від 4 до 82 років у дев'яти областях України; розставлянням мін-пасток у будинках, на харчових підприємствах, на трупах; здійсненням прямих і непрямих ядерних загроз;
- навмисному створенні умов для знищення життя, включно зі знищенням цілих міст, таких як Маріуполь, Бахмут та інші в Донецькій і Луганській областях; націлюванні на критичну інфраструктуру, а саме електромережі та водопостачання, напередодні суворі зими,

- щоби створити значну загрозу фізичному виживанню українців; конфіскації українського зерна, знищенні сільськогосподарських ланів і підприємств, а також убивстві фермерів – усе це з метою примусити українців голодом до покори та створити глобальну продовольчу кризу; відмові в медичних послугах і руйнуванні лікарень; облозі міст по всій Україні та навмисному створенні умов, непридатних для життя (Буча, Чернігів); руйнуванні шкіл, театрів, бібліотек, музеїв, українських православних храмів, архівів та пам'яток української історії;
- запобіганні народжуваності в українській національній групі, використанні сексуального насильства, такого як зґвалтування українських жінок і дівчат, щоби завдати травми жертвам, аби вони ніколи не хотіли мати дітей, або кастрація чоловіків-українців, щоби вони не могли мати дітей; депортації до Росії вагітних і жінок репродуктивного віку; бомбардуванні пологових будинків, щоби вплинути на зниження народжуваності в Україні;
 - примусовому переміщенні українських дітей до Росії або на контрольовану Росією територію. З 5,3 млн українців, депортованих до Росії¹²⁰⁹, понад 700 000 дітей було примусово передано в дитячі будинки або у названі російські родини, повідомляє підконтрольне Москві інформаційне агентство ТАСС, щоби вони забули рідну мову і культуру, а натомість росли слухняними підданими російського режиму. Вдалося встановити особи 19 393 дітей, оскільки російська влада намагається приховати ці примусові переміщення¹²¹⁰.

За повідомленням ООН, станом на березень 2023 року в Європі перебуває 8,1 млн українських біженців, зокрема 2,8 млн – у Росії¹²¹¹. Багато з останніх були примусово депортовані російськими окупантами та піддані процесу «фільтрації». З'явилися перевірені звіти про воєнні злочини, скоєні Росією в Україні¹²¹². Ці звіти містять докази страт і тортур.

Дев'яносто років тому українцям нікуди було втекти. Кордони України були заблоковані; пошук їстівного заради порятунку був неможливим. Україна зазнала нищівних людських втрат. У 1930-х німецькі й італійські дипломати та американські медики повідомляли про 7–15 млн смертей¹²¹³. Хоча оцінки різняться, деякі советські, російські й українські історики та демографи припускають 3–5 млн¹²¹⁴ жертв, не враховуючи депортованих і знищених голодом за межами України. Однак останні дослідження українських криміналістів, істориків і економістів свідчать, що ця цифра може сягати понад 10 млн, включно з 9 млн в Україні та більш як 1 млн на Північному Кавказі, не враховуючи українців Центрального Чорнозем'я, Нижньої Волги та північ-

ного Казахстану¹²¹⁵. Очевидці свідчили, що від третини до половини поселень були знелюднені, а іноді — й цілі села.

Україна втретє у світовій історії стала епіцентром «холодної війни» між Росією та Заходом. Уряд США в 1920-х і 1930-х проігнорував долю жертв заради «більшого блага», щоби «зробити світ безпечним для демократії», і в боротьбі проти «більшого зла», щоби позбавити світ від нацизму. Підбадьорені штурмом Капітолія в США, а потім хаосом виведення американських військ з Афганістану, російські очільники відчули занепад могутності США та розв'язали геноцидне насильство з наміром знищити українську націю. Адміністрація Байдена назвала дії Росії в Україні «геноцидом», але досі не визнала, що Голодомор є його попередником.

За підрахунками польських науковців, опублікованими у «Чорній книзі комунізму», ідеологія, яка мала на меті створення нової советської людини *Homo Sovieticus*¹²¹⁶, починаючи від більшовицького перевороту в 1917-му до розпаду СРСР у 1991-му, коштувала 60 млн життів невинних жертв, закатованих спецслужбами¹²¹⁷. Демографи підраховали, що частка українців у всіх соціальних катастрофах ХХ століття склала 29,5 млн осіб¹²¹⁸. У ХХІ столітті ставки для народу України значно вищі. Знову повторюється злочин, який ніколи не був покараний.

Для успішного протистояння російському ідеологічному впливу експерти пропонують, щоби Україна вписала свою історію в міжнародний контекст, висвітлюючи провідну роль України у європейській історії від часів Київської Русі до протистояння двом тоталітарним режимам у ХХ столітті. Такий підхід розвінчає російський міф про «всесоюзний голод», а також інші міфи советських часів (про те, що Україна і Росія — «братні народи»). Поки пограбування України, знищення українців під час Голодомору 1932–1933 років і депортації українців до концтаборів і спецпоселень залишаються невизнаними Росією та міжнародною спільнотою загалом, ризик подальшого насильства залишається. Щоби зупинити війну проти України, Росія та партнери по Нормандській четвірці¹²¹⁹ мають діяти згідно з їхньою глобальною відповідальністю та відновити справедливість, надавши українській нації можливість виконати свою історичну місію без примусу з боку Росії, члена Ради Безпеки ООН. Щоби забезпечити своє майбутнє, Україна повинна спочатку перемогти в боротьбі за своє минуле.

Науковці ще не дійшли згоди щодо того, як саме характеризувати період з 1921 по 1934 рік: історики називають його «культурною революцією», письменники — «Розстріляним відродженням», а юристи — геноцидом проти українців¹²²⁰. Незважаючи на розбіжності щодо хронологічних меж,

більшість науковців тяжіють до розширеного, а не звуженого тлумачення Голодомору як геноциду в 1920-х — 1930-х роках¹²²¹. Популяризований письменником і громадським діячем Іваном Драчем термін «Голодомор» закарбувався в глибинах української національної пам'яті¹²²². Учителі, як охоронці історичної пам'яті, мали професійні та особисті обов'язки. Почуття відповідальності спонукало до неконформності серед учителів, котрі зосереджували зусилля на збереженні народних традицій, а не на служінні владі під примусом. Вони навчали своїх учнів того, що правда переможе кривду¹²²³. Ця позиція перегукується з ідеями Вацлава Гавела, висловленими в його впливовому есе «Сила безсилив», надрукованому в жовтні 1978 року, коли історики-ревізіоністи кинули виклик парадигмі тоталітаризму. Гавел радив своїм читачам, що потенційна сила в протистоянні постійному й тотальному маніпулюванню суспільством з боку жорстокого та свавільного режиму полягає в тому, щоби не боятися зробити моральний вибір і жити як відповідальна особа, «по правді»¹²²⁴.

Посилання

- 1030 Milan Kundera, *The Book of Laughter and Forgetting* (New York: Alfred A. Knopf, 1980), 3.
- 1031 Liber, *Soviet Nationality Policy*, 170.
- 1032 Victor Rud, “Comments Re: Podcast on the Holodomor at The Pursuit,” електронне повідомлення групі дослідників Голодомору, 25 лютого 2020 року. Віктор Рудь є членом правління Асоціації правників українців Америки та головою її комітету в закордонних справах.
- 1033 Antonovych, “Individual and Collective Intent,” 59.
- 1034 Там само.
- 1035 Там само.
- 1036 Orna Ben-Naftali and Miri Sharon, “What the ICJ Did Not Say About the Duty to Punish Genocide,” *Journal of International Criminal Justice* 5, no. 4 (2007): 859, 869. Міжнародний суд ООН (ICJ) у Гаазі у своєму висновку від 26 лютого 2007 року визнав стверджувальне зобов'язання запобігати геноциду, вказуючи, що держава зобов'язана запобігати геноциду відповідно до ст. I. Суд сформулював, що «відповідальність не настає просто тому, що вчинено геноцид, а радше тому, що держава явно не вжила всіх заходів для запобігання геноциду, які були в її повноваженнях і які могли б сприяти запобіганню геноциду». Див. пресреліз Міжнародного

суду ООН № 2007/8 від 26 лютого 2007, www.icj.cij.org. Дякую старшому судді Федерального претензійного суду США у Вашингтоні, округ Колумбія, Богдану Футею за те, що звернув мою увагу на це судове рішення (особисте листування, 28 листопада 2020).

- 1037 Smeulers, “Perpetrators of International Crimes,” 233–65.
- 1038 Ervin Staub, *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).
- 1039 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*, ed. Marianne Weber (Tübingen, Mohr, 1922; 5th ed., ed. Johannes Winkelmann, 1980), 531–40.
- 1040 Геннадій Єфіменко, «Кожному — за визначеними партією потребами. Як більшовики майже побудували комунізм», *Ділова столиця*, 28 лютого 2021, https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/kozhnomu-za-viznachenimi-partiyeu-potrebami-yak-bilshoviki-mayzhe-pobuduvali-komunizm-28022021-417232.
- 1041 Дмитрий Волкогонов, *Ленин: Политический портрет*, т. 1 (Москва: Новости, 1994), 186.
- 1042 Grossman, *Forever Flowing*, 74.
- 1043 Там само.
- 1044 Там само, 227.
- 1045 Там само, 228–29.
- 1046 Там само, 229–30.
- 1047 Там само, 230.
- 1048 Kolakowski, “The Marxist Roots of Stalinism,” 156–76.
- 1049 Smeulers, “Perpetrators of International Crimes,” 244.
- 1050 Там само, 245.
- 1051 *International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine: The Final Report* (Stockholm: Stockholm Institute of Public and International Law, no. 109, 1990). Див. текст висновків комісії за посиланням <https://web.archive.org/web/20081001225745/http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>. Див. також “International Commission of Inquiry,” in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 315.
- 1052 Там само, 330.
- 1053 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 329–30; *Report to Congress*, 34–35; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 166.
- 1054 Barbara B. Green, “Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine,” in *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, ed. and with an Introduction by Alan S. Rosenbaum with a Foreword by Israel W. Charny (Boulder: Westview Press, 1996), 194.
- 1055 Ammende, 144–45; цит. в *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 320.
- 1056 Kolasky, *Education in Soviet Ukraine*, 19.
- 1057 Liber, *Soviet Nationality Policy*, 170.
- 1058 П. П. Постишев, *Боротьба за Ленінсько-Сталінську національну політику партії* (Київ: Державне вид-во України, 1935), 64–65.
- 1059 President’s Separate Opinion: Professor Jacob Sundberg, “International Commission on Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine,” in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 322.
- 1060 *Червоний шлях* (Харків), вип. 2–3, 1934; цит. в Hryshko, *The Ukrainian holocaust of 1933*, 13; див. також *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 320.

- 1061 Маре, 66; цит. в *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 321.
- 1062 Єфіменко, «Соціальне обличчя вчительства», 150.
- 1063 ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 2, спр. 1673, арк. 21.
- 1064 Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, фонд М. К. Сергіїва, члена Спілки воєвничих безвірників, ф. 30, од. зб. 124, арк. 1 зв.–5.
- 1065 ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 2, спр. 1689, арк. 11–12.
- 1066 ЦДАВОУ, ф. 2717, оп. 3, спр. 1689, арк. 15.
- 1067 Касьянов, «Українська інтелігенція в 1933 р.», 98.
- 1068 Маттінгі, «Жінки в колгоспах — велика сила», 65–66.
- 1069 Маре, 300; цит. в *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 321.
- 1070 Vsevolod Holubnychyi, “History of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, 1917–1941,” in Volodymyr Kubijovych, ed., *Ukraine: A Concise Encyclopedia* (Toronto: published for the Ukrainian National Association by University of Toronto Press, 1963–1971, 2 vols.), vol. 1, 818; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 171.
- 1071 Liber, *Soviet Nationality Policy*, 171.
- 1072 М. Н. Лещенко, *Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття* (Київ: Політвидав України, 1968), 33; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 11.
- 1073 Лановик Б. Д., Траф’як М. В., Матейко Р. М., Матисякевич З. М., *Українська еміграція від минуштини до сьогодення* (Тернопіль: Чарівниця, 1999), 291.
- 1074 И. К. Вологодцев, *Особенности развития городов Украины* (Харьков: Держвидав «Госп-во України», 1930), 49, 51; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 11.
- 1075 Thomas S. Fedor, *Patterns of Urban Growth in the Russian Empire during the Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago, Department of Geography Research Paper No. 163, 1975), 40; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 12.
- 1076 Лановик, Траф’як, Матейко, Матисякевич, *Українська еміграція*, 291–92.
- 1077 Liber, *Soviet Nationality Policy*, 15.
- 1078 Микола Порш, «Робітництво України: Нарис по статистиці праці», *Записки Українського наукового товариства в Києві*, вип. 12 (1913): 134–35.
- 1079 Andrew C. Janos, “Ethnicity, Communism, and Political Change in Eastern Europe,” *World Politics* 23, no. 3 (1971): 505; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 173–74.
- 1080 Janos, “Ethnicity, Communism, and Political Change in Eastern Europe,” 519; Liber, *Soviet Nationality Policy*, 174.
- 1081 Чухин, *Канало-армейцы*, 209–12.
- 1082 Peter Kardash, *Genocide in Ukraine*, trans. Daria Myrna (Melbourne: Fortuna Publishing, 2007), 8.
- 1083 *Nuremberg Trial Proceedings*, vol. 1, Charter of the International Military Tribunal, The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy, Lillian Goldman Law Library, Yale Law School, 2008, <https://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp#art6>.
- 1084 Kardash, *Genocide in Ukraine*, 12.
- 1085 James Mace, “Is the Ukrainian Genocide a Myth?” in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 55.
- 1086 Report by the Kharkiv Consulate Royal Consul, Sergio Gradenigo, May 31, 1933, “Re: The Famine and the Ukrainian Question,” in *Report to Congress*, 424–25, 427; оригінал тексту див.: *Lettere da*

- Kharkov*, ed. Graziosi, 168–74; текст українською див.: *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки* (Харків: Фоліо, 2007), 159, 165.
- 1087 “Confidential report Ref. No. 608/88 by the Kharkiv Consulate Royal Consul, Sergio Gradenigo, July 19, 1933, Re: After the Suicide of Mykola Skrupnyk,” in *Report to Congress*, 446–47.
- 1088 “Confidential letter Ref. No. 262/42 from the Royal Consul General in Odesa to the Italian Ambassador in Moscow, February 19, 1934,” in *Report to Congress*, 475.
- 1089 «Повідомлення, що ґрунтується на особистих враженнях від кількатижневої поїздки Україною: Чи є Україна українською?, Київ, травень 1936 року», переклад з оригіналу “Bericht auf Grund von persönlichen Eindrücken bei einer mehrwöchigen Reise durch die Ukraine: Ukrainische Ukraine?,” у *Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина*, ред. А. І. Кудряченко (Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008), 326–28, 330–31.
- 1090 Там само, 331–32.
- 1091 Консульство Німеччини в Києві, Київ, 15 січня 1934 року, «Політичний звіт за 1933 рік», *Голодомор в Україні 1932–1933 років*, ред. Кудряченко, 179–80, 197.
- 1092 Там само, 180, 198.
- 1093 Там само, 180–82, 198.
- 1094 Mendel Osherowitch, “The Fear of the GPU Across the Country,” in *How People Live in Soviet Russia: Impressions from a Journey*, ed. Lubomyr Y. Luciuk, trans. Sharon Power (Toronto: University of Toronto Chair of Ukrainian Studies and The Kashtan Press, 2020), 187–96.
- 1095 *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 322.
- 1096 Liber, *Soviet Nationality Policy*, 170.
- 1097 Oksana Kis, “Defying Death: Women’s Experiences of the Holodomor, 1932–1933,” *Aspasia*, no. 7 (2013): 42–67.
- 1098 О. Пахльовська, «Мати і антихрист: відлуння голодомору в літературі», *Урок української*, вип. 1 (2004): 36–38. Див. також Oksana Kis, “Women’s Experience of the Holodomor: Challenges and Ambiguities of Motherhood,” *Journal of Genocide Research*, October 23, 2020, <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834713>.
- 1099 Margaret Kelleher, “Woman as Famine Victim: The Figure of Woman in Irish Famine Narratives,” in *Gender and Catastrophe*, ed. Ronit Lentin (London: Zed Books, 1997), 241–54; David Fitzpatrick, “Women and the Great Famine,” in *Gender Perspectives in Nineteenth-Century Ireland: Public and Private Spheres*, eds. Margaret Kelleher and James H. Murphy (Dublin: Irish Academic Press, 1997), 50–69.
- 1100 Василь Марочко, «Канібалізм в роки Голодомору», *Голод 1932–33 років в Україні: причини та наслідки*, ред. Валерій Смолій та ін. (Київ: Наукова думка, 2003), 568–75. Див. також Snyder, *Bloodlands*, 62–64.
- 1101 Артем Харченко, «... потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору», *Україна модерна*, 5 січня 2019, <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans>.
- 1102 Kis, “Defying Death,” 55–56; *idem*, “Women’s Experiences of the Holodomor,” 12–16.
- 1103 Олександр Удод, «Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст.», *Історія та правознавство*, вип. 19–21 (2007): 105.
- 1104 *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, 280.

- 1105 Чухин, *Канало-армейцы*, 219.
- 1106 Слідство в справі № 877 визнало винними у «злочинному ухилі від класового підходу до вправної політики советської влади»: 1) Ігоря Курілко, 2) Константина Белозьорова, 3) Абрама Шрейдера, 4) Владіміра Гончарова, 5) Сергея Белих, 6) Кузьму Ржевского, 7) Валентіна Брайніна, 8) Александра Майсурадзе, 9) Тимофея Гніппа, 10) Леоніда Хоружика, 11) Вільгельма Канепа та 12) Александра Зубова. Див.: Чухин, *Канало-армейцы*, 231.
- 1107 Чухин, *Канало-армейцы*, 232–33.
- 1108 Там само, 235–37.
- 1109 Там само, 238.
- 1110 Там само, 211.
- 1111 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 288.
- 1112 Лідія Коваленко та Володимир Маняк, ред., *33-й голод: Народна Книга-Меморіал* (Київ: Радянський письменник, 1991), 212–13.
- 1113 Олеся Стасюк, «Доноси, крадіжки, самосуди в роки Голодомору як наслідок репресивної політики», *Голодомор 1932–1933 років*, ред. Стасюк та ін., 178.
- 1114 Свідчення Т. С. Литвенюк (1922 р. н.), с. Прибурівка Липовецького р-ну Вінницької обл., Ю. Ф. Березний (1933 р. н.), с. Бровки Перші Андрушівського р-ну Житомирської обл., Архів Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»; цит. в Стасюк, «Доноси, крадіжки, самосуди...», 176, 178.
- 1115 Соловей, *Голгота України*, 169.
- 1116 Степан Дровозюк, «Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії», у кн.: *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада 2000 р.*, ред. В. А. Смолій та ін. (Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003), 300.
- 1117 Boriak, *Sources*, 27.
- 1118 Там само, 14.
- 1119 Olga Bertelsen, “Women at Sites of Mass Starvation: Ukraine, 1932–1933,” in *Women and the Holodomor-Genocide*, ed. Malko, 36.
- 1120 Ancel Keys, Josef Brožek, Austin Henschel, Olaf Mickelsen, and Henry Longstreet Taylor, *The Biology of Human Starvation*, 2 vols. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1950). Конквест також зауважив, що канібалізм є проявом психічного розладу, спричиненого голодом. Див. Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 257–58.
- 1121 Sorokin, *Man and Society in Calamity*, 29.
- 1122 Olga Bertelsen, “‘Hyphenated’ Identities during the Holodomor: Women and Cannibalism,” in *Women and Genocide: Survivors, Victims, Perpetrators*, eds. Elissa Bemporad and Joyce W. Warren (Bloomington: Indiana University Press, 2018), 77–96.
- 1123 Н. А. Бердяев, «О рабстве и свободе человека: Опыт персоналистической философии», *Библиотека «Вехи»*, 2001, <http://www.vehi.net/berdyayev/rabstvo/012.html>.
- 1124 Бертельсен, «Жінки в місцях масового голодування: Україна, 1932–1933 роки», 38–39.
- 1125 Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind* (New York: Ballantine Books, 1972), 206–10; цит. в Бертельсен, «Жінки в місцях масового голодування: Україна, 1932–1933 роки», 44–45.
- 1126 Особисте спілкування з п. Любов Йова, донькою жертв Голодомору і головою Клубу збереження української спадщини Північної Каліфорнії. Разом зі своїм покійним батьком д-р Йова

відіграла вирішальну роль у діяльності організації «Американці за права людини в Україні» на підтримку правозахисного руху в Українській ССР.

- 1127 Бертельсен, «Жінки в місцях масового голодування: Україна, 1932–1933 роки», 47.
- 1128 Віталій Огієнко, «Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих нарративах свідків Голодомору», *Україна модерна*, 6 квітня 2018, <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma>.
- 1129 Ірина Рева, *По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій* (Дніпропетровськ: А. Л. Свідлер, 2013).
- 1130 Андрій Бондарчук, «“Стокгольмський синдром” як кінцева мета тоталітарного режиму: від витоків до сучасності», *Літопис Волині*, вип. 20 (2019): 55–64, <http://www.litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/153>.
- 1131 Віталій Огієнко, «Голодомор очима жертви: імобілізація та упокорення працею як стратегія виживання», *Україна модерна*, 20 січня 2020, <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor>.
- 1132 Анастасія Лисивець, «Скажи про щасливе життя...» (Київ: К.І.С., 2019).
- 1133 Станіслав (Тарас) Мельник (1929 р. н., Київ, Україна), особисте спілкування 15 липня 2019 року. У 1933 році йому було лише чотири роки, коли його зморена голодом мати напустила маленького перелізти через паркан, аби вкрасти трошки зерна зі складу, розташованого в районі залізничної станції на Лук'янівці. Враховуючи його вік на момент події, його спогади, можливо, сформовані під впливом розповідей матері. Після Другої світової війни він був мобілізований на службу в армію. В інтерв'ю з авторкою цих рядків він згадував, що солдати завжди були голодні й часто тікали у відгули, щоби придбати десь хліба. В армії проводили мобілізацію і в члени партії. Після служби в армії він повернувся до кравецької майстерні, яку успадкував від батька. Усе життя до виходу на пенсію працював закрійником у спецательє «Комунар» – державній майстерні, в якій кроїли і шили костюми й сукні та взуття для партійних і державних діячів та членів їхніх сімей. Він очолював профспілку робітників майстерні і виступав на захист їхніх прав. В останній розмові з авторкою Станіслав Мельник підкреслив, що ключем до розуміння совєтської політики була система пільг і продовольчих пайків, створена Леніним, аби прогодувати більшовиків і чекістів. Після розпаду СРСР ностальгія за цією системою пільг і привілеїв найбільше дошкуляла правлячій верхівці, оскільки вони мали необмежений доступ до делікатесів і продуктів, які були недоступні для маси пересічних робітників.
- 1134 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 28.
- 1135 Natan P. F. Kellermann, “Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited,” *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50, no. 1 (2013): 33–39; Kelly Skelton et al., “PTSD and Gene Variants: New Pathways and New Thinking,” *Neuropharmacology* 62, no. 2 (2012): 628–37.
- 1136 Brent John Louis Bezo, “The Impact of Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine” (doctoral diss., Carleton University, 2011); Brent Bezo and Stefania Maggi, “The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience,” *Annals of Psychiatry and Mental Health* 3, no. 3 (2015): 1–4; Brent Bezo and Stefania Maggi, “Living in ‘Survival Mode’: Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine,” *Social Science & Medicine*, no. 134 (2015): 87–94.
- 1137 Viktoriia Gorbunova and Vitalii Klymchuk, “The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine,” *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 7, no. 2 (2020): 33–68. Переклад тексту українською див.: Вікторія Горбунова та Віталій Климчук, «Психологічні наслідки Голодомору в Україні», *Історична правда*, 24 березня 2021, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>.

- 1138 Nicholas S. Timasheff, *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia* (New York: E. P. Dutton & Company, Inc., 1946), 165.
- 1139 Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*, 230–31.
- 1140 Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР», *Правда*, 16 мая 1934; *Народное образование в СССР*, 166–67; цит. в Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*, 231.
- 1141 Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*, 231.
- 1142 *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 322.
- 1143 Ammende, 144, note 1; цит. в *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 322.
- 1144 Roosevelt, *Autobiography*, 389, 391–92.
- 1145 Ярослав Калакура, «Комплекс “совковости” пострадянської історіографії», *Україна — Європа — Світ: Міжнародний збірник наукових праць* (Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015), т. 2, 163–74.
- 1146 Докладніше про історію організації див.: Tetiana Perga, “Role of Americans for Human Rights in Ukraine in the Support of Human Rights Movement in Ukrainian SSR,” *American History and Politics*, no. 5 (2018): 63–71.
- 1147 Голова організації «Американці за права людини в Україні» Ігор Ольшанівський ознайомився з документами Комісії Конгресу США з питань єврейського Голокосту та запропонував створити таку ж комісію насамперед для дослідження українського голоду. Конгресмен від Нью-Джерсі Джеймс Флоріо та сенатор Білл Бредлі підтримали ідею. Однак, коли Флоріо представив законопроект у 1984 році, лідери Демократичної партії в Палаті представників не погодилися подати його на розгляд, стверджуючи, що гроші американських платників податків не повинні витрачатися на те, що сталося десятиліття тому. Українські громадські організації надіслали тисячі індивідуальних і колективних петицій до Білого дому, комітетів і підкомітетів Конгресу та Палати представників. Остаточне ухвалення законопроекту в Комітеті закордонних справ Сенату значною мірою відбулося завдяки особистому впливу доктора Мирона Куропася, заступника голови організації «Американці за права людини в Україні». Див.: “Four to Testify at Senate Hearings on Famine Commission Measure,” *Ukrainian Weekly*, July 29, 1984, 1; Perga, “Role of Americans for Human Rights in Ukraine,” 67–68.
- 1148 “Bill to Establish a Commission to Study the 1932–1933 Famine Caused by the Soviet Government in Ukraine (H.R. 4459 in the House of Representatives, S. 2456 in the Senate),” *Ukrainian Weekly*, April 1, 1984, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1984/148419.shtml>.
- 1149 “Shcherbytsky Says Famine Was a Result of Collectivization of Soviet Agriculture,” *Ukrainian Weekly*, January 10, 1988, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1988/028801.shtml>; Stanislav Kulchytsky, “James Mace’s Role in Exposing Stalin’s Greatest Crime,” *Day*, June 15, 2004, <https://day.kyiv.ua/en/article/history-and-i/james-maces-role-exposing-stalins-greatest-crime>.
- 1150 У 2017 році Науково-освітній консорціум вивчення Голодомору (НРЕС) в Україні ініціював проєкт «Глобальна база даних сімейних історій Голодомору» з метою створення найбільшого у світі онлайн-джерела історій окремих людей і цілих сімей — українців, поляків, євреїв, греків, росіян, німців, болгар та інших — до, під час і після Голодомору 1932–1933 років в Україні. Координатори проєкту — етнолог і журналіст Ярослава Музиченко та збирачка свідчень жертв Голодомору Віра Аннусова з Луганська. Електронна база містить понад 3000 свідчень із сімейних архівів та малотиражних наукових видань. Доступ до ресурсу планувалося відкрити напередодні вісімдесят п’ятих роковин Голодомору на порталі НРЕС в Україні. Див.: “НРЕС in Ukraine,” *Ukrinform*, April 27, 2018,

- <https://www.ukrinform.net/rubric-society/2450243-we-will-preserve-the-memory-of-the-holodomorgenocide-and-the-fates-of-our-families-and-bring-life-stories-to-the-world-that-will-inspire-people-in-the-future.html>.
- 1151 Оксана Кісь, «Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор», *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*, ред. Гелінада Грінченко та Наталія Ханенко-Фрізен (Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010), 180–91.
- 1152 Меморіал був спроектований Ларисою Курилас і збудований Службою національних парків та українським урядом для вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні та поширення обізнаності про цей геноцид серед американської громадськості. Див.: Deborah K. Dietsch, "Local Architect Designs Washington Memorial to Victims of Genocidal Famine in Ukraine," *Washington Post*, July 24, 2014; and "Holodomor Memorial Presented in Washington," *UNIAN*, August 5, 2015, <https://www.unian.info/world/1108244-holodomor-memorial-presented-in-washington.html>.
- 1153 Mace, "Is the Ukrainian Genocide a Myth?," in *Holodomor*, eds. Luciuk and Grekul, 57.
- 1154 Larysa Kurylas, "With Gratitude to the Sisterhood: Reflections on the Creation of the National Holodomor Memorial," *Our Life*, November 2020, 20–21 (публікація Союзу українок Америки).
- 1155 Ladislav Bittman, *The KGB and Soviet Disinformation: An Insider's View* (Washington: Pergamon-Brassey's International Defense Publishers, 1985) and Martin J. Manning and Herbert Romerstein, "Disinformation," *Historical Dictionary of American Propaganda* (Westwood: Greenwood Press, 2004).
- 1156 Ekaterina Blinova, "Holodomor Hoax: Joseph Stalin's Crime That Never Took Place," *Sputnik News*, August 9, 2015, <http://sputniknews.com/politics/20150809/1025560345.html#ixzz3iXdnBlyY>.
- 1157 Hans Petter Midttun, "Hybrid War in Ukraine — Predictions for 2019 and Beyond," *Euromaidan Press*, April 18, 2019, <http://euromaidanpress.com/2019/04/18/hybrid-war-in-ukraine-predictions-for-2019-and-beyond/>.
- 1158 Janis Berzins, "Russia's New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy" (report from the National Defence Academy of Latvia and the Center for Security and Strategic Research), *Informal Institute for National Security Thinkers and Practitioners Blog*, April 30, 2014, <http://maxoki161.blogspot.com/2014/04/russias-new-generation-warfare-in.html>.
- 1159 Mace, "Is the Ukrainian Genocide a Myth?," 57.
- 1160 Докладніше про дореволюційне та післяреволюційне російське історіописання див.: Plokyh, *Unmaking Imperial Russia*, 346; Пантелеймон Ковалів, *Вступ до історії східнослов'янських мов* (Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970), 24–25.
- 1161 Plokyh, *Unmaking Imperial Russia*, 106.
- 1162 Там само.
- 1163 Taras Kuzio and Paul D'Anieri, "The Soviet Origins of Russian Hybrid Warfare," *E-International Relations*, June 17, 2018, <https://www.e-ir.info/2018/06/17/the-soviet-origins-of-russian-hybrid-warfare/>.
- 1164 Юрій Мицик, «Чистки націоналістів у школах 1934 р. (за матеріалами колишнього Дніпропетровського обласного партархіву)», *Український голокост*, ред. Мицик, т. 3, 260.
- 1165 "Poroshenko Blames Russia as USSR Successor for 1930s Famine," *Interfax-Ukraine*, November 24, 2018, <https://en.interfax.com.ua/news/general/547761.html>.
- 1166 «Порошенко: Історична відповідальність за Голодомор — на Російській Федерації», *Українська правда*, 24 листопада 2018, <https://www.pravda.com.ua/ukr/news/2018/11/24/7199187/index.amp>.

- 1167 Alex Johnson, "Russia Attacks, Seizes Ukrainian Vessels in Black Sea off Crimea," *NBC News*, November 25, 2018, <https://www.nbcnews.com/storyline/ukraine-crisis/russia-attacks-seizes-three-ukrainian-naval-vessels-coast-crimea-black-n939876>.
- 1168 Російська Федерація, Велика Британія та Сполучені Штати Америки підписали Будапештський меморандум про гарантії безпеки 5 грудня 1994 року, гарантуючи суверенітет України в обмін на демонтаж її ядерного арсеналу. Ні Російська Федерація, ні Велика Британія не визнали Голодомор геноцидом.
- 1169 "Foreign Minister Sergey Lavrov's Remarks and Answers to Media Questions at a News Conference," *Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, November 26, 2018, https://www.mid.ru/en/press_service/minister_speeches/-/asset_publisher/7OvQR5KJWVmR/content/id/3420700.
- 1170 Victoria A. Malko, *The Chechen Wars: Responses in Russia and the United States* (Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2015), v.
- 1171 Catherine Wanner, "Commemoration and the New Frontiers of War in Ukraine," *Slavic Review* 78, no. 2 (2019): 329.
- 1172 Andrei Vandenko's video interview with President Vladimir Putin, "20 Questions with Vladimir Putin: Putin on Ukraine," *TASS*, February 20, 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=NG6dxqwxGE4>.
- 1173 Serguei Ekel'tchik, "History, Culture, and Nationhood under High Stalinism: Soviet Ukraine, 1939–1954" (thesis, University of Alberta, 2000), 30–31; Konstantin Sheiko and Stephen Brown, *History as Therapy: Alternative History and Nationalist Imaginings in Russia, 1991–2014* (Stuttgart: *ibidem*-Verlag, 2014). Одну з перших спроб виправити советські та російські історіографічні деформації було зроблено в 1981 році на Заході. Див. Ivan L. Rudnytsky, ed. (with the assistance of John-Paul Himka), *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981).
- 1174 Дивіться інтерв'ю з Ігорем Клямкіним про цикли милітаризації та демілітаризації в історії Росії в статті Іріни Чечель та Александра Маркова, «Затухающая цикличность», *Гэфтер*, 6 ноября 2012, <http://gefter.ru/archive/6660>.
- 1175 Leon Aron, "Vladimir the (not so) Great," *Wall Street Journal*, May 31–June 1, 2014, C1.
- 1176 Kuzio, "Putin Forever."
- 1177 Oleksiy Goncharenko, "Ukraine Cannot Stay Neutral in Putin's History War," *Atlantic Council*, April 21, 2020, <https://atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-cannot-stay-neutral-in-putins-history-war/>.
- 1178 Hans Petter Midttun, "What If Russia Wins in Ukraine? Consequences of Hybrid War for Europe (Part 2)," *Euromaidan Press*, May 22, 2020, <http://euromaidanpress.com/2020/05/22/what-if-russia-wins-in-ukraine-consequences-of-hybrid-war-for-europe-part-2/>.
- 1179 У квітні 2020 року Державне бюро розслідувань викликало ексдиректора Українського інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича на допит та висунуло йому звинувачення у «зловживанні владою» (передбачає від п'яти до восьми років позбавлення волі) та «розкрадання державних коштів» за організацію наукового форуму. Міжнародний форум «Україна пам'ятає! Світ визнає!» відбувся в листопаді 2018 року. На форум зібрались науковці із п'ятдесяти країн світу. Зустріч науковців сприяла поширенню обізнаності про Голодомор як геноцид на міжнародному рівні. Кримінальну справу також порушили проти експрезидента Порошенка. Найбільш екстраординарним з обвинувачень були «дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади» (ч. 1, 2 ст. 109 КК України). Кількість кримінальних розслідувань проти попередньої адміністрації, відомої своєю прозахідною позицією, зростає. Ці події спонукали учасників Революції Гідності опублікувати від-

критого листа з попередженням про те, що за потурання влади «проросійські сили та агенти Кремля» в Україні займаються переписуванням національної історії. Підписанти листа — близько 200 осіб і десяток організацій — висловили занепокоєння тим, що європейська орієнтація України та шанси на членство в ЄС можуть зійти нанівець. Вони вимагали припинити лавину сфабрикованих кримінальних справ проти лідерів Революції Гідності та захисників свободи України. Дивіться «Звернення учасників Революції Гідності проти реваншу», *Тиждень*, 6 травня 2020, <https://m.tyzhden.ua/Politics/243374>.

- 1180 Goncharenko, “Ukraine Cannot Stay Neutral in Putin’s History War.”
- 1181 *The Gulag Archipelago: An Experiment in Literary Investigation* («Архіпелаг ГУЛАГ: Експеримент з літературного дослідження»), тритомний документальний текст, написаний між 1958 і 1968 роками, вперше було опубліковано російською в 1973 році на Заході, після чого його було перекладено англійською мовою в 1974 році.
- 1182 Александр Солженицын, «Поссорить родные народы??», *Известия*, 2 апреля 2008, 2.
- 1183 Julie Fedor, *Russia and the Cult of State Security* (New York: Routledge, 2011), 119.
- 1184 Paul Goble, “A New GULAG Is Emerging Just as Stalin’s Did Slowly and Insidiously, Gudkov Warns,” *Euromaidan Press*, August 17, 2018, <http://euromaidanpress.com/2018/08/17/a-new-gulag-is-emerging-just-as-stalins-did-slowly-and-insidiously-gudkov-warns/>; про узгодженість поглядів Солженицина і Путіна щодо Росії та України див.: Taras Kuzio, “Disinformation: Soviet Origins of Contemporary Russian Ukrainophobia,” in *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, ed. Olga Bertelsen (Stuttgart and New York: *ibidem*-Verlag and Columbia University Press, 2021), 137–75.
- 1185 Conquest, *Kolyta*, 231.
- 1186 Bertelsen, “A Trial in Absentia,” 64.
- 1187 Douglas E. Schoen and Evan Roth Smith, *Putin’s Master Plan to Destroy Europe, Divide NATO, and Restore Russian Power and Global Influence* (New York: Encounter Books, 2016).
- 1188 Lilia Shevtsova, “The Kremlin’s Triad as the Means of Survival,” *The American Interest*, April 19, 2016, <https://www.the-american-interest.com/2016/04/19/the-kremlins-triad-as-the-means-of-survival/>.
- 1189 Ivo H. Daalder, “Responding to Russia’s Resurgence: Not Quiet on the Eastern Front,” *Foreign Affairs* 96, no. 6 (2017): 30.
- 1190 Robert D. Blackwill and Philip H. Gordon, “Containing Russia: How to Respond to Moscow’s Intervention in U.S. Democracy and Growing Geopolitical Challenges,” Special Report No. 80, New York: Council on Foreign Relations, January 6, 2018, <https://www.cfr.org/report/containing-russia>.
- 1191 John A. Gentry, “Belated Success: Soviet Active Measures against the United States,” *American Intelligence Journal* 39, no. 2 (2022): 151–70.
- 1192 Francis Fukuyama, “January 6 and Geopolitics,” *American Purpose*, January 6, 2022, <https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/january-6-and-geopolitics/>.
- 1193 Див. коментар R. Clarke Cooper, “Shaky territory for U.S. alliances,” in “Experts react: The U.S. withdrawal from Afghanistan is complete. What’s next?” *Atlantic Council*, August 30, 2021, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react-the-us-withdrawal-from-afghanistan-is-complete-whats-next/#cooper>.
- 1194 “Fact Sheet: On One Year Anniversary of Russia’s Invasion of Ukraine, Biden Administration Announces Actions to Support Ukraine and Hold Russia Accountable,” *White House Briefing*, February 24, 2023.
- 1195 Daniel DePetris, “Is the Biden Administration’s Ukraine policy sustainable?” *Defense News*, August 29, 2023, <https://www.defensenews.com/opinion/2023/08/29/is-the-biden-administrations-ukraine-policy-sustainable/>.

- 1196 DePetris, “Is the Biden Administration’s Ukraine policy sustainable?”
- 1197 *Ibid.*
- 1198 Thomas S. Warrick, “It’s all about the money – and vital U.S. national interests,” in “Experts react to Biden’s ‘inflection point’ address on Ukraine and Israel,” *Atlantic Council*, October 19, 2023, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react-to-bidens-inflection-point-address-on-ukraine-and-israel/>.
- 1199 John E. Herbst, “Biden’s second bravura presidential moment in two days is a legacy-builder,” in *ibid.*
- 1200 *Ibid.*
- 1201 *Ibid.*
- 1202 “I Worked with Putin: Here’s What You Don’t Know About Him,” interview with Andrey Illarionov by Jason Jay Smart, *Kyiv Post*, November 20, 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=X2AwAXcScds>.
- 1203 “Draft Theses of the Central Committee RKP(b) Concerning Policy in the Ukraine,” in Pipes, *The Unknown Lenin*, 76–77; цитовано з аналізом у Malko, *The Ukrainian Intelligentsia and Genocide*, 23–25.
- 1204 Тимофей Сергейцев, «Что Россия должна сделать с Украиной», *РИА Новости*, 3 апреля 2022, <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>. Just Security, що базується в Центрі права та безпеки Рейса при Школі права Нью-Йоркського університету, зібрав загальнодоступні заяви російських політиків та інших офіційних осіб у документі під назвою «Російська елімінаційна риторика проти України», надавши докази геноцидних намірів щодо українського народу. Див. https://www.justsecurity.org/81789/russias-eliminationist-rhetoric-against-ukraine-a-collection/?fbclid=IwAR29ba5Z2aP7_VnMWcM6YJk5Mndo1RS7PyFTLqhL4l23_Gj8kWkvZxgTyb8.
- 1205 Nick Mordowanec, “Activist Promises to ‘Exterminate’ All Ukrainians Who Won’t Switch Sides,” *Newsweek*, October 11, 2022, <https://www.newsweek.com/activist-promises-extermine-all-ukrainians-who-wont-switch-sides-1750839>.
- 1206 «Рада визнала дії військ Росії в Україні геноцидом українського народу», *Радіо Свобода*, 14 квітня 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rada-vyznala-diyi-viysk-henotsydom/31803585.html>.
- 1207 Shannon Pettypiece and Zoë Richards, “Biden says Russia is committing ‘genocide’ in Ukraine,” *NBC News*, April 12, 2022, <https://www.nbcnews.com/politics/white-house/biden-calls-putin-actions-ukraine-genocide-rcna24131>.
- 1208 H.Res.1205 resolution recognizing Russian actions in Ukraine as a genocide, introduced by Rep. Steve Cohen (D-TN) on June 24, 2022, with 23 cosponsors, <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-resolution/1205>; and S.Res.713 resolution recognizing Russian actions in Ukraine as a genocide, introduced by Sen. James E. Risch (R-ID) on July 20, 2022, with 15 cosponsors, <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-resolution/713>.
- 1209 «За год с Украины и из Донбасса на территорию РФ прибыло 5,3 млн беженцев», *ТАСС*, 20 февраля 2023, <https://tass.ru/obschestvo/17091725>.
- 1210 *The Russian Federation’s Escalating Commission of Genocide in Ukraine: A Legal Analysis*, Washington, D.C.: New Lines Institute for Strategy and Policy and the Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, July 2023, <https://newlinesinstitute.org/rules-based-international-order/genocide/the-russian-federations-escalating-commission-of-genocide-in-ukraine-a-legal-analysis/>.
- 1211 UNHCR, Ukraine Refugee Situation, March 28, 2023, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

- 1212 Незалежний правовий аналіз порушення Російською Федерацією Конвенції про геноцид в Україні та обов'язку запобігти, Інститут стратегії та політики «New Lines» та Центр із захисту прав людини Рауля Валленберга, травень 2022, <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/Ukrainian-Final-Report.pdf>. У 2022 році у відповідь на вторгнення Росії в Україну Global Legal Action Network (GLAN) і Bellingscat розпочали серію розслідувань злочинів на окупованих територіях. Вони опублікували два звіти про використання інформації з відкритих джерел як доказової бази у судових процесах, доступ за посиланням <https://www.glanlaw.org/oosi-reports>.
- 1213 Mace, *Report to Congress*, 424, 475; William Horsley Gantt, "A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five-Year Plan," *British Medical Journal* 2, no. 3939 (July 4, 1936): 19–22. Див. також додаток до Jaroslaw Sawka, "American Psychiatrist: Fifteen Million Dies in Thirties' Famine," *Ukrainian Quarterly* 38, no. 1 (Spring 1982): 65.
- 1214 Кульчицький, 1933, 47; Кондрашин, «Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР...», 195; Максудов, «Были голод 1932–33 годов на Украине геноцидом?», <http://www.maksudovsergei.com/>; Rudnytskyi, Levchuk, Wolowyna, et al., "Demography of a Man-made Human Catastrophe...", 53–80.
- 1215 Роман Теслюк, Наталя Андрусишин, Марія Бачинська, «Теоретико-методичні підходи до розуміння змісту категорії "демографічні втрати" Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та геноциду в Україні 2022 р.», *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Інтердисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду»*, Київ, 25 листопада 2021 р. (Київ: Інститут дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду, 2022), 197–205. Див. також «Висновок комплексної судової історико-криміналістичної експертизи», Розділ IV «Історико-криміналістична оцінка втрат українців внаслідок злочину геноциду», у *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань*, упоряд. О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк; вид. 2-ге, допов. (Київ – Харків: Право, 2022), 551–619.
- 1216 Юджин Лайонс вперше вжив термін *Homo Sovieticus* у книзі *Our Secret Allies: The Peoples of Russia* (New York: Duell, Sloan and Pearce, 1953), 371.
- 1217 S. Courtois, "Zbrodnie komunizmu," in *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania* by K. Bartosek, S. Courtois, J.-L. Margolin, A. Paczkowski, J.-L. Panné, N. Werth (Warsaw: Prószyński i S-ka, 1999).
- 1218 Олександр Гладун, «Віддалені наслідки втрат населення України від соціальних катастроф у ХХ столітті», у *Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром*. Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 4–5 квітня 2014, ред. кол.: Л. Сенік, Б. Моркляник, Р. Пак, М. Фіцуляк, І. Гаврилів, М. Чернописький, І. Хома, А. Федоришин, О. Музичко, О. Полянський. Всеукраїнське громадське об'єднання «Товариство відродження української нації»; Львівський національний університет ім. І. Франка; Національний університет «Львівська політехніка»; Інститут літературознавчих студій ЛНУ ім. І. Франка; КЗ ЛОР «Львівський історичний музей» (Львів: Добрий друк, 2015), 337–47.
- 1219 Нормандська четвірка — консультативний орган міністрів закордонних справ України, Німеччини, Франції та Росії.
- 1220 Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*, 116; Michael David-Fox, "What Is Cultural Revolution?" *The Russian Review* 58, no. 2 (1999): 181–201; Юрій Лаврінченко, *Розстріляне відродження: Антологія, 1917–1933* (Київ: Смолоскип, 2004); Lemkin, "Soviet Genocide in the Ukraine," 1–8.

- 1221 “Holodomor in the Context of Genocide: A Narrow vs Broad Definition of Genocide,” 3, 9. Лана Бабій надіслала підсумок результатів опитування електронною поштою членам Мережі дослідників Голодомору 19 жовтня 2019 року.
- 1222 Olga Andriewsky, “Toward a Decentered History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography,” in *Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*, eds. Andrij Makuch and Frank E. Sysyn (Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015), 15.
- 1223 Особисте спілкування з Вірою Аннусовою (1956 р. н.), вчителькою з села Бараниківка Біловодського району Луганської області, Україна, 20 листопада 2019 року в Києві під час конференції.
- 1224 Václav Havel, “The Power of the Powerless” (Essay), October 1978, 21. Вперше опубліковано в *International Journal of Politics* in 1979; в електронному доступі International Center on Nonviolent Conflict <https://www.nonviolent-conflict.org/resource/the-power-of-the-powerless/>.

Біографічні нариси та термінологія

Зміст біографічних нарисів та тлумачення ключових термінів узято з такого видання: Володимир Кубійович, *Енциклопедія українознавства*, т. 1–8 (1955–1976). Роз’яснення найчастіше вживаних термінів, пов’язаних зі злочином Голодомору-геноциду взято з авторитетних джерел: *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні* Василя Марочка (2018) та *Голодомор-геноцид: термінологія* (2019). Інші спеціалізовані довідкові джерела: *A Dictionary of Scientific Communism* (1984); *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor* (2018), 149–60; *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934* (2014), 349–357; *Енциклопедія історії України* під редакцією В. А. Смолія та ін. (2011) та *Академічний тлумачний словник української мови* (2018), онлайн-версія «Словника української мови» в 11 т. <http://sum.in.ua>.

агітація (від лат. *agitatus* — збуджувати громадські почуття) — політична діяльність, яка використовує всі можливі засоби інформації з метою роз’яснення політики якої-небудь партії чи організації.

агітпроп — скорочена назва відділів агітації і пропаганди при ЦК і місцевих комітетах ВКП(б) (до 1934 року), інструмент контролю свідомості населення.

актив — термін на позначення активних прихильників советської ідеології та економічної політики. Цей термін використовувався в періодичних виданнях у 1930-х роках для позначення партійних лоялістів. Серед активістів були *двадцятип’ятитисячники*, або російськомовні робітники промислових

підприємств, відправлені до сільської місцевості в Україну. Як правило, вони ставали головами колгоспів, сільрад, МТС, очолювали партійні осередки, виконкоми різних рівнів. До їх лав входили також десятихатники й двадцятихатники, які виконували роль наглядачів за односельцями (кожному визначалося 10 чи 20 дворів). Вони виконували функції інформаторів, які допомагали більшовицькій колоніальній владі виявляти так звані «антисовєтські настрої» серед місцевого населення. Також активісти служили в *буксирних бригадах*, які вилучали зерно.

Американська адміністрація допомоги була керована Гербертом Гувером, майбутнім президентом США. У 1921 році Конгрес США виділив 20 000 000 доларів відповідно до Закону про допомогу голодуючим у Росії. Асоціація надала допомогу 10 млн голодуючих, переважно в Поволжі. Наприкінці 1922 року вона почала надавати допомогу голодуючим в Україні. Її діяльність затримували через те, що в Україні більшовики проводили спецоперацію з придушення національно-визвольного опору. Робота асоціації припинилася в 1923 році, коли стало відомо, що совєтська влада відновила експорт зерна.

Евальд Амменде (1893–1936) — естонський журналіст, правозахисник і політик походженням з балтійських німців. У 1933 році, за наказом віденського кардинала Теодора Інніцера, Амменде очолив Міжконфесійний комітет допомоги голодуючим в Україні. У 1935 році вийшла його книга німецькою мовою *Muss Rußland hungern? Menschen und Völkerschicksale in der Sowjetunion*. Наступного 1936 року було опубліковано дещо скорочений англійський переклад *Human Life in Russia*. Його книга була найкращим оглядом публікацій у пресі про голод в Україні, тоді єдиним джерелом, яке вказувало на зв'язок між голодомором і совєтською національною політикою.

баланда — рідка некалорійна юшка з м'ясних відходів, наприклад кишок, із додаванням житніх або пшеничних висівок, якою годували в'язнів трудових таборів або тих, хто виконував сільськогосподарські роботи.

Всеволод Балицький (1892–1937), народився в Україні, перший голова ГПУ в УСРР з вересня 1923 по липень 1931 року, який особисто керував військовими частинами ГПУ для придушення селянських збройних повстань у 1929–1930 роках. Одночасно він був призначений заступником голови ОГПУ ССРСР з липня 1930 по 1934 рік і уповноваженим ОГПУ в УРСР у листопаді 1932-го — лютому 1933-го. З липня 1934 по травень 1937 року — народний

комісар внутрішніх справ (НКВС) України. У 1937 році був заарештований і розстріляний під час Великого терору.

бандура — український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми. Бандура має п'ятдесят струн, включно з короткими допоміжними. Вона походить від лютні, музичного інструменту, який з'явився в XVI столітті. Традиційно на ній грали кобзарі, тобто козаки, осліплені в полоні. Репертуар складався переважно з дум — різновиду балад про козацькі подвиги. Дума — це епічна поема, складена на основі історичних подій з вкрапленням релігійно-моралістичних елементів. Незважаючи на те, що багато тем у тій чи іншій формі стосуються військових подій, вони передають моральну настанову, згідно з якою людина повинна поводитися належним чином у стосунках із сім'єю та громадою. У грудні 1934 року за наказом Сталіна 337 українських кобзарів і лірників було запрошено хитростю на зустріч, після якої їх розстріляли разом з поводитирями на околиці села Козача Лопань під Харковом, а їх унікальні бандури спалили. Див. Юрій Міщенко, «Орест Скоп: Козак Мамай», Український музей, Нью-Йорк, 12 червня — 25 вересня 2016, http://www.ukrainianmuseum.org/ex_160612_SkopCossackMamai.html.

безбілковий набряк — типовий діагноз білкової «водянки», або опухання, в народному тлумаченні «брезки», який записували в книгах реєстрації цивільного стану, аби приховати справжню причину смерті внаслідок тривалого недоїдання та голодування. Тіло людини набрякало, особливо кінцівки, живіт, обличчя.

безбожники (безвірники) — члени Союзу войовничих безбожників ССРСР, створеного в 1925 році для боротьби з релігією. Вони стали активними учасниками антирелігійної кампанії 1928–1929 років, брали участь у нищенні та конфіскації церковного майна та ікон. Кампанія була спрямована на знищення засад традиційної селянської культури, що базувалася на моральних принципах християнства. Протягом 1932–1933 років більшість церков, монастирів і молитовних будинків було закрито та зруйновано або використано для зберігання конфіскованого зерна. Членів Союзу войовничих атеїстів часто залучали до *активу* та *буксирних бригад* з вилучення хліба.

безпритульні — сироти, які з різних причин (голоду чи депортації) залишилися без батьківської опіки. Спочатку це аномальне соціальне явище було

спричинене голодом 1921–1923 років, коли десятки тисяч дітей-сиріт виїжджали з охоплених голодом районів до міст України. У 1930-х роках причинами величезного напливу дітей-сиріт були розкуркулення, депортації, політичні репресії та Голодомор. У травні 1933 року на вулицях Харкова, тодішньої столиці України, блукали 11 000 безпритульних. У той час дитячі будинки та притулки не могли вмістити всіх безпритульних дітей, тож своєрідно боролися за зменшення їх кількості на вулицях — дітям ставили тавро на руці й виселяли за межі столиці без права на повернення, і, власне, права на життя.

боротьбисти — українська комуністична партія, що утворилася з лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів (есерів), під різними назвами діяла в 1918–1920 роках. Назва партії пов'язана з назвою її центрального друкованого органу — київською газетою «Боротьба». Спочатку більшовики об'єдналися з боротьбистами, які контролювали партизанський рух на селі, але незабаром після окупації України партію розпустили. Деякі з її провідних членів, серед них Григорій Гринько та Олександр Шумський, були кооптовані більшовиками і служили наркоматами освіти в Україні.

буксирні бригади склалися з сільських активістів, вчителів, учнів, інспекторів районних контрольних комісій і уповноважених представників партії, які були направлені з російських промислових центрів для забезпечення виконання хлібозаготівель в Україні. Вони вели агітацію, примушували селян вступати до колгоспів, проводили подвірні обшуки, примусово вилучали зерно, овочі, ламали долівки, печі, руйнували жорна, сільськогосподарський реманент. Ці дії часто супроводжувалися насильством, побиттям, виливанням приготовленої їжі, відбиранням одягу й взуття.

Микола Василенко (1866–1935) — український історик. На запрошення Михайла Грушевського Василенко увійшов до Центральної Ради. 3 травня 1918 року Гетьман Скоропадський призначив Василенка міністром освіти; на цій посаді Василенко пропрацював до 25 жовтня 1918 року. За цей короткий період він відіграв значну роль у заснуванні Всеукраїнської академії наук і університетів у Києві та Кам'янець-Подільському. У 1920 році Василенко очолив Всеукраїнську академію наук. У 1924 році його заарештували й засудили до десяти років ув'язнення нібито за те, що він був керівником Київського центру, який замишляв повалити комуністичну диктатуру та створити демократичні народні ради. Під тиском наукових кіл академік був звільнений. Через сильний психологічний стрес стан його здоров'я погіршився. У 1929 році

Василенка було звільнено з посади в академії. Його дружина Наталія Полонська-Василенко написала історію Всеукраїнської академії наук і монографію про українське жіноцтво в історії.

Григорій Ващенко (1878–1967) — педагог і теоретик освіти з Полтавщини. У 1923 році вступив до Полтавського інституту народної освіти. Як завідувач кафедри педагогіки присвятив свою роботу розвитку теорії колективного виховання Залужного. У 1933 році він був змушений піти у відставку. У пошуках роботи переїхав до Москви і після двох років без стабільної роботи влаштувався на посаду завідувача кафедри педагогіки Сталінградського педагогічного інституту. У 1943 році емігрував до Мюнхена, де став професором педагогіки Українського вільного університету. До кінця життя присвятив свою діяльність морально-патріотичному вихованню української молоді в діаспорі. У 1957 році він підготував проект системи освіти для незалежної України. У 1995 році для популяризації його спадщини в Україні його ім'ям було названо педагогічне товариство.

верства — давня назва східнослов'янської міри великих віддалей, що становила 1,06 км і вживалася до запровадження метричної системи.

виконавці — особи, які втілювали на практиці задуманий організаторами Голодомору злочин геноциду. Основними виконавцями були представники союзного, республіканського, обласного та районного партійного керівництва, органів советської влади та ГПУ, що забезпечували виконання рішень ЦК та РНК ССРСР на місцевому рівні. До безпосередніх злочинних дій — вилучення зерна, проведення тотальних трусів, організації кампаній цькування — шляхом ідеологічного зомбування та різноманітного примусу залучали сільський партійний і комсомольський актив, комнезамівців, ударників виробництва, вчителів. Постачання вчителів сільських шкіл продовольством обумовлювалося їхньою «участю» в цих заходах у складі буксирних бригад і комісій з розкуркулення.

відповідачі — система позасудових розстрілів, яка передбачала відповідальність населення за переховування або пособництво «бандитам». За наказом Затонського, голови наради з боротьби з бандитизмом Київського військового округу, від 30 травня 1921 року відповідачі призначалися двома представниками губвійськнаради та одним — із волосного комнезаму із розрахунку один чоловік на 20 хат у селах, не менше двох — у висілках та не менше одно-

го — на хуторах. У разі вбивства представника влади розстрілювалась удвічі більша кількість відповідачів. Особливий цинізм більшовицького «правосуддя» проявлявся у порядку визначення засуджених до страти: все вирішував жереб, який тягнули самі відповідачі.

ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).

воєнний комунізм — термін, яким В. Ленін охарактеризував внутрішню політику більшовиків 1918–1920 років із застосуванням заходів, спрямованих на будівництво комунізму в умовах воєнного часу, тобто за відсутності легітимної політичної влади та недіяльності звичайних економічних механізмів керування економікою. Вперше цей термін було вжито в 1921 році, після переходу до нової економічної політики (див. *НЕП*).

ворог народу (від лат. *Hostis publicus*) — за часів Сталіна вислів «ворог народу» мав досить широке тлумачення, і його могли застосовувати до будь-кого, з будь-якої причини та в будь-який час. Це було ганебне клеймо, яким могли очорнити як окрему особу, так і групу, спрямоване проти членів усіх соціально-політичних класів. Так звані «вороги народу» перетворювалися на ізгоїв, без дому, родини та роботи; їх заарештовували за сфабрикованими звинуваченнями, які не підпадали під амністію; вони перебували під загрозою розстрілу (негайно чи з відтермінуванням).

«*всесоюзний*» *голод* — термін, уведений до наукового обігу російськими істориками у 2007 році з метою розмити поняття *Голодомор*, вихолостивши його значення як геноциду української національної групи.

ВУАН — Всеукраїнська академія наук, заснована в 1918 році, ліквідована в 1929 році, ввійшла до складу Академії наук СРСР. Вона слугувала елементом державного контролю за політичною діяльністю інтелігенції.

ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

ВЦИК — (рос.) Всероссийский центральный исполнительный комитет, або *ВЦВК* (Всеросійський центральний виконавчий комітет).

ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і зловживанням владою, в народі відома як *ЧК*, ство-

рена у грудні 1917 року (перший очільник — *Фелікс Дзержинський*). Кадри цієї секретної спецслужби — чекісти.

геноцид — термін, утворений Рафаелем Лемкіним у 1944 році від грецького кореня *genos* (раса, плем'я) і латинського *-cide* (*caedere* — вбивати). Ознаки геноциду перелічені в «Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 року. Стаття I Конвенції ООН про геноцид стосується відповідальності, і підтверджує, що підписанти зобов'язуються запобігати геноциду та карати за нього, незалежно від того, чи він вчиняється в мирний, чи у воєнний час. Стаття II Конвенції ООН конкретно визначає геноцид як «будь-яку з наступних дій, вчинених з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

- a) вбивство членів такої групи;
- b) нанесення тяжких тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- c) зумисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення;
- d) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей в середовищі такої групи;
- e) насильницьке переміщення дітей з цієї групи до іншої».

голод — гостре відчуття потреби в їжі, тривале недоїдання через відсутність їжі.

голодомор — масовий голод, унаслідок якого гине багато людей, спричинений посухою, неврожаєм, демографічним дисбалансом або війною, яка зазвичай супроводжується голодом та епідеміями, що призводять до збільшення смертності. Це слово вжив Іван Франко в 1898 році в періодичному виданні «Літературно-науковий вісник» (т. 3, кн. 7) у перекладі з французької роману Еміля Золя для опису знедолених злидарів, бідаків, які потерпали від голоду. Воно походить від слів «голод» і «мор» (від латинського кореня *mort-* смерть), що означає «пошесна смерть, спричинена голодом».

Голодомор 1932–1933 років — апогей, кульмінація Голодомору-геноциду, штучно створений голод у підсоветській Україні.

Голодомор-геноцид — умисний акт масового знищення людей у підсоветській Україні та районах компактного проживання українців в ССРСР згідно зі ст. II Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 року. Цей злочин вчинили вище партійне керівництво та ГПУ ССРСР, а також рядові виконавці обласного й районного рівнів. Цей геноцид був спрямований проти українців як національної групи з наміром знищити національну культуру, перешкодити кристалізації нації та запобігти виходу України зі складу ССРСР. Згідно з концепцією Рафаеля Лемкіна, перше вістря атаки було спрямовано на українську інтелігенцію, друге — на духовенство, третє — на хліборобів-одноосібників. Етнічний склад було змінено через розпорошення українців теренами ССРСР і переселення російських лоялістів у знелюднені від голоду українські села. Згідно зі ст. II Конвенції ООН, усі перелічені акти геноциду простежуються у випадку Голодомору:

- a) українців, які чинили опір советській владі, вбивали (розстрілювали на місці, морили голодом);
- b) було заподіяно тяжких тілесних ушкоджень і розумового розладу всім жертвам Голодомору (тим, хто помер, і тим, хто вижив);
- c) існували зумисне створені життєві умови, розраховані на знищення українців (депортації, занесення на «чорні дошки», конфіскації зерна і всього їстівного, система паспортів, заборона на виїзд у пошуках їжі, примусова праця в концтаборах, висилки на спецпоселення за межі України в Сибір);
- d) усі ці дії унеможливляли народження дітей у середовищі української національної групи;
- e) Голодомор спричинив передачу дітей від батьків (депортованих, розкуркулених, розстріляних) до державних сиротинців, де їх виховували в лояльності до комуністичної ідеології та колоніального режиму.

Серед понад 7 млн жертв Голодомору були українська інтелігенція, духовенство та хлібороби советської України, а також Північного Кавказу, Центрального Чорнозем'я, Нижнього Поволжя та Казахської автономної республіки в складі Росії, заселених етнічними українцями, заморені голодом протягом 1932–1933 років, депортовані, ув'язнені і розстріляні в концтаборах і спецпоселеннях на Далекій Півночі Росії та в Сибіру. Наразі тридцять чотири країни визнали Голодомор геноцидом. Європейський парламент і

Парламентська асамблея Ради Європи офіційно засудили злочин сталінського режиму проти людства.

ГПУ (рос. Государственное политическое управление), або Державне політичне управління, правонаступник ЧК. У 1922–1934 роках ГПУ (українська аббревіатура ДПУ) — спеціальний орган більшовицького окупаційного режиму в підсоветській Україні, який здійснював політичні репресії, розстріли, арешти та депортації. З 1928 року ГПУ могло здійснювати слідство без дозволу прокурора, а з 1929 року були створені так звані «трійки» для пришвидшення розгляду судових справ (див. *трійка*). У 1932–1933 роках ГПУ забезпечувало виконання закону про «охорону соціалістичної власності» (відомого як «закон про п'ять колосків»), проводило арешти, депортації та розстріли всіх звинувачених у порушенні закону.

Михайло Грушевський (1866–1934) — історик і Голова Центральної Ради в 1917–1918 роках, родом з української шляхетної родини в польській частині Російської імперії, випускник Київського університету. У 1894 році він був призначений професором історії України у Львівському університеті, який тоді перебував у складі Австро-Угорської імперії. Грушевський висунув ідею про те, що український народ від часів заснування Київської Русі пройшов історичний шлях, відмінний від російського. У квітні 1918 року він був обраний першим президентом Української Народної Республіки (див. *УНР*), але потім емігрував після перевороту Скоропадського. Повернувся в Україну з Галичини в 1924 році, приваблений советською політикою українізації. Як завідувач кафедри новітньої історії України ВУАН був об'єктом нагляду ГПУ. У 1931 році його заарештували й вивезли до Москви, де він перебував під домашнім арештом. У 1934 році помер за загадкових обставин у Кисловодську на Північному Кавказі під час операції.

Сергій Грушевський (1892–1937) — небіж Михайла Грушевського, проректор Донецького інституту народної освіти, в'язень Соловецького концтабору, розстріляний в урочищі Сандармох у Карелії (Росія) в 1937 році.

губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії з початку XVIII ст. і в ССРСР до районування 1929 року.

ГУЛАГ, або ГУЛаг (російська аббревіатура від Главное управление лагерей), — мережа советських «виправно-трудова» таборів, створених за на-

казом Леніна в 1920-х роках, досягла свого піку під час сталінських репресій у 1930-х роках. Перші три коменданти советських таборів були євреями. Федір (Теодорс) Ейхманс з Латвії був комендантом Соловецького концтабору з 1924 по 1930 рік, потім очолив систему советських концтаборів ГУЛАГ. Його наступником став Лазар Коган, син купця, який керував будівництвом Біломорканалу в 1932–1933 роках. У 1932–1937 роках ГУЛАГом керував Матвій Берман, син власника цегельні. Під час Великого терору 1937–1938 років їх заарештували й розстріляли. Статистичних звітів про кількість ув'язнених і смертність у виправно-трудовах таборах до 1934 року, коли ГПУ було реорганізовано в НКВС, не велося або їх було знищено.

двадцятип'ятитисячники — активісти, партійці, комсомольці, робітники, відправлені до сільської місцевості в 1930 році для створення колгоспів та МТС. З 8 451 активістів, завербованих у Росії, близько 6 435 було відправлено в села України; решту добровольців відправили на Північний Кавказ, Нижню Волгу і в Казахстан. Більшість із них (80 %) очолили сільради. Показане завдання вони виконали до кінця 1931 року, коли в підсоветській Україні було колективізовано 85 % господарств.

дезінформація — запозичення з російської мови, що походить від назви відділу служби безпеки, створеного в 1923 році для поширення недостовірної інформації, запобігання витоку інформації про концтабори для політичних опонентів режиму та введення в оману громадської думки всередині та за межами новоутвореного ССРСР.

Фелікс Дзержинський (1877–1926) — етнічний поляк, професійний революціонер і керівник ЧК від її заснування в грудні 1917 року до його раптової смерті в травні 1926 року. У 1920 році Ленін командировав Дзержинського в Україну для приборкання населення і придушення Махна та інших повстанців під час проведення «антибандитської» операції, за що «Залізний Фелікс» був нагороджений орденом Червоного Прапора. У 1921 році Ленін призначив Дзержинського наркомом шляхів сполучення для організації доставок продовольчої допомоги голодуючим Поволжя і боротьби з казнокрадством та хабарництвом на залізницях. У лютому 1924 року, одночасно з виконанням обов'язків голови ЧК, він був призначений головою Комітету економічного розвитку ССРСР і отримав завдання підготувати інноваційний план розбудови економіки. У травні 1926 року на засіданні Політбюро він виступив з критикою

антипартійного блоку Троцького–Зінов'єва і в останній день засідання помер від зупинки серця.

Директорія — колективний орган державної влади відновленої *Української Народної Республіки* (УНР), яка проіснувала від 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. Директорія УНР прийшла на зміну Гетьманату *Павла Скоропадського*, який було повалено 14 грудня 1918 року, аби не допустити проголошення ним «федеративного союзу» з Росією. Директорію очолив Володимир Винниченко (представник Української соціал-демократичної робітничої партії), до її складу увійшли: Головний Отаман *Симон Петлюра* (Українська соціал-демократична робітничка партія), Федір Швець (Селянська спілка), Опанас Андріївський (Українська партія соціалістів-самостійників) та Андрій Макаренко (позафракційний, делегат від залізничників). Повстання призвело до зречення Скоропадським престолу на користь його ради міністрів, яка, своєю чергою, передала владу Директорії. Указом Директорії від 26 грудня 1918 року було створено новий уряд — Раду міністрів УНР, яку очолив Володимир Чехівський. Директорія скасувала багато законів гетьманського уряду та відновила законодавство Центральної Ради. Найважливіші з цих законів стосувалися розподілу землі, утвердження української мови як державної, автокефалії православної церкви та скликання Трудового конгресу. У січні 1919 року Директорія передала свої повноваження Трудовому конгресу — законодавчому органу УНР. Зважаючи на воєнний стан, Трудовий конгрес надав виконавчу владу Раді національних міністрів. Міністри призначалися Директорією і звітували їй між сесіями Трудового конгресу. 5 лютого 1919 року Директорія переїхала з Києва до Вінниці на кордоні з Польщею. Доводилося часто змінювати дислокацію залежно від подій на фронті. З метою заручитися підтримкою Антанти у війні проти більшовиків, Володимир Винниченко вийшов зі складу Директорії, а 11 лютого 1919 року її очолив Симон Петлюра. Коли перемовини з Антантою провалилися, був сформований новий соціалістичний кабінет Бориса Мартоса у Рівному 9 квітня 1919 року. Наприкінці серпня 1919 року його змінив кабінет Ісаака Мазепи. Повноваження в Директорії не були чітко розмежовані. Окрім виконання представницьких і законодавчих функцій, її члени іноді втручалися у справи виконавчої влади та провокували конфлікти з Радою національних міністрів. На засіданні Директорії та Ради національних міністрів 15 листопада 1919 року в Кам'янець-Подільському було вирішено, що за відсутності двох членів, які виїхали за кордон у державних справах, «верховна влада в справах Республіки [надається] голові Директорії і Головному Отаману Симону Петлюрі, який

іменем Директорії затверджуватиме всі закони і постанови, ухвалені Радою міністрів». А 21 травня 1920 року уряд республіки видав розпорядження, підтверджене Петлюрою, про відкликання двох членів Директорії через неповернення з-за кордону. Таким чином, Директорія перестала бути колективним органом, а всі її повноваження перейшли до Петлюри. Після смерті Петлюри 25 травня 1926 року всі повноваження перебрав голова тодішнього уряду УНР в екзилі Андрій Лівіцький.

Анатолій Дімаров (справжнє прізвище Гарасюта) (1922–2014) народився на Полтавщині. Його батько, працьовитий господар, мав велике хазяйство, чимало землі, утік від переслідувань. Його мати взяла прізвище покійного сільського вчителя Дімарова. Мати з трьома синами переїхала на Донбас, де влаштувалася вчителькою. Дімаров був одним із перших письменників, хто змалював події Голодомору в романі «І будуть люди» (три томи, 1964, 1966, 1968). Від переслідувань його вберегли популярність як прозаїка, так і особи, що отримала інвалідність унаслідок війни. Удостоєний Шевченківської премії 1981 року в галузі літератури за другий том роману «Біль і гнів» (два томи, 1974, 1980) — історичну епопею про український народ, його долю у XX столітті. З обох творів цензура вилучила приблизно третину роману.

ЗАГС — скорочення: (рос.) записи актів громадянського стану. Записи актів громадянського стану за 1932–1933 роки в українських державних архівах містять 3 млн фактів смерті, які охоплюють максимум одну третину території Голодомору. Акти смерті, безпосередньо пов'язані з Голодомором, становлять не більше ніж 1,5 % від загального обліку смертей відділами ЗАГС. Архівні документи систематично знищували в 1929–1930, 1937–1938 роках і влітку 1941 року напередодні нападу Німеччини на СРСР. Після реєвакації архівів у 1945 році подальші інвентаризації, проведені в 1949, 1955, 1957, 1962, 1965 і 1968 роках, призвели до навмисного знищення тисяч документів періоду 1928–1935 років.

Олександр Залужний (1886–1938) — педагог і теоретик освіти. Автор монографій про роль колективу у вихованні дітей. У 1907–1910 роках навчався в паризькій Сорбонні. Повернувшись в Україну, Залужний зосереджується на революційній діяльності. У 1917 році стає членом Української Центральної Ради. Невдовзі перебирається до Владивостока, де закінчує університет і залишається в ньому працювати викладачем та деканом. У 1922 році відвідує

Японію, знайомиться з організацією освіти в цій країні. Після повернення в Україну в 1924 році викладав у Харківському інституті народної освіти і очолював секцію соціальної педагогіки на науково-дослідній кафедрі педології. З утворенням у 1926 році Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) призначається на посаду керівника секції колективознавства. Переїзд до Москви в 1935 році і робота в Науково-дослідному інституті спеціальних шкіл і дитячих будинків Наркомпросу РСФСР не врятували його від переслідувань. У 1938 році заарештований і ув'язнений у концтаборі; реабілітований посмертно.

заручництво — система придушення повстанського руху, яку використовувала окупаційна більшовицька влада. В інструкціях до наказу Центральної комісії з боротьби з дезертирством при РНК УССР від 9 квітня 1921 року за підписом голови Раднаркому К. Раковського і командувача збройних сил України і Криму М. Фрунзе зазначалося, що заручники вилучалися з районів, де активно поширювався повстанський рух і населення матеріально підтримувало повстанців. У разі проявів «бандитизму» (тобто опору) у місцевості проживання заручників їм загрожував розстріл.

затірка (затирушка) — різновид низькокалорійного супу з борошна і води з домішкою сурогатів — трави, листя, вівсяної чи житньої полови. У серпні 1932 року, після прийняття закону про «п'ять колосків», хліб видавали лише трактористам, а також колгоспникам, що працювали в полі. У школах давали «гарячі сніданки». У листопаді 1932 року польові кухні в колгоспах припинили роботу, оскільки через невиконання хлібозаготівельних планів у селах, занесених на «чорну дошку», було вилучено все зерно та продовольство. Через масову смертність від голоду навесні 1933 року в колгоспах було відкрито 22 000 польових кухонь, щоби прогодувати тих, хто мав сіяти новий урожай.

Володимир Затонський (1888–1938) — нарком освіти УССР (з лютого 1933), родом з с. Лисець Ушинського повіту Подільської губернії. Отримав вищу освіту в Київському політехнічному інституті (1912). Двічі нарком освіти в перших советських урядах України (у жовтні 1922 року замінив Григорія Гринька на посаді). Хоча за правління Затонського тривала реорганізація шкіл, українізація шкіл прискорилася лише з приходом О. Шумського на пост наркома освіти. Уповноважений ЦК партії в районах та областях у справах «викачки хліба» з колгоспів і селянських дворів, прихильник карально-репресивних методів впливу на «ухильників» хлібозаготівлі. Обійняв посаду

наркома освіти після звільнення М. Скрипника в 1933 році. Очолив кадрову «чистку» Наркомосу УСРС, обласних та районних відділів освіти, професорсько-викладацького складу навчальних закладів і науково-дослідних інститутів. Заарештований у 1937 році, розстріляний у 1938 році.

Василь Івчук (1902–1938) — директор школи в селі Дударків Бориспільського району Київської області. Івчук влаштував для школярів практикум на м'ясокомбінаті, щоби діти могли працювати в обмін на гарячий обід. Таким способом він урятував усіх дітей шкільного віку від голодної смерті. Івчук став жертвою сталінського тоталітарного режиму. Рішенням трійки Київського обласного управління НКВС від 17 травня 1938 року Івчука заарештували та звинуватили як члена Польської організації військової, а 28 вересня 1938 року його розстріляли. Реабілітований у 1958 році. Через пів століття, 21 листопада 2007 року, нагороджений медаллю Героя України, посмертно.

ІНО — Інститути народної освіти, замінили університети в советській Україні.

Лазар Каганович (1893–1991) — советський та партійний діяч, родом з Радомисльського повіту Київської губернії Російської імперії (сучасна Україна), генеральний секретар ЦК КП(б)У (1925–1928) і секретар ЦК ВКП(б) (1928–1939). У жовтні 1932 року очолив надзвичайну комісію ЦК ВКП(б) з викачки зерна, яка під приводом хлібозаготівель вилучала продовольчі запаси в одноосібників на Північному Кавказі, зокрема Кубані, тим самим прирікаючи їх на смерть від голоду. У січні 2010 року Апеляційний суд м. Києва звинуватив його разом із Й. Сталіним, В. Молотовим, П. Постишевим, С. Косіором, В. Чубарем і М. Хатаєвичем в організації голоду в Україні в 1932–1933 роках, але кримінальне провадження щодо них було припинено у зв'язку з їх смертю.

карбованці — назва грошової одиниці в дореволюційній Україні та УСРС, що дорівнює 100 копійкам. Дизайн перших карбованців УНР розробив Георгій Нарбут у грудні 1917 року. Вони були надруковані в Києві та введені в обіг на початку 1918 року, ще до проголошення незалежності. Купюри були надруковані з написами трьома мовами: українською, польською та їдишем. Дизайн не лише підкреслював багатонаціональність населення України, але й об'єднував естетику українського козацького бароко та середньовічну від-

знаку Володимира Великого — тризуб. У березні 1918 року, коли Центральна Рада повернулася до Києва після відсічі першого наступу більшовиків, уряд запровадив нову валюту — гривню (1 карбованець = 2 гривні). Вони надійшли в обіг у вересні 1918 року, під час короткого правління гетьмана Скоропадського, коли було вирішено повернутися до первісного грошового позначення карбованців. Карбованці використовувалися протягом советського періоду. Після відновлення незалежності в 1991 році Україна знову ввела гривню. Див. Мирослава Мудрак, *Образний світ Георгія Нарбута та творення українського бренду* (Київ: Родовід, 2021), 75–77.

Тетяна Кардиналовська (1899–1993) — українська перекладачка, письменниця, донька російського генерала артилерії М. Кардиналовського. Після закінчення класичної гімназії навчалася на інженерному факультеті Київського політехнічного інституту, але її навчання було перервано революцією та війною. Її перший шлюб із Всеволодом Голубовичем, прем'єр-міністром УНР (січень–квітень 1918), закінчився розлученням. Однак вона продовжувала працювати в редакції газети «Червоний шлях», яку редагував її колишній чоловік. Згодом вийшла заміж за українського письменника Сергія Пилипенка. Пилипенко був розстріляний під час сталінських чисток у 1934 році. Як вдова колишнього «ворога народу», вона жила в Україні до Другої світової війни. У 1943 році вивезена на примусові роботи до Австрії. Після втечі з трудового табору жила в Італії, потім у Великій Британії. Після війни емігрувала до США, де викладала російську, а згодом і українську мову, в Гарвардському університеті. Написала мемуари «Невідступне минуле» (Київ: Дніпро, 1992).

Еммануїл Квірінг (1888–1937) — советський політичний і державний діяч, родом з поволзьких німців. Приєднався до есерів у 1906 році, а в 1912 році — до більшовиків. Після Першої світової війни очолював КП(б)У (жовтень 1918 — березень 1919, квітень 1923 — березень 1925). Виступав проти політики «українізації», переїхав з Харкова до Москви, працював економістом у Держплані. У 1937 році був заарештований і розстріляний. У 1956 році реабілітований, помертньо.

КНС — комітети «незаможних селян» (або *комнезами*), громадсько-політичні організації, створені більшовиками в 1920 році (в Україні проіснували до березня 1933). За підтримки ГПУ забезпечували виконання соціально-економічної політики окупаційної влади на селі (примусової колективізації та розкуркулення в 1929–1931 роках та вилучення хліба в

1932–1933 роках). КП(б)У контролювала комнезами на рівні повіту, а після адміністративно-територіальної реформи 1923 року — на рівні району.

колгости — скорочення: колективне господарство, або соціалістична форма виробничого об'єднання трудящих для колективного ведення сільського господарства, що ґрунтується на усупільненні основних засобів виробництва. Більшовики створили три види колгоспів: 1) Товарищество по совместной обработке земли (рос. Тсоз), 2) кооперативи (рос. артель) та 3) комуни. Так само як Ленін у 1919 році, Сталін у 1930 році не зміг змусити українських одноосібників записатися до комун, де всі засоби виробництва були усупільнені. Тсоз, який дозволяв зберігати незалежний контроль над виробництвом, не був прийнятний для влади. Знайшли компроміс у кооперативі, який дозволяв селянам тримати присадибні ділянки.

колективізація — економічна політика окупаційної влади, спрямована на ліквідацію приватної власності на землю 5,2 млн одноосібних господарств та примусового створення на їхній основі близько 25 000 колгоспів. Розпочалася ця політика після публікації статті Й. Сталіна «Рік великого перелому» восени 1929 року. Українських селян, які чинили масовий опір політиці колективізації і брали участь у збройних повстаннях, карали репресивними методами: депортували в концтабори, на спецпоселення в російську глуш або розстрілювали на місці. Україна була першою республікою, де тотальна колективізація мала бути завершена за один-два роки.

колонії — дитячі комуни, сиротинці, дитбудинки під контролем ГПУ, де дітей куркулів та інших «ворогів народу» виховували в лояльності до комуністичної ідеології та залучали до продуктивної праці у фабричних майстернях. Часто ці діти ставали ідеальними новобранцями для поповнення лав ГПУ.

Комінтерн — скорочення: Комуністичний інтернаціонал, або Перший інтернаціонал, було засновано в Лондоні в 1864 році. Другий інтернаціонал, тобто організацію соціалістичних і робітничих партій, було створено в Парижі в 1889 році. Третій інтернаціонал (1919–1943) був заснований у Москві в березні 1919 року з метою поширити комунізм у світі. Він включав представників з тридцяти країн, серед яких США, Німеччина, Франція, Велика Британія, Китай, Корея, Угорщина, Польща, Фінляндія, три країни Балтії, Швеція та Персія. Ці осередки були не самостійними партіями, а національними секціями Комуністичного інтернаціоналу, підконтрольними Кремлю.

Комсомол — скорочення: Всесоюзний ленинський комуністический союз молодіжи (рос. абрєвіатура ВЛКСМ) був заснований 29 жовтня 1918 року. Це була одна з низки молодіжних організацій, створених Компартією для виховання молодого покоління від жовтенят (віком від 7 до 9 років) до піонерів (9–14) та комсомольців (14–28), лояльних до комуністичної ідеології та правлячого режиму.

коренізація — політика укорінення советської влади в неросійських республіках. Це була неоднозначна політика, започаткована в 1923 році, спрямована на подолання опору більшовицькій економічній політиці та залучення населення України до розбудови советської держави. Національна політика більшовиків в Україні отримала назву «українізації». Вона нібито мала на меті підтримку вивчення рідної мови в школах і набір керівних кадрів, які володіли б мовою корінного населення. Політика «українізації» була припинена спершу за межами республіки в місцях компактного проживання українців, а потім і в самій Україні, коли Голодомор-геноцид досяг свого апогею в 1932–1933 роках. Ті, хто її втілював, були притягнуті до відповідальності за «націоналістичний ухил».

Станіслав Косіор (1889–1939) — етнічний поляк, більшовицький партійний і советський діяч, перший секретар ЦК КП(б)У (1928–1938), член політбюро ЦК ВКП(б) (1930–1938). Особисто керував операцією з придушення антисовєтських повстань весною 1930 року, організацією масових депортацій «контрреволюційних елементів» із прикордонних районів України в 1930–1931 роках, очолював «розстрільну комісію» з ухвалення смертних вироків для «саботажників» хлібозаготівлі (1932). Був розстріляний у 1939 році під час Великого терору. Апеляційний суд м. Києва в січні 2010 року визнав Косіора разом із Й. Сталіним, В. Молотовим, Л. Кагановичем, П. Постишевим, В. Чубарем і М. Хатаєвичем винним в організації геноциду українців в 1932–1933 роках, але кримінальне провадження щодо них було припинено у зв'язку з їх смертю.

КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України.

край — термін, введений у 1924 році для позначення шести територій Російської РФСР, населених національними меншинами. Одним із них був Північний Кавказ з великою кількістю українців. За переписом 1926 року на Північному Кавказі проживало понад 3 млн українців, де вони становили

37 % населення. Відсотки коливалися від 0,1 у південних регіонах до 61,5 у Кубанському районі (Краснодарський край) на північному заході.

Кубань — територія на схід від Кримського півострова, омивається річкою Кубань, Чорним морем, проходить на кордоні з Донським степом, дельтою Волги та Кавказькими горами. Нащадки запорізьких козаків заселили цю частину Північного Кавказу. Значний відсоток населення Кубані склали саме українці.

куркуль (рос. кулак) — ідеологічний ярлик, створений більшовиками для таврування дрібних власників як ворогів советської влади та їх ліквідації. Паралельно використовувались інші ярлики — «глитай», «мироїд», «експлуататор». Термін «куркуль» набув юридичного тлумачення в постанові РНК УССР від 13 серпня 1929 року «Про ознаки куркульських господарств, на які поширюються правила Кодексу законів про працю УССР». У 1930 році до куркулів приписали всіх, хто чинив опір колективізації, незалежно від власності на землю та матеріального стану. У них відбирали майно, конфісковували житло, переселяли на околиці села, за опір хлібозаготівлям розстрілювали або вивозили до Сибіру. За роки колективізації і Голодомору з України депортували близько 385 000 господарств.

Юрій Лавріненко (1905–1987) — літературознавець, критик і публіцист. У 1930 році, після закінчення Харківського інституту народної освіти, захистив дисертацію в Інституті літератури АН УССР. Під час сталінського терору в 1933–1935 роках кілька разів був заарештований, у 1935–1939 роках перебував у концтаборі в Норильську (Росія). Після звільнення перебував на засланні. Під час Другої світової війни він став біженцем і опинився в таборі для переміщених осіб у Німеччині. У 1950 році емігрував до США. У 1955–1960 роках разом з Іваном Кошелівцем редагував «Українську літературну газету». У 1949 році написав монографію «Соціалізм і українська революція», у 1953 році — «Український комунізм і советсько-російська політика щодо України: анотована бібліографія, 1917–1953» (*Ukrainian Communism and Soviet-Russian Policy toward the Ukraine: An Annotated Bibliography, 1917–1953*). У 1959 році опублікував антологію «Розстріляне відродження».

Дмитрій Лебєдь (1893–1937) — партійний і державний діяч, син російського робітника, який приєднався до більшовиків і після Лютневої революції очолював партійний осередок у рідному Катеринославі. У 1920–1924 ро-

ках був другим секретарем ЦК КП(б)У, згодом обіймав низку високих все-союзних і російських урядових посад. Відвертий противник українізації. У 1937 році заарештований, звинувачений в «українському націоналізмі» й розстріляний.

Василь Липківський (1864–1937) — український релігійний діяч, проповідник, публіцист, письменник і перекладач. У травні 1919 року відслужив першу Літургію українською мовою у соборі Св. Миколая в Києві. Хоча ця акція наразилася на опір російської ієрархії, яка позбавила сану Липківського, вона була позитивно сприйнята прихильниками нової української національної церкви. Влітку 1919 року Липківський став парохом Софійського собору в Києві. У жовтні 1921 року Всеукраїнський православний церковний собор у Києві, який у травні 1920 року проголосив створення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), обрав Липківського першим митрополитом. Без традиційної єпископської хіротонії Липківський був очорнений російською церквою як неканонічний єпископ поза апостольською спадкоємністю. Після обрання Липківський відвідав понад 500 парафій і наглядав за зростанням УАПЦ. Станом на 1927 рік церква мала 36 єпископів і понад 2 500 священників. Наполягаючи на активній участі мирян у церковних справах, він ініціював багато церковних реформ, змінив багато православних канонів і традицій, зокрема целібат єпископів, унаслідок чого до єпископської хіротонії допускалися одружені чоловіки. Він також наполягав на збереженні незалежності української церкви від Московського патріархату. Популярність Липківського невдовзі викликала до нього ворожнечу з боку советської влади, яка після арешту в 1927 році звільнила його з посади. З 1927 по 1937 рік він жив у передмісті Києва, під постійним домашнім арештом у страшних злиднях. У 1937 році був заарештований органами НКВД, звинувачений в антисоветській діяльності і розстріляний.

Анастасія Лисивець (1922–2011) — свідок Голодомору в Березані під Києвом, втратила майже всю сім'ю: батьків, молодших сестру і брата, а також тіток і дядьків. У 1950-х роках почала працювати вчителькою української мови та літератури в селі Куянівка Білопільського району Сумської області. Свої спогади Лисивець написала через сорок три роки після подій, не сподіваючись, що вони коли-небудь будуть опубліковані. Її мемуари «Скажи про щасливе життя...» (Київ: КІС, 2019) переклав англійською Олександр Мотиль *Speak of the Happy Life...* (2021).

личаки — плетене з лика або іншого матеріалу взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками. З давніх часів до 1930-х років вони широко використовувалися як взуття в Східній Європі та Росії, особливо в сільській місцевості. Їх плели з лика дерев (липи, верби, берези). Цей вид взуття був поширений у балтійських і фінських народів. Подібний вид взуття використовували японці (варадзі), північноамериканські індіанці і навіть австралійські аборигени.

Анатолій Луначарський (справжнє прізвище Антонов, 1875–1933) — письменник, есеїст і журналіст, родом з Полтавщини, працював наркомом культури й освіти в першому советському уряді, доки його не відправив у відставку Сталін у 1929 році. Луначарський помер у 1933 році в м. Ментон, Франція.

мангрупи (російською буквально «маневренні групи») — мобільні підрозділи ГПУ, які блокували села, проводили арешти, депортації та розстріли.

Маніфест Комуністичної партії був написаний німецькими філософами Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом і надрукований за кілька тижнів до Лютневої революції у Франції в 1848 році. Того ж року Маніфест Комуністичної партії був перекладений кількома європейськими мовами — французькою, польською, італійською, данською, фламандською та шведською. Вперше опублікований німецькою мовою, він був перевиданий у дванадцяти різних виданнях у Німеччині, Англії та Америці. Вперше опублікований англійською мовою в 1850 році, а в 1871 році вийшов друком у трьох різних перекладах в Америці. Російський переклад був опублікований у Женеві в 1869 році. Маркс і Енгельс написали передмову до другого російського видання, що вийшло в 1882 році.

Борис Матушевський (1907–1977) — син колишнього посла УНР у Греції, член Української партії соціалістів-федералістів. У 1923–1929 роках — студент Київського інституту народної освіти. Як один із підсудних на процесі СВУ засуджений до п'яти років позбавлення волі. Він вижив, отримав паспорт, покинув Україну й оселився в Хібіногорську (Росія), де працював на метеостанції в околицях Соловецького табору. Він був посередником і пересилав кореспонденцію родичам українських в'язнів. У 1938 році був повторно заарештований, але пережив заслання в Карелії. Під час Другої світової війни служив в армії. Йому не вдалося добитися звільнення своєї матері з концтабору. Помер у Києві від серцевої недостатності в 1977 році.

Нестор Махно (1889–1934) — лідер анархістів у 1917–1921 роках. Прагнув стати вчителем. У 1905 році вступив в анархістську партію. Його засудили до довічного ув'язнення за терористичну діяльність. У Бутирській тюрмі в Москві здобув загальну та політичну освіту. У 1918 році очолив опір Центральним державам і гетьману Павлу Скоропадському, скеровуючи рейди на поміщицькі маєтки. Його добровольчі загони легкої мобільної кавалерії використовували тачанки, на яких були встановлені кулемети. Його війська контролювали Гуляй-Поле на сході України. У березні 1919 року більшовики кооптували його в тимчасовий союз проти Антона Денікіна. У вересні 1919 року війська Махна уклали договір із регулярною армією УНР Симона Петлюри, але Махно продовжував діяти проти військ Денікіна самостійно. З поразкою Денікіна Махно досяг zenіту свого впливу в Україні. Його війська чисельністю приблизно 15 000–20 000 контролювали близько третини сучасної території України (Лівобережну та Південну Україну). У жовтні 1920 року Махно уклав договір з більшовиками й почав наступ на армію Петра Врангеля; більшовики тоді використали цю нагоду, щоби рішуче розправитися з махновцями. Махно був змушений тікати до румунського кордону і через Польщу та Німеччину — до Франції, де продовжував діяти в анархістських колах. Мемуари Нестора Махна «Русская революция на Украине» були опубліковані в Парижі в 1929 році.

Джеймс Ернест Мейс (James Earnest Mace, 1952–2004) — американський політолог, історик, дослідник українського «націонал-ухильництва», Голодомору, походив із черокі, народився в Маскогі (штат Оклахома), США. Отримав ступінь доктора історії в Мічиганському університеті в 1981 році. Його докторська дисертація була опублікована у вигляді монографії «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у Радянській Україні, 1918–1933» у 1983 році. Докторант Українського наукового ін-ту Гарвардського університету (1981–1984). З 1985 по 1988 рік працював виконавчим директором конгресово-президентської комісії США з вивчення Великого голоду в Україні (див. *Комісія Конгресу США з вивчення голоду*). У 1988–1990 роках активно співпрацював з Міжнародною комісією з розслідування голоду 1932–1933 років в Україні, виступав на її засіданнях. У 1990–1993 роках Мейс — науковий співробітник ін-ту Гаррімана при Колумбійському університеті. В Україні працював з 1993 року як професор політології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Помер у Києві в 2004 році у віці п'ятдесяти двох років. На його похоронах були присутні тисячі людей, а згодом над його могилою було споруджено пам'ятник, як і личить національному герою.

меншовики — послідовники меншовизму, члени меншовицької партії, утворили фракцію Російської соціал-демократичної робітничої партії після розколу на II з'їзді в 1903 році в Брюсселі. Разом з есерами вони відігравали вирішальну роль у робітничих і солдатських радах. Відмовляючись від революційної боротьби за відновлення советської влади, меншовики і есери об'єктивно сприяли зміцненню капіталістичних порядків. Їхню діяльність у 1923 році більшовики оголосили поза законом.

Міжнародна комісія з розслідування Голоду 1932–1933 рр. в Україні провела публічні слухання 23–27 травня 1988 року в готелі «Європа» у Брюсселі (Бельгія) та 31 жовтня — 3 листопада 1988 року в готелі «ООН Плаза» у Нью-Йорку. Ініціатором створення міжнародної комісії став юрист Володимир-Юрій Данилів з Торонто на Четвертій конференції Світового конгресу вільних українців у грудні 1983 року. Члени комісії заслухали свідків та експертів і опублікували звіт, у якому з'ясували аспекти тривалості, географії та кількості жертв голоду і встановили ознаки голоду 1932–1933 років в Україні як геноциду. Висновки цієї комісії були передані заступнику секретаря ООН з прав людини в Женеві 9 травня 1990 року та президенту Парламентської асамблеї Ради Європи 10 травня 1990 року.

Олександр Мізерницький (1883–1947) — український освітній діяч 1920–1930-х років, колишній боротьбист, навесні 1924 року очолив Спілку вчителів України. Був редактором часопису «Радянська освіта» та газети «Народний учитель», які видавала Спілка вчителів УРСР. Засновник Полтавської трудової колонії імені М. Горького, прототип персонажу першого розділу «Педагогической поеми» А. С. Макаренка. Захищав наркома освіти Олександра Шумського на лютневому засіданні Політбюро КП(б)У в 1927 році. У 1934 році був заарештований і поневірявся чотирнадцять років по концтаборах Сибіру.

Вячеслав Молотов (справжнє прізвище Скрябін, 1890–1986) — партійний та державний діяч СРСР. Скрябін взяв собі псевдонім «Молотов», що походить від російського слова «молот», оскільки воно мало «пролетарське» звучання. У 1920 році став секретарем ЦК КП(б)У. У 1921 році Ленін відкликав його до Москви. Як протеже Й. Сталіна, Молотов став членом Політбюро в 1926 році. Молотов обіймав посаду голови РНК СРСР з 1930 року до початку Другої світової війни. На цій посаді він керував колективізацією сільського господарства та виконанням плану першої п'ятирічки. Він підпи-

сував закони, які призвели до масових розстрілів «ворогів народу», і особисто керував комісією, яка вилучала зерно в Україні. Учасник і розробник советсько-німецької змови — «пакту Молотова-Ріббентропа» про поділ Польщі, загарбання території Західної Білорусії, держав Балтії. Апеляційний суд м. Києва в січні 2010 року звинуватив Молотова разом із Й. Сталіним, Л. Кагановичем, П. Постишевим, С. Косіором, В. Чубарем і М. Хатаєвичем в організації геноциду українців в 1932–1933 роках, але кримінальне провадження щодо них було скасовано у зв'язку з їх смертю.

Валентин Мороз (1936–2019) — провідний діяч українського національного руху, провів у советських тюрмах і концтаборах тринадцять років. У 1979 році в аеропорту Джона Кеннеді в Нью-Йорку його разом з чотирма іншими дисидентами обміняли на двох советських агентів КГБ. Протягом року він працював старшим науковим співробітником на історичному факультеті Гарвардського університету. У 1997 році повернувся в Україну, де працював викладачем університету.

НАН — скорочено: Національна академія наук УРСР, була заснована в 1918 році, ліквідована в 1929 році, ввійшла до складу Академії наук СРСР, слугувала елементом державного контролю за політичною діяльністю інтелігенції.

науковий комунізм — один із трьох основних елементів марксизму-ленінізму, який практикували більшовики; наука, що займається вивченням загальних соціально-політичних законів і закономірностей, способів, форм і методів зміни суспільства в комуністичному руслі відповідно до історичної місії пролетаріату (соціалістична революція); наука про боротьбу робітничого класу і соціалістичну революцію, про закономірності побудови соціалізму і комунізму, про світовий революційний процес загалом.

НЕП — нова економічна політика, започаткована в 1921 році, коли продрозверстку (експропріацію сільськогосподарської продукції) було призупинено та замінено фіксованим податком, що дало селянам можливість продавати свою продукцію на вільному ринку. Легалізація ринку змусила більшовицьку верхівку дозволити підприємницьку діяльність. Промисловість була націоналізована та організована в трести на основі принципів обліку витрат. Відродження виробництва відбулося після відновлення кредитно-банківської системи, введення стабільної валюти, розвитку кооперативного і приватного підприємництва. Політика була згорнута в 1928 році.

непман — принизливий ярлик для тих, хто скористався економічними можливостями Нової економічної політики Леніна (див. *НЕП*).

НКВД (рос. Народный комиссариат внутренних дел), або Народний комісаріат внутрішніх справ, замінив ГПУ після реорганізації в 1934 році.

НКО — Народний комісаріат освіти совєтської України.

номенклатура (від лат. *nomenclatura*, що означає систему імен) — правляча еліта ССРСР, яка обіймала ключові адміністративні посади в урядовій бюрократії, у ЗМІ, торгівлі, промисловості, сільському господарстві та освіті. Призначення на ці посади здійснювалося лише за погодженням з Комуністичною партією.

області — адміністративно-територіальні одиниці, введені в 1932 році замість округів.

ОГПУ — Об'єднане державне політичне управління, орган безпеки ССРСР (1923–1934) (див. *ГПУ*). Функціонував як позасудовий і каральний орган РНК ССРСР. Наступник ЧК, реорганізовано 15 листопада 1923 року з метою змусити мовчати противників совєтської влади. Москва контролювала галузевий осередок ГПУ в Україні та керувала «показовими процесами», які шляхом «спецоперацій», репресій і розстрілів ліквідували прогресивну частину інтелігенції, духовенства, хліборобів.

округи — адміністративно-територіальні одиниці, менші за губернії, запроваджені з 1923 по 1925 рік, скасовані в 1930 році та замінені областями в 1932 році в Україні.

отаман — керівна посада в українських козацьких військах. Верховним воєначальником козацького війська був Гетьман (споріднене від німецького *Hauptmann*, буквально «голова»). Отамани, як правило, обиралися козацькою радою або могли призначатися під час військових походів.

Охранка — таємна політична поліція, жандармерія, в Російській імперії.

Микола Павлушков (1907–1937) — студент Київського інституту народної освіти, родом з Тули (Російська імперія), був серед заарештованих у

1929 році у справі СВУ і відданий під суд разом з іншими провідними представниками української інтелігенції в 1930 році. Засуджений за організацію СУМ у 1925 році з метою встановлення незалежної демократичної Української республіки. На нього тиснули слідчі ГПУ, щоби він свідчив проти свого дядька академіка Сергія Єфремова як причетного до організації «контр-революційної» підпільної організації СВУ. Був засланий до Соловецького концтабору, розстріляний в урочищі Сандармох (Карелія, Росія) в 1937 році.

пайок — певний набір продуктів харчування, який отримували за спеціальними картками партійні та державні функціонери, працівники каральних органів, судів, прокуратури, військові, промислові робітники, працівники освіти та культури і їхні утриманці через дефіцит товарів у магазинах. У 1931 році була запроваджена ієрархічна система розподілу продуктів харчування. Під час кампанії з вилучення зерна отримували пайки добровольці-двадцятип'ятитисячники та уповноважені, які здійснювали «хлібозаготівлі», працівники сільрад, голови колгоспів, керівники МТС, а також задіяні у процесах колективізації і розкуркулення вчителі та сількори. Розмір та асортимент пайків залежали від категорій отримувачів. На початку 1933 року норми забезпечення були суттєво зменшені, а утриманці робітників та інтелігенції були позбавлені постачання. У сільській місцевості, де постачання покладалося на місцеві джерела (децентралізоване постачання), для всіх категорій, крім активістів, уповноважених та працівників політвідділів МТС, які отримували пайки в райцентрах, воно було припинене.

паспорти були запроваджені постановою советського уряду від 27 грудня 1932 року як адміністративно-фільтраційна акція. Причиною запровадження паспортизації в ССРСР було взяти на облік та регулювати міграційні потоки населення, а саме зупинити втечу голодних українців за продуктами в міста України, сусідньої Росії та Білорусії. Право на міграцію в межах ССРСР мали лише особи з паспортом. Мешканцям сіл не видавали паспорти, що обмежувало їхню свободу пересування протягом 1932–1933 років для працевлаштування і добування їжі для порятунку від смерті.

Симон Петлюра (1879–1926) — журналіст, літературний і театральний критик, голова Директорії, Головний Отаман військ і флоту УНР, уродженець Полтави. Будучи студентом теології, він приєднався до підпільного соціалістичного руху, працював журналістом і редактором, вивчав історію поселень українських козаків на Північному Кавказі і впорядковував архів Кубансько-

го козацького війська. Був першим Генеральним секретарем військових справ Центральної Ради, потім членом Директорії та Головним Отаманом військ і флоту УНР. Згодом став головою Директорії (у травні 1919 року) та головою українського уряду в екзилі (після листопада 1920 року). Загинув 25 травня 1926 року в Парижі від кулі більшовицького агента Самуїла Шварцбарта. Поховали Головного Отамана 30 травня на паризькому цвинтарі Монпарнас.

петлюрівці — послідовники Симона Петлюри, голови Директорії УНР. В СРСР пропаганда закорінювала в масовій свідомості поняття «петлюрівщина», «петлюрівці» як ворожі, шовіністичні, буржуазні, антибільшовицькі явища.

Григорій Петровський (1878–1958) — український советський політик. Був у складі російської делегації під час підписання Брест-Литовського договору в 1917 році. Брав участь у підписанні Брестського мирного договору РСФСР з державами Четверного союзу 3 березня 1918-го. Будучи головою ЦВК ССРСР, Петровський був одним із посадовців, відповідальних за реалізацію сталінської політики колективізації.

постгеноцидний синдром — сукупність стійких психологічних і поведінкових особливостей, зумовлених історичною травмою. Термін «постгеноцидне суспільство» ввів *Джеймс Мейс* для позначення довготривалих наслідків Голодомору. Тривалий стрес і «досвід» пережитого Голодомору призвели до викорінення характерних ознак української національної групи (підприємливість, ініціативність), деформації суспільних відносин (доноси, самосуди), зміни української самоідентичності (уникання вживання української мови, відмова від традицій). Примусова русифікація призвела до заниження самооцінки, що перешкоджає відновленню національної державності та національної історичної пам'яті.

Павел Постишев (1887–1939) — советський політик, родом з Іваново-Вознесенська Володимирської губернії Російської імперії. З 1923 по 1930 рік працював в Україні, з 1926 по 1930 рік був членом Політбюро КП(б)У. У січні 1933 року був направлений в Україну як особистий уповноважений Й. Сталіна. Другий секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Харківської міської та обласної партійних організацій. Місія Постишева в Україні полягала в тому, щоб усунути будь-яку опозицію політиці Сталіна шляхом «чистки» партійних лав від «націоналістичного ухилу». Відповідно до традицій домінантної

політичної культури в УСРС формувалася культ особи Постишева, який ходив у вишиванці, нібито піклувався долею дітей, відродив свято новорічної ялинки. Насправді він ініціював або підтримував політичні репресії та фальсифіковані судові процеси проти колишніх діячів українського національного руху. За офіційними демагогічними заявами про продовження українізації та бурхливий розвиток української культури «на советській основі» ховалися суто поліцейські репресивні акції проти української інтелігенції та церкви. Апеляційний суд м. Києва в січні 2010 року звинуватив П. Постишева разом з Й. Сталіним, В. Молотовим, Л. Кагановичем, С. Косіором і В. Чубарем в організації геноциду українців в 1932–1933 роках, але скасував кримінальне провадження через те, що підсудні на той час уже померли.

продразверстка (рос.) — експропріація сільськогосподарської продукції, спосіб реквізиції зерна та продовольства советською владою в 1919–1920 і 1930–1932 роках. Москва встановлювала зернову норму залежно від державних потреб, після чого квота розподілялася між республіками, областями, районами, колгоспами та самостійниками незалежно від наявності в господарствах залишків зерна. Невиконання норми спричиняло різноманітні репресивні заходи, аж до ліквідації селянських господарств і заслання боржників на Крайню Північ Росії та в Сибір для копання каналів, будівництва доріг, видобутку руди чи золота, вирубки лісу.

пропаганда походить від назви католицької організації *Congregatio de Propaganda Fide*, або Конгрегації поширення віри, створеної Папою Григорієм XV у 1622 році для місіонерської роботи. Поширення пропаганди спрямоване на ідейний вплив на широкі маси або певні групи людей, що має політичний або релігійний характер.

пуд — міра ваги, що дорівнює 40 фунтам (близько 16,4 кг) до запровадження метричної системи мір.

рабфак — скорочення: робітничий факультет, від рос. «рабочий факультет», або робітфак, був школою для підготовки випускників шкіл до вступу до вищих навчальних закладів і формування технологічної еліти пролетаріату.

радгости — скорочення: радянські господарства — соціалістичні державні сільськогосподарські підприємства, утворені в СРСР на базі колишніх маєтків, відчужених у поміщиків і переданих під контроль держави. У роки НЕПу

більшість радгоспів було об'єднано у трести. Протягом 1932–1934 років відбувався процес розукрупнення радгоспів, оскільки вони не могли забезпечити якісного обробітку землі, були нерентабельні й малопродуктивні, хоча забезпечувалися імпортною технікою і значними субсидіями, чим і відрізнялися від *колгоспів*. В Україні функціонувало 768 радгоспів.

Олександра Радченко (1896–1965) — свідок Голодомору, вчителька сільської школи з 1912 року, авторка щоденників, у яких описувала події та явища советського повсякдення в Україні з 1926 по 1935 рік. Перший її запис про голод датований лютим 1930 року, а останній — лютим 1935 року. У своєму записі від 5 квітня 1932 року вона записала до щоденника фразу: «Штучно створений голод набирає жажливий характер». Записала соціальні аномалії, викрадення дітей, випадки людоїдства. Під час обшуку 7 липня 1945 року її заарештували, виявили сім зошитів з нотатками, знищили частину, засудили на десять років каторжних робіт у концтаборах з обмеженням у правах на п'ять років і конфіскацією майна. Проживала у м. Вовчанську Харківської області. Померла в 1965 році, відбувши повний термін у таборах. Реабілітована посмертно 23 липня 1991 року. В архівах залишилися її зошити, опубліковані в Україні.

район — адміністративно-територіальна одиниця, складова частина республік ССРСР, країв та областей.

Крістіан Раковський (1873–1941) — советський політичний, державний діяч, дипломат болгарського походження, румунський підданий, російський більшовик. Очолював РНК в Україні (січень 1919 — червень 1923). Поборник інтернаціоналізму, він ставив під сумнів існування окремої української національності. Однак до кінця 1921 року змінив свої погляди. Він наполягав на більшій делікатності щодо українського національного питання, а також прагнув розширення політичної та економічної автономії УСРСР. У квітні 1923 року на XII партійному з'їзді РКП(б) різко критикував позицію Й. Сталіна в національному питанні. Після усунення від керівництва в Україні був послом ССРСР в Англії (1923–1925) та Франції (1925–1927). Повернувшись в ССРСР, продовжив безкомпромісну, але безнадійну боротьбу з Й. Сталіним. У грудні 1927 року його виключили з партії. У січні 1928-го Раковського вислали в Астрахань (нині місто в РФ). У 1929 році долучився до опозиції. У грудні 1936 року був заарештований і проходив у сфабрикованій справі «правотроцькістського блоку», а в 1938 році — засуджений до двадцяти

років ув'язнення. У вересні 1941 року, коли гітлерівці наближалися до Орла (нині місто в РФ), усіх політичних в'язнів місцевої тюрми розстріляли, серед розстріляних був і Раковський.

розкуркулення — форма політичного терору, спрямована проти заможного селянства, так званих «куркулів», орієнтована на ліквідацію економічних основ приватного підприємництва та сімейно-трудового укладу життя. У советській Україні кампанія «ліквідації куркулів як класу» маскувала антиукраїнську політику більшовиків. Під гаслами боротьби за соціалізм та виконання планів хлібозаготівель у заможних селян відбирали землю, худобу, реманент і навіть будинки, а їх самих відправляли на «виселки», засуджували до розстрілу або каторжних робіт у концтаборах на Крайній Півночі Росії та в Сибіру. Конфісковане майно наповнювало так звані «неподільні фонди» колгоспів.

РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків).

РНК — Рада народних комісарів у советській Україні.

Робос — скорочено: робітники освіти — профспілка працівників освіти в советській Україні, яка замінила Всеукраїнську вчительську спілку, розпущену більшовиками в 1920 році.

РСФСР — Російська Советська Федеративна Соціалістична Республіка.

саботаж — юридичний термін для позначення свідомого невиконання певних обов'язків або умисного недбалого їх виконання; одна з форм опору. Під час Голодомору термін трактувався ширше й позначав будь-які відкриті та приховані заходи протидії ідеологічній та господарській політиці окупаційної влади. Були як активні (агітація проти вступу в колгоспи, втеча з місць проживання, побиття, вбивства та замах на вбивство активістів, членів буксирних бригад, голів сільрад, представників влади), так і пасивні (переховування зерна, таємний перемел зерна, забій власної худоби, відмова створювати насінневі фонди, затягування термінів виконання планів посіву чи збирання врожаю) форми саботажу. Їх ГПУ класифікувало як злочини, що підлягали судовому розгляду. До «саботажників» було дозволено застосовувати «найжорстокіші та найсуворіші» репресії, включно з конфіскацією всього майна, арештом і депортацією.

Юрій Самброс (1894–1975) — педагог, філолог, родом з Тростянця Охтирської округи Харківської губернії. Освіту отримав у Харківському університеті. Учасник Першої світової війни (молодший офіцер піхотного полку Румунського фронту, два тижні перебував в армії А. Денікіна). Організатор профспілки освітян в Охтирці (1920–1924), автор статей з теорії і практики педагогічної освіти, підручника з історії України для учнів трудових шкіл. Викладач Сумського педтехнікуму, інспектор Сумської шкільної округи, редактор періодичного видання «Наша освіта». Доцент Сумського інституту соціального виховання (з 1 вересня 1930). У жовтні 1930 року Самброс був заарештований ГПУ під час хвилі арештів після процесу СВУ. Слідчі тиснули на нього, щоби він визнав свою участь у військовій націоналістичній організації. Ретельна стратегія самозахисту допомогла йому вибратися з в'язниці. У листопаді 1931 року його звільнено як «чужеродного елемента», але він продовжив освітню діяльність на посаді керівника педпрактикою студентів інституту народної освіти в м. Харків. Побоюючись подальших репресій, Самброс виїхав до Росії в пошуках роботи. Він оселився в Омську, потім у Новосибірську і, нарешті, в Камишлові Свердловської області. Викладав у педагогічному технікумі (1946–1954). Здобув ступінь доктора наук і був удостоєний звання почесного вчителя РСФСР. Його автобіографічні нариси «Щаблі: мій шлях до комунізму», написані в 1957 році, були опубліковані в 1988 році в Нью-Йорку.

СВУ — Спілка визволення України.

сексот — скорочення: (рос.) «секретный сотрудник», тобто «таємний співробітник». До співпраці державна служба безпеки залучала всі верстви населення, переважно шляхом погроз і шантажу. Від них вимагали повідомляти ГПУ про суспільні настрої, приватні розмови та антисоветську діяльність в організаціях, де вони працювали, чи громадах, де проживали.

Павло Скоропадський (1873–1945) — державний і військовий діяч, Гетьман всієї України та військ козацьких (1918), нащадок роду козацьких воєначальників XVII ст. Учасник російсько-японської війни (1904–1905). У 1912 році отримав звання генерал-майора та був зарахований до імператорського почту. Водночас виявляв велику зацікавленість у збиранні пам'яток української старовини, відновленні історичної пам'яті про свій рід. Захоплення минулим роду та історією України, однак, не переросло в політичне українофільство. Під час Першої світової війни командував кавалерійськими дивізіями та ар-

мійським корпусом. Після революції керував створенням першого Українського козацького корпусу у складі двох піхотних дивізій та артилерійської бригади. Він роззброїв і демобілізував пробільшовицькі військові частини, які поверталися з південно-західного та румунського фронтів, не даючи їм пограбувати Україну. У квітні 1918 року проголошений Гетьманом України. Намагався збудувати систему одноосібної влади, яка спиралася на історичні та національні традиції, мала тимчасовий характер і тяжіла до авторитаризму. Створена під його проводом Українська Держава досягла значних успіхів у зовнішній політиці, розбудові економіки, розвитку культури, але не змогла вирішити найголовніших — земельного та соціального — питань. Оскільки зовнішньою гарантією стабільності були німецькі війська, то воєнна поразка Четверного союзу в листопаді 1918 призвела до вибуху протигетьманського повстання лівих і національних партій, формальним приводом до якого стала Федеративна грамота від 14 листопада 1918 року — проголошення курсу на федерацію з небільшовицькою Росією. На чолі повстання був Український національний союз, який 14 листопада створив Директорію. Скоропадський, не бажаючи продовжувати братовбивчу боротьбу між українцями, 14 грудня 1918 року підписав зречення і за допомогою німців виїхав до Берліна (Німеччина). Збірка нарисів про Скоропадського, упорядкована його донькою Оленою Отт-Скоропадською, вийшла 1993 року під назвою «Останній гетьман». Його спогади під редакцією Ярослава Пеленського були опубліковані в 1995 році.

Микола Скрипник (1872–1933) — партійний і советський діяч, більшовик, нарком освіти України (1927–1933), родом з Ясинуватої на Донеччині. Після Жовтневого перевороту 1917 року — член першого та другого советських урядів в Україні. У 1918–1919 роках — працівник апарату ЧК, очолював органи державної інспекції та контролю, причетні до каральних висновків Реввійськтрибуналу щодо українських повстанських загонів. Нарком внутрішніх справ, юстиції (1921–1923), генпрокурор (із січня 1923), заступник голови Ради народних комісарів, голови Держплану, був також членом ЦК РКП(б) (1927–1933) і Виконкому Комінтерну, шість разів делегатом конгресів Комінтерну, керівником української делегації. У внутрішньопартійній боротьбі підтримував Сталіна проти опозиції. На знак визнання його плідного літературного внеску Скрипник був обраний членом Академії наук УРСР. Він також редагував один із провідних журналів для освітян України. Особисто очолив кампанію проти наркома освіти, справжнього українізатора О. Шумського, звинуватив його у так званому

«націонал-ухильництві». Публічно не заперечував курсу на примусову колективізацію, однак захищав самостійність українського наркомату, розвиток української мови і культури. Був рішучим захисником культурної автономії українців за межами республіки в Російській СФСР. Засуджував фігурантів сфабрикованої ГПУ судової справи СВУ 1930 року — українських учених, професорів вишів, агрономів, студентів. Знав про тотальне вилучення зерна в 1931–1932 роках, що призвело до голодування сільських учителів і дітей сиротинців. Прозріння з'явилося на початку літа 1932 року, коли голод охопив половину районів України. У лютому 1933 року політбюро ЦК КП(б)У звільнило Скрипника з посади наркома освіти, призначило головою Держплану УССР. Після політичного цькування і звинувачення в помилках на «ідеологічному фронті» 7 липня 1933 року Скрипник наклав на себе руки.

скрипниківка — Харківський правопис, підготовлений у 1926 році Державною комісією з регулювання українського правопису Наркомату освіти. Він був формально затверджений у вересні 1928 року Скрипником. Це був перший загальновизнаний український правопис. Згодом його було реформовано в 1933 році через нібито «націоналістичні ухили».

СНК — (рос.) Совет народных комиссаров, або Рада народних комісарів, — вищий виконавчий і розпорядчий орган ССРСР (1923–1946).

Дмитро Соловей (1888–1966) — історик, економіст, публіцист, уродженець Полтавщини. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1914). Учасник Першої світової війни (1916–1917). Працював у статистичному управлінні, захистив дисертацію, згодом — науковий співробітник Інституту історії української культури (до 1932). Штатний співробітник ЦСУ УССР, очолював відділ статистики промислової кооперації (1933–1936). У 1944 році виїхав до Німеччини, перебував у таборі для інтернованих біля Ганновера. У 1950 році емігрував до США. Досліджував демографічні наслідки більшовицького терору. Він є автором праць «Голгота України» (Вінніпег, 1953, репринтне видання в 1993 в Україні), «Голод у системі колоніального панування ЦК КПРС в Україні (до 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ї річниці голоду 1932–1933 рр. в Україні» (Мюнхен, 1959) та «Українська наука в колоніальних путях» (1963), у яких ідеться про колоніальний статус України та її науку. Помер Соловей 9 липня 1966 року в м. Сент-Пол (штат Міннесота, США).

соцвих — скорочення: соціальне виховання, що означає суспільне виховання в дошкільних закладах та початкових школах у советській Україні.

соціалісти-революціонери (есери) — члени Української партії соціалістів-революціонерів. У Росії партія була організована в 1906 році й до літа 1917 року налічувала понад мільйон членів. У боротьбі за політичну владу партія робила ставку на тероризм. У листопаді 1917-го в партії стався розкол: ліві есери пішли на союз з більшовиками. У травні 1921 року відбувся суд над есерами. Праві есери припинили існування в 1925 році.

спецпереселенці — розкуркулені українські сім'ї, яких позбавили майна та депортували на виселення до Крайньої Півночі, Уралу, Західного Сибіру в Росії, а також у степи Казахстану. Вони стояли на найнижчому щаблі централізованої системи розподілу продовольства в ССРСР, на один щабель вище в'язнів концтаборів.

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік (рос. Союз Советских Социалистических Республик, скорочено ССРСР).

СССР — Союз Советських Соціалістичних Республік (див. *СРСР*).

станція — у дореволюційній Росії і на Східній Україні — адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входило одне чи кілька козацьких поселень; в ССРСР — населений пункт сільського типу на Дону, Кубані та в інших колишніх козацьких областях.

Іван Стешенко (1873–1918) — український громадсько-політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник. Спільно з Лесею Українкою, М. Коцюбинським та ін. заснував у Києві групу «Українська соціал-демократія» (1896). Викладав у Київській жіночій гімназії, але вже 1897-го був заарештований і висланий із Києва, куди знову повернувся 1907 року. Був членом «Старої громади», Української соціал-демократичної робітничої партії, Історичного товариства Нестора Літописця, секретарем Українського наукового товариства в Києві, дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (з 1917). У 1915-му очолював Тетянинську гімназію для біженців, де навчалися діти галичан, насильно вивезених до Києва під час окупації Галичини російською армією. Після революції 1917 року — організатор і голова Товариства шкільної освіти, член Української Центральної Ради. Генеральний секретар

(з червня 1917), згодом — міністр (січень–лютий 1918) освіти. Співредактор «Робочої газети» (1917–1918). Большевики засудили його на смерть, і він був убитий у Полтаві. Похований у Києві.

СУМ — Спілка української молоді.

супряга — старовинна форма спільної праці української сільської бідноти, за якою кілька дворів об'єднували робочу худобу й реманент для виконання сільськогосподарських робіт. Після Жовтневої революції — одна з найпростіших форм виробничої кооперації.

територія Голодомору — територія УССР, а також місця компактного проживання українців на теренах РСФСР (Кубанський округ Північного Кавказу, Нижнє Поволжя, Зелений клин на Далекому Сході, Сірий клин — північна частина Казахської АССР), на яких влада свідомо організувала в 1932–1933 роках Голодомор з наміром підрубати під корінь генетичний фонд українського етносу шляхом знищення голодом критичної кількості селян і упокорення тих, хто вижив. Формування території Голодомору розпочалося восени 1931 року, протягом першої половини 1932 року вона охопила більше третини адміністративних районів України, а вже в першій половині 1933 року — 300 районів. Пересічна смертність від штучно створеного голоду становила до 35 %, але траплялися райони з вищим рівнем.

Тимчасовий уряд (рос. Временное правительство) було створено одразу після зречення російського імператора Ніколая II в березні 1917 року. Тимчасовий уряд проіснував приблизно вісім місяців і припинив своє існування, коли большевики прийшли до влади після так званої «Жовтневої революції», або перевороту 1917 року. Очолював Тимчасовий уряд князь Георгій Львов (1861–1925), а потім Александр Керенський (1881–1970).

Торгсін — скорочення: (рос.) «Торговля с иностранцами» — спеціальна мережа державних магазинів для торгівлі з іноземцями, створена в 1930 році. Іноземці, які відвідували ССРСР, або іноземні експерти, які працювали на советських новобудовах, могли купувати товари в цих магазинах за тверду валюту. Починаючи з 1931 року філії поширилися до районного рівня і стали доступними для пересічних громадян. Під час Голодомору магазини використовувалися для скуповування за безцінь у голодного населення так званого «побутового золота» (ювелірних виробів, нагород, годинників, монет

старого карбування) в обмін на продукти харчування та товари іноземного виробництва. У січні 1932 року працівники магазинів почали отримувати продовольчі пайки, щоби запобігти крадіжкам. Працівник магазину мав право на 1 кг масла, 1 кг копченостей, 3 кг борошна, 2 кг макаронів, 1 кг рису, 1 кг цукру, 1 кг оселедця, 1 кг сиру, рибних консервів в олії, і шматок мила на місяць. Часто ці продукти продавалися на чорному ринку за непомірними цінами. Водночас люди на межі голодної смерті змушені були здавати цінні сімейно-обрядові реліквії (обручки, медалі чи коштовності) до приймальних пунктів в обмін на продукти харчування. У травні 1932 року в Україні працювало лише 26 контор, але станом на жовтень 1933 року мережа нараховувала 263 контори. Усього в 1932–1933 роках в СРСР було «мобілізовано» приблизно 66 тонн золота (21 тонна — у 1932 році та 45 тонн — у 1933 році), 40 млн валютних рублів вистачило для закупівлі устаткування для ДніпроГЕСу і Харківського тракторного заводу. У 1933 році бакалійні товари становили 90 % продажів Торгсіню. Через нестачу продовольства тисячі квитанцій, отриманих в обмін на цінні речі, так і не були погашені.

тройка — (укр.) *трійка* — виїзні судово-слідчі бригади, які розслідували справи безпосередньо на місцях для посилення репресій проти саботажників хлібозаготівель; також займалися виявленням так званих «контрреволюційних» елементів. До складу трійок входили секретар райкому, секретар райвиконкому, начальник районного ГПУ.

трудодень — форма обліку роботи та оплати праці колгоспників. Ця форма розрахунків була введена в 1930 році, адже в державі не була налагоджена дієва банківська система грошового обігу. Станом на весну 1931 року ця система оплати була нав'язана 84 % колгоспів України. Розрахунки в натуральній і грошовій формах мали відбуватися двічі на рік — аванс (липень–серпень) і повний розрахунок (за рішенням правління колгоспу). Оплата за сільськогосподарські роботи поділялася на п'ять розрядів, кожен з яких оцінювався в розмірі 1–2 трудодні, а оплата коливалася в межах від 60 коп. до 1 крб. 20 копійок. Мінімального гарантованого платежу не існувало. Це визначалося різними факторами: і розміром урожаю, і принципом розподілу, і доведеним «згори» планом хлібозаготівлі. Наприклад, боронування 6 га оцінювалося в 1,5 трудодня, а викопування 600 ц картоплі або тонни цукрових буряків – 1,75 трудодня. Розподіл зерна на трудодні заборонявся до виконання колгоспом встановлених норм хлібозаготівель. Часто після виконання зобов'язань перед державою в колгоспах нічого не залишалося. Восени

1932 року за невиконання нереальних хлібозаготівельних завдань колгоспників позбавляли зароблених «трудоднів» (іноді до третини), а після занесення на «чорну дошку» почали відбирати і зерновий аванс. У 1933 році майже 48 % колгоспів України не видали колгоспникам оплати на трудодні, тобто близько 4 млн колгоспників, які працювали в полі, та 14 млн їхніх утриманців були позбавлені засобів існування.

Кость Туркало (1892–1979) — український громадсько-політичний діяч, інженер-хімік, публіцист, мемуарист. Народився в родині православно-го священника, закінчив духовну семінарію в Кам'янець-Подільському, а потім навчався на інженера в Київському політехнічному інституті. Член *Центральної Ради* (1917–1918), науковий працівник *ВУАН*, один із провідних діячів українізації (1924–1926). Редактор технічного відділу Інституту української наукової мови (1926–1929). Кілька разів був заарештований большевицькою владою (1921, 1930). На процесі *СВУ* (1930) засуджений до 3 років суворої ізоляції. Перебував у засланні до 1939 року. З 1943 року — на еміграції, з 1949-го — у США. Він опублікував список підсудних у процесі *СВУ* у книзі «Чорні справи Кремля» в 1950-х роках.

Юрій Тютюнник (1891–1930) — військовий діяч, генерал-хорунжий Армії *УНР*. Прапорщик царської армії, учасник Першої світової війни. Після Лютневої революції 1917 року — активний діяч українського військового руху, учасник Другого Всеукраїнського військового з'їзду (1917), член Української Центральної Ради. З весни 1918-го — обраний кошовим отаманом Вільного козацтва. Влітку 1918 року — один із керівників збройного повстання проти австро-німецьких військ і гетьманської влади, заарештований, звільнений в грудні 1918 року внаслідок протигетьманського повстання. У травні 1919-го на чолі загону приєднався до Дієвої армії *УНР*. У чині бригадного генерала брав участь у Першому Зимовому поході та організував Другий Зимовий похід у 1921 році. У 1923 році внаслідок проведеної *ГПУ* *УССР* оперативної комбінації був виведений із-за кордону на територію України та заарештований. Співробітникам *ГПУ* вдалося використати його у своїх цілях. На їхнє замовлення він описав усе пережите, змалював переважно темними фарбами політичних і військових діячів *УНР*, що дало противникові бажаний пропагандистський ефект. Тютюнник зіграв самого себе у фільмі «*ПКП*» (Піلسудський купив Петлюру), який спаплюжив український національно-визвольний рух. У своїх спогадах колишній отаман стверджував, що зробив усе можливе, щоби люди зрозуміли, що фільм — брехня. Запеклий

ворог комуністичної влади, Тютюнник все ж викладав тактику партизанської війни в Харківській школі червоних старшин, де розповідав про свої подвиги тим, проти кого вони були спрямовані. Тютюнника заарештували в 1929 році і вивезли до Москви, розстріляли в 1930 році.

УНР — Українська Народна Республіка. Після захоплення влади в Росії більшовиками *Центральна Рада* проголосила Українську Народну Республіку, визначивши її кордони та її федеративний зв'язок з Росією своїм III Універсалом від 20 листопада 1917 року. Центральна Рада мала підтримку більшості населення України. Більшовицький уряд Росії визнав УНР 17 грудня 1917 року і одночасно оголосив Центральній Раді ультиматум. Червона армія розпочала військову інтервенцію в Україну. У Києві зібрався Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів, який підтримав Центральну Раду УНР. Більшовики створили суперницький, опозиційний уряд у Харкові 25 грудня 1917 року. Тоді ж Рада направила делегацію на мирні переговори з Центральними державами до Бреста. 25 січня 1918 року, у розпал війни України проти російських більшовиків, Центральна Рада представила IV Універсал, який проголошував УНР незалежною і суверенною державою. Центральна Рада прийняла низку законів про встановлення 8-годинного робочого дня, земельну реформу, а під час перебування на Волині — закони про грошову систему, державний герб, громадянство УНР та адміністративно-територіальний поділ України. Найважливішим законодавчим актом Центральної Ради було прийняття Конституції УНР 29 квітня 1918 року. Після підписання Брест-Литовського мирного договору 9 лютого 1918 року німецька армія зайшла на територію України, окуповану більшовиками, але між німцями та УНР виник конфлікт через втручання Німеччини у внутрішні справи України. Тому 29 квітня 1918 року за підтримки німецької армії відбувся державний переворот і генерал *Павло Скоропадський* був проголошений гетьманом Української Держави. Гетьман Скоропадський розпустив Центральну Раду. У грудні 1918 року, зазнавши поразки у Першій світовій війні, німецькі війська вийшли з України, а Скоропадський зрікся престолу та виїхав до Німеччини. Директорія УНР створила міністерство у справах національностей із заступниками міністрів у справах єврейської, польської та російської меншин. Школи для національних меншин створювалися в районах компактного проживання відповідних народів. Територія України була розділена за результатами Ризького договору 1921 року між Польщею та Росією. Уряд УНР в екзилі продовжував своє існування за кордоном до 1992 року, коли він формально припинив своє існування зі створенням незалежної Української держави.

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка. Після прийняття конституції 1936 року, відомої як Сталінська конституція, офіційна назва була змінена шляхом перестановки двох слів, Радянська перед Соціалістичною.

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Андрій Хвиля (справжнє прізвище Олінтер, 1898–1938) — український советський діяч з колишніх боротьбистів, родом з Бессарабії. У КП(б)У вступив у 1918 році, спочатку працював заступником завідувача агітпропвідділу (1925–1926), а потім — завідувачем відділу преси (1926–1928), завідувачем культпропвідділу та агітпроппресвідділу (1928–1933). У 1933 році був призначений заступником наркома освіти України. Особливо відзначився в «боротьбі проти українського націоналізму» і спричинився до ліквідації багатьох діячів української культури. У пресі цював твори Миколи Хвильового в 1928 і 1930 роках. Після самогубства Миколи Скрипника в 1933 році Хвиля розкритикував колишнього наркома освіти за внесення правописних змін до української мови в серії статей «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті». Хвиля був автором першої переробки українського правопису в напрямі зближення української мови з російською. У 1937 році Хвиля був заарештований і наступного року розстріляний.

Микола Хвильовий (1893–1933) — український прозаїк, поет, публіцист. Народився Микола Фітільов (справжнє прізвище) у родині Григорія Фітільова та вчительки Єлизавети Тарасенко в Тростянці на Харківщині, вчився у класичній гімназії (не закінчив). У 1915 році був призваний в армію. У 1917 році під час Лютневої революції очолював солдатську раду в Українській 14-й дивізії, де вів просвітницьку та пропагандистську діяльність. Після Жовтневої революції 1917 року його політичний ухил перемістився вліво. У 1918 році нетривалий час був начальником штабу есера Т. Пушкаря, який очолив повстання проти більшовиків у селі Мурахва Богодухівського району (у 1933 році всі мешканці були заморені голодом). У 1919 році вступив до комуністичної партії. Його роман «Вальдшнепи», який цензура оголосила «антипартійним» і «контрреволюційним», залишився незакінченим і неопублікованим, коли автор наклав на себе руки у травні 1933 року. Його останній і найрадикальніший твір «Україна чи Малоросія?» був заборонений. Його бачення історичної місії України отримало назву «хвильовізм». Один з найвідоміших представників розстріляного відродження, ідейний натхнен-

ник гасла «Геть від Москви!». Його послідовники були фізично знищені під час сталінського терору або змушені стати соцреалістами.

Петро Холодний (1876–1930) — український державний, громадський діяч, член Української Центральної Ради, художник-авангардист, учений-хімік. Він був одним із засновників сучасного українського стилю, який називають «неовізантинізм». Від 1899 до 1917 року працював професором хімії в Київському політехнічному інституті. Під час національно-визвольної боротьби (1917–1921) увійшов до Секретаріату освіти Центральної Ради. За часів Директорії УНР був міністром освіти. У 1921 році після поразки визвольних змагань він з урядом УНР емігрував до Тарнова в Західній Галичині (Польща). У 1924–1930 роках працював над оздобленням однієї з найкращих пам'яток ренесансної архітектури Львова — Успенської церкви, для якої виконав ікони та вітражі. У 1928 році він поїхав до Парижу з метою зібрати матеріал до майбутньої картини, що була би присвячена смерті Симона Петлюри. Зібрав необхідний йому матеріал, але задум залишився нереалізованим. Художник раптово помер у віці п'ятдесяти чотирьох років.

Центральна Рада — перший український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій, згодом парламент України, заснований у березні 1917 року в Києві. Його головою було заочно обрано *Михайла Грушевського*. Своїми чотирма Універсалами Центральна Рада повела Україну від самостійності до незалежності. У квітні 1917 року була обрана нова президія Ради, головою якої став *Грушевський*, віцепрезидентами — *Сергій Єфремов* і *Володимир Винниченко*. За час свого існування Рада провела дев'ять пленарних засідань. На кінець липня 1917 року Рада складалася з 822 депутатів, які представляли всі верстви суспільства, зокрема українських селян, солдатів, робітників, а також українську, російську, єврейську та польську соціалістичні партії, а також професійні, освітні, економічні, громадські організації та національні меншини — молдаван, німців, татар, білорусів. Із 822 депутатів було обрано 58 депутатів Малої Ради, 18 з яких представляли національні меншини. Уряди неодноразово змінювалися під керівництвом *Володимира Винниченка* від червня 1917 до січня 1918 року та *Всеволода Голубовича* — з січня по квітень 1918 року.

ЦК — Центральний комітет.

ЦКК — Центральна контрольна комісія.

ЦЧО — Центрально-Чорноземний округ Російської СФСР (1928–1934), до якого входили міста Воронеж, Курськ і Тамбов із населенням 11 млн осіб (1931). За переписом 1926 року в ЦЧО проживало від 1,5 до 2 млн українців, зокрема близько 1,1 млн українців у Воронежській області та 600 000 — у Курській області.

червоний терор — крайні заходи, до яких вдається революційна влада у відповідь на жорстокі й підступні дії «контрреволюційних» сил; період репресій і масових убивств, які здійснювала ЧК, починаючи з 1918 року, проти політичних ворогів більшовиків в Україні. Система більшовицьких позасудових убивств включала два методи: розстріли цивільних осіб, звинувачених у переховуванні чи пособництві «бандитам» (див. *відповідачі*), і захоплення заручників, що використовувалося для терору та демілітаризації населення (див. *заручництво*).

«чорні дошки» — репресивний елемент механізму Голодомору, що полягав в адміністративній та соціально-економічній ізоляції сіл, колгоспів, сільрад і селянських дворів за невиконання квот, встановлених центральною владою. Уперше термін «чорна дошка» використав Сталін у промові на IV конференції КП(б)У в березні 1920 року, засуджуючи шахтарів Донбасу, які ухилялися від призову на військову службу. Повернулися до застосування режиму «чорних дощок» після скасування НЕПу в першій половині 1928 року. У листопаді 1932 року цей захід було впроваджено на Кубані (Північний Кавказ), а потім він набув масового поширення в Україні. У постанові РНК УССР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 року «Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі», докладно виписано суть режиму «чорних дощок». Ця постанова створила в українських селах «сталінські гетто», замкнені соціально-територіальні резервації, мешканці яких прирікалися на голодну смерть. Спійманих при спробі втечі заарештовували, деяких розстрілювали на місці, а інших насильно повертали до сіл. Рішення про занесення на «чорну дошку» ухвалювали райвиконкоми та облвиконкоми і друкували в газетах.

Влас Чубар (1891–1939) — голова (з липня 1923) РНК УССР, заступник голови (з 1934) РНК УССР. Був заарештований під час Великого терору в 1938 році й страчений у 1939 році. Разом зі Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Постишевим, Косіором і Хатаєвичем звинувачений Апеляційним судом м. Києва в січні 2010 року в організації штучного голоду в Україні

в 1932–1933 роках, але кримінальне провадження проти них було скасовано у зв'язку з їхньою смертю.

Олександр Шумський (1890–1946) — двічі нарком освіти України (липень — серпень 1919, вересень 1924 — лютий 1927), родом з Житомирщини. Член Української партії соціалістів-революціонерів (1918), Української комуністичної партії (боротьбистів) (1919–1920). Після злиття боротьбистів з більшовиками був членом КП(б)У і очільником відділу агітації та пропаганди КП(б)У (1923–1925). Ініціатор здійснення політики українізації в освіті, пресі, діловодстві советських установ. Протест Шумського проти політики Л. Кагановича в Україні викликав гнів Сталіна. У 1927 році Шумського звільнили з посади наркома освіти за «націоналістичний ухил» та відправили працювати ректором Ленінградського інституту народного господарства (1927–1930). Очолив Центральну профспілку працівників освіти ССРСР. У травні 1932 року звернувся з листом до В. Молотова, в якому підкреслив важке становище в Україні, жахливий стан учителів в українських селах, коли освітян зняли з централізованого постачання хлібом і продовольством. У травні 1933 року був заарештований у Будинку відпочинку неподалік Ленінграда, виключений з партії і засуджений до десяти років ув'язнення в концтаборах. Його отруїли за наказом Сталіна в поїзді, коли він повертався в Україну в 1946 році. Реабілітований 11 вересня 1958 року.

Матвій Яворський (1885–1937) — український історик і академік ВУАН, родом з польської Галичини, яка тоді входила до складу Австро-Угорської імперії. Вивчав право у Львівському та Віденському університетах. Після Першої світової війни служив в Українській Галицькій армії. Після відступу армії з України в 1919 році вступив до КП(б)У в 1920 році. Став офіційним історіографом марксистської історичної школи і автором підручників з історій України, які використовувалися в початкових школах у 1920-х роках. У 1929 році його змусили написати «зізнання» і виключили з лав істориків-марксистів за «націоналістичний ухил». У 1931 році був заарештований і засланий до Соловецького концтабору. Розстріляний в урочищі Сандармох, Карелія (Росія) у 1937 році.

Бібліографія

Abramson, Henry. *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*. Cambridge: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute and Center for Jewish Studies, Harvard University, 1999.

Adams, Arthur E. *Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918–1919*. New Haven: Yale University Press, 1963.

_____. “The Great Ukrainian Jacquerie.” In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 247–70. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

Adamsky, Viktor. “The Deportation of the Ukrainian Intelligentsia.” In *Genocide in Ukraine*, edited by Peter Kardash, 178–81. Melbourne: Fortuna Publishing, 2007.

A Dictionary of Scientific Communism. Moscow: Progress Publishers, 1984.

Alexopoulos, Golfo. *Illness and Inhumanity in Stalin’s Gulag*. New Haven: Yale University Press, 2017.

Ammende, Ewald. *Human Life in Russia*. Introduction by the Rt. Hon. Lord Dickinson. London: George Allen and Unwin, 1936.

Andriewsky, Olga. “Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography.” In *Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*, edited by Andrij Makuch and Frank E. Sysyn, 14–48. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015.

Andrusyshen, Constantine Henry, and Watson Kirkconnell, eds. *The Ukrainian Poets, 1189–1962*. Toronto: University of Toronto Press, 1963.

Antonovych, Myroslava. “Individual and Collective Intent in the Crime of Genocide (on the Example of the Holodomor-Genocide against the Ukrainian Nation).” *Actual Problems of International Relations*, no. 145 (2020): 54–61.

Applebaum, Anne. *Gulag: A History*. New York: Doubleday, 2003.

_____. *Red Famine: Stalin’s War on Ukraine*. New York: Doubleday, 2017.

Arendt, Hannah. “Ideology and Terror: A Novel Form of Government.” In *The Great Lie: Classic and Recent Appraisals of Ideology and Totalitarianism*, edited by F. Flagg Taylor IV, 124–47. Wilmington: Intercollegiate Studies Institute, 2011.

Aron, Leon. “Vladimir the (not so) Great.” *Wall Street Journal*, May 31–June 1, 2014.

Battersby, Christine. *The Sublime, Terror, and Human Difference*. London: Routledge, 2007.

Bender, Frederic L., ed. *Karl Marx: Essential Writings*. New York: Harper & Row, Publishers, 1972.

Ben-Naftali, Orna, and Miri Sharon. “What the ICJ Did Not Say About the Duty to Punish Genocide.” *Journal of International Criminal Justice* 5, no. 4 (2007): 859–74.

Bertelsen, Olga. “A Trial *in Absentia*: Purifying National Historical Narratives in Russia.” *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, no. 3 (2016): 57–87.

_____. “‘Hyphenated’ Identities during the Holodomor: Women and Cannibalism.” In *Women and Genocide: Survivors, Victims, Perpetrators*, edited by Elissa Bemporad and Joyce W. Warren, 77–96. Bloomington: Indiana University Press, 2018.

_____. “Starvation and Violence amid the Soviet Politics of Silence: 1928–1929.” *Genocide Studies International* 11, no. 1 (2017): 38–67.

_____, and Myroslav Shkandrij. “The Secret Police and the Campaign against Galicians in Soviet Ukraine, 1929–34.” *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 42, no. 1 (2014): 37–62.

Berzins, Janis. "Russia's New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy." Report from the National Defence Academy of Latvia and the Center for Security and Strategic Research. *Informal Institute for National Security Thinkers and Practitioners Blog*, April 30, 2014. <http://maxoki161.blogspot.com/2014/04/russias-new-generation-warfare-in.html>.

Bezo, Brent John Louis. "The Impact of Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine." Doctoral diss., Carleton University, 2011.

_____, and Stefania Maggi. "The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience." *Annals of Psychiatry and Mental Health* 3, no. 3 (2015): 1–4.

_____. "Living in 'Survival Mode': Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine." *Social Science & Medicine*, no. 134 (2015): 87–94.

"Bill to Establish a Commission to Study the 1932–1933 Famine Caused by the Soviet Government in Ukraine (H.R. 4459 in the House of Representatives, S. 2456 in the Senate)." *Ukrainian Weekly*, April 1, 1984. <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1984/148419.shtml>.

Billington, James H. *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1968.

_____. "The Legacy of Russian History." In *The Stalin Revolution: Foundations of Soviet Totalitarianism*, edited and with an introduction by Robert V. Daniels, 159–68. Lexington and Toronto: D. C. Heath and Company, 1972.

Bittman, Ladislav. *The KGB and Soviet Disinformation: An Insider's View*. Washington: Pergamon-Brassey's International Defense Publishers, 1985.

Blackwill, Robert D., and Philip H. Gordon. "Containing Russia: How to Respond to Moscow's Intervention in U.S. Democracy and Growing Geopolitical Challenges." Special Report No. 80. New York: Council on Foreign Relations, January 6, 2018. <https://www.cfr.org/report/containing-russia>.

Blinova, Ekaterina. "Holodomor Hoax: Joseph Stalin's Crime That Never Took Place." *Sputnik News*, August 9, 2015. <http://sputniknews.com/politics/20150809/1025560345.html#ixzz3iXdnBlyY>.

Blundell, Nigel. *A Pictorial History of Joseph Stalin*. North Dighton: JG Press, 1996.

Bohlen, Charles E. *Witness to History, 1929–1969*. New York: W. W. Norton & Company, 1973.

Bohman, James. “Critical Theory.” *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition), edited by Edward N. Zalta.

<https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/critical-theory/>.

Bondar, Kateryna. “Legal Definition of Genocide: Examining the 1932–1933 Holodomor in Ukraine under the Genocide Convention.” In *The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a Crime of Genocide under International Law*, edited by Volodymyr Vasylenko and Myroslava Antonovych, 95–119. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 2016.

Boriak, Hennadii. “Population Losses in the Holodomor and the Destruction of Related Archives: New Archival Evidence.” In *After the Holodomor: The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine*, edited by Andrea Graziosi, Lubomyr A. Hajda, and Halyna Hryn. Cambridge: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 2013. Originally published in *Harvard Ukrainian Studies* 30, nos. 1–4 (2008): 199–215. http://history.org.ua/LiberUA/BoriakPopulationLosses_2008/BoriakPopulationLosses_2008.pdf.

_____. *Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine*. Cambridge: Harvard University Ukrainian Studies Fund, 2009.

Borys, Jurij. “Political Parties in the Ukraine.” In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 128–58. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

_____. *The Russian Communist Party and the Sovietization of the Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations*. Stockholm: Norstedt & Soner, 1960.

Bronner, Stephen. *Critical Theory: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2011.

Bunge, Jacob. “Supersized Family Farms Transform U.S. Agriculture.” *Wall Street Journal*, October 24, 2017.

Carr, Edward Hallett. *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, 3 vols. London: Macmillan, 1950–53.

Carynyk, Marco. "Blind Eye to Murder: Britain, the United States and the Ukrainian Famine of 1933." In *Famine in Ukraine, 1932–1933*, edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko, 109–38. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

_____, Lubomyr Y. Luciuk, and Bohdan S. Kordan, eds. *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933*. Kingston: Limestone Press, 1988.

Chalk, Frank, and Kurt Jonassohn. *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. New Haven: Yale University Press, 1990.

Chertok, Paula. "History, Identity and Holodomor Denial: Russia's Continued Assault on Ukraine." *Euromaidan Press*, November 7, 2015. <http://euromaidanpress.com/2015/11/07/history-identity-and-holodomor-denial-russia-s-continued-assault-on-ukraine/>.

Colley, Margaret Siriol, and Nigel Linsan Colley. *Gareth Jones: A Manchukuo Incident*. Nottinghamshire: Nigel Linsan Colley, 2001.

Conquest, Robert. *Kolyma: The Arctic Death Camps*. New York: Viking Press, 1978.

_____. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror–Famine*. New York: Oxford University Press, 1986.

Conte, Francis. *Christian Rakovski: A Political Biography*. Boulder: East European Monographs, 1989.

Cooper, R. Clarke. "Shaky territory for U.S. alliances." In "Experts react: The U.S. withdrawal from Afghanistan is complete. What's next?" *Atlantic Council*, August 30, 2021. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react-the-us-withdrawal-from-afghanistan-is-complete-whats-next/#cooper>.

Courtois, S. "Zbrodnie komunizmu." In *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania* by K. Bartosek, S. Courtois, J.-L. Margolin, A. Paczkowski, J.-L. Panné, N. Werth. Warsaw: Prószyński i S-ka, 1999.

Crankshaw, Edward. "When Lenin Returned." *The Atlantic Monthly*, October 1954. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1954/10/when-lenin-returned/303867/>.

Crowl, James William. "Angels in Stalin's Paradise: Western Reporters in Soviet Russia, A Case Study of Louis Fischer and Walter Duranty." Doctoral diss., University of Virginia, 1978.

Daalder, Ivo H. "Responding to Russia's Resurgence: Not Quiet on the Eastern Front." *Foreign Affairs* 96, no. 6 (2017): 30–34, 36–38.

Dallin, David, and Boris Nicolaevsky. *Forced Labor in Soviet Russia*. London: Hollis and Carter, 1948.

Danylenko, Andrii, and Halyna Naienko. "Linguistic Russification in Russian Ukraine: Languages, Imperial Models, and Policies." *Russian Linguistics* 43, no. 1 (2019): 19–39. <https://doi.org/10.1007/s11185-018-09207-1>.

David-Fox, Michael. *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. New York: Oxford University Press, 2012.

_____. "What Is Cultural Revolution?" *The Russian Review* 58, no. 2 (1999): 181–201.

Davies, R. W., and S. G. Wheatcroft. *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*, vol. 5 of *Industrialization of Soviet Russia*. London: Palgrave Macmillan, 2004.

Dearinger, Ryan. *The Filth of Progress: Immigrants, Americans, and the Building of Canals and Railroads in the West*. Oakland: University of California Press, 2015.

de Madariaga, Isabel. *Russia in the Age of Catherine the Great*. New Haven: Yale University Press, 1981.

_____. "The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II." *Slavonic and East European Review* 57, no. 3 (1979): 369–95.

DePetris, Daniel. "Is the Biden Administration's Ukraine policy sustainable?" *Defense News*, August 29, 2023. <https://www.defensenews.com/opinion/2023/08/29/is-the-biden-administrations-ukraine-policy-sustainable/>.

Dewey, John. "Why I Am Not a Communist." *Modern Monthly* 8 (April 1934): 135–37.

Dietsch, Deborah K. "Local Architect Designs Washington Memorial to Victims of Genocidal Famine in Ukraine." *Washington Post*, July 24, 2014.

Dimarov, Anatolii. "The Hungry Thirties (A Parable About Bread)." *In Stalin's Shadow*. Translated from Ukrainian by Iurii Tkach, 110–75. Melbourne: Bayda Books, 1989. http://shron1.chtyvo.org.ua/Dimarov_Anatolii/In_Stalins_Shadow_anhl.pdf.

Dobczansky, Jurij. "Affirmation and Denial: Holodomor-related Resources Recently Acquired by the Library of Congress." *Holodomor Studies* 1, no. 2 (2009): 153–62.

Ekelchik, Serguei. "History, Culture, and Nationhood under High Stalinism: Soviet Ukraine, 1939–1954." Thesis, University of Alberta, 2000.

Ellman, Michael. "Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited." *Europe-Asia Studies* 59, no. 4 (2007): 663–93.

Ewing, E. Thomas. "Personal Acts with Public Meanings: Suicides by Soviet Women Teachers in the Early Stalin Era." *Gender & History* 14, no. 1 (2002): 117–37.

_____. *The Teachers of Stalinism: Policy, Practice and Power in Soviet Schools of the 1930s*. New York: Peter Lang, 2002.

"Fact Sheet: On One Year Anniversary of Russia's Invasion of Ukraine, Biden Administration Announces Actions to Support Ukraine and Hold Russia Accountable." *White House Briefing*, February 24, 2023.

Fairbank, John K., Edwin O. Reischauer, and Albert M. Craig. *East Asia: The Modern Transformation*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1965.

Faizulin, Iaroslav. "Unwilling Instrument of the State." *Ukrainian Week*, October 14, 2011. <https://ukrainianweek.com/History/33007>.

"Famine in the USSR, 1929–1934: New Documentary Evidence," with Historical Essay by Viktor Kondrashyn; English translation of the documents by Nikita B. Katz; English translation of the Note from the Compilers by Alexandra Dolgova. Moscow: Federal Archival Service, 2009. Compact Disc. <http://resource.history.org.ua/item/0008508>.

Fedor, Julie. *Russia and the Cult of State Security*. New York: Routledge, 2011.

Fedor, Thomas S. *Patterns of Urban Growth in the Russian Empire during the Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago, Department of Geography Research Paper No. 163, 1975.

Fedyk, Nicholas. “Russian ‘New Generation’ Warfare — Theory, Practice, and Lessons for U.S. Strategists.” *Small Wars Journal*, August 25, 2016. <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/russian-“new-generation”-warfare-theory-practice-and-lessons-for-us-strategists>.

Fedyshyn, Oleh S. “The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914–1917.” In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 305–22. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

Filene, Peter G. *Americans and the Soviet Experiment, 1917–1933*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.

_____, ed. *American Views of Soviet Russia, 1917–1965*. Homewood, IL: The Dorsey Press, 1968.

Fitzpatrick, David. “Women and the Great Famine.” In *Gender Perspectives in Nineteenth-Century Ireland: Public and Private Spheres*, edited by Margaret Kelleher and James H. Murphy, 50–69. Dublin: Irish Academic Press, 1997.

Fitzpatrick, Sheila. *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

_____. “People and Martians.” Review of *The Great Terror*, by Robert Conquest, and *The Harvest of Sorrow*, by Robert Conquest. *London Review of Books* 41, no. 2 (January 24, 2019): 13–15.

Flynn, Thomas. *Existentialism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2006.

“Foreign Minister Sergey Lavrov’s Remarks and Answers to Media Questions at a News Conference.” *Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, November 26, 2018. https://www.mid.ru/en/press_service/minister_speeches/-/asset_publisher/7OvQR5KJWVmR/content/id/3420700.

Foreign Relations of the United States: The Soviet Union, 1933–1939, edited by E. R. Perkins, Rogers Platt Churchill, and John Gilbert Reid. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1952. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1933-39>.

“Four to Testify at Senate Hearings on Famine Commission Measure.” *Ukrainian Weekly*, July 29, 1984.

Fried, Daniel. “The was an application of U.S. grand strategy from Truman to Reagan.” In “Experts react to Biden’s ‘inflection point’ address on Ukraine and Israel.” *Atlantic Council*, October 19, 2023. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react-to-bidens-inflection-point-address-on-ukraine-and-israel/>.

Friedrich, Carl J., and Zbigniew K. Brzezinski. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, rev. ed. Cambridge: Harvard University Press, 1965.

_____. “The Model of Totalitarianism.” In *The Stalin Revolution: Foundations of Soviet Totalitarianism*, edited by Robert V. Daniels, 198–213. Lexington and Toronto: D. C. Heath and Company, 1972.

Fukuyama, Francis. “January 6 and Geopolitics.” *American Purpose*, January 6, 2022. <https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/january-6-and-geopolitics/>.

Futey, Bohdan A. “International Legal Responsibility for Genocide: Justice in the Courts.” Paper presented at a Conference on Famine-Holodomor, Kyiv, Ukraine, September 25–26, 2008, *Holodomor Education*, 2009. <http://www.holodomoreducation.org/index.php/id/178/lang/en>.

_____. “Legal Recognition of the Holodomor as Genocide: International Covenants, Agreements, and Court Decisions (Implementing Lemkin’s Legacy).” Paper presented at the International Forum “Ukraine Remembers, the World Acknowledges!” on the 85th Anniversary of the Holodomor 1932–1933 — Genocide of the Ukrainian People, Kyiv, Ukraine, November 22, 2018.

Gamache, Ray. *Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor*. Cardiff: Welsh Academic Press, 2013.

Gantt, William Horsley. “A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five-Year Plan.” *British Medical Journal* 2, no. 3939 (July 4, 1936): 19–22.

Gentry, John A. “Belated Success: Soviet Active Measures against the United States.” *American Intelligence Journal* 39, no. 2 (2022): 151–70.

Getty, J. Arch, and Roberta Thompson Manning. *Stalinist Terror: New Perspectives*. New York: Cambridge University Press, 1993.

Goble, Paul. “A New GULAG Is Emerging Just as Stalin’s Did Slowly and Insidiously, Gudkov Warns.” *Euromaidan Press*, August 17, 2018. <http://>

euromaidanpress.com/2018/08/17/a-new-gulag-is-emerging-just-as-stalins-did-slowly-and-insidiously-gudkov-warns/.

Goncharenko, Oleksiy. “Ukraine Cannot Stay Neutral in Putin’s History War.” *Atlantic Council*, April 21, 2020. <https://atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-cannot-stay-neutral-in-putins-history-war/>.

Gorbunova, Viktoriia, and Vitalii Klymchuk. “The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine.” *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 7, no. 2 (2020): 33–68.

Grabowicz, George G. *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko*. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982.

Graziosi, Andrea. “The Impact of Holodomor Studies on the Understanding of the USSR.” In *Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*, edited by Andrii Makuch and Frank E. Sysyn, 49–75. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015.

_____. “The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be?” *Harvard Ukrainian Studies* 27, no. 1/4 (2004–2005): 97–115.

_____. “Viewing the Twentieth Century through the Prism of Ukraine: Reflections on the Heuristic Potential of Ukrainian History.” *Harvard Ukrainian Studies* 34, no. 1–4 (2015–2016): 107–28.

_____, ed. *Lettere da Kharkov: La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*. Torino: Einaudi, 1991.

Green, Barbara B. “Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine.” In *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, edited and with an Introduction by Alan S. Rosenbaum with a Foreword by Israel W. Charny, 175–99. Boulder: Westview Press, 1996.

Gregory, Paul R., and Valery Lazarev, eds. *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*. Palo Alto: Stanford University Hoover Institution Press, 2003.

Grigorenko, Petro G. *Memoirs*. Translated by Thomas P. Whitney. New York: W. W. Norton, 1982.

Grossman, Vasily. *Forever Flowing*. Translated by Thomas P. Whitney. New York: Harper & Row, 1972.

Gutterman, Steve. "Russia: 1930s Famine Was Not Genocide." *Fox News*, April 2, 2008. https://www.foxnews.com/printer_friendly_wires/2008Apr02/0,4675,RussiaUkraineFamine,00.html.

Hadzewycz, Roma, George B. Zarycky, and Marta Kolomayets, eds. *The Great Famine in Ukraine: The Unknown Holocaust*. Jersey City: Svoboda Press for Ukrainian National Association, 1983.

Hammer, Joshua. "Vladimir Lenin's Return Journey to Russia Changed the World Forever." *Smithsonian Magazine*, March 2017. <https://www.smithsonianmag.com/travel/vladimir-lenin-return-journey-russia-changed-world-forever-180962127>.

Handbook of the Soviet Union. New York: American-Russian Chamber of Commerce, 1936.

Harvard Project on the Soviet Social System Online. Schedule B, vol. 7. Slavic Division, Widener Library, Harvard University. <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/index.html>.

Havel, Václav. "The Power of the Powerless" (Essay). *International Journal of Politics*, 1979. International Center on Nonviolent Conflict. <https://www.nonviolent-conflict.org/resource/the-power-of-the-powerless/>.

Haynes, John Earl, and Harvey Klehr. *In Denial: Historians, Communism, and Espionage*. San Francisco: Encounter Books, 2003.

Healey, Dan. "Lives in the Balance: Weak and Disabled Prisoners and the Biopolitics of the Gulag." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 16, no. 3 (2015): 527–56.

Herbst, John E. "Biden's second bravura presidential moment in two days is a legacy-builder." In "Experts react to Biden's 'inflection point' address on Ukraine and Israel." *Atlantic Council*, October 19, 2023. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react-to-bidens-inflection-point-address-on-ukraine-and-israel/>.

Higgins, Charlotte. "Stalin erased one generation of Ukraine's artists. Now Putin is killing another – including my friend." *The Guardian*, July 14, 2023. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/jul/14/stalin-ukraine-artists-vladimir-putin-victoria-amelina>.

Hillig, Götz. "Makarenko and Stalinism: Comments and Reflections." *East/West Education* 15, no. 2 (1994): 103–16.

Hirsch, Francine. "Race without the Practice of Racial Politics." *Slavic Review* 61, no. 1 (2002): 30–43.

"Hladomor v SSSR." *Večerník P. L.*, August 17, 1933.

Holmes, Larry F. *The Kremlin and the Schoolhouse: Reforming Education in Soviet Russia, 1917–1931*. Bloomington: Indiana University Press, 1991.

"Holodomor in Kharkiv through the lens of Austrian engineer: photo gallery." *Euromaidan Press*, January 10, 2021. <http://euromaidanpress.com/2021/01/10/1933-holodomor-in-kharkiv-through-the-lens-of-austrian-engineer-photo-gallery/>.

"Holodomor Memorial Presented in Washington." *UNIAN*, August 5, 2015. <https://www.unian.info/world/1108244-holodomor-memorial-presented-in-washington.html>.

Hornykiewicz, Theophil, ed. *Ereignisse in der Ukraine, 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe*, vol. II. Horn: Ferdinand Berger und Söhne, 1966.

Hosejko, Lubomyr. *Ukrainian Film Poster of the 1920s: VUFKU*. Kyiv: Oleksandr Dovzhenko National Center, 2015.

"HREC in Ukraine." *Ukrinform*, April 27, 2018. <https://www.ukrinform.net/rubric-society/2450243-we-will-preserve-the-memory-of-the-holodomorgenocide-and-the-fates-of-our-families-and-bring-life-stories-to-the-world-that-will-inspire-people-in-the-future.html>.

H.Res.1205 resolution recognizing Russian actions in Ukraine as a genocide, introduced by Rep. Steve Cohen (D-TN), June 24, 2022. <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-resolution/1205>.

Hryshko, Wasyl. "The Origins of Soviet Genocide." In *The Ukrainian holocaust of 1933*, edited and translated by Marco Carynnyk, 8–68. Toronto: Bahriany Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983.

Hunczak, Taras. *Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal*. Toronto: Ukrainian Historical Association, 1985.

_____, ed. *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

Huntington, Samuel P. "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs* 72, no. 3 (1993): 22–49.

International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine: The Final Report. Stockholm: Stockholm Institute of Public and International Law, no. 109, 1990. <https://web.archive.org/web/20081001225745/http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>.

International Court of Justice. Press Release No. 2007/8, February 26, 2007. www.icj.cij.org.

Internet Encyclopedia of Ukraine. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2001. <http://www.encyclopediaofukraine.com/>.

"I Worked with Putin: Here's What You Don't Know About Him." Interview with Andrey Illarionov by Jason Jay Smart. *Kyiv Post*, November 20, 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=X2AwAXcScds>.

Jakobson, Michael. *Origins of the GULAG: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934*. Lexington: University Press of Kentucky, 1993.

Janos, Andrew C. "Ethnicity, Communism, and Political Change in Eastern Europe." *World Politics* 23, no. 3 (1971): 505–19.

Johnson, Alex. "Russia Attacks, Seizes Ukrainian Vessels in Black Sea off Crimea." *NBC News*, November 25, 2018. <https://www.nbcnews.com/storyline/ukraine-crisis/russia-attacks-seizes-three-ukrainian-naval-vessels-coast-crimea-black-n939876>.

Johnson, Ben. "Russia Still Denies the Holodomor Was 'Genocide.'" *Acton Institute*, November 27, 2017. <https://www.acton.org/publications/transatlantic/2017/11/27/russia-still-denies-holodomor-was-genocide>.

Jones, Gareth. *"Tell Them We Are Starving": The 1933 Diaries of Gareth Jones, with an introduction by Ray Gamache, edited by Lubomyr Luciuk*. Kingston: Kashtan Press, 2015.

Kamenetsky, Ihor. "Hrushevsky and the Central Rada: Internal Politics and Foreign Interventions." In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 33–60. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

Kardash, Peter. *Genocide in Ukraine*. Translated by Daria Myrna. Melbourne: Fortuna Publishing, 2007.

Kelleher, Margaret. "Woman as Famine Victim: The Figure of Woman in Irish Famine Narratives." In *Gender and Catastrophe*, edited by Ronit Lentin, 241–54. London: Zed Books, 1997.

Kellermann, Natan P. F. "Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited." *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50, no. 1 (2013): 33–39.

Keys, Ancel, Josef Brožek, Austin Henschel, Olaf Mickelsen, and Henry Longstreet Taylor. *The Biology of Human Starvation*, 2 vols. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1950.

Khiterer, Victoria. "The Holodomor and Jews in Kyiv and Ukraine: An Introduction and Observations on a Neglected Topic." *Nationalities Papers* 48, no. 3: Special Issue on the Soviet Famines of 1930–1933 (May 2020): 460–75. <https://doi.org/10.1017/nps.2018.79>.

Khlevniuk, Oleg V. *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*. New Haven: Yale University Press, 2004.

Kis, Oksana. "Defying Death: Women's Experience of the Holodomor, 1932–1933." *Aspasia* 7 (2013): 42–67.

_____. "Women's Experience of the Holodomor: Challenges and Ambiguities of Motherhood." *Journal of Genocide Research*, October 23, 2020. <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834713>.

Kitchin, George. *Prisoner of the OGPU*. London: Longmans, Green and Co., 1935.

Klid, Bohdan, and Alexander Motyl, eds. *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2012.

Koestler, Arthur. *The Yogi and the Commissar and Other Essays*. New York: Macmillan, 1945.

Kołakowski, Leszek. "The Marxist Roots of Stalinism." In *The Great Lie: Classic and Recent Appraisals of Ideology and Totalitarianism*, edited by F. Flagg Taylor IV, 156–76. Wilmington: Intercollegiate Studies Institute, 2011.

Kolasky, John. *Education in Soviet Ukraine*. Toronto: Peter Martin Associates, 1968.

Kondrashin, Viktor. "Hunger in 1932–1933 — A Tragedy of the Peoples of the USSR." *Holodomor Studies* 1, no. 2 (2009): 16–21.

Kostiuk, Hryhory. *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939)*. New York: Praeger, 1960.

Kotkin, Stephen. “Communism: A Global Reckoning.” *Wall Street Journal*, November 4–5, 2017.

_____. “The Communist Century.” *Wall Street Journal*, November 4–5, 2017.

Kotsonis, Yanni. *States of Obligation: Taxes and Citizenship in the Russian Empire and Early Soviet Republic*. Toronto: University of Toronto Press, 2016.

Krivosheev, G. F. *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century*. London: Greenhill Books, 1997.

Kroenig, Matthew. “Biden made strong points, but failed to explain why Ukraine and Israel matter to everyday Americans.” In “Experts react to Biden’s ‘inflection point’ address on Ukraine and Israel.” *Atlantic Council*, October 19, 2023. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react-to-bidens-inflection-point-address-on-ukraine-and-israel/>.

Kubijovyč, Volodymyr, ed. *Ukraine: A Concise Encyclopedia*, 2 vols. Toronto: published for the Ukrainian National Association by University of Toronto Press, 1963–1971.

Kulchytskyi, Stanislav. *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor*. Translated by Ali Kinsella. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2018.

_____. “James Mace’s Role in Exposing Stalin’s Greatest Crime.” *Day*, June 15, 2004. <https://day.kyiv.ua/en/article/history-and-i/james-maces-role-exposing-stalins-greatest-crime>.

Kundera, Milan. *The Book of Laughter and Forgetting*. New York: Alfred A. Knopf, 1980.

Kupensky, Nick. “Blindness, Hypnosis, Addiction, Fetish: The Language of Holodomor Denial.” Paper presented at the Danyliw Seminar on Contemporary Ukraine, University of Ottawa, November 9, 2018.

Kuromiya, Hiroaki. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

_____. “Democracies and the Holodomor.” *Clio World*, no. 1 (2020): 28–35.

_____. “Stalin’s ‘Great Breakthrough’ and the Trial of the Union for the Liberation of the Ukraine.” Paper prepared for the conference, “Ukraine under Stalin, 1928–1939,” at the University of Toronto, March 2–4, 1990.

Kurylas, Larysa. “With Gratitude to the Sisterhood: Reflections on the Creation of the National Holodomor Memorial.” *Our Life* (published by UNWLA), November 2020, 20–21.

Kuzio, Taras. “Disinformation: Soviet Origins of Contemporary Russian Ukrainophobia.” In *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, edited by Olga Bertelsen, 137–75. Stuttgart and New York: *ibidem*-Verlag and Columbia University Press, 2021.

_____. “Putin Forever: Ukraine Faces the Prospect of Endless Imperial Aggression.” *Atlantic Council*, February 13, 2020. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/putin-forever-ukraine-faces-the-prospect-of-endless-imperial-aggression/>.

_____, and Paul D’Anieri. “The Soviet Origins of Russian Hybrid Warfare.” *E-International Relations*, June 17, 2018. <https://www.e-ir.info/2018/06/17/the-soviet-origins-of-russian-hybrid-warfare/>.

Leggett, George. *The Cheka: Lenin’s Political Police*. New York: Oxford University Press, 1986.

Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944.

_____. “Soviet Genocide in the Ukraine” (typewritten notes). Folder 16. Box 2. Reel 3. ZL-273. “The Raphael Lemkin Papers, 1947–1959.” Rare Books and Manuscripts Division. New York Public Library.

_____. “Soviet Genocide in the Ukraine.” In *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*, edited by Lubomyr Y. Luciuk and Lisa Grekul, 235–42. Kingston: Kashtan Press, 2008.

_____. *Soviet Genocide in the Ukraine*, edited by Lubomyr Y. Luciuk. Kingston: Kashtan Press, 2014.

Lenin, V. I. *Between the Two Revolutions: Articles and Speeches of 1917*. Moscow: Progress Publishers, 1971.

_____. “Critical Remarks on the National Question.” In *Collected Works*, translated by Bernard Isaacs and Joe Fineberg, edited by Julius Katzer, vol. 20, 17–51. Moscow: Progress Publishers, 1964.

_____. *Essential Works of Lenin: “What Is to Be Done?” and Other Writings*, edited with an introduction by Henry M. Christman. New York: Dover Publications, Inc., 1987.

_____. “Speech Delivered at the First All-Russia Congress of Internationalist Teachers,” June 5, 1918. In *Collected Works*, 4th English edition, vol. 27. Moscow: Progress Publishers, 1972. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/jun/05.htm>

Levchuk, Nataliia, Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Alla Kovbasiuk, and Natalia Kulyk. “Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia.” *Nationalities Papers* (2020): 1–21. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.55>.

Lewin, Moshe. *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: From Bukharin to the Modern Reformers*. Princeton: Princeton University Press, 1974.

Liber, George. *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Lozynskyj, Askold S. “A New Proposal for the Government of Ukraine.” *Ukrainian Weekly*, January 31, 2021.

Luciuk, Lubomyr, ed. *Not Worthy: Walter Duranty’s Pulitzer Prize and the New York Times*. Kingston: Kashtan Press, 2004.

_____, and Lisa Grekul, eds. *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*. Kingston: Kashtan Press, 2008.

Lyons, Eugene. “American Jews and the Kremlin Purges.” *The New Leader* 36, no. 9 (March 2, 1953): 14–15.

_____. *Assignment in Utopia*. New York: Harcourt, Brace and Co., 1937.

_____. *Our Secret Allies: The Peoples of Russia*. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1953.

Mace, James E. “Is the Ukrainian Genocide a Myth?” In *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*, edited by Lubomyr Y. Luciuk and Lisa Grekul, 49–60. Kingston: Kashtan Press, 2008.

_____. “Research on Documents” (typewritten notes). Ukraine Famine Hearing, April 30, 1987. Box 16921. Gary Bauer Files. Ronald Reagan Presidential Library and Museum.

_____. “The Komitety Nezamozhnykh Selian and the Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920–1933.” *Soviet Studies* 35, no. 4 (October 1983): 487–503.

_____, and Leonid Heretz, eds. *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine*, vols. 1–3. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1990. <https://catalog.hathitrust.org/Record/009145045>.

MacKay, Michael. “The Seeds of Genocide in Russia’s Invasion of Ukraine.” *Radio Lemberg*, April 17, 2018. <http://radiolemberg.com/ua-articles/ua-allarticles/the-seeds-of-genocide-in-russia-s-invasion-of-ukraine>.

Maidachevsky, Ilko. “Linguistic Insights into Ukrainian History: Professor Kostiantyn Tyshchenko speaks about the role of modern linguistics in our identity and the rebuttal of the cradle-of-three-brotherly-peoples theory.” *Ukrainian Week*, November 16, 2012. <https://ukrainianweek.com/Culture/65223>.

Maistrenko, Ivan. *Borot’bism: A Chapter in the History of the Ukrainian Revolution*, edited by Christopher Ford. Stuttgart: *ibidem*-Verlag, 2018.

Malko, Victoria A. “A Paradigm Shift in Studying History of the Holodomor as Genocide.” Paper presented at the International Forum “Ukraine Remembers, the World Acknowledges” on the 85th anniversary of the Holodomor 1932–1933 — Genocide of the Ukrainian People, Kyiv, Ukraine, November 22, 2018.

_____. “Russian (Dis)Information Warfare vis-à-vis the Holodomor-Genocide.” In *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, edited by Olga Bertelsen, 215–62. Stuttgart and New York: *ibidem*-Verlag and Columbia University Press, 2021.

_____. *The Chechen Wars: Responses in Russia and the United States*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2015.

Manning, Clarence A. *Ukraine Under the Soviets*. New York: Bookman Associates, 1953.

Manning, Martin J., and Herbert Romerstein. “Disinformation.” In *Historical Dictionary of American Propaganda*. Westwood: Greenwood Press, 2004.

- Margolin, Arnold. *The Jews of Eastern Europe*. New York: T. Seltzer, 1929.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- Marx, Karl. *Communist Manifesto*. Chicago: Henry Regnery Company for the Great Books Foundation, 1949.
- _____, and Frederick Engels. *Collected Works*. Vol. 6. London: Lawrence & Wishart, 1845–1848.
- Mattingly, Daria. “[Extra]ordinary Women: Female Perpetrators of the Holodomor.” In *Women and the Holodomor-Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators*, edited by Victoria A. Malko, 51–89. Fresno: The Press at California State University, 2019.
- McBride, Pete. “The Last Quiet Places: To the End of the Earth in Search of the Healing Power of Silence.” *Smithsonian*, October 2020, 51–61.
- Mead, Margaret. *Soviet Attitudes Toward Authority: An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character*. New York: McGraw Hill, 1951.
- Medvedev, Roy A. *Let History Judge*. Edited by David Joravsky and Georges Haupt, translated by Colleen Taylor. New York: Alfred A. Knopf, 1971.
- _____. *On Stalin and Stalinism*. Translated by Ellen De Kadt. New York: Oxford University Press, 1979.
- Midttun, Hans Petter. “Hybrid War in Ukraine — Predictions for 2019 and Beyond.” *Euromaidan Press*, April 18, 2019. <http://euromaidanpress.com/2019/04/18/hybrid-war-in-ukraine-predictions-for-2019-and-beyond/>.
- _____. “What If Russia Wins in Ukraine? Consequences of Hybrid War for Europe (Part 2).” *Euromaidan Press*, May 22, 2020. <http://euromaidanpress.com/2020/05/22/what-if-russia-wins-in-ukraine-consequences-of-hybrid-war-for-europe-part-2/>.
- Milgram, Stanley. *Obedience to Authority: Experimental View*. New York: Harper Perennial, Modern Thought, 2009.
- _____. “The Dilemma of Obedience.” *The Phi Delta Kappan* 55, no. 9 (1974): 603–6.

Mischenko, Michael. "Hunger as a Method of Terror and Rule in the Soviet Union." *Ukrainian Quarterly* 5, no. 2 (1949): 219–25.

Mordowanec, Nick. "Activist Promises to 'Exterminate' All Ukrainians Who Won't Switch Sides." *Newsweek*, October 11, 2022. <https://www.newsweek.com/activist-promises-exterminate-all-ukrainians-who-wont-switch-sides-1750839>.

Moroz, Valentyn. "Nationalism and Genocide: The Origin of the Artificial Famine of 1932–1933 in Ukraine." *The Journal of Historical Review* 6, no. 2 (1985): 207–20.

Moskwin, L. "New Campaign of Lies Against the Land of Socialist Construction." *International Press Correspondence*, September 29, 1932.

Motyl, Alexander J. "Kiev's Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine." *Foreign Affairs*, April 28, 2015. <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kievs-purge>.

"Mr. Kononenko's Statement before the Commission on the Ukraine Famine Hearing and Meeting, April 30, 1987." Ukraine Famine [Hearing 04/30/1987]. Box 16921. Gary Bauer Files. Ronald Reagan Presidential Library and Museum.

Mudrak, Myroslava M. *The Imaginative World of Heorhii Narbut and the Making of a Ukrainian Brand*. Kyiv: Rodovid Press, 2020.

Muggeridge, Malcolm. "Chronicles of Wasted Time." *Esquire*, February 1972, 114–23, 173.

Naimark, Norman M. *Stalin's Genocides*. Princeton: Princeton University Press, 2010.

Neufeldt, Colin Peter. "Collectivizing the *Mutter Ansiedlungen*: The Role of Mennonites in Organizing Kolkhozy in the Khortytsia and Molochansk German National Districts in Ukraine in the late 1920s and early 1930s." In *Minority Report: Mennonite Identities in Imperial Russia and Soviet Ukraine Reconsidered*, edited by Leonard Friesen, 211–59. Toronto: University of Toronto Press, 2018.

_____. "Hitler, Mennonites, and the Holodomor: Nazi Germany and Its Impact on Life of Mennonites in 1932–1933." Paper presented at the Holodomor Research and Education Center's international scientific conference "Natsionalni menshyny Radianskoï Ukraïny v epokhu Holodomoru: vtraty, trauma, pam'iat," December 15, 2020. <http://history.org.ua/uk/post/45380>.

_____. “The Fate of Mennonites in Ukraine and the Crimea during Soviet Collectivization and the Famine (1930–1933).” Doctoral thesis, University of Alberta, 1999.

Nove, Alec. *An Economic History of the USSR, 1917–1991*. New York: Penguin, 1992.

Nuremberg Trial Proceedings, vol. 1, Charter of the International Military Tribunal. The Avalon Project: Documents in Law, History and Diplomacy. Lillian Goldman Law Library. Yale Law School, 2008. <https://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp#art6>.

Oath and Opposition: Education under the Third Reich. Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 2016. <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20160229-Oath-and-Opposition.pdf>.

Orwell, George. *The Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell*, vol. 3. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1968.

Osherowitch, Mendel. “The Fear of the GPU Across the Country.” In *How People Live in Soviet Russia: Impressions from a Journey*, edited by Lubomyr Y. Luciuk, translated from the original Yiddish edition by Sharon Power, 187–96. Toronto: University of Toronto Chair of Ukrainian Studies and The Kashtan Press, 2020.

“Over 154,000 N.Y. Ukrainian Americans March in Protest Parade Marking Anniversary of Soviet Fostered 1932–1933 Famine in Ukraine.” *Ukrainian Weekly*, September 26, 1953.

Palak'ean, Grigoris. *Le Golgotha arménien: de Berlin à Deir-es-Zor*. La Ferté-sous-Jouarre: Le Cerle d'Écrits Caucasiens, 2002.

Panné, Jean-Louis. “Rafaël Lemkin ou le pouvoir d'un sans-pouvoir.” Introduction to Rafaël Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide?*, 7–66. Monaco: Édition du Rocher, 2008.

Patryliak, Bohdan. “How Stalin Crushed the Euromaidan of 1930.” *Euromaidan Press*, December 1, 2014. <http://euromaidanpress.com/2014/12/01/punishment-for-two-maidans-putincrimea-and-stalinholodomor/>.

Pauly, Matthew D. *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.

Pearson, Michael. *The Sealed Train*. New York: Putnam, 1975.

Perga, Tetiana. "Role of Americans for Human Rights in Ukraine in the Support of Human Rights Movement in Ukrainian SSR." *American History and Politics*, no. 5 (2018): 63–71.

Perri, Giuseppe. "Korenizacija: an Ambiguous and Temporary Strategy of Legitimization of Soviet Power in Ukraine (1923–1933) and Its Legacy." *History of Communism in Europe*, no. 5 (2014): 131–54.

Pettypiece, Shannon, and Zoë Richards. "Biden says Russia is committing 'genocide' in Ukraine." *NBC News*, April 12, 2022. <https://www.nbcnews.com/politics/white-house/biden-calls-putin-actions-ukraine-genocide-rcna24131>.

Phillips, Hugh D. "Rapprochement and Estrangement: The United States in Soviet Foreign Policy in the 1930s." In *Soviet–U.S. Relations, 1933–1942*. Translated from Russian by Kim Pilarski, 9–17. Moscow: Progress Publishers, 1989.

Pidhainy, S. O., ed., *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, vol. 1, *Book of Testimonies*. Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953, vol. 2, *The Great Famine in Ukraine in 1932–33*. Detroit: Democratic Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Soviet Regime, 1955.

Pinnock, Geoffrey. "A Great Canal Beats Arctic Ocean." *Russia Today*, December 1932.

Pipes, Richard. *A Concise History of the Russian Revolution*. New York: Alfred A. Knopf, 1995.

_____, ed. *The Unknown Lenin: From the Secret Archive*. New Haven: Yale University Press, 1996.

Pliushch, Vasyl. *Genocide of the Ukrainian People: The Artificial Famine in the Years 1932–1933*. München: Ukrainisches Institut für Bildungspolitik, 1973. <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10887/file.pdf>.

Plokhyy, Serhii. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Books, 2015.

_____. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto: University of Toronto Press, 2005.

“Poroshenko Blames Russia as USSR Successor for 1930s Famine.”

Interfax-Ukraine, November 24, 2018. <https://en.interfax.com.ua/news/general/547761.html>.

Postyshev, P. P. “The Results of the Agricultural Year 1933 and the Immediate Tasks of the Communist Party of the Ukraine” (Speech delivered at the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, November 19, 1933). In *Soviet Ukraine Today*. New York: International Publishers, 1934. Od. zb. 819. James E. Mace Library and Museum Archives. National University Kyiv-Mohyla Academy.

Priestland, David. *The Red Flag: A History of Communism*. New York: Grove Press, 2009.

Pyrih, Ruslan, ed. *Holodomor of 1932–33 in Ukraine: Documents and Materials*. Translated by Stephen Bandera. Kyiv: Kyiv Mohyla Academy Publishing House, 2008.

Read, Christopher. *Lenin: A Revolutionary Life*. New York: Routledge, 2005.

Remy, Johannes. “Against All Odds: Ukrainian in the Russian Empire in the Second Half of the Nineteenth Century.” In *The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective*, edited by Michael S. Flier and Andrea Graziosi, 43–61. Cambridge: Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 2017.

Reshetar, Jr., John S. “The Communist Party of the Ukraine and Its Role in the Ukrainian Revolution.” In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 159–85. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

_____. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1952.

Rigby, T. H. *Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967*. Princeton: Princeton University Press, 1968.

Roosevelt, Eleanor. *The Autobiography of Eleanor Roosevelt*. New York: Harper, 1961.

Rosenfeldt, Niels Erik. *The “Special” World: Stalin’s Power Apparatus and the Soviet System’s Secret Structures of Communication*. Translated by Sally Laird and John Kendal. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2009.

Rothberg, Michael. *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Redwood City: Stanford University Press, 2019.

Rudnytsky, Ivan L. "The Fourth Universal and Its Ideological Antecedents." In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 186–219. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

_____, ed. (with the assistance of John-Paul Himka). *Rethinking Ukrainian History*. Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981.

Rudnytskyi, Omelian, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, and Alla Kovbasiuk. "Demography of a Man-made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine, 1932–1933." *Canadian Studies in Population* 42, no. 1–2 (2015): 53–80.

"Russia's Eliminationist Rhetoric Against Ukraine." *Just Security*, Reiss Center on Law and Security, New York University School of Law. https://www.justsecurity.org/81789/russias-eliminationist-rhetoric-against-ukraine-a-collection/?fbclid=IwAR29ba5Z2aP7_VnMWcM6YJk5Mndo1RS7PyFTLqhL4l23_Gj8kWkvZxgTyb8.

Santayana, George. *The Life of Reason or, The Phases of Human Progress*, 5 vols. Scribner's, 1905. <http://www.gutenberg.org/files/15000/15000-h/15000-h.htm>.

Saunders, David. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1985.

Sawka, Jaroslaw. "American Psychiatrist: Fifteen Million Dies in Thirties' Famine." *Ukrainian Quarterly* 38, no. 1 (1982): 61–67.

Scherer, John L., and Michael Jakobson. "The Collectivization of Agriculture and the Soviet Prison Camp System." *Europe-Asia Studies* 45, no. 3 (1993): 533–46.

Schoen, Douglas E., and Evan Roth Smith. *Putin's Master Plan to Destroy Europe, Divide NATO, and Restore Russian Power and Global Influence*. New York: Encounter Books, 2016.

Serbyn, Roman. "Holodomor: The Ukrainian Genocide." In *Rafał Lemkin: A Hero of Humankind*, edited by Agnieszka Bieńczyk-Missala and Sławomir Dębski, 205–30. Warsaw: Polish Institute of International Affairs, 2010.

_____. “The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in Light of the U.N. Convention of 1948.” *The Ukrainian Quarterly* 62, no. 2 (2006): 181–94.

_____, and Olesia Stasiuk, eds. *Raphael Lemkin: Soviet Genocide in Ukraine (Article in 28 Languages)*. Kyiv: Maisternia knyhy, 2009. <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/978-966-2260-15-1.pdf>

Serhiychuk, Volodymyr. *Genocide-Holodomor of Ukrainians, 1932–1933*. Vyshgorod: PP Serhiychuk M. I., 2018.

Shapoval, Yuri. “Letters from Kharkiv: The Truth about the Holodomor through the Eyes of Italian Diplomats.” *Day*, November 20, 2007. <https://day.kyiv.ua/en/article/close/letters-kharkiv>.

_____. “‘On Ukrainian Separatism’: A GPU Circular of 1926.” *Harvard Ukrainian Studies* 18, no. 3–4 (1994): 275–302.

_____. “The Case of the ‘Union for the Liberation of Ukraine’: A Prelude to the Holodomor?” *Holodomor Studies* 2, no. 2 (2010): 153–82.

Shaw, Martin. *What Is Genocide?* Cambridge: Polity, 2007.

“Shcherbytsky Says Famine Was a Result of Collectivization of Soviet Agriculture.” *Ukrainian Weekly*, January 10, 1988. <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1988/028801.shtml>.

Sheiko, Konstantin, and Stephen Brown. *History as Therapy: Alternative History and Nationalist Imaginings in Russia, 1991–2014*. Stuttgart: *ibidem*-Verlag, 2014.

Shevtsova, Lilia. “The Kremlin’s Triad as the Means of Survival.” *The American Interest*, April 19, 2016. <https://www.the-american-interest.com/2016/04/19/the-kremlins-triad-as-the-means-of-survival/>.

Shkandrij, Myroslav. “Breaking Taboos: The Holodomor and the Holocaust in Ukrainian–Jewish Relations.” In *Jews and Ukrainians*, edited by Yohanan Petrovsky-Shtern and Antony Polonsky, 259–73. Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2014.

_____. “Ukrainianization, Terror and Famine: Coverage in Lviv’s *Dilo* and the Nationalist Press of the 1930s.” *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 40, no. 3 (2012): 431–51.

_____, and Olga Bertelsen. “The Soviet Regime’s National Operations in Ukraine, 1929–1934.” *Canadian Slavonic Papers* 55, nos. 3–4 (2013): 417–47.

Skelton, Kelly et al. “PTSD and Gene Variants: New Pathways and New Thinking.” *Neuropharmacology* 62, no. 2 (2012): 628–37.

Slezkine, Yuri. “The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism.” *Slavic Review* 53, no. 2 (1994): 414–52.

Smeulers, Alette. “Female perpetrators — ordinary and extra-ordinary women.” *International Criminal Law Review* 15, no. 2 (2015): 207–53.

_____. “Perpetrators of International Crimes: Towards a Typology.” In *Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes*, edited by Alette Smeulers and Roelof Haveman, 233–65. Antwer: Intersentia, 2008.

_____, and Roelof Haveman, eds. *Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes*. Antwer: Intersentia, 2008.

Smith, Kyle. “Stalin, Famine, and the *New York Times*: Mr. Jones tells the truth about Moscow’s man at the Paper of Record.” *National Review*, July 2, 2020. <https://www.nationalreview.com/2020/07/movie-review-mr-jones-tells-truth-about-new-york-times-communism/>.

Snyder, Timothy. “The Soviet Famines.” In *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, 21–58. New York: Basic Books, 2010.

Solovey, Dmytro. “The Golgotha of Ukraine.” *Svoboda — Ukrainian Weekly*, June 2, 1953.

Sorokin, Pitirim A. *Man and Society in Calamity: The Effects of War, Revolution, Famine, Pestilence upon Human Mind, Behavior, Social Organization and Cultural Life*. New York: E. P. Dutton, 1942.

S.Res.713 resolution recognizing Russian actions in Ukraine as a genocide, introduced by Sen. James E. Risch (R-ID), July 20, 2022. <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-resolution/713>.

Stanton, Gregory H. “The Ten Stages of Genocide.” *Genocide Watch*, 2020. <https://www.genocidewatch.com/ten-stages-of-genocide>.

Staub, Ervin. “The Roots of Evil: Social Conditions, Culture, Personality, and Basic Human Needs.” *Personality and Social Psychology Review* 3, no. 3 (1999): 179–92.

_____. *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Steinberg, Jacques. “Word for Word/Soft Touch; From Our Men in Moscow, In Praise of the Stalinist Future.” *New York Times*, October 26, 2003. <https://www.nytimes.com/2003/10/26/weekinreview/word-for-word-soft-touch-our-man-moscow-praise-stalinist-future.html?searchResultPosition=2>.

Subtelny, Orest. *Ukraine: A History*. 4th edition. Toronto: University of Toronto Press, 2009.

Suny, Ronald Grigor, and Terry Martin, eds. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. New York: Oxford University Press, 2001.

Sysyn, Frank. “Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution.” In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 271–304. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

Taras Shevchenko’s poem “My Testament.” English translation by various translators. <https://taras-shevchenko.storinka.org/my-testament-poem-of-taras-shevchenko-english-translation-by-various-translators.html>.

Tarasov, Ruslan, Oleksiy Grytsenko, Vitaliy Panasiuk, and Stuart Greer. “How Ukraine’s Holodomor Famine Was Secretly Photographed.” *RFE/RL’s Ukrainian Service*, November 22, 2018. <https://www.rferl.org/a/how-holodomor-famine-was-secretly-documented/29615511.html>.

Tauger, Mark B. “Retrospective for Yale Agrarian Studies.” September 2014. <https://agrarianstudies.macmillan.yale.edu/sites/default/files/files/papers/TaugerAgrarianStudies.pdf>.

_____. “Review of Anne Applebaum’s ‘Red Famine: Stalin’s War on Ukraine.’” *History News Network* (George Washington University’s Columbian College of Arts and Sciences), July 1, 2018. <http://historynewsnetwork.org/article/169438>.

_____. “The 1932 Harvest and the Famine of 1933.” *Slavic Review* 50, no. 1 (1991): 70–89.

Taylor, S. J. *Stalin’s Apologist: Walter Duranty: The New York Times’s Man in Moscow*. New York: Oxford University Press, 1990.

The Russian Federation's Escalating Commission of Genocide in Ukraine: A Legal Analysis. Washington, D.C.: New Lines Institute for Strategy and Policy and the Raoul Wallenberg Centre for Human Rights, July 2023. <https://newlinesinstitute.org/rules-based-international-order/genocide/the-russian-federations-escalating-commission-of-genocide-in-ukraine-a-legal-analysis/>.

The Soviet Empire: Prison House of Nations and Races; A Study in Genocide, Discrimination, and Abuse of Power, prepared by Joseph G. Whelan, analyst in Eastern European affairs, at the request of the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and Other Internal Security Laws of the Committee on the Judiciary. U.S. Senate. 85th Cong., 2nd Sess. Document No. 122. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1958. <https://catalog.hathitrust.org/Record/008514963>.

Timasheff, Nicholas S. *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia.* New York: E. P. Dutton & Company, Inc., 1946.

“Timothy Snyder on Germany’s Historical Responsibility towards Ukraine.” Lecture in the German Bundestag on June 20, 2017, organized by the parliamentary faction of the German Green Party. https://www.youtube.com/watch?v=wDjHw_uXeKU.

Tomkiw, Lydia. “Toll of the Bells.” *Slate*, December 19, 2019. <https://slate.com/news-and-politics/2019/12/carol-bells-shchedryk-ukraine-leontovych.html>.

Tucker, Robert C. *Stalin as Revolutionary, 1879–1929.* New York: W. W. Norton & Company, Inc., 1973.

“Ukrainians March in Protest Parade. 10,000 Here Mark Anniversary of the 1933 Famine — Clergy Join in the Procession.” *New York Times*, September 21, 1953.

U.N. Department of Economic and Social Affairs. *Growth of the World’s Urban and Rural Population, 1920–2000.* Population Studies No. 44. New York: United Nations, 1969.

United Nations, Treaty Series. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted by the General Assembly of the United Nations on December 9, 1948*, vol. 78-I, no. 1021 (1951), 280. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf>

UNHCR, Ukraine Refugee Situation, March 28, 2023. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

U.S. Commission on the Ukraine Famine. *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1988. <https://catalog.hathitrust.org/Record/007398237>.

U.S. Congress, House of Representatives, Select Committee on Communist Aggression. *Communist Takeover and Occupation of Ukraine*. Special Report No. 4. 83rd Cong., 2nd Sess. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1954–55. <https://catalog.hathitrust.org/Record/001855373>.

UWC. “UWC Defends Itself against Ban in Russian Federation.” *Ukrainian Weekly*, April 26, 2020.

Vakulenko, Serhii. “1933 in History of Ukrainian Language: Current Norm and Spelling Practice (an Example of Editorial Policy of Newspaper *Komunist*).” Paper presented at the American Association for Slavic Studies Conference in Philadelphia, PA on November 22, 2008. *Historians*, December 3, 2012. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/488-cerhiy-vakulenko-1933-ii-rik-v-istorii-ukrainskoi-movy-chynna-norma-ta-pravopysna-praktykana-prykladi-redaktsiinoi-polityky-hazety-komunist>.

Vandenko, Andrei. “20 Questions with Vladimir Putin: Putin on Ukraine.” *TASS*, February 20, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=NG6dxqwxGE4>.

Velychenko, Stephen. *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925*. Toronto: University of Toronto Press, 2015.

Viereck, Peter. *Shame and Glory of the Intellectuals: Babbitt Jr. vs. the Rediscovery of Values*. Boston: The Beacon Press, 1953.

Viola, Lynne. *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York: Oxford University Press, 1996.

_____. *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*. Oxford: Oxford University Press, 1989.

_____. *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin’s Special Settlements*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

_____, V. P. Danilov, N. A. Ivnitskii, and Denis Kozlov, eds. *The War Against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside*. New Haven: Yale University Press, 2005.

Vyshnevskaya, Olena, ed. *Number of Existing Population of Ukraine as of 1 January 2020: Statistical Publication*. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 2020.

Wanner, Catherine. "Commemoration and the New Frontiers of War in Ukraine." *Slavic Review* 78, no. 2 (2019): 328–35.

Warrick, Thomas S. "It's all about the money – and vital U.S. national interests." In "Experts react to Biden's 'inflection point' address on Ukraine and Israel." *Atlantic Council*, October 19, 2023. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/experts-react-to-bidens-inflection-point-address-on-ukraine-and-israel/>.

Warvariv, Constantine. "America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920." In *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, edited by Taras Hunczak, 352–81. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977.

Waterkamp, Dietmar. "Götz Hillig and His Search for the True Makarenko. What Did He Find?" *IDE-Online Journal (International Dialogues on Education: Past and Present)* 5, no. 2 (2018). <http://www.ide-journal.org/article/2018-volume-5-number-2-gotz-hillig-and-his-search-for-the-true-makarenko-what-did-he-find/>.

Weber, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Edited by Marianne Weber. Tübingen, Mohr, 1922.

Weiss-Wendt, Anton. *The Soviet Union and the Gutting of the U.N. Genocide Convention*. Madison: University of Wisconsin Press, 2017.

Werth, Nicolas. *Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag*. Princeton: Princeton University Press, 2007.

_____. "Food Shortages, Hunger, and Famines in the USSR, 1928–33." *East/West: Journal of Ukrainian Studies* III, no. 2 (2016): 35–49.

Wilson, Walter. *Forced Labor in the United States*. New York: International Publishers, 1933.

Wolff, Larry. *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Palo Alto: Stanford University Press, 2020.

Zhurzhenko, Tatiana. "'Capital of Despair': Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution," *East European Politics and Societies* 25, no. 3 (2011): 597–639.

Авдієнко, М. О. *Народна освіта на Україні*. Харків: Центральне статистичне управління, 1927.

Адамський, Віктор. «Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму». *Розбудова держави*, вип. 8 (1996): 40–44.

_____. «Ідея національного університету за доби Центральної Ради: спроба реалізації». *Освіта, наука і культура на Поділлі*, вип. 24 (2017): 15–27.

«Александр Солженицын: Этот провокаторский вскрик зародился в затхлых шовинистических умах». *Русская линия* (Православное информационное агентство), 2 апреля 2008. <http://rusk.ru/newsdata.php?idar=176258>.

Антоненко-Давидович, Борис. «СВУ». *Неопалима купина: народознавство, історія, архіви*, вип. 1 (1994): 31–66.

Архирейський, Дмитро та Віктор Ченцов. «Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 2–4 (2000): 16–55.

Асаткін, Олександр, ред. *Народне господарство УСРР (статистичний довідник)*. Київ: Народне господарство та облік, 1935.

Бабенко, Л. «Політичні репресії 1920–1930-х років у Полтавському педагогічному інституті». *Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край»*, вип. 2 (21) (2009): 196–209.

Балан, Ярс. «Ріа Клайман: забутий канадський свідок голоду 1932 року». *У Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидці, призвідниці*, під ред. Вікторії Малько, 95–124. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2019.

Бердяев, Н. А. «О рабстве и свободе человека: Опыт персоналистической философии». *Библиотека «Вехи»*, 2001. <http://www.vehi.net/berdyayev/rabstvo/012.html>.

Берелович, А. и В. Данилов, ред. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939: Документы и материалы*, 4 т. Москва: РОССПЭН, 1998–2012.

Бертельсен, «Жінки в місцях масового голодування: Україна, 1932–1933 роки». У *Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці*, за редакцією Вікторії Малько, 33–50. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019.

Білас, Іван. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. Київ: «Либідь» — «Військо України», 1994.

Білокінь, Сергій. «Доля членів Центральної Ради в СРСР». *Визвольний шлях*, кн. 1 (2000), 14–26. <https://web.archive.org/web/20081122004310/http://bilokin.myslenedrevo.com.ua/terror/dchcr.html>.

_____. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження*, т. 1. Київ, 1999.

_____. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження*, т. 2. Дрогобич: «Коло», 2013.

_____. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження*, 2-ге вид. Київ: Пенман, 2017.

_____. *Нові студії з історії більшовизму*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006.

_____. «Репетиція беззаконь: судовий процес над Спілкою визволення України». *Україна*, вип. 37 (1701), 10 вересня 1989, 13–15 і вип. 38 (1702), 17 вересня 1989, 20–21.

_____. «Розстрільний список Соловків». *Літературна Україна*, вип. 27, 9 липня 1992.

Болабольченко, Анатолій. *СВУ — суд над переконаннями*. Київ: УКСП «Кобза», 1994.

Бондарчук, Андрій. «Стокгольмський синдром» як кінцева мета тоталітарного режиму: від витоків до сучасності». *Літопис Волині*, вип. 20 (2019): 55–64.

Бондарчук, П. *Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х рр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 1998.

Борисенко, Валентина, Василь Даниленко, Сергій Кокін, Олеся Стасюк, Юрій Шаповал. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*. Київ: Стилос, 2007.

Борисенко, Елена. *Феномен советской украинизации, 1920–1930-е годы*. Москва: «Европа», 2006.

Бугаєвич, Ігор. *Дожилася Україна ... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні*. Київ: Український письменник, 1993.

Ваксберг, Аркадій. *Царица доказательств: Вышинский и его жертвы*. Москва: АО «Книга и бизнес», 1992.

Вакуленко, Сергій. «1933-й рік в історії української мови: чинна норма та правописна практика (на прикладі редакційної політики газети «Комуніст»)». *Historians*, 3 грудня 2012. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/488-cerhiy-vakulenko-1933-ii-rik-v-istorii-ukrayinskoj-movy-chynna-norma-ta-pravopysna-praktyka-na-prykladi-redaktsiinoi-polityky-hazety-komunist>.

Василенко, Володимир. «Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду». У *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, за редакцією Володимира Василенка та Мирослави Антонович, 13–73. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016.

Васильєв, Валерій та Юрій Шаповал, ред. *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр.* Київ: Генеза, 2001.

_____ і Лінн Віола. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.)*. Вінниця: Логос, 1997.

Виговський, М. Ю. *Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції*. Київ: Генеза, 2005.

Винниченко, Володимир. *Відродження нації*, т. III. Київ–Відень: Вид-во «Дзвін», 1920. <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html>.

«Висновок комплексної судової історико-криміналістичної експертизи», Розділ IV «Історико-криміналістична оцінка втрат українців внаслідок злочину геноциду». У *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами*

досудових розслідувань, упоряд. О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк; вид. 2-ге, допов., 551–619. Київ – Харків: Право, 2022.

Витанович, Ілля. *Аграрна політика українських урядів, 1917–1920*. Мюнхен: Українське історичне товариство, 1968.

Водотика, С. Г. *Академік Михайло Єлисейович Слабченко: нарис життя та творчості*. Київ: Херсон, 1998.

Волков, А. Г. «Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда». *Перепись населения СССР 1937 года: история и материалы*, вып. 3–5 (II), 6–63. Москва: Информцентр Госкомстата СССР, 1990.

Волкогонов, Дмитрий. *Ленин: Политический портрет*, 2 т. Москва: Новости, 1994.

_____. *Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина*, 2 т. Москва: Изд-во АП Новости, 1989.

Вологодцев, И. К. *Особенности развития городов Украины*. Харьков: Держвидав «Госп-во України», 1930.

«В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму». *Історична правда*, 27 червня 2012. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/27/89363/>.

В'ятрович, Володимир. «Олександра Радченко — репресована за пам'ять». *Історична правда*, 11 листопада 2013. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/22/139903>.

Ган, О. *Трагедія Миколи Хвильового*. Прага: Вид-во «Прометей», 1947.

Ганжа, Іван та ін., ред. *Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937 рр.*, т. 2. Київ: Наукова думка, 1965.

Гладун О. «Віддалені наслідки втрат населення України від соціальних катастроф у ХХ столітті». У *Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром. Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції*, Львів, 4-5 квітня 2014 р. Ред. кол.: Л. Сенік, Б. Моркляник, Р. Пак, М. Фіцуляк, І. Гаврилів, М. Чорнописький, І. Хома, А. Федоришин, О. Музичко, О. Полянський. Всеукраїнське громадське об'єднання «Товариство відродження української нації»; Львівський національний університет ім.

І. Франка; Національний університет «Львівська політехніка»; Інститут літературознавчих студій ЛНУ ім. І. Франка; КЗ ЛОР «Львівський історичний музей», 337–47. Львів: Добрий друк, 2015.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, за редакцією С. В. Кульчицького. 1-ше вид. Одеса–Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. <http://resource.history.org.ua/item/0008306>

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, за редакцією С. В. Кульчицького. 2-ге вид. Одеса: Вид-во Студія «Негоціант», 2008. <http://resource.history.org.ua/item/0008357>.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, за редакцією С. В. Кульчицького. 3-тє вид. Одеса, 2014. <http://resource.history.org.ua/item/0010446>.

Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина, за редакцією А. І. Кудряченко. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008.

Горбунова, Вікторія та Віталій Климчук. «Психологічні наслідки Голодомору в Україні». *Історична правда*, 24 березня 2021. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>.

«Госдума не признала голодомор геноцидом украинского народа». *Русская линия* (Православное информационное агентство), 3 апреля 2008. <https://rusk.ru/st.php?idar=176280>.

Греченко В., О. Ярмиш. *Україна в добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.)*. Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2001.

Гречко, В. *Коммунистическое воспитание в СССР*. Мюнхен: Институт изучения истории и культуры СССР, 1951.

Гриневич, Владислав. «Подолання тоталітарного минулого — Частина 3: Чи був СССР імперією, а Україна — колонією?». *Україна модерна*, 22 серпня 2019. uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/totalitarianism-part-3.

Гриневич, Людмила. «Єврейське національно-культурне відродження 1920-х — 1930-х рр. в УСРР у “прокрустовому ложі” більшовицької

ідеології». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 12 (2004): 225–33.

Грицак, Ярослав. «Хто і коли вперше вжив слово “Голодомор”?» *Україна модерна*, 24 листопада 2017. <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/etymology-holodomor>.

Гусєв, Валентин. «Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р.» *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.)*, за редакцією П. Панченка та Є. Пронюк та ін., 180–82. Київ: НАН України, 1998.

Даниленко, Віктор. «Один з 45-ти: В. Дурдуківський». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 1–2 (1998): 253–62. http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/253.pdf.

Даниленко, В. М., ред. *Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали*. Київ: Український письменник, 2009.

_____, Кузьменко М. М. «Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду». *Український історичний журнал*, вип. 5 (2003): 145–55.

_____, Кузьменко М. М. *Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси*. Севастополь і Донецьк: Вебер, 2003.

Даниленко, Василь, ред. *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* Київ: Темпора, 2012.

_____, Георгій Касьянов, Станіслав Кульчицький. *Сталінізм в Україні 1920–30-х років*. Київ: Либідь, 1991.

Данилевський, К. *Петлюра в серцях і піснях свого народу*. Регенсбург: Філія Товариства українських політичних в'язнів з Регенсбурга, 1947.

Данилов, В.П., И.Е. Зеленин. «Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии». *Отечественная история*, вип. 5 (2004): 97–111.

Данилов, В., Р. Мэннинг, Л. Виола, ред. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, 1927–1939*, 5 т. Москва: РОССПЭН, 1999–2006.

Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. Харків, 1933.

Дорошенко, Дмитро. *Історія України, 1917–1923 рр.*, т. I. 2-ге вид. Нью-Йорк: Булава, 1954.

Дорошко, Микола. *Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.)*. Київ: Ніка-Центр, 2012.

Драч, О. «Співробітники Черкаського педагогічного інституту — жертви сталінських репресій». *Освітня Черкащини — жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання*, за редакцією В. Масненка, 213–18. Черкаси: Брама-Україна, 2009.

Дровозюк, С. І. «Більшовицькі технології «перевиховання» української інтелігенції у 20–30-х рр. ХХ ст.» *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*, за редакцією П. С. Григорчука, 193–97. Вінниця: ВДПУ, 2006.

_____. «Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії». *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада 2002*, за редакцією В. А. Смолія та ін., 295–304. Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003.

Дроздов, Константин. «Украинизация в Центральном Черноземье РСФСР в 1923–1928 гг.: К вопросу об особенностях национальной политики большевиков в годы НЕПа». *The NEP Era*, вип. 4 (2010): 43–59.

«Дума не признала Голодомор 1932–33 годов». *Delo.ua*, 2 апреля 2008. <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/gosduma-ne-priznala-1932-33-go-75225/>.

Енциклопедія історії України, за редакцією В. А. Смолія та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003–2013.

Єршов, В. «Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр.» *Волинь–Житомирщина: історико-філологічний збірник*, вип. 3 (1998): 37–71.

Єфіменко, Геннадій. «Кожному — за визначеними партією потребами. Як більшовики майже побудували комунізм». *Ділова столиця*, 28 лютого 2021. https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/kozhnomu

za-viznachenimi-partiyeyu-potrebami-yak-bilshoviki-mayzhe-pobuduvali-komunizm-28022021-417232.

_____. *Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000.

_____. «Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки)». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 17 (2007): 138–61.

_____. «Створення СРСР». *Цей день в історії*, 5 липня 2018. <https://www.jnsm.com.ua/h/0706U/>.

Єфремов, С. О. *Щоденники, 1923–1929*. Київ: Газета «Рада», 1997.

Жванко, Любов. *Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.)*. Харків: Прапор, 2007.

_____. «Тиф, холера, “іспанка”: заходи уряду Скоропадського з подолання епідемії». *Україна модерна*, 20 березня 2020 р. <http://uamoderna.com/md/zhvanko-skoropadsky-pandemics>.

Жиромская, Валентина. *Основные тенденции демографического развития России в XX веке*. Москва: Кучково поле, 2012.

Журбелюк, Галина. «Методика історико-правових досліджень проблеми голоду 1921–1923 рр. в Україні: розвінчання міфів». *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р.*, за редакцією Мирослави Антонович, Геннадія Боряка, Олександра Гладуна і Станіслава Кульчицького, 51–58. Київ, 2013.

«За год с Украины и из Донбасса на территорию РФ прибыло 5,3 млн беженцев». ТАСС, 20 февраля 2023. <https://tass.ru/obschestvo/17091725>.

«Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” № 376-V (Відомості Верховної Ради України 2006, № 50, 504), 28 листопада 2006». *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, за редакцією Володимира Василенка та Мирослави Антонович, 226–28. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000128>.

«Звернення учасників Революції Гідності проти реваншу». *Тиждень*, 6 травня 2020. <https://m.tyzhden.ua/Politics/243374>.

Зінкевич, Осип, ред. *Українська Гельсинська група, 1978–1982: Документи і матеріали.* Торонто: Вид-во «Смолокип» В. Симоненка, 1983.

Золотарьов, Вадим. «Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз». *З архів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ 2*, вип. 33 (2009): 86–115. http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2009_33_2_86.

Ивницький, Николай. «Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? (по документам “Кремлевского архива”)». *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993*, за редакцією С. Кульчицького, 35–44. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995.

_____. «Голод 1932–1933-х годов: кто виноват?». *Судьбы российского крестьянства*, под редакцией И. Афанасьева, 333–63. Москва: Россия XX век, 1996.

Ідло 33-го: Словник Голодомору. Одеса: Вид-во «Юридична література», 2003.

Калакура, Ярослав. «Комплекс “совковості” пострадянської історіографії». *Україна — Європа — Світ: Міжнародний збірник наукових праць*, т. 2, 163–74. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015.

Кардиналовська, Тетяна. *Невідступне минуле.* Київ: Вид-во М. П. Коць, 1992.

Касьянов, Георгій. «Доля академіка Єфремова». *Під прапором ленінізму*, вип. 19 (1989): 75–78.

_____. «Інтелігенція радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз». Докторська дис., Інститут історії України, 1993.

_____. *Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля.* Київ: Глобус-Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992.

_____. «Українська інтелігенція в 1933 р.». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 2 (1992): 92–98.

_____ та Василь Даниленко. *Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.)*. Київ: Наукова думка, 1991.

Кирилюк, В. «Процес СБУ — сталінська фальшивка». *Літературна Україна*, 1989, 7 грудня.

Кісь, Оксана. «Коллективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор». У *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*, за редакцією Гелінади Грінченко та Наталії Ханенко-Фрізен, 180–91. Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010.

Кліцаков, І. О. *Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.)*. Донецьк: Юго-Восток, 1997.

Коваленко, Лідія, та Володимир Маняк, ред. *33-й голод: Народна Книга-Меморіал*. Київ: Радянський письменник, 1991.

Ковалів, Пантелеймон. *Вступ до історії східнослов'янських мов*. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970.

Коган, Вадим, і Раїса Нагорна-Персидська. «Медичні аспекти голоду 1932–1933 рр. в Україні». У *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали*, за редакцією С. Кульчицького, 106–13. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995.

Кокін, Сергій. «Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УРСР (1920–1922 рр.)». У *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали Міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.)*, за редакцією П. Панченка та Є. Пронюк та ін., 224–26. Київ: НАН України, 1998.

Коляструк, Ольга. *Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя*. Харків: Раритети України, 2010.

Комарніцький, О. Б. *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.* Кам'янець-Подільський: Рута, 2017.

Кондрашин, Виктор. «Голод 1932–1933 гг. — общая трагедия народов СССР: национально-региональный аспект». В *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции, Киев, 10–12 октября 2013 г.*, под редакцией Н. Вольтчик, 187–201. Москва: РОССПЭН, 2014.

_____. «Голод 1932–33 гг. в научных исследованиях и исторической публицистике». Стенограмма выступления В. В. Кондрашина. «Россия-Украина: проблемы понимания и оценок Голодомора 1932–33 гг.». Семинар «Клиотерапия», 19 июля 2010 г. *Уроки истории: XX век*, 4 октября 2010. <https://urokiistorii.ru/article/1185>.

Кондрашов, В. «З корінням вирвати національно-контрреволюційні елементи з Н.П.І. (Погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років)». *Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал*, вип. 2 (20) (1998): 13–15.

Кононович, Леонід. *Тема для медитації*. Львів: Кальварія, 2006.

Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. Харків, 1928.

Костюк, Григорій. *Сталінізм в Україні: генеза і наслідки; дослідження і спостереження сучасника*. Київ: Смолокип, 1995.

_____, ред. Микола Хвильовий: *Твори в 5 томах*. Нью-Йорк: Смолокип, 1986.

Котеленец, Е. А. «Битва за Ленина: шесть мифов о вожде революции». *Комсомольская правда*, 22 апреля 2017. <https://www.kp.ru/daily/26670.5/3692043/>.

Кубійович, Володимир, ред. *Енциклопедія українознавства*, т. 1–8. Париж–Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1955–1976.

Кузьменко, Михайло. «Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х років ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу». Докт. дис., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2005.

Кульчицький, Юрій. «Симон Петлюра і погроми». *Симон Петлюра: Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976)*, за редакцією Володимира Косика, 137–59. Мюнхен–Париж: Український вільний університет, 1980.

Кульчицький, С. В., ред. *Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів*. Київ: Наукова думка, 1993.

_____. *1933: трагедія голоду*. Серія 1 «Теорія і практика КПРС. Історія», № 6. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1989.

_____. «Боротьбисти». *Енциклопедія сучасної України*, за редакцією І. М. Дзюби. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=37346.

_____. *Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків*. Київ: Наш час, 2008.

_____. *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ: Наш час, 2008.

_____. «Голодомор у працях українських радянських істориків 1956–1987 рр.» *Історія в сучасній школі: науково-методичний журнал* 10, вип. 146 (2013): 29–31.

_____. «Комунисти і мораль». *Український тиждень*, вип. 50 (630), 12 грудня 2019. <https://tyzhden.ua/History/238597>.

_____. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи, 1996.

_____. «Мільйони загиблих: скільки саме?». *День*, 13 квітня 2018. <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/milyony-zagyblyh-skilky-same>.

_____ та Ольга Мовчан. *Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України, 1993.

Курінний, Олексій. «Голодомор 1932–1933 рр. на Північному Кавказі як геноцид українців». У *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016), за редакцією Олеси Стасюк, Василя Марочко, Володимира Сергійчука та ін., 73–85. Київ: Вид. Олег Філюк, 2017.

_____. «Українська спільнота Північного Кавказу як об'єкт Голодомору 1932–1933 років». У *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*, за редакцією Володимира Василенка та Мирослави Антонович, 161–72. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2016.

Куромия, Хироаки. «Сталинский “великий перелом” и процесс над “Союзом освобождения Украины”». *Отечественная история*, вып. 1 (1994): 190–97.

Лавріненко, Юрій. *Розстріляне відродження: Антологія, 1917–1933*. Київ: Смолоскип, 2004.

Лановик, Б. Д., М. В. Траф'як, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич. *Українська еміграція від минувшини до сьогодення*. Тернопіль: Чарівниця, 1999.

Ленин, В. И. *Сочинения*, т. 30. Москва: Партийное изд-во, 1932.

Лещенко, М. Н. *Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття*. Київ: Політвидав України, 1968.

Лившиц, Ф. Д. «Перепись населения 1937 года». *Демографические процессы в СССР*, под редакцией А. Г. Волкова, 174–207. Москва: Наука, 1990.

Лисий, А. «Репресії проти студентства та викладачів історичного факультету Вінницького учительського інституту в 30-х рр. ХХ ст.». *Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць*, вип. 8 (2010): 42–45.

Лисивець, Анастасія. *«Скажи про щасливе життя...»*. Київ: КІС, 2019.

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. Харків: Фоліо, 2007.

Литвин Н. М. «Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми)». Докт. дис. Київ, 2006.

Литвин, Сергій. «Вбивство С. Петлюри і ГПУ: До історіографії проблеми». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 2/4 (13/15) (2000): 404–7.

Литвин, В. М., ред. *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності*. Київ: Ніка-Центр, 2008.

Лозицький, В. С. «Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки». *Український історичний журнал*, вип. 3 (1989): 46–55.

Лойко, О. «Інтелігенція Поділля в умовах непу». У *Тези доповідей 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*, 61–62. Вінниця, 1996.

Луговий, Олександр. *Визначне жіноцтво України: історичні життєписи в чотирьох частинах*. Торонто: The Ukrainian Publishing Company, 1942. Цифрова колекція Національного університету «Києво-Могилянська академія». <https://dlib.ukma.edu.ua/document/87>.

Лук'яненко, О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи вишів України в образах щодення 1920-х — першої половини 1960-х років. Полтава: Вид-во «Симон», 2019.

Луначарский, А. В. *О народном образовании*. Москва: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958.

Мазепа, Ісаак. *Україна в огні і бурі революції, 1917–1921*. Частина I. Прага: вид-во «Прометей», 1950.

Майборода, В. К. «Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917–1941 рр.)». *Український історичний журнал*, вип. 11 (1990): 58–64.

Макаренко, А. С. *Книга для родителей*. Москва: Учпедгиз, 1950. http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Makarenko/Makarenko_A_Book_for_Parents/Makarenko_A_Book_for_Parents.html#_Тoc196398223.

Максудов, Сергей (Александр Бабеньшев). «Был ли голод 1932–33 годов на Украине геноцидом?». *Блог Сергея Максудова*, 16 сентября 2016. <http://www.maksudovsergei.com/>.

Маринов, А. А. *В строю защитников Октября: Военно-политическая книга 1918–1925 г.* Москва: Наука, 1982.

Марочко, Василь. *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Дрогобич: Коло, 2018.

_____. *Голодомор 1932–1933 рр.* Київ, 2007.

_____. «Канібалізм в роки Голодомору». *Голод 1932–33 років в Україні: причини та наслідки*, за редакцією Валерія Смолія та ін., 568–75. Київ: Наукова думка, 2003.

_____. «Ленінський людомор 1921–1923 рр.: “братній” розподіл смерті». *Слово Просвіти*, 19–25 квітня 2018.

_____. «Обмін побутового золота на хліб в Україні в період Голодомору 1932–1933 років». *Український історик*, вип. 3–4 (2008): 194–209.

_____. «О. М. Асаткін — вигаданий “фальсифікатор” перепису населення 1937 р.». *Український історичний журнал*, вип. 4 (2017): 129–49.

_____. «Пристрасті довкола Голодомору: реальні міфи». *Дзеркало тижня*, 24 березня 2018. https://dt.ua/HISTORY/pristrasti-dovkola-golodomoru-realni-mifi-272997_.html.

_____. «“Русский МирЪ” у Феодосії: заборона слова про Голодомор». *Історична правда*, 28 січня 2015. <http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/01/28/146975/>.

_____. «Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс». *Український історичний журнал*, вип. 5 (2017): 112–32.

_____. *Територія Голодомору 1932–1933 рр.* Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2014.

_____. «Торгсін»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал*, вип. 3 (2003): 90–103.

_____, та ін. *Голодомор-геноцид: термінологія.* Київ: Національний музей Голодомору-геноциду, 2019.

_____ і Ѓотц Хіллїг. *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору, 1929–1941.* Київ: Науковий світ», 2003.

_____ та О. Мовчан. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хронїка.* Київ: Видавничий дїм «Києво-Могилянська академія», 2008.

Масненко, В. В., Шаров, І. Ф. «Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першїй половинї 20-х років». *Український історичний журнал*, вип. 12 (1990): 100–104.

Маттїнглі, Дарїя. «“Жїнки в колгоспах — велика сила”: хто вони — українські призвїдницї Голодомору?» У *Жїнки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидицї, призвїдницї*, за редакцїєю Вікторїї Малько, 51–94. Київ: Видавничий дїм «Києво-Могилянська академія», 2019.

Мельничук, І. П., В. І. Петренко, П. М. Кравченко. «Документи державного архїву Вінницької облаетї про настрої сїльської інтелїгенцїї Подїлля в 1920-х рр.». У *Науковї записки Вінницького державного педагогїчного унїверситету ім. Михайла Коцюбинського*, за редакцїєю П. С. Григорчука, 345–48. Вінниця: ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 2006.

Мицик, Юрій, ред. *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, тт. 1–9. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2003–2013.

Місінкевич, Л. Л. «Законодавчі засади репресивної політики радянської влади в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття». *Університетські наукові записки*, вип. 1 (45) (2013): 5–14.

«Нагадаємо ще вільному світові про московський геноцид». *Українські вісті*, 31 травня 1953.

Наддніпрянець, В. *Українські націонал-комуністи: їх роля у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр.* Мюнхен: Політична секція Української Національної Гвардії, 1956.

Незалежний правовий аналіз порушення Російською Федерацією Конвенції про геноцид в Україні та обов'язку запобігти. Інститут стратегії та політики «New Lines» та Центр із захисту прав людини Рауля Валленберга, травень 2022. <https://newlinesinstitute.org/wp-content/uploads/Ukrainian-Final-Report.pdf>.

Нестеренко, В. А. «Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет». *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць*, вип. 3 (2003): 155–64.

Ніколіна, І. І. «Вчительство Поділля у 1920-х — 30-х рр.». *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*, за редакцією М. М. Кравець, 156–61. Вінниця: ДП ДКФ, 2005.

Нікольський, Володимир. «Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.)». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 2 (2001): 477–95.

«Об административной высылке: Декрет ВЦИК от 10.08.1922 г.». *Известия ВЦИК*, 12 августа 1922. <http://old.ihst.ru/projects/sohist/document/deport/dekret.htm>.

Овсієнко, Василь. *Світло людей: Спогади-нарис про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксани Мешко*. Київ: УРП, 1996.

Огієнко, Віталій. «Голодомор очима жертви: іммобілізація та упокорення працею як стратегія виживання». *Україна модерна*, 20 січня 2020. <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor>.

_____. «Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору». *Україна модерна*, 6 квітня 2018. <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma>.

Онишко, Леся. «Мілена Рудницька: штрихи до портрету». *Наше слово*, 23–30 грудня 2012. <https://nasze-slowo.pl/milena-rudnitska-shtrihi-do-portretu/>.

_____. «Поширення інформації про Голодомор в незалежній Україні: іміджеві втрати». У *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016)*, за редакцією Олеси Стасюк та ін., 193–97. Київ: Вид. Олег Філюк, 2017.

Осокіна, Елена. *За фасадом «Сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941*. Москва: РОССПЭН, 1998.

_____. «Жертвы голода 1933 г.: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР)». *История СССР*, вып. 5 (1991): 18–26.

Отамановський, В. Д. «Мое каяття». *Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського*, за редакцією В. А. Косаківського, 20–29. Вінниця, 1993.

Охріменко, Г. «Директор школи рятував дітей від голодної смерті». *Українське слово*, 20–26 липня 2005.

Очеретянко, Віктор. «Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів “Російського зарубіжного архіву” Державного архіву Російської Федерації)». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 1–2 (1997): 240–52.

Павлушкова, Наталія. «Правда і провокація (до 40-річчя суду над СВУ-СУМ)». *Місія України* (Бруклін, Нью-Йорк, і Торонто, Канада), вип. 3 (26) (1970): 1–4.

_____. «Правда і провокація». *Місія України*, вип. 1 (28) (1971): 10–13.

Папакін, Георгій. «Чорна дошка»: *антиселянські репресії (1932–1933)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013.

_____. «“Чорна дошка” Голодомору і людські втрати 1932–1933 років». У *Голодомор 1932–1933 років: Втрати української нації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 4 жовтня 2016 року*, за редакцією Олеси Стасюк та ін., 159–64. Київ: Вид. Олег Філюк, 2017.

Пахльовська, О. «Мати і антихрист: відлуння голодомору в літературі». *Урок української*, вип. 1 (2004): 36–38.

Пейн, Роберт. *Ленин: Жизнь и смерть*. Москва: Молодая гвардия, 2008.

Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. (зі знімками учасників З'їзду). Харків: Державне видавництво України, 1925. https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirka/Pershyi_vseukrainskyi_uchytelskyi_zizd_v_Kharkovi_vid_5_do_11_sichnia_1925_r/.

Петров, Віктор. *Українські культурні діячі УРСР 1920–1940 — жертви більшовицького терору*. Нью-Йорк: Пролог, 1959.

Пиріг, Руслан, ред. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007.

Підгайний, Семен. *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади, 1933–1941*. Прометей, 1947.

Плаггенборг, Стефан. *Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма*. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000.

«Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину» у В. Кондрашин. *План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника «Голод в ССРСР, 1932–1933»*. Додаток до листа керівника Федерального архівного агентства Російської Федерації В. Козлова до Голови Держкомархіву України О. Гінзбург з пропозиціями про співпрацю. 17 січня 2007. Особистий архів Геннадія Боряка. Інститут історії України НАН України, 5 грудня 2017. <http://resource.history.org.ua/item/0013470>.

Полонська-Василенко, Наталія. *Видатні жінки України*. Вінніпег: Асоціація українських жінок Канади, надруковано Trident Press, 1969.

Полян, П. *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*. Москва: О. Г. И. — Мемориал, 2001.

«Порошенко: Історична відповідальність за Голодомор — на Російській Федерації». *Українська правда*, 24 листопада 2018. <https://www.pravda.com.ua/ukr/news/2018/11/24/7199187/index.amp>.

Порш, Микола. «Робітництво України: Нарис по статистиці праці». *Записки Українського наукового товариства в Києві*, вип. 12 (1913): 131–57.

Постишев П. П. *Боротьба за лєнінсько-сталінську національну політику партії*. Київ: Державне вид-во України, 1935.

«Представитель России назвал политическими спекуляциями попытки квалифицировать голод 30-х годов как геноцид». *Новости ООН*, 7 марта 2008. <https://news.un.org/ru/story/2008/03/1121751>.

Прокофьев М.А., Зимин П.В., Колмакова М.Н., Кондаков М.И., Кузин Н.П., ред. *Народное образование в СССР, 1917–1967*. Москва: Просвещение, 1967.

Проценко, В. В. «Освітнянська Профспілка УСРР в середині 1920-х рр.: Становище, завдання, проблеми (за матеріалами Першого Всеукраїнського вчительського з'їзду в Харкові)». *Гілея*, вип. 116 (2017), 43–48.

Прилуцький, В. І. *Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001.

Примаченко, Яна. «Справа “Об'єднання українських націоналістів”». *Цей день в історії*, 15 грудня 2017. <https://www.jnsm.com.ua/h/1215T/>.

Пристайко, Володимир. «Жертви терору: Як ДПУ боролися з українською академічною наукою (Політичні процеси 20–30-х рр.)». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 1 (1994): 70–78.

Пристайко, Володимир, Юрій Шаповал. *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття, 1924–1934*. Київ: «Україна», 1996.

_____. *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)*. Київ: Критика, 1999.

_____. *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти; науково-документальне видання, за редакцією Івана Ільєнка*. Київ: ІНТЕЛ, 1995.

«Рада визнала дії військ Росії в Україні геноцидом українського народу». *Радіо Свобода*, 14 квітня 2022. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rada-vyznala-diyi-viysk-henotsydom/31803585.html>.

«Радомишль». *Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область*. Київ: Українська Радянська Енциклопедія АН УРСР, 1973. <http://imsu-zhytomyr.com/mista-i-sela-zhytomyrskoi-oblasti/radomyshlskiy-rajon-/radomyshl-.html>.

Рева, Ірина. *По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій*. Дніпропетровськ: А. Л. Свідлер, 2013.

Рибак, І. В. «Депортація розкуркулених селян другої категорії з України у 1930 році: масштаби, характер, наслідки». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, вип. 22 (2012): 327–35.

Розовик, Д. «Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.)». *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*, вип. 8 (2001): 55–58.

Рокицька, О. «Івчук Василь Якович, Герой України: подвиг людяності в нелюдський час». *Народна освіта* 1, вип. 10 (2010). https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vypysku/10/statti/rokicka.htm.

Рубльов, Олександр. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004.

_____. «Фундатор української географічної науки: Степан Рудницький — людина і вчений». *Регіональна історія України: Збірник наукових статей*, вип. 12 (2018): 207–304.

_____ та Ю. А. Черченко. *Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції*. Київ: Наукова думка, 1994.

Рудницький, С. Л. *Чому ми хочемо самостійної України?*, за редакцією Олега Шаблія. Львів: Світ, 1994.

Савка, Ярослав. «Російщення Кубані — південно-східного бастиону України». У *Російщення України: Науково-популярний збірник*, за редакцією Леоніда Полтави, 213–19. Нью-Йорк: Видання українського конгресового комітету Америки, 1984. https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Rosiischennia_Ukrainy_naukovo-populiarnyi_zbirnyk.pdf.

Савцов, В. «Злочин, якого не було». *Радянська Україна*, 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня 1989.

Салтан, Олександр. «Степан Сосновий — перший український дослідник Голодомору». Лекція на вебінарі Харківського історико-філологічного товариства, 19 листопада 2020, *HistorySumy, Inc.* (Сумський історичний

портал), 15 січня 2021. Відео, 2:32–37:40. <http://history.sumy.ua/sources/media-documents/9304-pershyi-doslidnyk-holodomoru.html>.

Самброс, Юрій. *Щаблі: мій шлях до комунізму*. Нью-Йорк: Сучасність, 1988.

«СБУ возбудила уголовное дело по факту совершения Геноцида». УНИАН, 25 мая 2009. <https://www.unian.net/politics/225116-sbu-vozbudila-ugolovnoe-delo-po-faktu-soversheniya-genotsida-dopolnennaya.html>.

Сергейцев, Тимофей. «Что Россия должна сделать с Украиной». РИА Новости, 3 апреля 2022. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>.

Сергійчук, Володимир. «Вшанувати усіх невинних жертв Голодомору». У *Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці*, за редакцією Вікторії Малько, 125–50. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019.

_____. «Голодні, босі і роздіті»: українські діти в 1932–1933 роках. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2020.

_____. *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2018.

_____. «Історико-правові аспекти підрахунку втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років». *Четверта хвиля*, 2 липня 2020. <http://4hvylya.com/novyny-usim/7737.html>.

_____. «І через сто років — один на одного: Про розвиток російсько-українських відносин у ХХ столітті». *Нація і держава*, вип. 3 (646), березень 2017. https://ia800901.us.archive.org/25/items/NiD_newspaper/646--31--03--2017--03.pdf.

_____. «Ушанувати всіх невинно убієнних». *Голос України*, 16 травня 2018. <http://www.golos.com.ua/article/302970>.

_____. «Шкільна статистика як важливе джерело для встановлення кількості втрат під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років». *Народна творчість і етнологія*, вип. 5 (2018): 5–15.

Сидоренко, О. «Підлішого часу не було. . .»: як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України». *Вечірній Київ*, 15 травня 1991.

Симон Петлюра: *Статті, листи, документи*. New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1956.

Сірополко, Степан. *Народня освіта на советській Україні*. Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1934.

_____. «Народня освіта на українських землях і в колоніях». *Українська культура: Лекції*, за редакцією Д. Антонович. Київ: Либідь, 1993.

Передруковано в *Ізборнику*, <http://izbornyk.org.ua/cultur/cult06.htm>.

Скрипник, М. О. *Нові лінії в національно-культурному будівництві*. Харків: Державне видавництво України, 1930.

Слободянюк, П., Ю. Телячий. «Чорна дошка» України (події 1930-х років). Хмельницький: Поділля, 2001.

Смирнов, М.Б. *Система исправительно-трудовых лагерей в СССР*, под редакцики Н.Г. Охотина и А.Б. Рогинского. Москва: «Звенья», 1998. <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag.index.htm>.

Смолій, В. А. та ін., ред. *Енциклопедія історії України*, тт. 1–10. Київ: Наукова думка, 2003–2013.

_____. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років, Свідчення*, 2 т. Київ: Вид. «Калита», 2009.

Снегір'ов, Гелій. *Набої для розстрілу та інші твори*. Нью-Йорк і Торонто: Видання Громадського Комітету і «Нових днів», 1983.

Солженицын, Александр. «Поссорить родные народы??» *Известия*, 2 апреля 2008.

Соловей, Дмитро. *Голгота України*. Дрогобич: Відродження, 1993.

Солодько, Павло. «Як писати про Голодомор. Інструкція російським історикам». *Історична правда*, 26 листопада 2012. <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/>.

Союз работников просвещения на Украине (Отчет Укрбюро ЦК Работпрос I-му Всеукраинскому съезду, октябрь 1923 — октябрь 1924 гг.). Харьков: Укрбюро ЦК Работпрос, 1924.

«Справа СБУ: як більшовики нищили українську інтелігенцію». *Історія без міфів*, 5 серпня 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=tEkUbQ5PQVU>.

Сталин, И. В. *Сочинения*, т. 6. Москва: ОГИЗ, 1947.

_____. *Сочинения*. т. 13. Москва, 1951.

_____. *Вопросы ленинизма*. Москва: Госполитиздат, 1945.

Стасюк, Олеся. *Геноцид українців: деформація народної культури*. Київ: Стилос, 2008.

_____. «Деформація народної культури в роки геноциду». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 18 (2008): 349–61.

_____. «Доноси, крадіжки, самосуди в роки Голодомору як наслідок репресивної політики». У *Голодомор 1932–1933 років: Втрати української нації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 4 жовтня 2016*, за редакцією Олеси Стасюк та ін., 175–79. Київ: Вид. Олег Філюк, 2017.

Студеникин, С.С., ред. *История Советской Конституции (в документах) 1917–1956*. Москва: Госюриздат, 1957.

Сухомлинська, Ольга. *Нариси історії українського шкільництва (1905–1933)*. Київ: Заповіт, 1996.

Телячий, Ю. В. «Українське національно-культурне відродження в 1917–1921 рр.: до методологічного контексту проблеми». *Освіта, наука і культура на Поділлі*, вип. 24 (2017): 7–14.

Терен, Тетяна. «Неопублікована розмова з Анатолієм Дімаровим: Шкодою, що в такий страшний час жив, коли не можна було писати правду». *Українська правда*, 7 липня 2014. <https://life.pravda.com.ua/society/2014/07/7/174315/>.

Теслюк Р., Андрусишин Н., Бачинська М. «Теоретико-методичні підходи до розуміння змісту категорії “демографічні втрати” Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та геноциду в Україні 2022 р.»». *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Інтердисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду»*, Київ, 25 листопада 2021 р., 197–205. Київ: Інститут дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду, 2022.

Тиліщак, Володимир. *1930. У.С.Р.Р. Повстання: Науково-популярні нариси*. Київ: Смолоскип, 2016.

Тлумачний словник української мови. 2018. <http://sum.in.ua/f/Gholodomor>

Тополянський, В. *Вожди в законі: Очерки физиологии власти*. Москва: Изд-во «Права человека», 1996.

Трощинський, В. П. *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*. Київ: Інтел, 1994.

Турченко, Федір та Інна Шугальова. «Дитяча смертність у роки Голодомору 1932–1933 років у Запоріжжі». У *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 4 жовтня 2016 р.* за редакцією Олеси Стасюк та ін., 109–15. Київ: Вид. О. Філюк, 2017.

Удод, Олександр. «Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст.» *Історія та правознавство*, вип. 19–21 (2007): 104–17.

Україна: Статистичний щорічник. Харків: Центральне статистичне управління, 1929.

Український правопис (Проект). Харків: Державне Вид-во України, 1926.

Файзулін, Ярослав. «Репресовані» щоденники: Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ: Фенікс, 2018.

Фельштинский, Юрий, ред. *ВЧК-ГПУ: Документы и материалы*. Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 1995.

Харченко, Артем. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору». *Україна модерна*, 5 січня 2019. <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans>.

Хіллів, Ѓотц. «“Мазепинець” Ващенко про “яничара” Макаренка: взаємини відомих українських педагогів». *Рідна школа*, вип. 6 (1995): 74.

_____. *В поисках истинного Макаренко: русскоязычные публикации (1976–2014)*. Полтава: Издатель Шевченко Р. В., 2014.

Хорунжий, Юрий, ред. *Опера СВУ – музыка ГПУ: спогади свідків; збірка*. Кам'янськ-Шахтинський: Станиця, 1992.

Цюпин, Б. «Заплющуючи очі: Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомом». *Тиждень*, 24 листопада 2012. <http://tyzhden.ua/History/65731>.

Ченцов, Виктор. *Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки*. Тернопіль: Збруч, 2000.

Чечель, Ирина и Александр Марков. «Затухающая цикличность». *Гедтер*, 6 ноября 2012. <http://gefter.ru/archive/6660>.

Чирко Б.В. «Немецкая национальная группа в Украине в контексте государственной этнополитики 20–30-х гг. XX ст.» *Вопросы германской истории*, под редакцией С. И. Бобылевой. Днепропетровск: Пороги, 2007.

Чухин, Иван. *Канало-армейцы: История строительства Беломорканала в документах, цифрах, фактах, фотографиях, свидетельствах участников и очевидцев*. Петрозаводск: Карелия, 1990.

Шаповал, Юрий. «Голодомор і його зв'язок із репресіями в Україні у 1932–1934 роках». У *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р.*, 153–61. Київ, 2013.

_____. *Людина і система: штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні*. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994.

_____. «Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку із справою «Спілки визволення України»». *Людина і світ*, вип. 11–12 (1996), 13–17.

_____. «Сталінізм і Україна». *Український історичний журнал*, вип. 4 (1991): 43–54.

_____. «Театральна історія». *Доля як історія*, 16–34. Київ: Генеза, 2006. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shapoval_dolya.pdf.

_____. *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ: Наукова думка, 1993.

_____, Вадим Золотарьов. «Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.» *З архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 34 (2010): 53–93.

Шевцов, Юрий. *Международная научно-практическая конференция «Голод в СССР 30-х годов: исторические и политические оценки»*, Харьков, 21 ноября 2008. <http://yury-shevtsov.blogspot.com/2008/11/30-21112008.html>.

Шевченко, Сергій. «Всеволод Ганцов: життя після свинцевої зливи». *Дзеркало тижня*, 22 травня 2014. <https://zn.ua/ukr/HISTORY/vsevolod-gancov-zhittya-pislya-svincevoyi-zlivi-.html>.

Шевчук, Г. М. *Культурное строительство на Украине в 1921–1925 гг.* Киев: Изд-во АН УССР, 1963.

Шепель, Федір. ««Заплямовані» трьома буквами: “Справа СБУ” – це трагедія не тільки інтелігенції». *День*, 1 серпня 2003. <http://incognita.day.kyiv.ua/zaplyamovani-troma-bukvami.html>.

Шкварчук, Володимир. «Рік 1934: Похвальне слово тов. Ройзенману, або масова чистка Чернігівської обласної організації». *На казарменному становищі (нарис з історії Чернігівщини довоєнних років)*, 9–19. Чернігів: Чернігівські обереги, 2002.

Шлихтер, А. «Борьба за хлеб на Украине в 1919 году». *Літопис революції*, вип. 2 (29) (1928): 96–135. https://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_revoliutsii/1928_N2_29/.

Штепа, Павло. *Московство: Його походження, зміст, форми і історична тяглість*. т. 2. Торонто: Семен Стасишин, 1968.

Шугальова, Інна. «Стратегія виживання дітей-дитбудинківців у роки Голодомору 1932–1933 в Радянській Україні». У *Матеріали міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»*, 16 травня 2018 р. Київ: Вид-во «Коло», 2018.

Якубова, Л. Д. «Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР, 1924–1940». *Енциклопедія історії України*, за редакцією В. А. Смолія та ін., вип. 7. Київ: «Наукова думка», 2010. http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.

Індекс

Посилання на сторінки зі світлинами виділено курсивом.

А

Аббе, Джеймс, 244

агітпроп, 117, 155, 314

активісти, 50–51, 175–76, 179, 181–82, 271–73, 314–15. *Див. також* буксирні бригади; колективізація

Американська адміністрація допомоги, 60, 63, 72, 228, 315

Амменде, Евальд, 33, 271, 315

антисемітизм, 37, 247, 251

Антоненко-Давидович, Борис, 131–32

Арендт, Ганна, 58, 116

архетип *Homo Sovieticus*, 300

Асаткін, Олександр, 196, 230

Асоціація дослідників Голодомору, 236

Б

Байден, Джо, 296–98, 300

Балицький, Всеволод, 157, 172–73, 178, 315–16

Біднова, Любов, 128

Білий, Микола, 128

більшовики, 14, 34; і визнання УНР, 44; друга окупація України (1919), 50; Жовтнева соціалістична революція (державний переворот, 1917), 15, 40, 75–76; земельна політика, 34, 38–39, 47; і інтелігенція, 15, 53–55, 77, 115, 124–34; і конфіскація зерна в Україні (1919), 50; перша окупація України (1918), 44, 290; і політика

національностей, 34, 95, 99, 271; і продовольча політика в Україні, 53–54; і ставлення до неросійських народів, 30, 32–33, 92; третя окупація України (1920), 53

боротьбисти, 29, 53, 57, 317

Брест-Литовський договір (1918), 43–45

Брук, Соломон, 133, 158

Будапештський меморандум, 293

буксирні бригади, 175–76, 317

Булліт, Вільям, 153

Бурк-Вайт, Маргарет, 244

В

- Василенко, Микола, 45–46, 317–18
- Вашингтон (округ Колумбія), 153, 231, 291–92
- Ващенко, Григорій, 88–89, 318
- Вебб, Беатріс і Сідні, 245
- Вебер, Макс, 12, 267
- Велика Британія, 44, 68, 247–49, 297
- Великий Голод 1932–1933, 7. *Див. також Голодомор 1932–1933*
- Великий терор, 125, 129, 227, 293
- Вернадський, Володимир, 46, 159
- Винниченко, Володимир, 46, 324
- відповідачі, 118, 318–19. *Див. також червоний терор*
- Вільсон, Вудро, 47
- Вінербергер, Александр, 194
- Вінниця (місто та область), 175, 193–94, 155, 158–61, 275
- ВКП(б). *Див. Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)*
- Вороніж (місто та район), 98, 229
- Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і зловживанням владою. *Див. ЧК (ВЧК)*
- Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), 55–57, 76, 99. *Див. також ВКП(б)*
- «всесоюзний» голод, 11, 319
- Всеукраїнська академія наук, 46, 127–28, 130, 133, 139, 144, 159, 161, 278, 319, 349. *Див. також ВУАН*
- ВУАН. *Див. Всеукраїнська академія наук*
- вчителі: активісти, 179–83, 273; арешти, 205; викладання історії, 293; винищення національно-свідомих, 13, 115, 199–200, 205; і Всеукраїнська вчительська спілка, 41, 46, 54–55, 57, 79, 105; II Всеукраїнська конференція народної освіти (1920), 56; II Всеукраїнський учительський з'їзд (1917), 42; ГПУ і, 18, 81; громадська роль, 76; і дитячі комуни, 87–90; екзистенційний вибір, 8, 15; етнічне походження, 84, 86; і Загальносоюзна профспілка вчителів, 84; замовчування правди про Голодомор, 238–40; ідеологічні орієнтири, 55, 81–82; комсомольці, 181; і культурна революція, 75–76; і куркулі, 180; Ленін і, 57; та ліквідація неписьменності, 80, 84, 90–92; матеріальне становище, 59, 79–80; Наркомат освіти і, 18, 56, 81, 85, 181; та національна ідентичність, 79; і національно-визвольна боротьба, 58; та опозиція советському режиму, 84–85; I Всеукраїнська конференція працівників народної освіти (1920), 56; I Всеукраїнський учительський з'їзд (1917), 41–42; I Всеукраїнський учительський з'їзд (1925), 83; I з'їзд учителів-інтернаціоналістів, 77; і політпросвіта, 81–82, 90–92; у початкових класах, 46, 51, 86, 196, 199–200; як представники інтелігенції, 7, 115; як «причетні особи», 179–84; і продовольчі пайки, 181–85, 187; як пропагандисти більшовицької політики, 17–18, 75–77, 86; засудження політики Денікіна, 52; Робос і, 55, 57, 79, 105; самогубства серед, 182, 211; як «соціальні ентузіасти», 180; ставлення більшовиків до, 75–77, 79–80; і стан здоров'я, 85; III Всеукраїнська конференція з педосвіти (1924), 81; та українізація, 78, 199–200, 204–5; та українська мова, 13, 46, 94, 204–5; та УНР, 46; та харчові сурогати, 188–89; як «червоні педагоги», 81–82, 116; чистки, 14, 18, 55, 79–81;
- ВЧК. *Див. ЧК*

Г

Гавел, Вацлав, 301

Ганцов, Всеволод, 113, 127, 145

геноцид, 135, 143, 212; у Руанді, 10; советський, 9; стадії, 11; створення терміна Лемкіним, 320; типологія, 20; проти українців, 8, 10, 29, 298–300; тлумачення ООН, 10, 320

Гермайзе, Йосип, 127, 139, 144–45, 293

гібридна війна, 218, 220, 227, 294

голод, 8–9, 320

голод (1921–1923), 28, 59–64; вчителі під час, 59, 90; як «генеральна репетиція» Великого Голоду, 64; діти під час, 62; допомога міжнародних організацій, 60, 62–63; експорт зерна під час, 63; як інструмент геноциду, 60; канібалізм під час, 63; смертність під час, 60; українська інтелігенція під час, 61–62. *Див. також* Американська адміністрація допомоги

голод-геноцид (1932–1933), 10. *Див. також* Голодомор 1932–1933

голодомор, 8, 320

Голодомор 1932–1933: як апогей Голодомору-геноциду, 7, 320; буксирні бригади, 175–76, 195; висвітлення в зарубіжній пресі, 241, 244–45; «гарячі сніданки» в школах під час, 189–90, 326; горілчана залежність після, 195; діти під час, 185–96, 198–99; економічні наслідки, 274–76; економічні причини, 222; Закон Верховної Ради про, 218; закон про «охорону соціалістичної власності» (1932), 173, 178, 270; замовчування в советській пресі, 226, 240–41; інформаційна блокада, 237, 241; канібалізм під час, 284–86; кількість жертв, 252, 299; колапс шкіл під час, 185–96; мережа магазинів Торгсін під час, 249; невіплата за трудовні, 167–68; повідомлення дипломатів про, 228,

276–82; постанова про «блокаду» (1933), 237; постанова про введення паспортів, 338; смертність, 230, 234, 278; як спецоперація ГПУ, 174, 178–79, 197–99, 224, 237; тлумачення, 11, 320; харчування сурогатами, 188–89; хлібозаготівельні квоти, 175–76, 178, 223; «чорні дошки» під час, 18, 168, 174–77, 223, 353

Голодомор-геноцид: як багатовістряна атака (Лемкін), 9, 227, 321; Великий Голод 1932–1933 років як апогей, 7, 320; визнання, 10, 218, 252, 265, 300, 320–21; виконавці, 179, 318; винуватці, 179; вшанування пам'яті жертв, 217; дегуманізація, 284; епігенетичні наслідки, 248; жертви, 8, 179, 196–97, 228–35, 252, 265, 285, 321; заборона книжок 236–38; заперечення, 11, 18, 217–18, 295; ідеологічні корені, 17, 28–29; як інструмент національної політики, 205; інтерпретація як «всесоюзний» голод, 220–27; як історична травма, 286; кримінологічний погляд на, 179, 269–70; меморіалізація, 19, 290–91; механізм насильства, 55; Національний музей, 221; і постгеноцидне суспільство, 288–89, 292; призвідці, 8, 179, 273; приховування втрат, 228–35; психологічні наслідки, 19, 282–88; соціальні наслідки, 19, 276–82; спостерігачі, 18; Стокгольмський синдром, 287; тлумачення поняття, 7–9, 11, 321–22; юридична відповідальність за, 19, 266–67; юридичне невизнання, 218–27

голокост, 19

Голокост, 217, 233

Голоскевич, Григорій, 113, 133

ГПУ (Державне політичне управління), 118, 285, 322; і антисоветські повстання, 172–74; арешти, 117–18, 182, 226; і армія спецпризначення,

138, 227; блокади сіл занесених на «чорну дошку», 177–78, 224, 227; брошура «Про український сепаратизм», 123; і вбивство Петлюри, 123; використання російської абрєвіатури, 13; і депортації, 115–20, 173, 178, 226–27; кадри, 55, 89, 118–19, 246; і КП(б)У, 117; і Кубанська операція (1932–1933), 199–200; і масові повстання в УСССР (1930), 172–73; і методи допиту, 129–30; і Наркомат освіти, 88, 117; і придушення антибільшовицького опору в Україні, 117–18; і придушення Української автокефальної православної церкви, 123; і продовольчі пайки, 184, 287; і репресії проти української інтелігенції, 81, 116–22, 124, 281; і списки підозрюваних «контрреволюціонерів» (1924), 121–22, 242; і справа СВУ, 124–34,

226; і суд над українськими есерами, 116, 124; і трійка, 284, 286, 322; і трудові табори, 134–48, 283–84, 287. *Див. також* НКВД; ОГПУ; ЧК (ВЧК)

Гребенецький, Олександр, 127

Григоренко, Петро, 208

Гринько, Григорій, 56, 58–59, 92–94, 117, 317

Гришко, Василь, 9, 29, 32, 38–39, 60

Гроссман, Васілій, 168, 268

Грушевський, Михайло, 123, 125, 132, 226, 292–93, 322

Грушевський, Сергій, 132, 322

ГУЛАГ (Головне управління таборів), 295, 322–23. *Див. також* трудові табори

Г

Гантт, Вільям, 72, 228

Граденіго, Серджіо, 228, 276–77

Д

Данилів, Володимир-Юрій, 335

Дімаров, Анатолій, 32–33, 325

двадцятип'ятитисячники, 207, 323

діти: безпритульні, 63, 87, 89, 194, 316–17; та «гарячі сніданки», 189–90; депортації, 198–99, 299; дитячі будинки/сиротинці, 56–57, 63, 87–88, 199; захист прав, 57; комуні, 57, 87–90; під час голоду 1921–1923, 62, 63; під час Голодомору 1932–1933, 188–96, 198–99, 234–35; соціальне виховання (соцвих), 56–57, 82

дезінформація, 9, 11–12, 44, 228, 235, 238, 252, 292, 294, 323

декомунізація, 33

денаціоналізація, 40, 275–77

Денікін, Антон, 47, 51–52

Джонс, Гарет, 247

Дніпропетровськ (місто; колишній Катеринослав, нині Дніпро), 60, 116–17, 119, 127, 155

Дзержинський, Фелікс, 88, 119–20, 122, 134, 323–24

диктагура, 12, 28, 33, 35, 104–5, 145

Дніпропетровська область, 97, 173, 175–77, 188, 194

Директорія (УНР), 46–47, 50, 127, 324–25

Дога, Василь, 127

Діберт, Варвара, 78–79, 201, 292

Донбас, 53, 104, 175, 236

Донецьк (місто; колишнє Сталіно), 71, 279

Донецька область, 60, 294, 298

ДПУ (Державне політичне управління).
Див. ГПУ

Драйзер, Теодор, 244

Е

екзистенціалізм, 8, 16

Енгельс, Фрідріх, 17, 28–30, 32, 35, 38, 58, 268

Є

євреї, 12, 251, 323; і антисемітизм, 37, 55, 247, 251; переселення зі смуги осілості, 55; погроми, 52, 123–24; політика РКП(б) щодо, 51–53; та служба в ГПУ, 55, 246; і Соціал-демократичний бунд, 37; в уряді УНР, 123; і членство в КП(б) У, 100–1

Ж

Житомирська область, 77, 188

жінки, 90–91, 281–82, 285, 299

З

ЗАГС (записи актів цивільного стану), 325

Залеський Андрій, 127

Залужний, Олександр, 88, 318, 325–26

Запоріжжя (місто і область), 60

заручництво, 118, 326. Див. також червоний терор

затірка (сурогат), 188–89, 326

Затонський, Володимир, 44, 55, 90, 94, 118–19, 159, 193, 318, 326–27

Драч, Іван, 301

Дурдуківський, Володимир, 42, 127, 131, 133

Дьюї, Джон, 78

Дюранті, Волтер, 245

Еріо, Едуард, 244

Євромайдан. Див. Революція Гідності (2013–2014)

Європейський Союз, 293

Єфремов, Петро, 128, 130

Єфремов, Сергій, 113, 119, 125, 127, 129–30, 133, 159–60, 293

Жовтнева соціалістична революція (державний переворот, 1917), 17, 90

земельна власність: більшовицька політика щодо, 31; політика Директорії щодо, 47; політика Центральної Ради щодо, 44; у марксистському вченні, 31; російський переділ, 44; соціалізація, 44

Зеров, Микола, 141, 147–48

Зінов'єв, Григорій, 119

І

- Іваниця, Григорій, 127
- Івчук, Василь, 192, 193, 327
- імперіалізм, 16, 30, 39, 277
- індустріалізація, 16, 33, 242, 274
- Інніцер, Теодор, кардинал, архієпископ Відня, 315
- Інститути народної освіти (ІНО), 43, 327; ГПУ і, 126–28; Дніпропетровськ (Катеринослав), 116, 127; Донецьк, 132; Кам'янець-Подільський, 117; Київ, 116–17, 119, 127, 144–45;
- Миколаїв, 128; Одеса, 116–17, 127; Полтава, 127; протести в, 116–17; Харків, 116–17, 119
- інтелігенція, 9, 13–14, 17, 19, 53–54, 104–5, 115–16
- історія: викладання, 51, 288–89, 293; і гібридна війна, 292; та історіографічні розбіжності, 16, 26, 76; комплекс «совковості» (архетип *Ното Sovieticus*) і, 287, 289–90; комунізація, 289–90; написання, 288–90, 294–95; ревізійністська, 12, 14, 301

К

- Каганович, Лазар, 101, 174, 327
- Казахстан (автономна область у складі РСФСР), 168, 197, 205, 225, 229
- Калнишевський, Петро, 136
- Кам'янець-Подільський (місто та область), 46, 79, 117, 174
- Каплан, Фанні (уроджена Фейга Хаймовна Ройтблат), 80, 107
- Кардиналовська, Тетяна, 328
- Карлсон, Карл, 178
- Карпович, Йосип, 128
- Катерина II, 40, 136
- Квірінг, Еммануїл, 100, 328
- Кестлер, Артур, 240
- Київська Русь (середньовічна держава), 40, 292, 300, 322
- Київ (місто), 47, 51, 78, 201, 221, 279–80; Апеляційний суд, 220; гімназія ім. Тараса Шевченка, 42, 131; Інститут мовознавства, 281; Інститут народної освіти в, 116–17, 119, 127, 144–45; інтелігенція в, 61; кіношкола, 281; перенесення столиці з Харкова до, 281–82; I Всеукраїнський учительський з'їзд у (1917), 42; перший національний університет у, 46; трудова школа ім. Т. Г. Шевченка, 42, 127, 131; університет, 138
- Київська область, 78, 82, 100, 175, 189, 195, 273
- Кітчін, Джордж, 149
- Клайман, Ріа, 247–48
- КНС. Див. комітети незаможних селян колгоспи, 167–68, 187, 275, 326, 329; антисоветські повстання і, 167–74; додаткова задача м'яса, 144; закон про «охорону соціалістичної власності» (1932), 173; занесені на «чорну дошку», 175; конфіскації зерна, 175–76; оплата в трудовнях, 167–68
- колективізація, 13, 16, 18, 59, 133, 244; активісти під час, 168, 170–71, 207; і Голодомор 1932–1933, 207; двадцятип'ятитисячники, 207, 323; і політика Сталіна, 242; суцільна, 167–68, 207, 226, 329
- колоніалізм, 12, 16, 29, 32–33, 39, 45
- колонії (дитячі комуни), 57, 87–90, 329. Див. також Макаренко, Антон

- Комінтерн (Комуністичний інтернаціонал), 29–30, 53, 60, 103, 120, 250, 252, 329. *Див. також* Третій інтернаціонал
- комітети незаможних селян (КНС), 82, 328–29
- комсомол, 91, 187, 330
- Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У), 82, 85, 87, 99; і III Всеукраїнська партійна конференція (1932), 224, 241; і X з'їзд (1927), 102; і ГПУ, 116–17, 122–23; і Затонський, 326–27; та інтелігенція, 99; Каганович як очільник, 101; Квірінг як секретар, 100; Корнюшин як секретар, 99; Косіор як секретар, 193; Лебєдь як секретар, 94; національна політика, 94; національний склад, 99–100; і політичне перевиховання вчителів, 81–82; і Постишев, 270–71; і українізація, 94, 99–105; чистки в, 242–44, 271, 275; і «чорні дошки», 174–75
- Конвенція ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, 266
- Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, 9–10, 218–19, 266, 282, 298–99
- Конквест, Роберт, 10, 12, 199, 223, 225, 284, 295
- контрреволюція/-революціонери, 29, 32–33, 44, 95, 118, 138, 205–6, 241
- концтабори. *Див.* трудові табори
- коренізація. *Див.* національна політика
- Косіор, Станіслав, 119, 173, 193, 237, 239, 270, 272, 330
- Коцюбинський, Юрій, 120
- Кошиць, Олександр, 52
- КП(б)У. *Див.* Комуністична партія (більшовиків) України
- Краматорськ (місто, район), 88
- Кременчук (місто), 183, 234
- Крим, 47, 236, 294–95
- Кримський, Агатангел, 46, 113
- Крупська, Надежда (дружина Леніна), 80
- Крушельницький, Антін, 123, 141
- Кубань (Північний Кавказ), 331; депортації з, 197–99; русифікація, 197, 199; станиця Полтавська, 98, 199–200; українізація на, 98, 197, 199; український педтехнікум на, 98, 199–200; українці на, 48, 98, 168, 197–99, 229; «чорні дошки» на, 353
- культурна революція, 14–15, 75, 80, 300
- Курбас, Лесь, 141
- куркулі, 29, 53–54, 133, 168–71, 187, 224, 226, 331

Л

- Лаврінєнко, Юрій, 103, 331
- Лагута, Микола, 128
- Лайонс, Юджин, 149, 153, 250
- Лак, Антін, 104, 234
- Лемкін, Рафаель, 9–10, 20, 115, 219, 221, 227
- Лебєдь, Дмитрій, 94, 100–101, 331–32
- Ленін, Владімір, 17, 28, 31–32, 105, 117, 152, 267–68; та асиміляція націй, 35–37; як батько-засновник першої комуністичної держави, 28; і воєнний комунізм, 59, 184, 319; і Жовтнева соціалістична революція (державний переворот, 1917), 75; засновує концтабори, 134; земельна політика,

38; «Імперіалізм, найвища стадія капіталізму», 39, 101; та ліквідація неписьменності, 90; і марксизм, 31, 33; і Молотов, 61; та національна політика, 34, 39, 271; НЕП, 59; і I з'їзд учителів-інтернаціоналістів (1918), 77; погляди на роль учителів, 57; погляди на самовизначення націй і відокремлення, 34; праці з національної культури, 36; праці про освіту, 36–37, 39, 80; і Сталін, 31, 95; і Скрипник, 103; створює ССРСР, 75; створює таємну поліцію (ЧК), 134; тези про політику РКП(б) щодо України, 53–54; та українська інтелігенція, 53–55, 117

М

Маґгерідж, Малкольм, 248

Макаренко, Антон, 87–90, 109–10

Маркс, Карл, 17, 28–29, 52, 64, 168, 267–68; та антинаціональні упередження, 29–31, 38; про голод як мотив праці, 151; як «Дарвін історії», 58; «Капітал», 32, 151; «Маніфест Комуністичної партії», 29–30, 33, 333; і теорія комунізму, 31, 168

марксизм, 8, 16, 29, 31, 33, 35, 37, 101, 105, 138

марксизм-ленінізм, 38, 275

Матушевський, Борис, 125, 127, 128, 158, 333

Махно, Нестор, 29, 334

Мейс, Джеймс, 93, 103, 222–23, 272–73, 276, 288–89, 291, 334

Н

Нансен, Фрїтьоф, 60, 63

Народний комісаріат освіти (Наркомос), 56, 81, 96, 104, 117, 181, 204–5, 337, 345. *Див. також* НКО

НАТО, 293, 296

ленінізм, 16

Липківський, Василь, митрополит, 123, 332

Лисенко, Микола, 52

Лисивець, Анастасія, 287, 332

Ліга Націй, 9, 150, 249

Літвінов, Максим, 247

Луганськ (місто та область), 294, 298

Луначарський, Анатолій, 77

меншовики, 335

Міжнародна комісія з розслідування Голоду 1932–1933 років в Україні, 10, 270, 272, 335

Міжнародний військовий трибунал, 276

Мізерницький, Олександр, 84, 86, 335

Миколаїв (місто та область), 60, 128, 235

Молотов, Вячеслав, 61, 174, 178, 197, 205, 219, 241, 335–36

Мороз, Валентин, 336

Москва (місто), 50–51, 56, 87, 93, 99, 102, 119–20, 124, 134, 168, 223, 236, 241, 245, 248, 276–77, 295

Московія (князівство), 40

науковий комунізм, 17, 28, 336

націоналізм, 16, 33–37, 56, 105, 154

національна політика, 11, 28–29, 43, 93–99, 121–22, 330

національно-визвольна боротьба
(1917–1921), 17, 28, 39–59, 77, 84–85

Нижня Волга, 98, 172, 227

НКО. *Див.* Наркомос

НКВД. *Див. також* ГПУ; ЧК (ВЧК)

О

ОГПУ (Об'єднане державне політичне управління), 337. *Див. також* НКВД; ЧК (ВЧК)

Одеса (місто та область), 116, 127, 175–76, 187, 235, 277

П

Павлов, Іван, 58

Павлоград (місто і район), 85, 173, 177

Павлушков, Микола, 125, 127, 129, 130, 139, 337–38

пайки, 61, 184–85, 187, 338

Панченко-Чаленко, Кирило, 127

Париж (місто), 47–49, 105, 123–24

паспорти, 270, 338

переписи населення, 40, 73, 111–12, 222, 229, 257

Петлюра, Симон, 40–41, 46, 48–49, 52, 78, 104–5, 120, 123–25, 157, 324, 338–39

петлюрівці, 78, 80, 94, 178, 197, 205, 339

Петро I, 40, 67, 294

Петровський, Григорій, 63, 91, 155, 235, 339

Північний Кавказ, 48, 79, 98, 168, 172, 175, 197–99, 229, 330–31

Підгайний, Семен, 147, 174

Підмогильний, Валер'ян, 131, 141

Пілсудський, Йозеф, маршал, 123

нова економічна політика (НЕП), 57, 59, 75, 95, 122, 336–37

номенклатура, 337

Нью-Йорк (місто), 71, 152, 219, 237

ООН, 252, 266

отамани (козацькі старшини), 47, 52, 337

Отамановський, Валентин, 129

Плющ, Василь, 10

Поволжя, 60–61, 168, 229

Поділля, 172–73

політпросвіта, 81–82, 90–93

Полтава (місто та область), 40, 52, 63, 81, 85, 188, 197, 234

Порошенко, Петро, 293

постгеноцидний синдром, 16, 292, 339

Постишев, Павел, 33, 140, 190, 204, 237, 239, 270–72, 339–40

посттравматичний стресовий розлад, 288

правопис. *Див.* українська мова

примусова праця, 16, 149–51, 276

пропаганда, 13, 50, 54, 79–80, 150, 168–71, 186, 226, 286, 340

Птуха, Михайло, 229

Путін, Владімір, 19, 220, 237, 292, 294, 296, 298

Р

- Радченко, Олександра, 185–87, 341
- Радомисль (місто і район), 7, 189, 327
- Раковський, Крістіан, 50, 60, 77, 94, 155, 341
- Ратнер, Семен, 129
- Революція Гідності (2013–2014), 292–94
- РКП(б). Див. Російська комуністична партія (більшовиків)
- Робос (профспілка робітників освіти), 55–56, 79–86, 342
- розкуркулення, 168–71, 242, 276, 342
- «Розстріляне відродження», 103, 300
- Російська імперія, 12, 29, 32–33, 40, 45, 78–79
- російська історія: історія України *vs.*, 26, 294
- Російська комуністична партія (більшовиків), 53–54, 94–98, 100, 119, 271, 342. Див. також РКП(б)
- російська культура: відмінності між українською культурою і, 16, 40, 100–1
- російська мова, 94, 96, 99–101, 185, 274, 279
- Росія (в советську добу): візит Елеонори Рузвельт у, 289; голод 1921–1922 рр. в, 60–63; ратифікація Конвенції ООН, 266; репортажі Дюранті про, 245; і створення ССРСР, 93; українські поселення в, 18, 98, 168, 199, 229, 274; Чотирнадцять пунктів Вільсона і, 47, 49. Див. також Центрально-Чорноземний округ; Казахстан (автономна область у складі РСФСР); Нижня Волга; Поволжя, Північний Кавказ
- Росія, пострадянська: анексія Криму (2014), 218, 294–95; Асоціація української культури в, 237; відновлення ГУЛАГу, 295; війна в Грузії, 293; війна на Донбасі, 218; війна в Чечні, 293; гібридна війна проти України, 218, 220, 292; Держдума, 221, 295; заперечення Голодомору в, 217–18, 220–26; повномасштабне вторгнення в Україну (2022), 296; реабілітація сталінізму в, 217, 227; Союз українців у, 237; «Спутник» (пропагандистське інформаційне агентство), 231, 233, 292; Федеральне архівне агентство (Росархів), 221; Фонд «Историческая память», 221
- Рудницька, Мілена, 249
- Рудницький, Степан, 123, 143–44, 163
- Рузвельт, Елеонора, 212, 250
- Рузвельт, Франклін, 297
- русифікація, 9, 35–37, 98, 140, 204–6, 293
- Ряппо, Ян, 56, 116

С

- саботаж, 80, 171, 176, 178, 342
- Садовський, Геннадій, 138–39
- Самброс, Юрій, 202–4, 343
- Сантаяна, Джордж, 19
- Світовий конгрес українців (СКУ), 237
- СВУ (Спілка визволення України), 13–15, 125, 126, 127–28, 132–34, 173, 199–200, 204–5, 226, 343
- сексот, 122, 124, 284, 343
- Скоропадський, Павло, 29, 45–47, 343–44
- Скрипник, Микола, 93, 102, 103–4, 113, 140, 204–5, 239, 277, 327, 344–45

- скрипниківка (Харківський правопис), 104, 345
- Слабченко, Михайло, 127, 130, 139, 160
- Слабченко, Тарас, 127, 130–31
- Советський Союз: визнання
Сполученими Штатами,
153–54; як «імперія зла», 229;
інкорпорація України до складу,
95; лісопромисловість у, 150–51;
паперова промисловість в, 150;
політика коренізації, 93–99; розпад,
12, 33, 148; створення, 93–95; трудові
табори в, 134–52. *Див. також* ССРСР
(Союз Советських Соціалістичних
Республік)
- Соколянський, Іван, 58, 84, 113
- Солженіцин, Александр, 295
- Соловей, Дмитро, 132–33, 345
- Сорокін, Питирим, 63
- Сосновий, Степан, 230
- соцвих, 346
- соціалісти-революціонери (есери), 116,
120, 346
- соціальна інженерія, 29, 90, 105
- Спілка визволення України. *Див.* СВУ
- Спілка воєвничих безвірників
(безбожників), 273, 316
- Спілка українок Америки (СУА), 249–50
- Спілка української молоді. *Див.* СУМ
- СССР (Союз Советських Соціалістичних
Республік). *Див.* Советський Союз
- Сталін, Йосип, 10, 12, 99, 183, 192, 242,
245, 250, 268–69, 289; і Біломорканал,
139–40; як «великий учитель», 31,
140; відкритий лист Яворського до,
144; як геноцидер, 217–18, 220; і ГПУ,
172; заборона згадки про голод, 241;
закон про «охорону соціалістичної
власності» (1932), 173; згорання
НЕПУ, 166; і колективізація, 166–67,
171, 329; і Конвенція ООН про
геноцид, 219, 252; культ особистості,
13, 95–96, 269; і Ленін, 31, 95; лист
до КП(б)У щодо «національного
ухилу», 101–2; ліквідація куркулів,
138, 171–72, 224; і марксизм, 31; і
масові повстання (1930), 167–68,
172; як нарком національностей, 93; і
справа СВУ, 131; і розплата за масові
повстання в Україні (130), 172–74;
помертне засудження за геноцид,
220; і «революція згори», 125;
рішення, що стосувалися України
(1932–1933), 173–74, 223, 227, 271;
«товариш облікова картка», 134; та
українізація, 96, 197, 205; і українська
інтелігенція, 19; і цикли мілітаризації,
294; Шумський і, 101–2
- сталінізм, 14, 16, 151, 236. *Див. також*
тоталітаризм
- Стасюк, Микола, 12
- Стентон, Грегори, 11, 174, 217
- Стеценко, Микола, 52
- Стешенко, Іван, 41–43, 346–47
- Стокгольмський синдром, 287
- СУМ (Спілка української молоді), 125,
133, 347
- США, 47, 149, 225, 249, 296–98, 300;
Держдепартамент США, 48–49, 151;
і дипломатичне визнання ССРСР, 153,
223; і «друга холодна війна» з Росією,
296; та Закон про тарифи (1930), 151;
Комісія Конгресу США щодо голоду
в Україні, 10, 178, 188, 201, 222–23,
228, 238, 290–91; комуністичний рух
в США, 151, 153, 250; та менеджмент
фермерських господарств, 166;
Національний меморіал жертв
Голодомору в США, 231, 291; та
примусова праця, 151–52; і штурм
Капітолія (2021), 296

Т

терор, 9, 12, 33, 166, 178, 267–68

Токарівська, Ніна, 127, 128

Торгсін (мережа валютних магазинів), 249, 347–48

тоталітаризм, 12, 20, 154, 300–1

Трезвинський, Юрій, 127

Третій інтернаціонал. Див. Комінтерн (Комуністичний інтернаціонал)

трійка, 145, 284, 286, 322, 348

Троцький, Лев, 62, 140

трудоі табори, 134–36; Біломорканал, 135–40, 148; виправно-, 18, 150;

і ГПУ, 134, 138, 140–46, 149–50; Кемь, 137, 139; та категорії в'язнів, 142–43; лісозаготівельні табори, 150; «заробіток» в'язнів у, 146–48; політв'язні в, 141, 150, 198; примусова праця в, 146–51; продовольчі пайки в, 115, 153; раціон в'язнів у, 145–46; смертність у, 149; на Соловецьких островах, 135–39, 141, 149; українська інтелігенція в, 141; умови життя в, 141–43. Див. також ГУЛАГ

трудодень, 167–68, 348–49

Туркало, Кость, 126, 349

Тютюнник, Юрій, 157, 349–50

У

Україна: антибільшовицький опір, 51, 117–18; Американська адміністрація допомоги допущена в, 60; арешти противників советської влади, 117–18, 178, 226; Асоціація дослідників Голодомору, 236; більшовицькі бюджетні асигнування на освіту в, 80; блокади сіл, занесених на «чорну дошку», 177–78; введення паспортної системи (1932), 270, 338; візит Молотова (1932), 223; визнання дій Росії геноцидом, 298–99; викладання історії в, 51; і постгеноцидне суспільство, 292; воєнні злочини російських військових в, 299; географічні межі, 47–48; голод (1921–1923), 28, 59–64; делегація на Паризькій мирній конференції, 47–49; депортації інтелігенції з, 117–19, 226, 149; депортації куркулів з, 122, 149; Держкомархів, 221, 234; діти в, 56–57, 63, 87–90, 159, 189–90, 299; друга більшовицька окупація, 50; експорт зерна з, 223; епідемічні захворювання в, 45, 49, 60; закони про декомунізацію, 33; згортання українізації, 204–5; злиття з РСФСР, 53; Інститут

історії України, 228, 236; категорії для ліквідації «підозрюваних контрреволюціонерів» в, 121–22; кількість жертв Великого Голоду (1932–1933), 196, 228–35, 250, 252, 278; кількість жертв у соціальних катастрофах ХХ ст., 300; конфіскації зерна в, 51, 175–76; колапс шкіл в, 185–96; ліквідація неписьменності в, 40, 43; масові повстання (1930), 172–73; і національно-визвольна боротьба в, 17, 28, 39–59; німецька окупація, 46, 78; і освіта, 14–15, 40–44, 46, 56; переселенці з-поза меж, 227, 231; перша більшовицька окупація, 44; і повернення Грушевського (1924), 322; повідомлення західних журналістів про, 244–45; повномасштабна агресія Росії (2022) проти, 296–300; політика РКП(б) щодо, 53–54; проголошує незалежність (1991), 206; ратифікація Конвенції ООН, 266; Революція Гідності (2013–2014), 292–94; рішення Сталіна, що стосувалися, 137, 145, 170–71, 189, 192, 201, 205, 227, 234; розкуркулення, 168–71; російська

- гібридна війна проти, 218, 220, 227, 294; Служба безпеки, 187; третя більшовицька окупація, 53; Червоний Хрест, 62, 74
- українізація, 15; КП(б)У і, 94, 99; Мейс про, 93, 103; Наркомат освіти і, 93–94, 101; небільшовицька, 41–43, 45, 78; як НЕП у культурній сфері, 95; Петлюра про советську, 105; на Північному Кавказі, 98, 197; політична мета, 96; згортання, 167, 196–205, 225–26, 237; в районах проживання українців в РСФСР, 166, 237; советська, 95–105, 120; спротив, 98; Сталін і, 93, 99, 197, 205, 265; спецвипуск сатиричного тижневика «Червоний перець» про, 112; і ЧК, 105
- Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), 18, 120, 122, 128, 133, 227
- українська інтелігенція: винищення національно-свідомої, 9, 13, 18, 274; ГПУ і, 13, 123, 141; депортації, 13, 18, 117, 119, 226; екзистенціальний вибір, 8; ідеологічна орієнтація, 55; категорії для ліквідації, 121–22; як мішень геноциду, 7, 9, 19, 154; і національна політика, 99; петлюрівська, 94; і політика РКП(б) щодо, 53, 55; як політичні в'язні, 141; розстріляні в урочищі Сандармох, 141, 148, 162; соціальний склад, 55; і справа СВУ, 18, 124–34; ставлення до советської влади, 55; «стара» (дореволюційна), 13, 82, 116, 120–21, 226; і суд над есерами, 18, 116, 120; та товариство «Просвіта», 52, 91–92; «червона» еліта на заміну, 28, 116, 120
- українська історія, 16, 46, 51, 279, 293
- українська культура, 16, 40–41, 51–52, 100–1, 278
- українська мова: більшовицька політика щодо, 53–54, 99–105; відновлення в період національно-визвольної боротьби, 41, 45–46; визнана державною (1919), 46, 50; заборонена Денікіним, 51; у загальноосвітніх школах, 41, 94; запозичення в, 25; імперське російське придушення, 40; Мейс про, 103; і модернізація, 274; наближення до російського зразка, 104, 277; новий правопис (1919), 46; та підготовка вчителів, 42–43; під час правління Директорії, 46; політика Центральної Ради щодо, 41; у початкових школах, 46, 94; і правління Скоропадського, 45–46; правописна комісія (1926), 104, 113–14, 345; проголошена обов'язковою в школах, 42, 46, 94; російська мова *vs.*, 25–26, 94, 99, 100–1, 104, 274, 279; та русифікація, 205, 277; словники, 145, 279; та українізація, 96–97, 99–101, 199; учителі, 13, 46, 94, 204–5
- Українська Народна Республіка (УНР), 29, 44, 206, 350; і більшовики, 44; визнання Великою Британією та Францією, 44; визнання Всесвітнім Соціалістичним Конгресом, 52; Грушевський як перший президент, 322; Директорія, 46–47; та Ліквідаційна комісія, 48; і міністерство у справах національностей, 350; репресії ГПУ щодо, 140, 349; та Українська місія в Парижі (1919–1920), 48; та Українська народна капела, 52, 71; уряд в екзилі, 178; Четвертий Універсал проголошує незалежність України (1918), 43. *Див. також* Директорія (УНР); Центральна Рада
- Українська революція. *Див.* Національно-визвольна боротьба (1917–1921)
- український націоналізм, 101–2, 104, 171, 225, 272
- український сепаратизм, 17, 49, 280, 282
- українці: на заслання у трудових таборах, 122, 161, 226; в КП(б)У, 99–100; як «малороси», 47, 49, 51, 104; як національна група, на яку спрямовано вістря советського геноциду, 9, 12, 105–6, 282; «нищівний удар»

Сталіна, спрямований проти, 224–25;
як політв'язні, 141; примусово
переселені до Сибіру, 161, 226;
репресії проти, 161; розстріляні в

урочищі Сандармох, 141, 148, 162; в
РСФСР, 18, 98, 112

УСРСР (Українська Советська
Соціалістична Республіка), 44, 53, 60,
87, 351

Ф

Феодосія (місто), 236

Френкін, Міхаїл, 178, 181, 187–88

Фішер, Луї, 244

Х

Харків (місто), 50–51, 53, 174, 194, 221,
240–41, 279–80; III Всеукраїнська
конференція з педосвіти (1924) в,
81; Інститут народної освіти, 116,
119; інтелігенція в, 61; НДІ географії
в, 143; Перший Всеукраїнський
учительський з'їзд (1925) у, 83;
показовий суд СБУ в Оперному
театрі, 126, 129, 131, 133; правопис,
104, 114, 345; університет, 200

учительського з'їзду (1925) від, 83;
українізація в, 100; «чорні дошки» у,
175–76

Хвиля, Андрій, 351

Хвильовий, Микола, 102–3, 140, 351–52

Холодний, Григорій, 127

Холодний, Петро, 46, 352

Хоменко, Арсеній, 229

Харківська область: вчителі і школи у,
180, 185, 187, 193–94, 200; делегати

Ц

Центрально-Чорноземний округ (ЦЧО),
98, 112, 172, 197, 227, 229, 353

ЦЧО. Див. Центрально-Чорноземний
округ

Центральна Рада, 29, 41, 43–45, 51, 121,
352

Ч

чекісти (кадрові службовці ЧК), 145, 208,
237, 262–63

Черкаська область, 239

Червона армія, 44, 50–53, 70, 197–227,
283

Чернігів (місто та область), 128, 175, 182,
197, 273

Червоний жовтень. Див. Жовтнева
соціалістична революція

Чехівський, Володимир, 119, 127, 324

червоний терор, 118, 208, 353

ЧК (ВЧК), 118, 122, 178, 319–20. Див.
також ГПУ; НКВД

Червоний Хрест, 62–63, 74, 249

«чорні дошки», 18, 174–79, 223, 353. Див.
також Голодомор 1932–1933

Чубар, Влас, 101, 270, 353–54

Ш

Шварцбард, Самуїл (Шодем), 123

Шевченко, Тарас, 131, 239, 293;
«Кобзар», 78; «Заповіт», 7

Шило, Костянтин, 127

Шліхтер, Александр, 50–51

Щ

Щепотьев, Володимир, 128

Ю

Юркевич, Лев, 37

Я

Яворський, Матвій, 32, 113, 124–25, 144,
354

Янукович, Віктор, 292–93

шовінізм, 94, 271–72, 281

Шоу, Джордж Бернард, 245

Шумський, Олександр, 83, 101, 108, 113,
120, 317, 326, 354

Щербицький, Володимир, 291

Ющенко, Віктор, 221, 232

Про авторку

Докторка Вікторія А. Малько, координаторка програми досліджень Голодомору на кафедрі історії Каліфорнійського штатового університету, Фресно, є авторкою монографії про реакцію в Росії та США на війну в Чечні *The Chechen Wars: Responses in Russia and the United States* (2015); редакторкою колективної монографії *Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці* (2019); авторкою розділу про російську дезінформацію і заперечення Голодомору як геноциду в колективній монографії *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow* за редакцією Ольги Бертельсен (2021); авторкою підручника про історію Голодомору як геноциду українців з архівними документами і свідченнями очевидців *Holodomor, the Genocide of the Ukrainians: A History with Sources* (2023); членкинею редколегії двомовного наукового журналу кафедри історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка *American History and Politics/Американська історія та політика* і наукової ради Національного музею Голодомору-геноциду.